

ελληνική επιθεώρηση ευρωπαϊκού δικαίου

revue hellénique de droit européen

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

4/2021

Τόμος 41
Οκτώβριος - Δεκέμβριος

Ψήφισμα του ΚΔΕΟΔ για τον θάνατο του Ομ. Καθηγητή των Νομικών Σχολών ΕΚΠΑ και ΑΠΘ, Κωνσταντίνου Κεραμέως

Άρθρα

Β. Σκουρής

Η υπεροχή του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης έναντι του εθνικού δικαίου – Unionsrecht bricht nationales Recht (: «Το ενωσιακό δίκαιο καταργεί το εθνικό δίκαιο»)

Χ. Δεληγιάννη-Δημητράκου

Ισότητα και διάκριση: δύο διαφορετικές έννοιες ή δύο όψεις του ίδιου νομίσματος;

Επισκόπηση Νομολογίας

- ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 2021)

- ΕΔΔΑ (Αύγουστος – Οκτώβριος 2021)

Σχολιασμένη Νομολογία

- Προστασία των μερών προϊόντος ως μη καταχωρισμένων κοινοτικών σχεδίων
- Απόσπαση δικαστών από τον Πολωνό Υπουργό Δικαιοσύνης
- Ευθύνη θυγατρικής εταιρείας για αντι-ανταγωνιστικές πρακτικές της μητρικής
- Δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις και εξουσία ανώτερου δικαστηρίου να κηρύξει μη σύννομη αίτηση προδικαστικής απόφασης
- Εξαιρέσεις από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής εθνικού δικαστηρίου τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας
- Δικαίωμα στη λήθη - Αστική ευθύνη λόγω άρνησης από-ευρετηρίασης υλικού στο διαδίκτυο
- Ζητήματα διαχρονικού δικαίου στις διαδικασίες ανάθεσης δημοσίων συμβάσεων
- Θρησκευτική ελευθερία και προστασία της καλής διαβίωσης των ζώων

ΚΕΝΤΡΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ
ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΙΔΙΟΚΤΗΤΕΣ:

ΚΕΝΤΡΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη

ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
26^{ης} Οκτωβρίου 3, 546 26 Θεσσαλονίκη

ΕΚΔΟΤΕΣ: Ομ. Καθηγ. ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Διευθύντρια ΚΔΕΟΔ (Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη)
ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΚΟΥΤΣΟΧΗΝΑΣ, Πρόεδρος ΔΣΘ (26^{ης} Οκτωβρίου 3, 546 26 Θεσσαλονίκη)

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Ομ. Καθηγητής ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΚΟΥΡΗΣ (Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη)

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ - ΕΚΤΥΠΩΣΗΣ: Γ.Σ. ΗΛΙΑΔΗΣ (Μεσολογίου 21, 553 37 Τριανδρία - Θεσσαλονίκη)

REVUE JURIDIQUE TRIMESTRIELLE

PROPRIÉTAIRES:

CENTRE DE DROIT ÉCONOMIQUE INTERNATIONAL ET EUROPÉEN
rue Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique

LE BARREAU DE THESSALONIKI
rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique

ÉDITEURS: Emer. Prof. CHRISTINA DELIYANNI - DIMITRAKOU, Directrice du CIEEL (Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique)
EFSTATHIOS KOUTSOHINAS, Président du Barreau de Thessalonique (rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique)

DIRECTEUR: Emer. Prof. VASSILIOS SKOURIS (Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique)

IMPRIMERIE: G.S. ILIADIS (Mesologiou 21, 553 37 Triandria - Thessalonique)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ: Β. ΤΖΩΡΤΖΗ, Σ. ΜΑΥΡΙΔΗΣ

Χειρόγραφα για δημοσίευση και βιβλία για παρουσίαση ή βιβλιοκρισίες αποστέλλονται στην υπεύθυνη σύνταξης κ. ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΤΖΩΡΤΖΗ, Επίκ. Καθηγήτρια Νομικής Σχολής Δ.Π.Θ., Γραμματέα ΚΔΕΟΔ, Δικηγόρο (hreltzortzi@gmail.com) - Ταχ. Θυρίδα 14, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη, τηλ.: 2310 486 937

Εγγραφές συνδρομητών, παραγγελίες παλαιών τόμων/ανατύπων, εξόφληση συνδρομών: Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης
κ. ΣΤΕΛΛΑ ΔΟΔΟΥΡΑ
sdodoura@gmail.com
Δικαστικό Μέγαρο
26^{ης} Οκτωβρίου 3
546 26, Θεσσαλονίκη
τηλ.: 2310 542 986
fax: 2310 500 875

ΕΤΗΣΙΕΣ ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ - ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ
Φυσικά Πρόσωπα	€ 36
Νομικά Πρόσωπα	€ 42
Φοιτητές - ασκούμενοι δικηγόροι	€ 18
Τιμή παλαιών τόμων από 1981 έως 1990	€ 10
από 1991 έως 1993	€ 13
1994 και 1995	€ 15
1996	€ 18
1997 έως 2000	€ 30
2001 έως 2005	€ 36
Τιμή εκάστου τεύχους	€ 9

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

SECRETARIAT: V. TZORTZI, S. MAVRIDIS

Tous les manuscrits ainsi que les livres pour présentation ou compte-rendu doivent être envoyés à Mme V. TZORTZI, Professeure Assistante de la Faculté de Droit de l'Université Démocrite de Thrace, Secrétaire du CIEEL, Avocat, responsable pour la rédaction (hreltzortzi@gmail.com) - Boîte Postale 14, 551 02 Kalamaria - Thessalonique, tel: 2310 486 937

Souscriptions, paiements, commandes des anciens volumes, extraits: Barreau de Thessalonique
Mme STELLA DODOURA
sdodoura@gmail.com
Palais de Justice
rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique
tél.: 2310 542 986
fax: 2310 500 875

ABONNEMENTS ANNUELS	GRÈCE - ÉTRANGER
Personnes physiques	€ 36
Personnes morales	€ 42
Étudiants - Avocats stagiaires	€ 18
Prix des anciens volumes	
de 1981 à 1990	€ 10
de 1991 à 1993	€ 13
1994 et 1995	€ 15
1996	€ 18
1997 à 2000	€ 30
2001 à 2005	€ 36
Prix de fascicule	€ 9

Η Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου πρωτοεκδόθηκε το 1981 από τον αείμνηστο Καθηγητή Δημήτριο Ευρυγενή, ο οποίος διετέλεσε και Διευθυντής της για την περίοδο 1981-1985. Διευθυντής της Επιθεώρησης διετέλεσε επίσης από το 1986 μέχρι το 1999 και ο αείμνηστος Καθηγητής Κρατερός Ιωάννου. Στην Γραμματεία της Επιθεώρησης συμμετείχαν από την αρχή της κυκλοφορίας της ο Αλκιβιάδης Παναγόπουλος, δικηγόρος και μέλος του Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ, η επιστημονική συνεργάτις του ΚΔΕΟΔ κ. Στέλλα Ιωαννίδου, δικηγόρος, και η κ. Σοφία Μεγγλίδου, Δ.Ν., δικηγόρος, που είχε και την ευθύνη της ύλης της Επιθεώρησης από το 1981 μέχρι το 2007.

Το Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ απαρτίζεται από τους:

Ομ. Καθηγητή Β. ΣΚΟΥΡΗ, Πρόεδρο Δ.Σ.

Ομ. Καθηγήτρια Χρ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Διευθύντρια του ΚΔΕΟΔ

Ε. ΚΟΥΤΣΟΧΗΝΑ, εκπρόσωπο του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης

Κ. ΜΩΡΑΪΤΙΔΗ, εκπρόσωπο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης

Ρ. ΣΕΜΕΡΤΖΙΑΝ, εκπρόσωπο του ΥΠΟΙΑΝ

Σ' αυτό το τεύχος συνεργάστηκαν:

Βασιλειάδου Γεωργία, LL.M, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜοΚΕ

Γαϊτανίδου Αθηνά, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγενή», ΚΔΕΟΔ

Γεωργαλής Φίλιππος-Εμμανουήλ, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ

Δεληγιάννη-Δημητράκου Χριστίνα, Ομ. Καθηγήτρια Συγκριτικού Δικαίου της Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Διευθύντρια ΚΔΕΟΔ

Ζάχου Μαλαματή, LL.M, MSc, Νομικός

Θεοδωρίδης Π. Κωνσταντίνος, LL.M, Δικηγόρος

Κοντού Κοραλία, LL.M, Δικηγόρος, Ευρωπαϊκή Επιτροπή - Γενική Διεύθυνση Μετανάστευσης και Εσωτερικών Υποθέσεων

Λαμπράκη Ευαγγελία, ΜΤΠ «Εθνική και Ενωσιακή Διοίκηση» Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης Παντείου Πανεπιστημίου, Δόκιμη ερευνήτρια στο Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων (ΙΔΙΣ) του Παντείου Πανεπιστημίου

Λόραμ Κ. Έρρικα, LL.M, Δικηγόρος

Σαπαρδάνη Μαρία, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ

Σκουρής Βασίλειος, Ομ. Καθηγητής της Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Affiliate Professor στη Νομική Σχολή Bucerius του Αμβούργου, τ. Πρόεδρος του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2003-2015), Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του ΚΔΕΟΔ

Σώμη Σοφία, Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ

Τζούλια Ελένη, Δ.Ν., Δικηγόρος

Τζώρτζη Βιργινία, Επίκ. Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Γραμματέας ΚΔΕΟΔ

Τσεβάς Χρήστος, Δ.Ν., Δικηγόρος, Ειδικός Συνεργάτης για θέματα ασύλου UNHCR/ICMC

Τσιτσιπά Έλλη, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγενή», ΚΔΕΟΔ

Χαλυβοπούλου Μαρία, Ασκούμενη ΚΔΕΟΔ

Περιεχόμενα 4/2021

Ψήφισμα του ΚΔΕΟΔ για τον θάνατο του Ομ. Καθηγητή των Νομικών Σχολών ΕΚΠΑ και ΑΠΘ, Κωνσταντίνου Κεραμέως	461
--	-----

ΑΡΘΡΑ

Β. Σκουρής

Η υπεροχή του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης έναντι του εθνικού δικαίου – Unionsrecht bricht nationales Recht (: «Το ενωσιακό δίκαιο καταργεί το εθνικό δίκαιο»)	463
---	-----

Χ. Δεληγιάννη-Δημητράκου

Ισότητα και διάκριση: δύο διαφορετικές έννοιες ή δύο όψεις του ίδιου νομίσματος;	479
--	-----

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

I. Επικαιρότητα ΕΕ	483
II. e-πίκαιρα νομικής πληροφορικής	491

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

I. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

A. Επισκόπηση Νομολογίας ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 2021)	496
--	-----

B. Σχολιασμένη Νομολογία ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ

ΔΕΕ C-123/20, Ferrari, 28.10.2021 (Προστασία των μερών προϊόντος ως μη καταχωρισμένων κοινοτικών σχεδίων) – Παρατηρήσεις Γ. Βασιλειάδου	531
---	-----

ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-748/19 έως C-754/19, Prokuratura Rejonowa w Mińsku Mazowieckim, 16.11.2021 (Απόσπαση δικαστών από τον Πολωνό Υπουργό Δικαιοσύνης) – Παρατηρήσεις Κ. Κοντού	534
---	-----

ΔΕΕ C-882/19, Sumal, 06.10.2021 (Ευθύνη θυγατρικής εταιρείας για αντι-ανταγωνιστικές πρακτικές της μητρικής) – Παρατηρήσεις Ε. Τζούλια	538
--	-----

ΔΕΕ C-564/19, IS (Illégalité de l'ordonnance de renvoi), 23.11.2021 (Δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις και εξουσία ανώτερου δικαστηρίου να κηρύξει μη σύννομη αίτηση προδικαστικής απόφασης) – Παρατηρήσεις Ε. Τσιτσιπά	542
--	-----

ΔΕΕ C-561/19, Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi και Catania Multiservizi, 06.10.2021 (Εξαιρέσεις από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής εθνικού δικαστηρίου τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας) – Παρατηρήσεις Μ. Σαπαρδάνη	547
---	-----

II. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

A. Επισκόπηση Νομολογίας ΕΔΔΑ (Αύγουστος – Οκτώβριος 2021)	557
---	-----

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΕΔΔΑ

ΕΔΔΑ, Προσφυγή Νο 77419/16, Biancardi κατά Ιταλίας, 25.11.2021 (Δικαίωμα στη λήθη - Αστική ευθύνη λόγω άρνησης από-ευρετηρίασης υλικού στο διαδίκτυο) – Παρατηρήσεις Χ. Τσεββάς 573

ΙΙΙ. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

ΔιοικΕφΑθ (Τμ. ΙΓ' – Μονομελές), 376/2021, 24.09.2021 (Ζητήματα διαχρονικού δικαίου στις διαδικασίες ανάθεσης δημοσίων συμβάσεων) – Παρατηρήσεις Φ.-Ε. Γεωργαλής 579

ΣτΕ (Τμ. Δ'), 1751/2021, 26.10.2021 (Θρησκευτική ελευθερία και προστασία της καλής διαβίωσης των ζώων) – Παρατηρήσεις Α. Γαϊτανίδου 585

ΠΑΙΔΕΙΑ – ΕΡΕΥΝΑ

XXIX Συνέδριο FIDE 589

Πρόγραμμα διδμοποίησης με το Ισραήλ «Ανάπτυξη και εδραίωση της Επιτροπείας για τις καταγγελίες παιδιών και νέων εκτός σπιτιού του Ισραήλ» – Δραστηριότητες Οκτωβρίου-Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου – Αποστολές εργασίας – Συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής 589

Διήμερο διαδικτυακό σεμινάριο στο πλαίσιο του προγράμματος Jean Monnet “Discourses on the Constitutional Identity of the European Union: The EU Charter of Fundamental Rights” με θέμα «Σύγχρονοι προβληματισμοί του ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου» – 13 και 14 Δεκεμβρίου 2021 590

Διήμερο διαδικτυακό σεμινάριο στο πλαίσιο του προγράμματος Jean Monnet “Intellectual Property Protection in the EU: Contemporary challenges and prospects” με θέμα «Η ενιαία αγορά της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το δίκαιο της πνευματικής ιδιοκτησίας» – 15 και 16 Δεκεμβρίου 2021 590

Διαδικτυακό επετειακό συνέδριο με θέμα: «2021: 40 χρόνια από την ένταξη της Ελλάδος στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες/Ευρωπαϊκή Ένωση» 591

Πέμπτη και έκτη διάλεξη της σειράς «Διαλέξεις Thyssen» με προσκεκλημένους ομιλητές την π. Αντιπρόεδρο του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου της Κολωνίας, κα Angelika Nussberger, και τον π. Δικαστή του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Πολωνίας και Καθηγητή του Πανεπιστημίου της Βαρσοβίας, κ. Mirosław Wyrzykowski 591

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

I. Βιβλιοπαρουσιάσεις 593

II. Το δίκαιο ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά: Β' Εξάμηνο 2021 595

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΕΕΕυρΔ 2021 615

Table of contents 4/2021

Memorial Resolution of the CIEEL on the death of Konstantinos Kerameus, Emeritus Professor at the National and Kapodistrian University of Athens and the Aristotle University of Thessaloniki	461
--	-----

ARTICLES

V. Skouris The primacy of EU law over national law – Unionsrecht bricht nationales Recht (: “EU law shall take precedence over national law”)	463
Ch. Deliyianni-Dimitrakou Equality and discrimination: two different concepts or two sides of the same coin?	479

DEVELOPMENTS IN THE EU

I. EU News	483
II. Information Technology e-news	491

CASE - LAW

I. COURT OF JUSTICE AND GENERAL COURT OF THE EU	
A. Review of Jurisprudence CJEU – GCEU (September – November 2021)	496
B. Annotations CJEU - GCEU	
CJEU C-123/20, Ferrari, 28.10.2021 (<i>Protection of the component parts of a product as unregistered community designs</i>) – Annotation G. Vasileiadou	531
CJEU joined cases C-748/19 to C-754/19, Prokuratura Rejonowa w Mińsku Mazowieckim, 16.11.2021 (<i>Secondment of judges by the Polish Minister for Justice</i>) – Annotation K. Kontou	534
CJEU C-882/19, Sumal, 06.10.2021 (<i>Liability of a subsidiary company for anti-competitive practices of its parent company</i>) – Annotation E. Tzoulia	538
CJEU C-564/19, IS (Illégalité de l’ordonnance de renvoi), 23.11.2021 (<i>Judicial cooperation in criminal matters and the power of a higher court to declare a request for a preliminary ruling unlawful</i>) – Annotation E. Tsitsipa	542
CJEU C-561/19, Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi, 06.10.2021 (<i>Exceptions to the obligation on national courts or tribunals of last instance to make a reference for a preliminary ruling</i>) – Annotation M. Sapardani	547
II. EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS	
A. Review of Jurisprudence (August – October 2021)	557

B. Annotations

ECHR, Application No 77419/16, *Biancardi v. Italy*, 25.11.2021 (*Right to be forgotten – Civil liability for refusal to de-index material available online*) – Annotation Ch. Tsevas 573

III. NATIONAL COURTS

1-member Administrative Court of Appeal of Athens (Section M), Judgment No 376/2021, 24.09.2021 (*Issues of diachronic law in public procurement procedures*) – Annotation F.-E. Georgalis 579

Council of State (Section D), Judgment No 1751/2021, 26.10.2021 (*Freedom of religion and protection of animal welfare*) – Annotation A. Gaitanidou 585

CONFERENCES – RESEARCH

XXIX FIDE Congress 589

Twinning Programme with Israel “Developing and solidifying the Commissionship for child and youth out-of-home complaints of Israel” – Activities of October-November-December – Working missions – Meeting of the Steering Committee 589

2-day online seminar in the framework of the Jean Monnet Programme “Discourses on the Constitutional Identity of the European Union: The EU Charter of Fundamental Rights” on “Current reflections on European Labour Law” – 13 and 14 December 2021 590

2-day online seminar in the framework of the Jean Monnet Programme “Intellectual Property Protection in the EU: Contemporary challenges and prospects” on “The EU Single Market and Intellectual Property Law” – 15 and 16 December 2021 590

Online anniversary conference “2021: 40 years since the accession of Greece to the European Communities / European Union” 591

Fifth and sixth Lectures of the “Thyssen Lectures series” by Angelika Nussberger, Former Vice-President of the European Court of Human Rights and Professor at the University of Cologne, and Mirosław Wyrzykowski, Former Judge of the Constitutional Court of Poland and Professor at the University of Warsaw 591

BIBLIOGRAPHY

I. Book reviews 593

II. The EU Law in Hellenic Legal Reviews: 2nd Semester 2021 595

HELLENIC REVIEW OF EUROPEAN LAW: ANNUAL TABLES 2021 615

Table des matières 4/2021

Résolution commémorative du CIEEL sur le décès de Konstantinos Kerameus, Professeur émérite à l'Université Nationale et Kapodistrienne d'Athènes et à l'Université Aristote de Thessalonique	461
--	-----

DOCTRINE

V. Skouris

La primauté du droit européen sur le droit national – Unionsrecht bricht nationales Recht (: "Le droit européen prime sur le droit national")	463
---	-----

Ch. Deliyianni-Dimitrakou

Égalité et discrimination: deux concepts différents ou les deux faces d'une même pièce?	479
---	-----

DÉVELOPPEMENTS DANS L'UE

I. Nouvelles européennes	483
II. @-ctualités d'informatique juridique	491

JURISPRUDENCE

I. COUR DE JUSTICE ET TRIBUNAL DE L'UNION EUROPÉENNE

A. Revue de Jurisprudence CJUE – TUE (septembre – novembre 2021)	496
---	-----

B. Notes CJUE – TUE

CJUE C-123/20, Ferrari, 28.10.2021 (<i>Protection des composants d'un produit en tant que dessins ou modèles communautaires non enregistrés</i>) – Notes G. Vasileiadou	534
---	-----

CJUE affaires jointes C-748/19 à C-754/19, Prokuratura Rejonowa w Mińsku Mazowieckim, 16.11.2021 (<i>Délégation de juges par le ministre polonais de la Justice</i>) – Notes K. Kontou	534
--	-----

CJUE C-882/19, Sumal, 06.10.2021 (<i>Responsabilité d'une filiale pour les pratiques anti-concurrentielles de sa société mère</i>) – Notes E. Tzoulia	538
---	-----

CJUE C-564/19, IS (Illégalité de l'ordonnance de renvoi), 23.11.2021 (<i>Coopération judiciaire en matière pénale et pouvoir d'une juridiction supérieure de déclarer illégale une demande de décision préjudicielle</i>) – Notes E. Tsitsipa	542
---	-----

CJUE C-561/19, Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi et Catania Multiservizi, 06.10.2021 (<i>Exceptions à l'obligation pour les juridictions nationales de dernière instance de procéder à un arrêt préjudiciel</i>) – Notes M. Sapardani	547
---	-----

II. COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

A. Revue de Jurisprudence (août – octobre 2021)	557
--	-----

B. Notes

CEDH, Requête No 77419/16, Biancardi c. Italie, 25.11.2021 (*Droit à l'oubli – Responsabilité civile pour refus de désindexation de matériel disponible en ligne*) – Notes Ch. Tsevas 573

III. JURIDICTIONS NATIONALES

Cour d'Appel Administrative d'Athènes (Section M – Juge unique), Arrêt No 376/2021, 24.09.2021 (*Questions de droit diachronique dans les procédures de passation de marchés publics*) – Notes F.-E. Georgalis 579

Conseil d'État (Section D), Arrêt No 1751/2021, 26.10.2021 (*Liberté de religion et protection du bien-être des animaux*) – Notes A. Gaitanidou 585

ÉDUCATION – RECHERCHE

XXIX Congrès FIDE 589

Programme de jumelage avec Israël "Développer et solidifier la Commission des plaintes des enfants et des jeunes hors de leur foyer en Israël" – Activités d'octobre-novembre-décembre – Missions de travail – Réunion du Comité directeur 589

Séminaire en ligne de 2 jours dans le cadre du Programme Jean Monnet "Discours sur l'identité constitutionnelle de l'Union européenne: La Charte des droits fondamentaux de l'UE" sur "Les réflexions actuelles sur le droit du travail européen" – 13 et 14 décembre 2021 590

Séminaire en ligne de 2 jours dans le cadre du programme Jean Monnet "La protection de la propriété intellectuelle dans l'UE: Défis contemporains et perspectives" sur "Le marché unique européen et le droit de la propriété intellectuelle" – 15 et 16 décembre 2021 590

Conférence anniversaire en ligne "2021: 40 ans depuis l'adhésion de la Grèce aux Communautés européennes / à l'Union européenne" 591

Cinquième et sixième conférences de la "série de conférences Thyssen" par Angelika Nussberger, ancienne vice-présidente de la Cour européenne des droits de l'homme et professeur à l'université de Cologne, et Mirosław Wyrzykowski, ancien juge de la Cour constitutionnelle de Pologne et professeur à l'université de Varsovie 591

DOCUMENTATION BIBLIOGRAPHIQUE

I. Revue bibliographique 593

II. Le droit européen dans les revues juridiques helléniques: 2ème semestre 2021 595

REVUE HELLENIQUE DE DROIT EUROPEEN: TABLES ANNUELLES 2021 615

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΚΕ	: Αφρική, Καραϊβική, Ειρηνικός
Αρμ	: Αρμενόπουλος
ΑρχΝ	: Αρχείο Νομολογίας
ΓεΔΕΕ	: Γενικό Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (μετονομασία του ΠΕΚ μετά την 01.12.2009)
ΓΣΔΕ	: Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT)
Δ	: Δίκη
ΔΕΕ	: Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (μετονομασία του ΔΕΚ μετά την 01.12.2009)
ΔΕΕτ.	: Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών
ΔΕΚ	: Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔΕΝ	: Δελτίο Εργατικής Νομοθεσίας
ΔηΣΚΕ & αγορά	: Δημόσιες Συμβάσεις - Κρατικές Ενισχύσεις & αγορά
ΔιΜΕΕ	: Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης & Επικοινωνίας
ΔιΔικ	: Διοικητική Δίκη
ΔτΑ	: Δικαιώματα του Ανθρώπου (RHDH)
ΔΦΝ	: Δελτίο Φορολογικής Νομοθεσίας
ΕΔΔΔΔ	: Επιθεώρησις Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου
Ε.Δ.Κ.Α.	: Επιθεώρησις Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης
ΕΕ	: Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΕΕ	: Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΕυρΔ	: Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (RHellDE)
ΕΖΕΣ	: Ευρωπαϊκή Ζώνη Ελεύθερων Συναλλαγών
ΕΕμπΔ	: Επιθεώρηση του Εμπορικού Δικαίου
ΕΕΝ	: Εφημερίς Ελλήνων Νομικών
ΕΕργΔ	: Επιθεώρησις Εργατικού Δικαίου
ΕΕυρΚ	: Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΕΚ	: Ευρωπαϊκή Κοινότητα
ΕλλΔνη	: Ελληνική Δικαιοσύνη
ΕΛΜ	: Ευρωπαϊκή Λογιστική Μονάδα
ΕΝΔ	: Επιθεώρηση Ναυτιλιακού Δικαίου
ΕΟΧ	: Ευρωπαϊκός Οικονομικός Χώρος
Επι.Δ.Ε.	: Επιθεώρηση Δημοσίων Έργων
ΕπισκΕΔ	: Επισκόπηση Εμπορικού Δικαίου
ΕΤρΑΞΧρΔ	: Επιθεώρηση Τραπεζικού Αξιογραφικού και Χρημαστηριακού Δικαίου
ΕυΒ	: Ευρωπαϊκό Βήμα
ΕυρΔΔΑ ή ΕΔΔΑ	: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΕΔΑ ή ΕΕΔΑ	: Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΚ	: Ευρωπαϊκές Κοινότητες
ΕυρΚοινβ	: Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο
ΕυρΠολ	: Ευρωπαϊών Πολιτεία
ΕυρΣΔΑ ή ΕΣΔΑ	: Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕφΑΔ	: Εφαρμογές Αστικού Δικαίου
ΕφημΔΔ	: Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου
ΘΠΔΔ	: Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου
ΚΕΠΑΑ	: Κοινή Ευρωπαϊκή Πολιτική για την Άμυνα και την Ασφάλεια
ΚΕΠΠΑ	: Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας
ΚριτΕπιθ	: Κριτική Επιθεώρηση Νομικής Θεωρίας και Πράξης
ΝοΒ	: Νομικό Βήμα
ΠΕΚ	: Πρωτοδικείο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΠερΔικ	: Περιβάλλον και Δίκαιο
ΠΛογ	: Ποινικός Λόγος
ΠΝ	: Πειραϊκή Νομολογία
ΠοινΔικ	: Ποινική Δικαιοσύνη
ΠοινΧρ	: Ποινικά Χρονικά
ΠρΠροσχ	: Πράξη περί των όρων προσχωρήσεως και προσαρμογής των συνθηκών

<i>ΣΛΕΕ</i>	: Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
<i>ΣΕΕ</i>	: Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση
<i>Συλλ.</i>	: Συλλογή Νομολογίας του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
<i>ΣυλλΥπ</i>	: Συλλογή Υπαλληλικών Υποθέσεων
<i>ΣυνΘΕΕ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Ένωσης
<i>ΣυνΘΕΚ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας
<i>ΣυνΘΕΚΑΕ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας
<i>ΣυνΘΕΚΑΧ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα
<i>ΣυνΘΕΟΚ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας
<i>ΤεΣ</i>	: Τεύχος εκτός σειράς
<i>ΤοΣ</i>	: Σύνταγμα (Το)
<i>Υπερ</i>	: Υπεράσπιση
<i>ΦΠΑ</i>	: Φόρος Προστιθέμενης Αξίας
<i>ΧρηΔικ</i>	: Χρηματοπιστωτικό Δίκαιο
<i>ΧριΔ</i>	: Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου
<i>AcP</i>	: Archiv für civilische Praxis
<i>AFDI</i>	: Annuaire Français de Droit International
<i>AJCL</i>	: American Journal of Comparative Law (The)
<i>AJDA</i>	: Actualité Juridique du Droit Administratif
<i>AJIL</i>	: American Journal of International Law
<i>AöR</i>	: Archiv des öffentlichen Rechts
<i>ASL</i>	: Air and Space Law
<i>BB</i>	: Der Betriebs - Berater
<i>CDE</i>	: Cahiers de Droit Européen
<i>CJEU</i>	: Court of Justice of the European Union
<i>CJUE</i>	: Cour de Justice de l'Union Européenne
<i>Clunet</i>	: Journal du Droit International (J.D.I.)
<i>C.M.L.R.</i>	: Common Market Law Reports
<i>CML Rev.</i>	: Common Market Law Review
<i>CommLP</i>	: Commercial Law Practitioner
<i>CONSUM.L.J.</i>	: Consumer Law Journal
<i>DZWir</i>	: Deutsche Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
<i>EA</i>	: Europa-Archiv
<i>EBRL</i>	: European Business Law Review
<i>ECHR</i>	: European Convention on Human Rights
<i>E.C.L.R.</i>	: European Competition Law Review
<i>EELR</i>	: European Environmental Law Review
<i>E.H.R.L.R.</i>	: European Human Rights Law Review
<i>E.H.R.R.</i>	: European Human Rights Reports
<i>EIPR</i>	: European Intellectual Property Review
<i>EJIL</i>	: European Journal of International Law
<i>ELJ</i>	: European Law Journal
<i>E.L.Rev.</i>	: European Law Review
<i>Elrev./HR</i>	: European Law Review / Human Rights Survey
<i>EPL</i>	: European Public Law
<i>ERPL</i>	: European Review of Private Law- <i>Revue Européenne de Droit Privé</i> - Europäische Zeitschrift für Privatrecht
<i>EStAL</i>	: European State Aid Law Quarterly
<i>ETL</i>	: European Transport Law - <i>Droit Européen des Transports</i> - Europäisches Transportrecht
<i>EuGRZ</i>	: Europäische Grundrechte - Zeitschrift
<i>EuR</i>	: Europarecht
<i>EuZW</i>	: Europäische Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
<i>EWS</i>	: Europäische Wirtschafts - und Steuerrecht
<i>GATT</i>	: General Agreement on Tariffs and Trade (ΓΣΔΕ)
<i>GATS</i>	: General Agreement on Trade Services
<i>GCEU</i>	: General Court of the European Union
<i>GRUR Int.</i>	: Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht - Internationaler Teil
<i>HRLJ</i>	: Human Rights Law Journal

<i>HRQ</i>	: Human Rights Quarterly
<i>ICLQ</i>	: International and Comparative Law Quarterly (The)
<i>IIC</i>	: International Review of Industrial Property and Copyright Law
<i>I.L.M.</i>	: International Legal Materials
<i>IPRax</i>	: Praxis des Internationalen Privat - und Verfahrensrechts
<i>JCMS</i>	: Journal of Common Market Studies
<i>J.D.I.</i>	: Journal du Droit International (Clunet)
<i>JT</i>	: Journal des Tribunaux
<i>JT-DE</i>	: Journal des Tribunaux - Droit Européen
<i>JWT</i>	: Journal of World Trade
<i>JZ</i>	: Juristen Zeitung
<i>LIEI</i>	: Legal Issues of European Integration
<i>MJ</i>	: Maastricht Journal of European und Comparative Law
<i>MLR</i>	: Modern Law Review (The)
<i>NJW</i>	: Neue Juristische Wochenschrift
<i>NQHR</i>	: Netherlands Quarterly of Human Rights
<i>NVWZ</i>	: Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht
<i>PPLR</i>	: Public Procurement Law Review
<i>RabelsZ</i>	: Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht
<i>R.A.E.</i>	: Revue des Affaires Européennes
<i>RCADI</i>	: Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de La Haye
<i>RCC</i>	: Revue de la Concurrence et de la Consommation - Droit et Marchés
<i>R.D.P.</i>	: Revue du droit public
<i>RDUE</i>	: Revue du Droit de l'Union Européenne (ως το 1999 Revue du Marché Unique Européen - RMUE)
<i>RECIEL</i>	: Revue of European Community and International Environmental Law - Access to Environmental Information
<i>REDC</i>	: Revue Européenne de Droit de la Consommation
<i>Rev.inst.eur.</i>	: Revista de instituciones europeas
<i>Rev.trim.dr.h.</i>	: Revue trimestrielle des droits de l'homme
<i>RFDA</i>	: Revue Française de Droit Administratif
<i>RFDC</i>	: Revue Française de Droit Constitutionnel
<i>RGDIP</i>	: Revue Générale de Droit International Public
<i>RHDH</i>	: Revue Hellénique de Droits de l'Homme (ΔΤΑ)
<i>RHDI</i>	: Revue Hellénique de Droit International
<i>RHelIDE</i>	: Revue Hellénique de Droit Européen (ΕΕΕυρΔ)
<i>RIDPC</i>	: Rivista Italiana di Diritto Pubblico Comunitario
<i>Riv.dir.eur.</i>	: Rivista di diritto europeo
<i>RIW</i>	: Recht der Internationalen Wirtschaft
<i>RMC</i>	: Revue du Marché Commun (από το 1991 Revue du Marché Commun et de l'Union Européenne - RMCUE)
<i>RMCUE</i>	: Revue du Marché Commun et de l'Union Européenne από το 1991 (ως το 1990 Revue du Marché Commun - RMC)
<i>RMUE</i>	: Revue du Marché Unique Européen (από το 2000 Revue du Droit de l'Union Européenne- RDUE)
<i>RTDeur.</i>	: Revue Trimestrielle de Droit Européen
<i>RUDH</i>	: Revue Universelle des Droits de l'Homme
<i>TRIPS</i>	: Trade Related Intellectual Property Rights
<i>TUE</i>	: Tribunal de l'Union Européenne
<i>WRP</i>	: Wettbewerb in Recht und Praxis
<i>WuW</i>	: Wirtschaft und Wettbewerb
<i>YBEL</i>	: Yearbook of European Law
<i>ZEuP</i>	: Zeitschrift für Europäisches Privatrecht
<i>ZEuS</i>	: Zeitschrift für Europarechtliche Studien
<i>ZfRV</i>	: Zeitschrift für Rechtsvergleichung - Internationales Privatrecht und Europarecht
<i>ZHR</i>	: Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Wirtschaftsrecht
<i>ZSE</i>	: Zeitschrift für Staats - und Europawissenschaften
<i>ZVglRWiss</i>	: Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft

Υπόδειγμα παραπομπής στην Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου: ΕΕΕυρΔ, 1981, σ. 259, HREL, 1981, p. 259, RHelIDE, 1981, p. 259

Ψήφισμα

Το Δ.Σ. του Κέντρου Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου με αφορμή τη θλιβερή είδηση του θανάτου του Κωνσταντίνου Κεραμέως, κορυφαίου νομικού, ομότιμου καθηγητή των Νομικών Σχολών ΕΚΠΑ και ΑΠΘ και πρωτοπόρου σε θέματα συγκριτικού δικαίου και ευρωπαϊκής εναρμόνισης, συνήλθε σε έκτακτη συνεδρίαση και αποφάσισε τα εξής:

1^ο να εκφράσει τα ειλικρινή συλλυπητήριά του στην οικογένεια του εκλιπόντος

2^ο να δημοσιευθεί το παρόν στην Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου

Θεσσαλονίκη, 27 Δεκεμβρίου 2021

Για το Διοικητικό Συμβούλιο

Ο Πρόεδρος

Καθηγητής Βασίλειος Σκουρής

και

Η Διευθύντρια

Καθηγήτρια Χριστίνα Δεληγιάννη-Δημητράκου

Η υπεροχή του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης έναντι του εθνικού δικαίου* Unionsrecht bricht nationales Recht** (: «Το ενωσιακό δίκαιο καταργεί το εθνικό δίκαιο»)

Βασίλειος Σκουρής***

Το ερώτημα αν και υπό ποιες προϋποθέσεις το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπερισχύει του εθνικού δικαίου δεν φαίνεται να έχει βρει ακόμη μια πέραν πάσης αμφιβολίας απάντηση. Η πρόσφατη πολύκροτη απόφαση του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας (εφεξής, ΟΣΔ) σχετικά με την έννοια της «εκδοθείσας καθ' υπέρβαση αρμοδιοτήτων νομικής πράξης» [Ultra-Vires Rechtsakt] ή της «παράνομως εκδοθείσας νομικής πράξης» [ausbrechender Rechtsakt], η οποία εκδόθηκε με αφορμή την απόφαση της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (εφεξής, ΕΚΤ) που αφορούσε το πρόγραμμα αγοράς στοιχείων του ενεργητικού του δημόσιου τομέα (Public Sector Asset Purchase Programme ή εν συντομία PSPP), προσέδωσε νέα διάσταση στο ζήτημα της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης. Το γεγονός αυτό δικαιολογεί μια, κατά το δυνατόν, ψύχραιμη αποτίμηση από τη σκοπιά του ενωσιακού δικαίου. Ένας από τους λόγους για τους οποίους επικρατεί νομική αβεβαιότητα ως προς την αντιμετώπιση του ζητήματος της υπεροχής θα μπορούσε να θεωρηθεί η απουσία ρητής σχετικής διάταξης τόσο στη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση όσο και στη Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Παρόλα αυτά, έχουν γίνει προσπάθειες για την καθιέρωση της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης μέσω του πρωτογενούς δικαίου.

υπεροχή του δικαίου της ΕΕ – εθνική ταυτότητα των κρατών μελών – συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών – έλεγχος «ultra vires» – Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας – απόφαση της 5ης Μαΐου 2020 (2 BvR 859/15, 2 BvR 1651/15, 2 BvR 2006/15, 2 BvR 980/16)

I. Η Συνταγματική Συνθήκη και η Συνθήκη της Λισαβόνας

Τούτο ισχύει πρωτίστως για το άρθρο 6 του Μέρους Ι της Συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης, το οποίο όριζε σαφώς ότι «Το Σύνταγμα και οι κανόνες δικαίου που θεσπίζονται από τα θεσμικά όργανα της Ένωσης

στο πλαίσιο της άσκησης των αρμοδιοτήτων που της απονέμονται υπερισχύουν του δικαίου των κρατών μελών». Η αποτυχία επικύρωσης της Συνταγματικής Συνθήκης μετά την αρνητική έκβαση των δημοψηφισμάτων στη Γαλλία και τις Κάτω Χώρες απέτρεψε την καθιέρωση της εν λόγω διάταξης υπό τη σαφή αυτή μορφή ως μέρους του πρωτογενούς δικαίου. Το κενό αυτό δεν αναπληρώθηκε ούτε με τη Συνθήκη της Λισαβόνας. Ωστόσο, η τελευταία δεν αποφεύγει κάθε σχετική αναφορά, αλλά αναγνωρίζει την υπεροχή του δικαίου της Ένωσης μέσω μιας – ομολογουμένως – περίπλοκης κατασκευής.

Αρχικά, με την προσαρτώμενη στην τελική πράξη της Συνθήκης της Λισαβόνας «Δήλωση σχετικά με την υπεροχή» (αριθ. 17), η Διακυβερνητική Διάσκεψη, η οποία υιοθέτησε τη Συνθήκη της Λισαβόνας που υπογράφηκε στις 13 Δεκεμβρίου 2007, υπενθυμίζει ότι «σύμφωνα με την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι Συνθήκες και το δίκαιο που θεσπίζεται από την Ένωση βάσει των Συνθηκών υπερισχύουν του δικαίου των κρατών μελών, υπό τους όρους που ορίζονται στην εν λόγω νομολογία». Η Διακυβερνητική Διάσκεψη αναφέρει επίσης ότι αποφάσισε να προσαρτήσει τη γνωμοδότηση της Νομικής Υπηρεσίας του Συμβουλίου σχετικά με την υπεροχή, η οποία περιλαμβάνεται στο έγγραφο 11197/07 (JUR 260). Η εν λόγω γνωμοδότηση, της 22ας Ιουνίου 2007, παρατίθεται αυτούσια και συνιστά, ως εκ τούτου,

* Το παρόν αποτελεί μετάφραση, από τη γερμανική γλώσσα, της μελέτης με τίτλο "Der Vorrang des europäischen Unionsrechts vor dem nationalen Recht. Unionsrecht bricht nationales Recht", Europarecht 56(1), 2021, σσ. 3-27. Να σημειωθεί ότι η γερμανική μελέτη είχε ολοκληρωθεί το φθινόπωρο του 2020 και άρα δεν έλαβε υπόψη τις σημαντικές εξελίξεις που σημειώθηκαν έκτοτε και τις οποίες πρότιθαι να αναλύσω σε μεταγενέστερο άρθρο μου. Τη μετάφραση στα ελληνικά επιμελήθηκε η επιστημονική συνεργάτις στο Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου Μαρία Σαπαρδάνη, την οποία ευχαριστώ για την εξαιρετική δουλειά της.

** Ο υπότιτλος παραπέμπει σκόπιμα στη διατριβή του Eberhard Grabitz στο Αμβούργο, "Gemeinschaftsrecht bricht nationales Recht" (: «Το κοινοτικό δίκαιο καταργεί το εθνικό δίκαιο»), η οποία δημοσιεύθηκε το 1966 στον υπ' αριθμ. 55 τόμο του περιοδικού "Abhandlungen aus dem Seminar für Öffentliches Recht" (Hamburg). Με το βλέμμα στραμμένο στο μέλλον, ο Grabitz αξιοποίησε το άρθρο 31 του Θεμελιώδους Νόμου (GG) ως πρότυπο, προκειμένου να αποτυπώσει τη σχέση μεταξύ κοινοτικού και εθνικού δικαίου και χρησιμοποίησε την ίδια συνοπτική διατύπωση που επέλεξε ο Θεμελιώδης Νόμος για να περιγράψει τη σχέση μεταξύ του ομοσπονδιακού δικαίου και των δικαίων των ομόσπονδων κρατιδίων. Η λιτή διατύπωση του άρθρου 31 του Θεμελιώδους Νόμου προκειμένου περί της σχέσης μεταξύ του ενωσιακού δικαίου και του εσωτερικού δικαίου απορρίφθηκε από το ΟΣΔ στην απόφασή του σχετικά με την επικύρωση της Συνθήκης της Λισαβόνας, βλ. κατωτέρω υπό III 3 α) β) με υποσημ. 23.

*** Ομ. Καθηγητής της Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Affiliate Professor στη Νομική Σχολή Bucerus του Αμβούργου, τ. Πρόεδρος του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2003-2015), Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του ΚΔΕΟΔ

αναπόσπαστο τμήμα της Δήλωσης. Αξίζει ιδιαίτερα να αναφερθεί ότι η γνωμοδότηση αυτή αποτελείται από μια συνοπτική δήλωση στην οποία η Νομική Υπηρεσία του Συμβουλίου (α) εξηγεί γιατί η απουσία ρητού κανόνα για την αρχή της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης δεν μεταβάλλει την ύπαρξη της αρχής και την υφιστάμενη νομολογία του Δικαστηρίου και (β) παραπέμπει στην απόφαση του ΔΕΕ (ΔΕΚ) επί της υπόθεσης 6/64 (*Costa/ENEL*), η οποία καθόρισε τη σχετική νομολογία του Δικαστηρίου¹. Από αυτό προκύπτει ότι η βάση για την υπεροχή του δικαίου της Ένωσης πρέπει να αναζητηθεί και να βρεθεί στη σχετική νομολογία του Δικαστηρίου. Μπορεί, βεβαίως, να εκφράσει κανείς τη λύπη του για την απουσία μιας διάταξης αντίστοιχης με εκείνη του άρθρου I-6 της Συνταγματικής Συνθήκης, ωστόσο γεγονός παραμένει ότι τα κράτη μέλη (στο πλαίσιο της Διακυβερνητικής Διάσκεψης) συμφώνησαν ως προς την υπεροχή του δικαίου της Ένωσης έναντι του εθνικού τους δικαίου και τούτο αποτυπώθηκε στην προαναφερθείσα Δήλωση σε συνδυασμό με τη σχετική γνωμοδότηση της Νομικής Υπηρεσίας του Συμβουλίου.

Αξίζει περαιτέρω να εξεταστεί η σημασία του γεγονότος ότι η σαφής πλειοψηφία των κρατών μελών επικύρωσε τη Συνταγματική Συνθήκη πριν ή παρά τη διεξαγωγή δημοψηφισμάτων στη Γαλλία και τις Κάτω Χώρες². Στο πλαίσιο αυτό, πρέπει να τονιστεί ότι η διαδικασία επικύρωσης συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε με επιτυχία σε ορισμένα κράτη ακόμη και μετά τα δημοψηφίσματα – πιθανότατα με την προσδοκία ότι η Γαλλία και οι Κάτω Χώρες θα αναθεωρούσαν τη στάση τους³. Μπορεί κανείς, βεβαίως,

να ισχυριστεί ότι οι εν λόγω επικυρώσεις έχουν καταστεί πλέον άνευ αντικειμένου, εφόσον είναι σαφές ότι η έκβαση των δύο δημοψηφισμάτων δημιούργησε ένα τετελεσμένο γεγονός. Ωστόσο, η άποψη αυτή δεν αναιρεί τη διαπίστωση ότι τα κράτη μέλη εκείνα που ολοκλήρωσαν με επιτυχία τη διαδικασία επικύρωσης απέδειξαν επί της ουσίας ότι ενέκριναν πλήρως τη Συνταγματική Συνθήκη και μαζί με αυτήν και τη διάταξη του άρθρου I-6 στο σύνολό της. Με άλλες λέξεις, απέδειξαν ότι αποδέχονται την υπεροχή του δικαίου της Ένωσης έναντι του εθνικού δικαίου χωρίς προβληματισμούς ή επιφυλάξεις⁴.

II. Η νομολογία του Δικαστηρίου που χρησιμεύει ως βάση για την υπεροχή

Επανερχόμενοι στη Δήλωση αριθ. 17 της Διακυβερνητικής Διάσκεψης σε συνδυασμό με τη γνωμοδότηση της Νομικής Υπηρεσίας του Συμβουλίου, αξίζει να επισημάνουμε ότι η νομολογία του Δικαστηρίου που χρησιμεύει ως βάση για την υπεροχή δεν εξαντλείται μόνον στην εκεί μνημονευόμενη απόφαση *Costa/ENEL*. Διότι στη Δήλωση γίνεται λόγος για πάγια νομολογία του Δικαστηρίου του Λουξεμβούργου που συμπληρώνεται κυρίως από τις αποφάσεις *Internationale Handelsgesellschaft* και *Simmmenthal*, οι οποίες αμφότερες είναι μεταγενέστερες της *Costa/ENEL*.

Στην υπόθεση *Internationale Handelsgesellschaft* αναφέρεται ότι «δεν θα ήταν δυνατό, λόγω της φύσεώς του, να αντιταχθούν δικαστικώς στο δίκαιο που γεννάται από τη Συνθήκη, αφού απορρέει από αυτόνομη πηγή, κανόνες εθνικού δικαίου, όποιοι κι αν είναι, χωρίς το δίκαιο αυτό να χάσει τον κοινοτικό του χαρακτήρα και χωρίς να τεθεί υπό αμφισβήτηση η νομική βάση της ίδιας της Κοινότητας»⁵. Η απόφαση *Simmmenthal* προχωρεί ακόμη παραπέρα και διευκρινίζει ότι η υπε-

1. Η γνωμοδότηση της Νομικής Υπηρεσίας του Συμβουλίου έχει ως εξής: «Από τη νομολογία του Δικαστηρίου απορρέει ότι η υπεροχή του κοινοτικού δικαίου αποτελεί θεμελιώδη αρχή του εν λόγω δικαίου. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, η αρχή αυτή είναι συνυφασμένη με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Κατά την πρώτη απόφαση στο πλαίσιο αυτής της πάγιας νομολογίας (υπόθεση 6/64, *Costa/ENEL*, 15 Ιουλίου 1964) δεν υπήρχε μνεία της υπεροχής στη Συνθήκη, πράγμα που εξακολουθεί να συμβαίνει και σήμερα. Το γεγονός ότι η αρχή της υπεροχής δεν θα περιληφθεί στη μελλοντική Συνθήκη (Συνθήκη της Λισαβόνας) ουδώς μεταβάλλει την ύπαρξη της αρχής και την υφιστάμενη νομολογία του Δικαστηρίου». Η κεντρική ιδέα της απόφασης *Costa/ENEL* παρατίθεται σε υποσημείωση: «εφ' όσον το δίκαιο που γεννήθηκε από τη Συνθήκη απορρέει από αυτόνομη πηγή δικαίου, δεν είναι δυνατόν, λόγω του ιδιόμορφου πρωτότυπου χαρακτήρα του, να του αντιτάσσεται οποιοδήποτε εσωτερικό νομοθετικό κείμενο, χωρίς να χάνει τον κοινοτικό του χαρακτήρα και χωρίς να διακυβεύεται η νομική βάση της ίδιας της Κοινότητας».

2. Αυστρία, Βέλγιο, Βουλγαρία, Ελλάδα, Ισπανία (μετά από δημοψήφισμα), Ιταλία, Λιθουανία, Ουγγαρία, Ρουμανία, Σλοβακία και Σλοβενία.

3. Τα κράτη αυτά ήταν η Εσθονία, η Φινλανδία, η Λετονία, το Λουξεμβούργο (μετά από θετική έκβαση δημοψηφίσματος), η Μάλτα και η Κύπρος. Έτσι, 17 από τα τότε 27 κράτη μέλη (συμπεριλαμβανό-

μένης της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας) είχαν ολοκληρώσει τη διαδικασία επικύρωσης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαδικασία επικύρωσης στη Γερμανία, όπου η Ομοσπονδιακή Βουλή (*Bundestag*) και το Ομοσπονδιακό Συμβούλιο (*Bundesrat*) ενέκριναν τη Συνταγματική Συνθήκη με συντριπτική πλειοψηφία. Ενόψει των συνταγματικών προσφυγών που κατατέθηκαν ενώπιον του ΟΣΔ αμέσως μετά τις επίμαχες ψηφοφορίες, ο Ομοσπονδιακός Πρόεδρος αποφάσισε να αναστείλει τη διαδικασία επικύρωσης εν αναμονή της απόφασης του ΟΣΔ. Μετά τη διεξαγωγή των δημοψηφισμάτων στη Γαλλία και τις Κάτω Χώρες, το ΟΣΔ έπαυσε τις ενώπιόν του εκκρεμείς διαδικασίες, με αποτέλεσμα να μην ολοκληρωθεί η επικύρωση.

4. Εκτός από τη Γαλλία και τις Κάτω Χώρες, η Δανία, η Ιρλανδία, η Πολωνία, η Πορτογαλία, η Σουηδία, η Τσεχία και το Ηνωμένο Βασίλειο δεν συνέχισαν τη διαδικασία επικύρωσης.

5. ΔΕΕ 11/70, *Internationale Handelsgesellschaft mbH/Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*, 17.12.1970, ECLI:EU:C:1970:114, σκ. 3.

ροχή του δικαίου της Ένωσης επιβάλλει συγκεκριμένες υποχρεώσεις στα όργανα των κρατών μελών σε τρία διαφορετικά επίπεδα. Πρώτον, οι διατάξεις των Συνθηκών και οι άμεσα ισχύουσες πράξεις των θεσμικών οργάνων της Ένωσης έχουν ως αποτέλεσμα, στη σχέση τους προς το εσωτερικό δίκαιο των κρατών μελών, όχι μόνον να καθιστούν ανεφάρμοστη κάθε αντίθετη διάταξη της υφιστάμενης εθνικής νομοθεσίας, αλλά και να κωλύουν τη θέσπιση νέων κανόνων, κατά το μέτρο που οι κανόνες αυτοί δεν συμβιβάζονται με το δίκαιο της Ένωσης. Δεύτερον, η τυχόν αναγνώριση οποιωνδήποτε έννομων αποτελεσμάτων σε νομοθετικές πράξεις των κρατών μελών που υπεισέρχονται στον χώρο, εντός του οποίου ασκείται η νομοθετική εξουσία της Ένωσης, ή που κατά οποιονδήποτε άλλον τρόπο δεν συμβιβάζονται με διατάξεις του ενωσιακού δικαίου, θα αναιρούσε τον δεσμευτικό χαρακτήρα των υποχρεώσεων που έχουν αναληφθεί ανεπιφύλακτα και αμετάκλητα από τα κράτη μέλη δυνάμει της Συνθήκης και θα έθετε έτσι εν αμφιβόλω τις ίδιες τις βάσεις στις οποίες στηρίζεται η Ένωση. Τρίτον, κάθε εθνικός δικαστής που επιλαμβάνεται αρμοδίως μιας διαφοράς έχει την υποχρέωση να εφαρμόζει στο ακέραιο το ενωσιακό δίκαιο και να προστατεύει τα δικαιώματα τα οποία το δίκαιο αυτό απονέμει στους ιδιώτες. Αυτό επιτυγχάνεται με το να αφήνει ανεφάρμοστη, με δική του πρωτοβουλία (δηλαδή αυτεπάγγελα), κάθε αντίθετη διάταξη του εθνικού δικαίου, είτε προγενέστερη είτε μεταγενέστερη του κανόνα του ενωσιακού δικαίου και, μάλιστα, χωρίς να αναμένει την προηγούμενη εξαφάνισή της διά της νομοθετικής οδού ή να ζητεί την εξαφάνισή της μέσω οποιασδήποτε άλλης συνταγματικής διαδικασίας⁶.

Το τελευταίο αυτό σημείο είναι ιδιαίτερα σημαντικό, διότι επιβεβαιώνει ότι το δίκαιο της Ένωσης πρέπει να εφαρμόζεται από τα εθνικά δικαστήρια υπό οποιοσδήποτε συνθήκες και χωρίς να λαμβάνονται υπόψη τυχόν (συνταγματικές) ένδικες διαδικασίες βάσει του εσωτερικού δικαίου – πρέπει, δηλαδή, να εφαρμόζεται κατά προτεραιότητα. Οπλισμένη με τα εν λόγω χαρακτηριστικά, που αναπτύχθηκαν μέσω της σταθερής νομολογίας του Δικαστηρίου και επιβεβαιώθηκαν σε πολυάριθμες απο-

φάσεις του⁷, η υπεροχή του δικαίου της Ένωσης έναντι του δικαίου των κρατών μελών, η οποία ενισχύθηκε με τη μνημόνευσή της σε Δήλωση προσαρτώμενη στη Συνθήκη της Λισαβόνας, δεν θα πρέπει πλέον να υπόκειται σε αμφιβολίες.

III. Η υπεροχή του δικαίου της Ένωσης από τη σκοπιά των κρατών μελών

Φυσικά, θα μπορούσε κανείς εδώ να αντιτάξει ότι πρόκειται για την άποψη του Δικαστηρίου σχετικά με την υπεροχή του δικαίου της Ένωσης, όπως γίνεται αντιληπτή από τα ενωσιακά θεσμικά όργανα. Ωστόσο, για να σχηματίσουμε μια πλήρη εικόνα επί του θέματος, θα πρέπει περαιτέρω να λάβουμε υπόψη και τη στάση των κρατών μελών. Προκειμένου να αποσαφηνιστεί η εν λόγω στάση, πρέπει να δοθεί απάντηση σε τρία ερωτήματα. Είναι, πράγματι, απαραίτητο να διαπιστωθεί (πρώτον) εάν και σε ποιον βαθμό τα κράτη μέλη έχουν αποδεχθεί την υπεροχή του δικαίου της Ένωσης, (δεύτερον) σε ποια νομική βάση θεμελιώνουν την υπεροχή αυτή και (τρίτον) ποιες είναι οι «κόκκινες γραμμές» που έχουν αναπτύξει τα εθνικά δικαστήρια για να περιορίσουν την υπεροχή ή, τουλάχιστον, να μετριάσουν τα αποτελέσματά της.

1. Η αποδοχή της υπεροχής από τα κράτη μέλη

Σε ό,τι αφορά την αποδοχή της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης στα κράτη μέλη, είναι σκόπιμο να διακρίνουμε μεταξύ των ιδρυτικών κρατών και των κρατών που προσχώρησαν μεταγενέστερα στην Ένωση. Ενώ τα έξι ιδρυτικά κράτη⁸, ελλείψει ρητής κατοχύρωσης στις Συνθήκες, ήλθαν αντιμέτωπα με την υπεροχή του δικαίου της Ένωσης μόνον μέσω της σχετικής νομολογίας του Δικαστηρίου, δεν ισχύει το ίδιο για τα κράτη μέλη εκείνα που προσχώρησαν στο πλαίσιο των διαδοχικών διευρύνσεων. Τα τελευταία ήταν εξοικειωμένα με την αρχή της υπεροχής και η αρχή αυτή κατέστη δεσμευτική – τουλάχιστον για τα εν λόγω κράτη μέλη – μέσω της συμπερίληψής της στο λεγόμενο «κοινοτικό κεκτημένο» («acquis communautaire»)⁹. Μεταξύ των ιδρυτικών κρατών, ιδίως

6. ΔΕΕ 106/77, *Amministrazione delle finanze dello Stato/Simmenthal*, 09.03.1978, ECLI:EU:C:1978:49, σκ. 17 επ. Η υποχρέωση να μείνει ανεφάρμοστη κάθε αντίθετη προς το δίκαιο της Ένωσης διάταξη της εθνικής νομοθεσίας δεν αφορά μόνο τα εθνικά δικαστήρια αλλά και κάθε κρατικό όργανο που «έρχεται σε επαφή» με το δίκαιο της Ένωσης. Πρβλ. ΔΕΕ 103/88, *Fratelli Costanzo/Comune di Milano*, 22.06.1989, ECLI:EU:C:1989:256, καθώς και την πιο πρόσφατη απόφαση του ΔΕΕ C-378/17, *Minister for Justice and Equality και Commissioner of the Garda Síochána*, 04.12.2018, ECLI:EU:C:2018:979, με το λεπτομερές σχόλιο της S. DRAKE, *The Principle of Primacy and the Duty of National Bodies Appointed to Enforce EU Law to Disapply Conflicting National Law*, CMLRev., 2020, σ. 557 επ.

7. Η στενή σχέση μεταξύ της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης και της μη εφαρμογής εθνικού δικαίου που αντίκειται στο δίκαιο της Ένωσης καθίσταται ιδιαίτερα σαφής από τον M. DOUGAN, *Primacy and the Remedy of Disapplication*, CMLRev., 2019, σ. 1459 επ. Περαιτέρω, ο Dougan διερευνά λεπτομερώς το ζήτημα του τι πρέπει να συμβεί όταν η μη εφαρμογή του εθνικού δικαίου καταλήγει σε (νομικό) κενό.

8. Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία και χώρες της Benelux.

9. Πριν από τη μεγάλη διεύρυνση της Ένωσης, που έλαβε χώρα το 2004, και ενόψει της εμπειρίας από προηγούμενες διευρύνσεις, οι βασικοί όροι για την προσχώρηση καθορίστηκαν από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Κοπεγχάγης τον Ιούνιο του 1993. Σύμφωνα με τον τέταρτο όρο, οι υποψήφιοι προς ένταξη χώρες πρέπει να

η Γερμανία και η Ιταλία αντιμετώπισαν δυσκολίες σε σχέση με την απεριόριστη αναγνώριση της υπεροχής – και ασφαλώς δεν ήταν τυχαίο ότι τα κράτη αυτά διέθεταν ισχυρά συνταγματικά δικαστήρια, με σημαντική επιρροή, που δεν φαίνονταν πρόθυμα να παραδώσουν τα ηνία εξ ολοκλήρου στο Δικαστήριο¹⁰. Αν και μέχρι προσφάτως μπόρεσε να αποφευχθεί μια «ανοικτή» σύγκρουση¹¹, φημιολογείται ότι τα δύο συνταγματικά δικαστήρια είχαν έλθει σε επαφή με σκοπό να συντονίσουν τη δράση τους και να αντιδράσουν κατάλληλα στην ολοένα και πιο δυναμική νομολογία του Δικαστηρίου του Λουξεμβούργου. Ωστόσο, δεν έλαβε χώρα συντονισμένη δράση, γεγονός που επιτρέπει να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι συνολικά – και παραβλέποντας ορισμένες δογματικές συζητήσεις¹² – η υπεροχή του δικαίου της Ένωσης ως αρχή (και κατ' αρχήν) δεν φαίνεται να δημιουργεί ανυπέρβλητα προβλήματα – με έμφαση στη λέξη «αρχή».

2. Ο ρόλος των εθνικών συνταγμάτων

Αν αναρωτηθεί κανείς σε ποια βάση θεμελιώνεται η υπεροχή του δικαίου της Ένωσης από τη νομολογία και από τη νομική θεωρία στα κράτη μέλη, αληθεύει ότι συχνά δεν υιοθετείται η γραμμή που χάραξε το ΔΕΚ στις υποθέσεις *Costa/ENEL*, *Internationale Handelsgesellschaft* και *Simmenthal*. Αντίθετα, υπάρχει η τάση να στηρίζεται κανείς σε εθνικές πηγές, με μια προτίμηση στο σύνταγμα ως το θεμέλιο της εσωτερικής έννομης τάξης. Στον βαθμό που η υπεροχή του δικαίου της Ένωσης περιορίζει σημαντικά την κυριαρχία των κρατών μελών, οι εθνικοί δικαστές αισθάνονται πιο άνετα και πιο ασφαλείς όταν αναφέρονται στο σύνταγμά τους, διότι, μέσω αυτής της

οδού, μπορούν να κατανοήσουν καλύτερα την ενωσιακή έννομη τάξη, στη βάση της οριοθετημένης εκχώρησης της εθνικής κυριαρχίας που επιτρέπει το σύνταγμα, και να την ενσωματώσουν έπειτα στο δικό τους νομικό σύστημα. Αυτό φέρνει στο προσκήνιο τους συνταγματικούς κανόνες που διέπουν τη συμμετοχή του οικείου κράτους μέλους στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ακριβώς επειδή εκείνοι καθορίζουν τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες το κράτος αυτό μπορεί να γίνει και να παραμείνει μέλος της Ένωσης¹³.

Ομολογουμένως, η προσέγγιση αυτή – συγκρινόμενη με την προσέγγιση που υιοθετήθηκε από τη Διακυβερνητική Διάσκεψη για τη Συνθήκη της Λισαβόνας – κάθε άλλο παρά ουδέτερη είναι. Πράγματι, εξουσιοδοτεί τους εθνικούς δικαστές, με τη βοήθεια και βάσει των συνταγμάτων τους, να ασκούν άμεσο ή τουλάχιστον έμμεσο έλεγχο επί του δικαίου της Ένωσης, προκειμένου να είναι σε θέση να καθορίσουν εάν και κατά πόσον το δίκαιο αυτό είναι σύμφωνο με τις συνταγματικές διατάξεις που επιτρέπουν την είσοδό του στην εθνική έννομη τάξη.

Μπορεί κανείς, βεβαίως, να ισχυριστεί ότι, από τη σκοπιά του δικαίου της Ένωσης, είναι αδιάφορο πού ακριβώς ερείδεται η υπεροχή του. Ωστόσο, η εθνική, δηλαδή η συνταγματική άποψη, είναι προβληματική για δύο λόγους. Αφενός, οι εθνικές διατάξεις σχετικά με την υπεροχή του δικαίου της Ένωσης υπόκεινται στη συνήθη διαδικασία συνταγματικής αναθεώρησης και, ως εκ τούτου, βρίσκονται στη διάθεση του αναθεωρητικού νομοθέτη των κρατών μελών. Τούτο ακριβώς επιτρέπει στα κράτη μέλη να εισάγουν στη συνέχεια νέους περιορισμούς ή πρόσθετους όρους εφαρμογής όσον αφορά το δίκαιο της Ένωσης. Αφετέρου, εάν οι εθνικοί δικαστές ασπάζονταν την άποψη ότι το δίκαιο της Ένωσης δεν καθίσταται δεσμευτικό από μόνο του, δηλαδή αυτόνομο, αλλά σύμφωνα με τα όρια που τίθενται από το εθνικό σύνταγμα, θα ήταν σε θέση – και ενδεχομένως να ήταν ακόμη και πρόθυμοι – να υπονομεύσουν, εάν χρειαστεί, την απόλυτη αξία της υπεροχής.

3. Αμφιβολίες ως προς το εύρος της υπεροχής

Με την πάροδο των ετών, ορισμένα εθνικά δικαστήρια, συχνά υποστηριζόμενα από εκπροσώπους της θεωρίας, έχουν εκφράσει, άμεσα ή έμμεσα, αμφιβολίες σχετικά με την υπεροχή του δικαίου της Ένωσης. Οι αμφιβολίες αυτές μπορούν να διακριθούν σε τέσσερις κατηγορίες και αφορούν (α) την ιδιαίτερη νομική φύση του εθνικού συντάγματος, (β) την απόλυτη προτεραιότητα ορισμένων θεμελιωδών δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται σε

είναι σε θέση να υιοθετήσουν πλήρως το λεγόμενο «κοινοτικό κερκτημένο» με τη δημιουργία και ανάπτυξη των απαραίτητων διοικητικών και δικαστικών δομών.

10. Την πτυχή αυτή υπογραμμίζει η L.-K. MANNEFELD, *Verfassungsrechtliche Vorgaben für die europäische Integration. Rechtsprechung des deutschen und des italienischen Verfassungsgerichts*, 2017, σ. 4 επ.

11. Η περίοδος της «ειρηνικής συνύπαρξης» τερματίστηκε με την απόφαση του Β' Τμήματος του ΟΣΔ της 5ης Μαΐου 2020. Πρβλ. κατωτέρω υπό IV.

12. Από την σχεδόν αχανή βιβλιογραφία βλ. Μόνο τους P. CRAIG, *Constitutions, Constitutionalism, and the European Union*, ELJ, 2001, σ. 128 επ., U. EVERLING, *Zum Vorrang des EG-Rechts vor nationalem Recht*, DVBl., 1985, σ. 1201 επ., C. GRABENWARTER, σε: A. von Bogdandy / J. Bast (επιμ.), *Europäisches Verfassungsrecht. Theoretische und dogmatische Grundlagen*, 2η εκδ., 2009, σ. 128 επ. (με ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις και κατηγοριοποιήσεις των κρατών μελών ιδίως όσον αφορά τη σχέση μεταξύ του δικαίου της ΕΕ και του εθνικού συνταγματικού δικαίου), J. ISENSEE, *Vorrang des Europarechts und deutsche Verfassungsvorbehalte – offener Dissens*, Festschrift für K. Stern, 1997, σ. 1239 επ., καθώς και τις μελέτες των I. PERNICE και P.M. HUBER με θέμα "Europäisches und nationales Verfassungsrecht", *VVDStRL*, 2001, σ. 148 επ. (182 επ.), και 194 επ. (209 επ.).

13. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το άρθρο 23 του Θεμελιώδους Νόμου. Επ' αυτού βλ. D. KÖNIG, *Die Übertragung von Hoheitsrechten im Rahmen des europäischen Integrationsprozesses. Anwendungsbereich und Schranken des Art. 23 des Grundgesetzes*, 2000.

συνταγματικό επίπεδο, (γ) τον σεβασμό της εθνικής ταυτότητας που κατοχυρώνεται από το πρωτογενές δίκαιο, και (δ) τον *ultra vires* έλεγχο του δικαίου της Ένωσης.

α) Ιδιαίτερη φύση του συντάγματος

Επικαλούμενα την ιδιαιτερότητα του (εθνικού) συντάγματος, ορισμένα δικαστήρια καθώς και ένα μέρος της νομικής θεωρίας στα κράτη μέλη επιμένουν ότι το δίκαιο της Ένωσης, το οποίο οφείλει, κατά κανόνα, στο σύνταγμα την εισαγωγή του στο εσωτερικό δίκαιο, δεν περιορίζει ή δεν υπερισχύει πάντοτε του συντάγματος αυτού¹⁴. Εκ πρώτης όψεως, φαίνεται να υπάρχει μια ορισμένη λογική σε αυτό το επιχείρημα. Ωστόσο, δεν είναι πειστική, διότι η υπεροχή του δικαίου της Ένωσης έναντι του εθνικού δικαίου δεν μπορεί να υπόκειται σε επιφυλάξεις εγγενείς στην εσωτερική έννομη τάξη. Είτε το δίκαιο της Ένωσης (πρωτογενές και παράγωγο) υπερισχύει του εθνικού δικαίου στο σύνολό του με ό,τι αυτό συνεπάγεται είτε όχι. Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι το δίκαιο της Ένωσης υπερισχύει ανεξαιρέτως των εθνικών νόμων και των κανονιστικών διατάξεων, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις πρέπει να υποχωρεί έναντι του συντάγματος ή ορισμένων συνταγματικών διατάξεων και να παραμένει, στο μέτρο αυτό, ανεφάρμοστο¹⁵.

αα) Περιορισμένη πρακτική σημασία του προβλήματος

Στην πραγματικότητα, το ερώτημα φαίνεται να είναι περισσότερο θεωρητικό παρά πρακτικό. Καταβάλλονται φιλότιμες προσπάθειες προκειμένου να αποφευχθεί μια «ανοικτή» σύγκρουση μεταξύ του δικαίου της Ένωσης και των εθνικών συνταγμάτων, τόσο από την εθνική όσο και από την ευρωπαϊκή πλευρά, με όχημα την ευρύτερη δυνατή ερμηνεία του συντάγματος σύμφωνα με το δίκαιο της Ένωσης¹⁶. Οι ελάχιστες πραγματικά κρίσιμες περιπτώσεις αφορούν συγκεκριμένα ζητήματα, τα οποία

θα συζητηθούν παρακάτω¹⁷. Επιπλέον, πραγματικές συγκρούσεις μεταξύ του δικαίου της Ένωσης και των εθνικών συνταγμάτων δεν είναι εύκολο να τις φανταστεί κανείς και συμβαίνουν μάλλον σπάνια. Εάν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι τα συντάγματα εστιάζουν συνήθως, αφενός, στη ρύθμιση της οργάνωσης του κράτους και, αφετέρου, στη διασφάλιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ατόμου, δεν μπορούν συχνά να ανακύπτουν ανυπέρβλητες εντάσεις με την έννομη τάξη της Ένωσης. Η Ένωση, η οποία υποχρεούται ρητώς να σέβεται την εθνική ταυτότητα, δεν πρέπει στην πραγματικότητα να εμπλέκεται σε ζητήματα οργάνωσης των κρατών μελών¹⁸. Στην περίπτωση δε των θεμελιωδών δικαιωμάτων, οι τριβές δεν μπορούν να αποκλειστούν εξ ολοκλήρου, είναι ωστόσο περιορισμένες, όπως θα αποδειχθεί παρακάτω¹⁹.

Πραγματικά αλλά μεμονωμένα προβλήματα έχουν ανακύψει σε περιπτώσεις όπου τα συντάγματα, κατ' εξαίρεση, επιβάλλουν απαγορεύσεις και θεσπίζουν περιορισμούς αντίθετους με το δίκαιο της Ένωσης, οι οποίοι, αργά ή γρήγορα, εξαλείφονται είτε μέσω ερμηνείας σύμφωνης με το δίκαιο της Ένωσης είτε ακόμη και μέσω συνταγματικής αναθεώρησης²⁰. Υπό τα δεδομένα αυτά, μπορεί κάλλιστα να ειπωθεί ότι τα εθνικά συντάγματα, ως μέρος των εθνικών εννόμων τάξεων, ούτε απρόσβλητα είναι από το δίκαιο της Ένωσης ούτε μπορούν να διεκ-

17. Κατωτέρω υπό β) έως δ).

18. Κατωτέρω υπό γ).

19. Βλ. υπό β).

20. Η σύμφωνη με το δίκαιο της Ένωσης ερμηνεία του συντάγματος είναι, για παράδειγμα, ευρέως διαδεδομένη στην Ελλάδα. Συνταγματικές διατάξεις, όπως το άρθρο 4 παρ. 4, το οποίο επιφυλάσσει θέσεις δημοσίων υπαλλήλων σε Έλληνες πολίτες, ή το άρθρο 14 παρ. 9, το οποίο προβλέπει αυστηρά ασυμβίβαστα για την ανάθεση δημοσίων συμβάσεων, ερμηνεύονται κατά τρόπο που δεν παραβιάζει το σχετικό ενωσιακό δίκαιο – που περιέχεται κυρίως σε Οδηγίες – όπως ερμηνεύεται από το Δικαστήριο (ΔΕΕ C-213/07, *Michaniki*, 16.12.2008, ECLI:EU:C:2008:731). Ως προς το τελευταίο αυτό σημείο, βλ. αναλυτικά J. ILIOPOULOS-STRANGAS, *Das Verhältnis von nationalem Recht und Europarecht im Wandel der Zeit: Der Vorrang des Unionsrechts aus griechischer Perspektive*, σε: J. Schwarze (επιμ.), *Das Verhältnis von nationalem Recht und Europarecht im Wandel der Zeit*, τ. 1, 2012, σ. 225 (233 επ.). Οι συνταγματικές τροποποιήσεις βρίσκονται επίσης στην ημερήσια διάταξη σε πολλές περιπτώσεις, όταν πρόκειται να διαπιστωθεί η συμβατότητα της εθνικής έννομης τάξης (ή των εθνικών εννόμων τάξεων) με το δίκαιο της Ένωσης με αφορμή αναθεωρήσεις των Συνθηκών ή λόγω της υιοθέτησης νέου παραγώγου δικαίου. Αυτό μπορεί να φθάσει τόσο μακριά – όπως στην υπόθεση *Tanja Kreil* – ώστε μια συνταγματική τροποποίηση να μην οφείλεται σε πράξη της Ένωσης εν στενή εννοία αλλά σε απόφαση του Δικαστηρίου. Βλ. V. SKOURIS, *Demokratie und Verfassungsgerichtsbarkeit aus der Sicht des Europäischen Gerichtshofes*, σε: *Dimensionen des modernen Verfassungsstaates*, Symposium zum 60. Geburtstag von K. Korinek, 2001, σ. 151 (166).

14. Πρβλ. την αναφορά του M. BLANQUET, *Droit général de l'Union européenne*, 11η εκδ., 2018, σ. 513 επ., και ιδίως τα σχόλια για την κατάσταση στην Ιταλία με τη θεωρία "controlimiti" (σ. 519 επ.), τη Δανία (σ. 529 επ.), την Ισπανία (σ. 533 επ.), την Πολωνία (σ. 545 επ.), την Ουγγαρία (σ. 548 επ.) και την Τσεχία (σ. 550 επ.).

15. Οι αποφάσεις *Costa/ENEL* και *Internationale Handelsgesellschaft* αναφέρουν ότι «δεν θα ήταν δυνατό [...] να αντιταχθούν [στο δίκαιο της Ένωσης] κανόνες εθνικού δικαίου, όποιοι κι αν είναι». Πρβλ. υποσημ. 1 (για την *Costa/ENEL*) και υπόθεση 11/70, *Internationale Handelsgesellschaft mbH/Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*, ό.π., σκ. 3, καθώς και ανωτέρω υπό II (για την *Internationale Handelsgesellschaft*). Χωρίς να αναφέρεται ρητά, η έκφραση αυτή περιλαμβάνει τους συνταγματικούς κανόνες.

16. Πρβλ. μόνотους G. HAGER, *Rechtmethoden in Europa*, 2009, σ. 263 επ., και C. HÖPFNER, *Die systemkonforme Auslegung. Zur Auflösung einfachgesetzlicher, verfassungsrechtlicher und europarechtlicher Widersprüche im Recht*, 2008, σσ. 216 επ., 249 επ. και 321 επ.

δικήσουν μια ειδική μεταχείριση, αλλά (πρέπει να) σέβονται αυτό το υπερεθνικό δίκαιο που τροφοδοτείται από αυτόνομη πηγή.

ββ) *Υπεροχή εντός των ορίων του συντάγματος;*

Στην απόφασή του σχετικά με την επικύρωση της Συνθήκης της Λισαβόνας, το ΟΣΔ συνοψίζει την άποψή του σχετικά με την υπεροχή του δικαίου της Ένωσης και περαιτέρω σχολιάζει τη Δήλωση αριθ. 17²¹. Συναφώς, το ΟΣΔ αναφέρει ότι, παρά το έγγραφο που προσαρτάται στη Συνθήκη, η Γερμανία δεν αναγνωρίζει «μια απόλυτη υπεροχή του δικαίου της Ένωσης, η οποία θα συναντούσε συνταγματικές αντιρρήσεις», αλλά «απλώς επιβεβαιώνει την τρέχουσα νομική κατάσταση, όπως ερμηνεύεται από το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο»²². Επιπλέον, το ΟΣΔ προβαίνει σε μια σύγκριση με το άρθρο 31 του Θεμελιώδους Νόμου και συμπεραίνει ότι το υπερεθνικό δίκαιο της Ένωσης δεν μπορεί να έχει ένα «δικαιοφθόρο και καταργητικό αποτέλεσμα», αντίστοιχο με εκείνο του ομοσπονδιακού δικαίου έναντι του δικαίου των ομόσπονδων κρατιδίων, δεδομένου ότι η κατά προτεραιότητα εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης δεν επηρεάζει το κύρος τυχόν αντίθετου κανόνα του εθνικού δικαίου, παρά μόνο αφήνει αυτόν ανεφάρμοστο «στον βαθμό που το επιβάλλουν οι Συνθήκες και το επιτρέπουν οι εθνικοί νόμοι σύμφωνα με τις συνταγματικές επιταγές»²³.

Η άποψη ότι η προσαρτώμενη στη Συνθήκη της Λισαβόνας Δήλωση περί ανεπιφύλακτης υπεροχής του δικαίου της Ένωσης έναντι του εθνικού δικαίου – η οποία εγκρίθηκε από το σύνολο των κρατών μελών (δηλαδή, και από τη Γερμανία) και ενσωματώνει τη γνωμοδότηση της Νομικής Υπηρεσίας του Συμβουλίου που με τη σειρά της παραπέμπει στη σχετική νομολογία του ΔΕΚ – θεωρείται ότι επιβεβαιώνει την αρχή της υπεροχής του εν λόγω δικαίου της Ένωσης κατά την ερμηνεία του από το ΟΣΔ (δηλαδή, από δικαστήριο κράτους μέλους) δεν είναι, ήδη εκ προοιμίου, πειστική. Η Δήλωση αριθ. 17, ως μέρος της Συνθήκης της Λισαβόνας, πρέπει να ερμηνεύεται ομοιόμορφα σε ολόκληρη την Ένωση και να εφαρμόζεται με το ίδιο περιεχόμενο. Κατά συνέπεια, [η Δήλωση αριθ. 17] δεν θα πρέπει να υπόκειται σε εθνικές διασφαλίσεις, πολλώ μάλλον δεδομένου ότι οι αντίστοιχες επιφυλάξεις αναφορικά με το ζήτημα της υπεροχής δεν διατυπώθηκαν ρητά στη διάρκεια των διαπραγματεύσεων της Συνθήκης. Ανεξαρτήτως εάν – και υπό ποιες προϋποθέσεις – μπορούν να υπάρξουν εθνικές επιφυλάξεις, κατά την έννοια του διεθνούς δικαίου, σε σχέση με την αρχή της υπεροχής²⁴,

δεν υπάρχει καμία ένδειξη περί του ότι η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας επιχείρησε ή τουλάχιστον είχε την πρόθεση να προβεί σε (μονομερή) δήλωση – βάσει της νομολογίας του ΟΣΔ – ως προς το ζήτημα της υπεροχής.

β) *Απόλυτη προτεραιότητα ορισμένων θεμελιωδών δικαιωμάτων*

Σε ό,τι αφορά τα θεμελιώδη δικαιώματα, ορισμένα συνταγματικά δικαστήρια αντιδρούν, από ευαισθησία ή αυτοπεποίθηση, και επιχειρούν να «ακουστούν» πέραν των συνόρων τους, επιμένοντας στην εφαρμογή των θεμελιωδών δικαιωμάτων που εγγυώνται τα συντάγματά τους ακόμη και έναντι του δικαίου της Ένωσης. Το Δικαστήριο έχει επίγνωση αυτής της τάσης: Μια πρώτη απάντηση δόθηκε στην υπόθεση *Melloni*, όπου κατέστη σαφές ότι, όταν πράξη της Ένωσης υπαγορεύει την εφαρμογή εθνικών μέτρων, οι εθνικές αρχές και τα εθνικά δικαστήρια εξακολουθούν να διαθέτουν την εξουσία να εφαρμόζουν τα εθνικά πρότυπα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αρκεί η εν λόγω εφαρμογή να μην θέτει υπό διακύβευση ούτε το επίπεδο προστασίας του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, όπως καθορίζεται από το Δικαστήριο, ούτε την υπεροχή, την ενότητα και την αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης²⁵. Με τον τρόπο αυτό, το Δικαστήριο θέλησε να διασφαλίσει το ευρύτερο δυνατό πεδίο εφαρμογής των κατοχυρωμένων σε εθνικό επίπεδο θεμελιωδών δικαιωμάτων, ακόμη και στις περιπτώσεις που καθορίζονται από το δίκαιο της Ένωσης αλλά δεν ρυθμίζονται εξ ολοκλήρου από αυτό²⁶.

να μέρη μπορούν να προβούν σε μονομερείς δηλώσεις με τη μορφή «επιφυλάξεων», οι οποίες ορίζονται στο άρθρο 2 παρ. 1δ της Σύμβασης της Βιέννης περί του δικαίου των συνθηκών. Συναφώς, είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι από τις συνολικά 65 Δηλώσεις που προσαρτώνται στη Συνθήκη της Λισαβόνας, οι 15 (συγκεκριμένα οι υπ' αριθμ. 51-65) προέρχονται από μεμονωμένα κράτη μέλη. Εν προκειμένω, οι συντάκτες των εν λόγω Δηλώσεων διατυπώνουν τις απόψεις τους ως προς συγκεκριμένα σημεία της Συνθήκης.

25. ΔΕΕ C-399/11, *Melloni*, 26.02.2013, ECLI:EU:C:2013:107, σκ. 60. Βλ. σχετικά V. SKOURIS, *Aspekte des Grundrechtsschutzes in der Europäischen Union nach Lissabon*, σε: S. Leutheusser-Schnarrenberger (επιμ.), *Vom Recht auf Menschenwürde. 60 Jahre Europäische Menschenrechtskonvention*, 2013, σ. 83 (90 επ.).

26. Πρβλ. σχετικά την απόφαση του ΔΕΕ στην υπόθεση C-617/10, *Åkerberg Fransson*, 26.02.2013, ECLI:EU:C:2013:105, σκ. 29: «όταν δικαστήριο κράτους μέλους καλείται να ελέγξει τη συμφωνία προς τα θεμελιώδη δικαιώματα εθνικής διατάξεως ή εθνικού μέτρου τα οποία, σε μια κατάσταση στην οποία η δράση των κρατών μελών δεν καθορίζεται εξ ολοκλήρου από το δίκαιο της Ένωσης, εφαρμόζουν το δίκαιο αυτό κατά την έννοια του άρθρου 51 παρ. 1 του Χάρτη, οι εθνικές αρχές και τα εθνικά δικαστήρια δύνανται να εφαρμόζουν εθνικά πρότυπα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, υπό τον όρο ότι η εφαρμογή αυτή δεν διακυβεύει το επίπεδο προστασίας που προβλέπει ο Χάρτης, ούτε την υπεροχή,

21. BVerfGE 123, 267 επ. (σκ. 331 επ.).

22. Ibid, σκ. 331.

23. Ibid, σκ. 335. Πρβλ. σχετικά τον υπότιτλο της παρούσας μελέτης σε συνδυασμό με την σχετική υποσημείωση.

24. Στο πλαίσιο των διεθνών συνθηκών, μεμονωμένα συμβαλλόμε-

αα) *Tarrico I*

Αυτή η ουσιαστικά συμβιβαστική στάση του Δικαστηρίου²⁷ τέθηκε προσφάτως υπό αμφισβήτηση στις δύο υποθέσεις *Tarrico*²⁸. Σε αμφότερες τις υποθέσεις, το Δικαστήριο κλήθηκε να αξιολογήσει την αποτελεσματικότητα, από τη σκοπιά του ενωσιακού δικαίου, του ιταλικού συστήματος παραγραφής των ποινικών κυρώσεων για σοβαρές παραβάσεις σχετικά με τον ΦΠΑ, όταν διακυβεύονται τα οικονομικά συμφέροντα της Ένωσης. Στην υπόθεση *Tarrico I*, το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «εθνική ρύθμιση στον τομέα της παραγραφής

την ενότητα και την αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης».

27. Συμβιβαστική υπό την έννοια ότι καταλείπονται περιθώρια για την εφαρμογή εθνικών προτύπων προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ακόμη και εντός του πεδίου εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης και παρά το γεγονός ότι ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων πρέπει να έχει, σύμφωνα με το άρθρο 51, τον πρώτο – αλλά όχι τον τελευταίο – λόγο. Ωστόσο, το Α' Τμήμα του ΟΣΔ, στην απόφασή του *Antiterrordatei* (BVerfGE 133, 277 επ.), ενοχλήθηκε από την απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση *Åkerberg Fransson* και αντέδρασε υπερβολικά. Ανέφερε, συγκεκριμένα, ότι «υπό το πνεύμα συνεργασίας και αλληλεπίδρασης μεταξύ του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου και του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης», η απόφαση του τελευταίου στην υπόθεση *Åkerberg Fransson* «δεν επιτρέπει να ερμηνευθεί έτσι ώστε να θεωρείται ότι συνιστά πράξη *ultra vires* ή ότι θέτει υπό διακύβευση την προστασία και την εφαρμογή των θεμελιωδών δικαιωμάτων κατά το εθνικό δίκαιο, κατά τρόπο που θα μπορούσε να θίξει την εθνική συνταγματική ταυτότητα που καθιερώνει ο Θεμελιώδης Νόμος» (σκ. 91). Αυτό που καθιστά ακόμη πιο ακατανόητη την έντονη δυσαρέσκεια που εκφράστηκε εδώ από το ΟΣΔ είναι το γεγονός ότι προσφάτως, το ίδιο Τμήμα, ανέλαβε τη θαρραλέα πρωτοβουλία να εξετάσει την εφαρμογή, από τις γερμανικές αρχές, εθνικής νομοθεσίας πλήρως εναρμονισμένης βάσει του δικαίου της Ένωσης με κριτήριο τα θεμελιώδη δικαιώματα της Ένωσης που κατοχυρώνονται στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (απόφαση της 6ης Νοεμβρίου 2019, 1 BvR 276/17, *Δικαίωμα στη λήθη II*). Ομολογουμένως, τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης προσιδίαζαν στην *Melloni* και όχι στην *Åkerberg Fransson*, συνεπώς, σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, την οποία (ανα)γνωρίζει ασφαλώς το Α' Τμήμα του ΟΣΔ, κριτήριο δικαστικού ελέγχου της επίμαχης νομοθεσίας έπρεπε να αποτελέσει αποκλειστικά ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Ωστόσο, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι το ΟΣΔ εφαρμόζει πλήρως τη νομολογία *Melloni / Åkerberg Fransson*, επιλύοντας την ένδικη διαφορά με τη βοήθεια του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων – πράγμα που σημαίνει ταυτόχρονα ότι θεωρεί τα θεμελιώδη δικαιώματα που κατοχυρώνονται στον Χάρτη δεκτικά συνταγματικής προσφυγής (!) – και αναγνωρίζει στα εν λόγω δικαιώματα άμεσο αποτέλεσμα και σε ιδιωτικού δικαίου διαφορές (σκ. 37 επ., 42 επ.). Ως προς το τελευταίο αυτό σημείο, βλ. V. SKOURIS, *Drittwirkung und Direktwirkung der Unionsgrundrechte*, Festschrift für K. Schmidt, 2019, τ. 2, σ. 451 επ.

28. ΔΕΕ C-105/14, *Taricco* κ.λπ. (εφεξής: *Taricco I*), 08.09.2015, ECLI:EU:C:2015:555, και ΔΕΕ C-42/17, *M.A.S. και M.B.* (εφεξής: *Taricco II*), 05.12.2017, ECLI:EU:C:2017:936.

ποινικών αδικημάτων [...] η οποία όριζε [...] ότι η πράξη που διέκοπτε την προθεσμία παραγραφής στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας όσον αφορά βαρείες απάτες σχετικές με τον ΦΠΑ επιμήκυνε την προθεσμία παραγραφής μόνο κατά ένα τέταρτο της αρχικής της διάρκειας, ενδέχεται να θίγει τις υποχρεώσεις που επιβάλλει στα κράτη μέλη το άρθρο 325 παρ. 1 και 2 ΣΛΕΕ, καθόσον η εν λόγω εθνική ρύθμιση αποκλείει την επιβολή κυρώσεων αποτελεσματικού και αποτρεπτικού χαρακτήρα σε μεγάλο αριθμό περιπτώσεων βαρείας απάτης σε βάρος των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης ή προβλέπει μεγαλύτερες προθεσμίες παραγραφής σε περίπτωση απάτης σε βάρος των οικονομικών συμφερόντων του οικείου κράτους μέλους σε σχέση με τις περιπτώσεις απάτης σε βάρος των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης».

Σε μια τέτοια περίπτωση, ο εθνικός δικαστής καλείται να συναγάγει τα σωστά συμπεράσματα, «αφήνοντας, εν ανάγκη, ανεφάρμοστες τις διατάξεις του εθνικού δικαίου» που συνεπάγονται την αδυναμία του οικείου κράτους μέλους να τηρήσει τις υποχρεώσεις που υπέχει από το δίκαιο της Ένωσης²⁹.

ββ) *Tarrico II*

Αντιμέτωπο με αυτήν την, μάλλον παραδοσιακή³⁰, άποψη του Δικαστηρίου, το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο εξέφρασε σοβαρές αμφιβολίες σχετικά με τη συμβατότητα της *Tarrico I* με τις θεμελιώδεις αρχές της ιταλικής συνταγματικής τάξης και τα αναπαλλοτρίωτα θεμελιώδη δικαιώματα των προσώπων που θίγονται από τις κυρώσεις. Ειδικότερα, το Corte costituzionale (Συνταγματικό Δικαστήριο) αναφέρει ότι, στο πλαίσιο της ιταλικής έννομης τάξης, το καθεστώς της παραγραφής στο ποινικό δίκαιο έχει ουσιαστικό χαρακτήρα και, ως εκ τούτου, εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της αρχής της νομιμότητας («ουδέν έγκλημα, ουδεμία ποινή χωρίς νόμο»). Επ' αυτής της βάσης, το Συνταγματικό Δικαστήριο διερωτάται κατά πόσον η λύση που διατυπώθηκε με την *Taricco I* – δηλαδή η μη εφαρμογή εθνικής νομοθεσίας η οποία προβλέπει διαφορετικούς κανόνες παραγραφής για περιπτώσεις σοβαρής απάτης σε βάρος των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης, αφενός, και του οικείου κράτους μέλους, αφετέρου – πρέπει να ακολουθηθεί, ακόμη και όταν ο παραμερισμός των εθνικών διατάξεων περί παραγραφής αντιβαίνει στις υπέρτατες αρχές της εθνικής συνταγματικής τάξης ή στα αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα του ανθρώπου που αναγνωρίζονται στο Σύνταγμα του οικείου κράτους μέλους. Το Δικαστήριο, λοιπόν, κλήθηκε να επανεξετάσει τον κανόνα που διατυπώθηκε με την *Taricco I* στο πλαίσιο μιας (δεύτερης) διαδικασίας προδι-

29. *Taricco I*, ό.π., σκ. 58.

30. Επειδή προσανατολίζεται στις αποφάσεις *Internationale Handelsgesellschaft* και *Simmenthal*. Βλ. ανωτέρω υπό II.

καστικής παραπομπής³¹.

Η απάντηση του Δικαστηρίου στην υπόθεση *Taricco II* αποτελείται από δύο σκέλη. Στο πρώτο σκέλος αναφέρεται ότι το δίκαιο της Ένωσης, και ιδίως το άρθρο 325 παρ. 1 και 2 ΣΛΕΕ, έχει την έννοια ότι «επιβάλλει στον εθνικό δικαστή να μην εφαρμόσει, στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας που αφορά εγκλήματα σχετικά με τον ΦΠΑ, εθνικές διατάξεις περί παραγραφής που εμπίπτουν στο εθνικό ουσιαστικό δίκαιο και εμποδίζουν την επιβολή ποινικών κυρώσεων αποτελεσματικού και αποτρεπτικού χαρακτήρα σε μεγάλο αριθμό περιπτώσεων σοβαρής απάτης σε βάρος των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης ή προβλέπουν βραχύτερες προθεσμίες παραγραφής για τις περιπτώσεις σοβαρής απάτης σε βάρος των εν λόγω συμφερόντων σε σχέση με τις περιπτώσεις απάτης σε βάρος των οικονομικών συμφερόντων του οικείου κράτους μέλους». Ωστόσο, το συμπέρασμα αυτό, το οποίο είναι απολύτως συμβατό με την *Taricco I*, διαφοροποιείται, σε μεγάλο βαθμό, από την αμέσως επόμενη πρόταση, στο μέτρο που η προσφυγή στις εν λόγω εθνικές διατάξεις δικαιολογείται εάν η μη εφαρμογή τους συνεπάγεται «παραβίαση της αρχής «ουδέν έγκλημα, ουδεμία ποινή χωρίς νόμο», λόγω ελλείψεως σαφήνειας του εφαρμοστέου νόμου, ή λόγω αναδρομικής εφαρμογής νομοθεσίας που επιβάλλει αυστηρότερες προϋποθέσεις θεμελιώσεως της ποινικής ευθύνης σε σχέση με αυτές που ίσχυαν κατά τον χρόνο τελέσεως του εγκλήματος»³².

γγ) Πώς συσχετίζεται η *Taricco I* με την *Taricco II*;

Κατ' αρχάς, είναι αξιοσημείωτο ότι, μολονότι το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο φαίνεται δυσαρεστημένο με τον κανόνα που διατυπώθηκε στην *Taricco I*, δεν αρνείται απλώς να ακολουθήσει τη σχετική νομολογία, αλλά την αντιμετωπίζει προσεκτικά και με λεπτότητα, δίνοντας εκ νέου την ευκαιρία στο Δικαστήριο να επανεξετάσει τη θέση του³³. Το Corte costituzionale δεν αγνοεί το Δικαστήριο, αλλά δίνει συνέχεια στον μεταξύ τους διάλογο και αναζητά μια λύση στο υφιστάμενο αδιέξοδο προκειμένου να αποφευχθεί το ενδεχόμενο να προκύψουν αγεφύρωτες διαφορές.

Σε ό,τι αφορά, ωστόσο, την εκ μέρους του Δικαστηρίου στάση, διερωτάται κανείς με ποιον τρόπο η αρχή που διατυπώθηκε στην *Taricco I* συνάδει με εκείνη που διατυ-

31. *Taricco II*, ό.π., σκ. 13 επ., όπου παρατίθεται η άποψη του Ιταλικού Συνταγματικού Δικαστηρίου.

32. *Ibid*, σκ. 62.

33. Επί της ουσίας, ωστόσο, μπορεί να τεθεί το ερώτημα κατά πόσον η προθεσμία παραγραφής ποινικών αδικημάτων τοποθετείται τόσο υψηλά στην ιεραρχική κατάταξη της έννομης τάξης ενός κράτους μέλους, ώστε να συγκαταλέγεται – όπως περιγράφει το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο – μεταξύ των υπέρτατων αρχών της συνταγματικής τάξης του οικείου κράτους μέλους ή να κατοχυρώνεται από αναπαλλοτρίωτα ανθρωπίνια δικαιώματα.

πώθηκε στο πλαίσιο της *Taricco II* και εάν, στην *Taricco II*, το Δικαστήριο κινείται προς την κατεύθυνση της άποψης του Ιταλικού Συνταγματικού Δικαστηρίου. Δεδομένου ότι η *Taricco I* – σε αντίθεση με την *Taricco II* – εκδόθηκε υπό την Προεδρία μου, δεν θα εξετάσω περαιτέρω το ζήτημα. Πάντως, θα ήθελα να σημειώσω ότι, όταν ένα δικαστήριο προτίθεται – για οποιονδήποτε (νόμιμο) λόγο – να εγκαταλείψει συγκεκριμένη νομολογία ή να περιορίσει τα αποτελέσματά της, οφείλει να το αναφέρει σαφώς στην απόφασή του. Η αλλαγή στάσης της νομολογίας δεν είναι αθέμιτη, απαιτεί όμως μεγαλύτερη διαφάνεια προκειμένου να είναι σε θέση κανείς να κατανοήσει καλύτερα τους λόγους που ώθησαν το δικαστήριο αυτό να ακολουθήσει μια διαφορετική ή νέα οδό.

γ) Η εθνική ταυτότητα

Η τρίτη κατηγορία προβλημάτων που συνεχονται με την υπεροχή του δικαίου της Ένωσης έχει τις ρίζες της στην έννοια της εθνικής ταυτότητας, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 4 παρ. 2 της ΣΕΕ. Σύμφωνα με την τελευταία αυτή διάταξη, η Ένωση υποχρεούται να σέβεται την «εθνική ταυτότητα» των κρατών μελών «που είναι συμφυής με τη θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική τους δομή, στην οποία συμπεριλαμβάνεται η περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση».

αα) Εθνική και/ή συνταγματική ταυτότητα;

Πριν αναλύσουμε τον ορισμό της εθνικής ταυτότητας, είναι σκόπιμο να διευκρινίσουμε τη σχέση της με τη λεγόμενη συνταγματική ταυτότητα³⁴. Το ζήτημα αυτό διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διδασκαλία του συνταγματικού δικαίου στα κράτη μέλη³⁵ και ιδίως στη νο-

34. Πρβλ. A. VON BOGDANDY/S. SCHILL, Die Achtung der nationalen Identität unter dem reformierten Unionsvertrag. Zur unionsrechtlichen Rolle nationalen Verfassungsrechts und zur Überwindung des absoluten Vorrangs, *ZaöRV*, 2010, σ. 701 επ. Ι. PERNICE, Der Schutz der nationalen Identität in der Europäischen Union, *AöR*, 2011, σ. 185 επ. V. SKOURIS, Nationale Identität und europäische Einheit, σε: H.-J. Papier / U. Münch / G. Kellermann (επιμ.), *Föderalismus. Der deutsche Bundesstaat in der Europäischen Union*, *Tutzing Studien zur Politik*, τ. 13, 2018, σ. 111 επ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, L'identité nationale: qui détermine son contenu et selon quels critères?, *Liber amicorum Antonio Tizzano*, 2018, σ. 912 (917).

35. L. BURGORGUE-LARSEN (éd.), *L'identité constitutionnelle saisie par les juges en Europe*, 2011. C. GREWE / J. RIDEAU, *L'identité constitutionnelle des Etats-membres de l'Union européenne: flash back sur le coming-out d'un concept ambigu*, *Mélanges J.-P. Jacqué*, 2010, σ. 319 επ. P. KIRCHHOF, Die Identität der Verfassung, σε: J. Isensee / P. Kirchhof (επιμ.), *Handbuch des Staatsrechts II*, 3η εκδ., 2004, παρ. 21. D. ROUSSEAU, Die Verfassungsidealität – Schutzschirm für die nationale Identität oder Teil des europäischen Sterns?, *JöR*, 2015, σ. 91 επ. G. VAN DEN SCHYFF, Member States of the European Union, Constitutions, and Identity, σε: C. Calliess / G. van den Schyff (επιμ.), *Constitutional Identity in A Europe of Multilevel Constitutionalism*, 2019, σ. 305 επ. L.D. SPIEKER, Framing and Managing Constitutional Identity Conflicts:

μολογία του ΟΣΔ, το οποίο τοποθετεί τις δύο έννοιες στο ίδιο επίπεδο. Το ΟΣΔ θεωρεί ότι η συνταγματική δομή της Γερμανίας καλύπτεται από τη συνταγματική ταυτότητα, όπως ορίζεται στο άρθρο 79 παρ. 3 του Θεμελιώδους Νόμου. Στη βάση αυτή, το Β' Τμήμα του ΟΣΔ, στην απόφασή του σχετικά με την επικύρωση της Συνθήκης της Λισαβόνας, θεωρεί εαυτό αρμόδιο για τον έλεγχο της συνταγματικής ταυτότητας της Γερμανίας, γεγονός που του επιτρέπει περαιτέρω να διαπιστώνει τη συμβατότητα των πράξεων του πρωτογενούς και του παραγώγου ενωσιακού δικαίου με τον «σκληρό πυρήνα» του Θεμελιώδους Νόμου, κατά την έννοια του άρθρου 79 παρ. 3 του Θεμελιώδους Νόμου³⁶.

Η επίκληση της συνταγματικής ταυτότητας μαζί με την εθνική ταυτότητα ή αντί της εθνικής ταυτότητας εγείρει ανησυχίες. Μια πρώτη ένσταση είναι ότι, εάν οι «κύριοι των Συνθηκών» [«Herren der Verträge»] (στους οποίους συνηθίζει να αναφέρεται το ΟΣΔ όταν επιχειρεί να αναχαιτίσει ευρωπαϊκές πρωτοβουλίες) επιθυμούσαν να εξισώσουν τους δύο όρους, θα το είχαν εκφράσει ρητώς στο άρθρο 4 παρ. 2 της ΣΕΕ ή θα είχαν αντικαταστήσει τον όρο «εθνική» (ταυτότητα) με τον όρο «συνταγματική» (ταυτότητα). Εξάλλου, υπενθυμίζεται ότι η εθνική ταυτότητα, η οποία εισήχθη το πρώτον στο δίκαιο της Ένωσης με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ³⁷, θεωρείται, στο πλαίσιο της Συνθήκης της Λισαβόνας, συμφυής με τη «θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική δομή» των κρατών μελών. Εξ αυτού συνάγεται ότι η εθνική ταυτότητα αντιπροσωπεύει μια μακρά, σταθερή αξία που δεν συνδέεται απαραίτητα με τη συνταγματική τάξη στα κράτη μέλη, η οποία (συνταγματική τάξη), από την πλευρά της και σε μεγάλο βαθμό, υπόκειται σε συνταγματικές τροποποιήσεις.

Για τον λόγο αυτό, το σημείο αφετηρίας στον συλλογισμό του ΟΣΔ δεν είναι, εκ πρώτης όψης, απορριπτέο. Διότι η σύνδεση της εθνικής ταυτότητας με τη συνταγματική θα ήταν ίσως μια ρεαλιστική επιλογή και, σε κάθε περίπτωση, θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης, εάν η τελευταία περιοριζόταν στον «σκληρό» – δηλαδή στον μη υποκείμενο σε αναθεώρηση – πυρήνα του εθνικού συντάγματος. Εάν, αντίθετα, εμπλουτίσει κανείς αυτόν τον «σκληρό» πυρήνα του Θεμελιώδους Νόμου, όπως προκύπτει από το άρθρο 79 παρ. 3 του Θεμελιώδους Νόμου, με κάθε είδους πιθανές και ετερογενείς συνταγματικές εγγυήσεις³⁸ – όπως ακριβώς έπραξε το ΟΣΔ

στην προαναφερθείσα απόφασή του σχετικά με την επικύρωση της Συνθήκης της Λισαβόνας – υπάρχει σοβαρός κίνδυνος ο έλεγχος του ενωσιακού δικαίου όσον αφορά τη συμβατότητά του με τη συνταγματική ταυτότητα να διευρύνει υπέρμετρα την εξουσία ελέγχου των εθνικών (συνταγματικών) δικαστηρίων και στην πραγματικότητα να θέσει το ενωσιακό δίκαιο στη διάθεση των εθνικών δικαστηρίων, κάθε φορά που τα τελευταία επικαλούνται και υπερασπίζονται τη συνταγματική τους ταυτότητα. Υπό αυτές τις συνθήκες, είναι εξαιρετικά αμφίβολο για ποιον λόγο μια αυτοτελής συνταγματική ταυτότητα είναι ωφέλιμη και χρήσιμη, εφόσον αυτή υπεισέρχεται στην αξιολόγηση του ενωσιακού δικαίου από τα συνταγματικά δικαστήρια μέσω της εθνικής ταυτότητας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 4 παρ. 2 της ΣΕΕ.

ββ) Ορισμός της εθνικής ταυτότητας

Για να μπορέσουμε να προσδιορίσουμε σε τι ακριβώς συνίσταται η εθνική ταυτότητα, πρέπει να είναι σαφές ποιος καθορίζει το περιεχόμενό της. Η αρμοδιότητα αυτή ανήκει αποκλειστικά στα κράτη μέλη ή ο ορισμός της έννοιας «εθνική ταυτότητα» συνδιαμορφώνεται και από τα ευρωπαϊκά θεσμικά όργανα; Στο πλαίσιο αυτό, είναι βέβαιο ότι τα κράτη μέλη παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στον καθορισμό της εθνικής τους ταυτότητας. Στο μέτρο που το άρθρο 4 παρ. 2 ΣΕΕ υποχρεώνει την Ένωση να σέβεται την εθνική ταυτότητα των κρατών μελών, η οποία είναι στενά συνυφασμένη με τη συνταγματική και πολιτική τους δομή, αυτή ακριβώς η συνταγματική και πολιτική δομή κάθε κράτους μέλους προστατεύεται. Εξάλλου, ένα ισχυρό επιχείρημα υπέρ των κρατών μελών μπορεί να συναχθεί από τη ρητή αναφορά του άρθρου 4 παρ. 2 ΣΕΕ στην περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση, ακριβώς επειδή οι επιλογές των κρατών μελών για τυχόν ομοσπονδιακά συστήματα, την περιφερειακή αυτονομία ή την τοπική αυτοδιοίκηση πρέπει να γίνονται σεβαστές και ανεκτές από την Ένωση και τα θεσμικά της όργανα.

Ωστόσο, μένει να διευκρινιστεί αν ο ορισμός της εθνικής ταυτότητας παραμένει αποκλειστικά στην αρμοδιότητα των κρατών μελών, τα οποία έχουν την απόλυτη ελευθε-

φωθεί δημοκρατικά [θεωρούνται] οι αποφάσεις του ουσιαστικού και τυπικού ποινικού δικαίου (1), το μονοπώλιο χρήσης βίας της αστυνομίας (εντός συνόρων) και του στρατού (εκτός συνόρων) (2), βασικές δημοσιονομικές αποφάσεις σχετικά με τα δημόσια έσοδα και τις δημόσιες δαπάνες – οι τελευταίες ιδίως, μεταξύ άλλων, με κοινωνικοπολιτικό χαρακτήρα (3), αποφάσεις σχετικά με τη διαμόρφωση των συνθηκών διαβίωσης σε ένα κοινωνικό κράτος, (4) καθώς και αποφάσεις με ιδιαίτερο πολιτισμικό αντίκτυπο, για παράδειγμα, στο οικογενειακό δίκαιο, στα σχολικά και εκπαιδευτικά συστήματα ή σε σχέση με θρησκευτικές οντότητες (5)». Στις επόμενες παραγράφους, αυτοί οι μάλλον ετερόκλητοι και οριακοί πέντε τομείς εξειδικεύονται ως προς τη λειτουργία τους και, κατ' αυτόν τον τρόπο, οριοθετούν τη μεταβίβαση αρμοδιοτήτων στην Ένωση.

How to Stabilize the modus vivendi Between the Court of Justice and National Constitutional Courts, CML Rev., 2020, σ. 361 επ.

36. BVerfGE 123, 267 (350 επ./354). Πρβλ. επιπλέον BVerfGE 134, 366 (384 επ.).

37. Αφενός, στο σημ. 9 του Προοιμίου και, αφετέρου, στο άρθρο Β παρ. 2 περ. 2 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση.

38. BVerfGE 123, 267 επ., όπου στην παρ. 252 ως «διατιπέρως ευαίσθητες για την ικανότητα ενός συνταγματικού κράτους να διαμορ-

ρία να διευρύνουν την έννοια του όρου χωρίς περιορισμούς. Το ερώτημα έχει περισσότερο ρητορικό χαρακτήρα αν αναλογιστεί κανείς ότι ο όρος «εθνική ταυτότητα» εμφανίζεται άλλωστε στο πρωτογενές δίκαιο της Ένωσης και, με αυτόν τον τρόπο, αποκτά μια ευρωπαϊκή διάσταση. Ενόψει του κινδύνου τα κράτη μέλη να αναπτύξουν διαφορετικά μοντέλα για τον καθορισμό και την εξέλιξη της εθνικής τους ταυτότητας, μια ελάχιστη εναρμόνιση φαίνεται αναπόφευκτη. Η εναρμόνιση αυτή αφορά τουλάχιστον τα κριτήρια εκείνα που πρέπει να πληρούνται ούτως ώστε να μπορεί να καθοριστεί ποια εθνικά χαρακτηριστικά ανήκουν στη «θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική δομή» ενός κράτους μέλους και, ως τέτοια, αποτελούν μέρος της εθνικής του ταυτότητας³⁹.

Πάντως, το Δικαστήριο δεν μπορεί να αποστερηθεί πλήρως της δυνατότητάς του να ελέγχει. Ένας τέτοιος έλεγχος ασκείται πράγματι από το Δικαστήριο σε περιπτώσεις όπου τα εθνικά δικαστήρια ζητούν διευκρινίσεις σχετικά με το περιεχόμενο και τα όρια της εθνικής τους ταυτότητας. Συμβαίνει συχνά το άρθρο 4 παρ. 2 της ΣΕΕ να αποτελεί αντικείμενο προδικαστικής διαδικασίας, όταν οι εθνικοί δικαστές έρχονται αντιμέτωποι με εθνική νομοθεσία η οποία έχει σημαντικό αντίκτυπο στο δίκαιο της Ένωσης και μπορεί να εφαρμοστεί μόνον εάν αποτελεί πράγματι μέρος της εθνικής ταυτότητας, όπως αυτή κατοχυρώνεται από τη ΣΕΕ.

γγ) Η εθνική ταυτότητα στη νομολογία του Δικαστηρίου

Η δυσπιστία ως προς τη μεταχείριση της εθνικής ταυτότητας από το Δικαστήριο δεν δικαιολογείται εάν ανατρέξει κανείς στη σχετική νομολογία, η οποία αντιμετωπίζει με ευρύτητα και κατανόηση τις περιπτώσεις επίκλησης από τα κράτη μέλη της ταυτότητάς τους προκειμένου τα τελευταία να διατηρήσουν εθνικά χαρακτηριστικά που δεν είναι καθόλου ουδέτερα από τη σκοπιά του δικαίου της Ένωσης⁴⁰. Για παράδειγμα, το ΔΕΕ έχει κρίνει ότι οι κλασικές θεμελιώδεις ελευθερίες του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου δεν αποκλείουν εθνικά μέτρα που έχουν ως αντικείμενο την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ακόμη και αν το επίμαχο εθνικό μοντέλο περί ανθρώπινης αξιοπρέπειας ανταποκρίνεται σε μια αντίληψη την οποία δεν συμμερίζονται όλα τα κράτη μέλη⁴¹. Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η νομολογία εκείνη που θεωρεί ότι η αφαίρεση των τίτλων ευγενείας στην Αυστρία και τη Γερμανία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είναι σύμφωνη με το δίκαιο της Ένωσης, μολονότι θίγεται το δικαίωμα

ελεύθερης κυκλοφορίας των πολιτών της Ένωσης, το οποίο αποτελεί μέρος των θεμελιωδών ελευθεριών και περιλαμβάνει ως ουσιώδες στοιχείο την προστασία του ονόματος των εν λόγω πολιτών⁴². Τη συνταγματική παράδοση του Ηνωμένου Βασιλείου, στην οποία αναφερόμαστε ιδιαίτερα συχνά και έντονα στο πλαίσιο του Brexit, αναγνώρισε το Δικαστήριο σε υπόθεση που αφορούσε τη συμμετοχή στις εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο των κατοίκων του Γιβραλτάρ, οι οποίοι, μολονότι δεν έχουν την ιθαγένεια της Ένωσης, αποδεικνύουν την ύπαρξη ειδικού δεσμού με το Γιβραλτάρ⁴³, καθώς και σε υπόθεση όπου τέθηκαν ερωτήματα σχετικά με το ειδικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης που ισχύει στο Ηνωμένο Βασίλειο για τους δικαστές μερικής απασχόλησης⁴⁴.

Επιπλέον, δεν θα πρέπει να παροράται το γεγονός ότι η εθνική ταυτότητα παίζει ρόλο όχι μόνο σε υποθέσεις με έντονη συνταγματική χροιά εντός της εθνικής έννομης τάξης, αλλά και σε υποθέσεις που κανονικά θα ενέπιπταν στο «κοινό δίκαιο». Αρκεί να τονίσουμε εδώ ότι το Δικαστήριο αποδίδει σημασία στην εθνική ταυτότητα όταν πρόκειται περί ζητημάτων που άπτονται του τομέα των δημοσίων συμβάσεων⁴⁵ ή περί κανόνων σχετικά με την ορθή απόδοση του ονόματος ενός προσώπου⁴⁶.

Τα ανωτέρω παραδείγματα αποδεικνύουν ότι το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου λαμβάνει σοβαρά υπόψη τα επιχειρήματα που προβάλλουν τα κράτη μέλη επί τη βάση της εθνικής τους ταυτότητας και αρκετά συχνά εγκρίνει τις θέσεις που υποστηρίζουν με σκοπό τη διατήρηση θεμελιωδών αρχών και αξιών που τους είναι πολύτιμες. Εφόσον τα κράτη μέλη αιτιολογούν με πειστικά επιχειρήματα τις επιλογές τους, μπορούν να επικαλούνται την εθνική τους ταυτότητα και να δικαιολογούν περιορισμούς στην άσκηση των θεμελιωδών ελευθεριών, γεγονός που ώθησε, μάλιστα, το Δικαστήριο να εμβαθύνει στη (συνταγματική) ιστορία των κρατών μελών και, στην περίπτωση της δραστηρικής κατάργησης των τίτλων ευγενείας, να επικαλεστεί το Σύνταγμα της Βαϊμάρης για τη Γερμανία και τον αντίστοιχο νόμο του 1919 για την Αυστρία.

39. Βλ. τις Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα M. Poiares Maduro στις υποθέσεις C-53/04 και C-180/04, *Marrosu και Sardino*, 20.09.2005, ECLI:EU:C:2005:569, σημ. 40.

40. V. SKOURIS, ό.π. (υποσημ. 34), *Liber amicorum Tizzano*, σ. 918 επ. με περαιτέρω παραπομπές.

41. ΔΕΕ C-36/02, *Omega*, 14.10.2004, ECLI:EU:C:2004:614, σκ. 37.

42. ΔΕΕ C-208/09, *Sayn-Wittgenstein*, 22.12.2010, ECLI:EU:C:2010:806, σκ. 29 επ. και 92 επ. (για την Αυστρία), και C-438/14, *Bogendorff von Wolfersdorff*, 02.06.2016, ECLI:EU:C:2016:401, σκ. 35, 73 και 84 (για τη Γερμανία).

43. ΔΕΕ C-145/04, *Ισπανία/Ηνωμένο Βασίλειο*, 12.09.2006, ECLI:EU:C:2006:543, σκ. 79 επ.

44. ΔΕΕ C-393/10, *O'Brien*, 01.03.2012, ECLI:EU:C:2012:110, σκ. 49 επ.

45. ΔΕΕ C-213/07, *Michaniki*, 16.12.2008, ECLI:EU:C:2008:731, σκ. 55 επ.

46. ΔΕΕ C-391/09, *Runevič-Vardyn και Wardyn*, 12.05.2011, ECLI:EU:C:2011:291, σκ. 86 επ. Για περαιτέρω παραδείγματα από τη νομολογία του Δικαστηρίου βλ. V. SKOURIS, ό.π. (υποσημ. 34), *Liber amicorum Tizzano*, σ. 918 επ.

δ) Το δόγμα «*ultra vires*»

Το δόγμα «*ultra vires*» αποτελεί πραγματική απειλή για την υπεροχή του δικαίου της Ένωσης. Όπως είναι γνωστό, η θεωρία αυτή ανάγεται στο ΟΣΔ, το οποίο την καθιέρωσε στην απόφασή του σχετικά με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ και σταδιακά την ανέπτυξε⁴⁷. Σύμφωνα με πάγια νομολογία, το ΟΣΔ επιφυλάσσεται του δικαιώματος να εξετάζει – σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση – εάν και σε ποιον βαθμό το εφαρμοστέο ενωσιακό δίκαιο ή οι πράξεις των θεσμικών οργάνων που βασίζονται στο δίκαιο αυτό εκδόθηκαν *ultra vires* [δηλαδή, καθ' υπέρβαση των αρμοδιοτήτων της Ένωσης]. Ένας τέτοιος έλεγχος δικαιολογείται εφόσον, σύμφωνα με την αρχή της δοτής αρμοδιότητας, η Ένωση διαθέτει μόνον αρμοδιότητες που της έχουν απονεμηθεί ρητώς από τα κράτη μέλη και εντός των ορίων που θέτουν τα συντάγματά τους. Το ζήτημα εάν μια αρμοδιότητα που διεκδικεί η Ένωση έχει πράγματι μεταβιβαστεί σε αυτήν από τα κράτη μέλη, σύμφωνα με τους όρους που επιβάλλει το σύνταγμα, εμπίπτει στη δικαιοδοσία των εθνικών, και ιδίως των συνταγματικών, δικαστηρίων. Ως εκ τούτου, τα τελευταία είναι σε θέση να επιλαμβάνονται τέτοιων ζητημάτων και να αποφαινόμενοι τα ίδια επ' αυτών, πράγμα που σημαίνει ότι οι πράξεις της Ένωσης που εκδίδονται *ultra vires* μπορούν να απορριφθούν λόγω έλλειψης αρμοδιότητας⁴⁸.

Είναι γεγονός ότι, παρά τη συχνή επανάληψη της απειλής *ultra vires* από το ΟΣΔ⁴⁹, το δόγμα «*ultra vires*» δεν είχε εφαρμοστεί στην πράξη για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ακόμη και αν θεωρηθεί ότι το μοντέλο που ανέπτυξε το Δικαστήριο της Καρλσρούης ενθάρρυνε και άλλα δικαιοδοτικά όργανα να «δείξουν τα δόντια τους»⁵⁰, πραγματική σύγκρουση μέχρι προσφάτως δεν είχε σημειωθεί. Αυτό συνέβη με αφορμή την απόφαση του Β' Τμήματος του ΟΣΔ της 5ης Μαΐου 2020⁵¹.

47. BVerfGE 89, 155 (188 επ.)· 123, 267 επ. (σκ. 240).

48. BVerfGE 126, 286 (306).

49. BVerfGE 126, 286 (302 επ.)· 134, 366 (382 επ.)· 142, 123 (198 επ.)· απόφαση της 30ής Ιουλίου 2019, 2 BvR 1685/14 και 2 BvR 2631/14, σκ. 140 επ.

50. Στο πλαίσιο αυτό, αναφέρονται συχνά οι αποφάσεις του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Τσεχίας της 31ης Ιανουαρίου 2012 στην υπόθεση *Landtova* και του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Δανίας της 6ης Δεκεμβρίου 2016 στην υπόθεση *Ajos*, με τις οποίες αμφότερα τα δικαστήρια αρνήθηκαν να ακολουθήσουν τις αποφάσεις του ΔΕΕ στις υποθέσεις C-399/09, *Landtová*, 22.06.2011, ECLI:EU:C:2011:415 και C-441/14, *DI*, 19.04.2016, ECLI:EU:C:2016:278.

51. Στις υποθέσεις 2 BvR 859/15, 2 BvR 1651/15, 2 BvR 2006/15 και 2 BvR 980/16.

IV. Παρέκβαση: Η απόφαση του Β' Τμήματος του ΟΣΔ της 5ης Μαΐου 2020

Η απόφαση αυτή εκδόθηκε κατόπιν συνταγματικών προσφυγών τις οποίες άσκησαν Γερμανοί πολίτες κατά του προγράμματος αγοράς στοιχείων του ενεργητικού του δημόσιου τομέα (Public Sector Asset Purchase Programme ή εν συντομία PSPP) και του προγράμματος αγοράς ομολόγων του επιχειρηματικού τομέα (Corporate Sector Purchase Programme ή εν συντομία CSPP) που σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν από την ΕΚΤ. Οι προσφεύγοντες ισχυρίστηκαν ότι οι επίμαχες αποφάσεις της ΕΚΤ συνιστούν πράξεις εκδοθείσες καθ' υπέρβαση εξουσίας [Ultra-Vires-Akte] και παραπονήθηκαν κυρίως για παραβίαση της απαγόρευσης της νομισματικής χρηματοδότησης (άρθρο 123 παρ. 1 ΣΛΕΕ) και της αρχής της δοτής αρμοδιότητας. Μετά από ενδελεχή εξέταση, το ΟΣΔ υιοθέτησε ουσιαστικά την *ultra vires* επιχειρηματολογία των προσφευγόντων και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση [Bundesregierung] και η Ομοσπονδιακή Βουλή [Bundestag] παραβίασαν τα δικαιώματα των (περισσότερων) προσφευγόντων που απορρέουν από τα άρθρα 38 παρ. 1 εδάφιο α' και 20 παρ. 1 και 2 σε συνδυασμό με το άρθρο 79 παρ. 3 του Θεμελιώδους Νόμου⁵², στον βαθμό που παρέλειψαν να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα κατά του Διοικητικού Συμβουλίου της ΕΚΤ, το οποίο ούτε εξέτασε ούτε τεκμηρίωσε το κατά πόσον οι προκείμενες αποφάσεις είναι σύμφωνες με την αρχή της αναλογικότητας.

Όπως ήταν αναμενόμενο, η απόφαση αυτή του Β' Τμήματος δέχθηκε επικρίσεις⁵³. Ωστόσο, έτυχε και επιδοκιμασίας, ενώ είναι σημαντικό ότι οι θετικές φωνές προέρχονται

52. Με κριτική διάθεση I. PERNICE, *Machtspruch aus Karlsruhe: „Nicht verhältnismäßig? – Nicht verbindlich? – Nicht zu fassen...“*, EuZW, 2020, σ. 508 (509-510).

53. Ένας πραγματικός διάλογος διεξάγεται στο *Verfassungsblog*, όπου κυριαρχούν οι επικριτικές φωνές: Πρβλ. F. MAYER, *Auf dem Weg zum Richterfaustrecht?*, Zum PSPP-Urteil des BVerfG, *Verfassungsblog*, 07.05.2020· J. JAHN, *Verfassungsrichter in der Defensive*, *Verfassungsblog*, 21.05.2020, καθώς και, ενδεικτικά, τις συμβολές των M. POIARES MADURO, *Verfassungsblog*, 06.05.2020, A. THIELE, *Verfassungsblog*, 05.05.2020, B. WEGENER, *Verfassungsblog*, 05.05.2020, A. BRADE / M. GENTZSCH, *Verfassungsblog*, 07.05.2020, και P. ELEFTHERIADIS, *Verfassungsblog*, 18.05.2020. Βλ. επίσης J.A. KÄMMERER, *Ein problematisches Urteil*, FAZ (Einspruch), 06.06.2020· F. MAYER, *Es ist eine offene Kriegserklärung*, *Süddeutsche Zeitung*, 07.05.2020· M. VAN DER WOUDE, *Einzigartig und zerbrechlich*, FAZ, 08.06.2020. Για μια ισόρροπη παρουσίαση του θέματος βλ. C. CALLIESS, *Konfrontation statt Kooperation zwischen BVerfG und EuGH?*, NVwZ, 2020, σ. 897 επ., καθώς και J.L. DA CRUZ VILACA, *The Judgment of the German Federal Constitutional Court and the Court of Justice of the European Union – Judicial Cooperation or Dialogue of the Deaf?* (διαθέσιμο στο: <https://cruzvilaca.eu/xms.files>).

σε μεγάλο βαθμό από πρώην μέλη του ΟΣΔ⁵⁴. (Ακόμα) μεγαλύτερη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι δύο δικαστές του Β' Τμήματος, οι οποίοι συνέβαλαν καθοριστικά στην έκδοση της επίμαχης απόφασης, ανέλαβαν να επεξηγήσουν, σε μια σειρά συνεντεύξεων που παραχώρησαν, τη θέση του ΟΣΔ αναφορικά με τη θεωρία *ultra vires* καθώς και να διασκεδάσουν τα επικριτικά σχόλια που διατυπώθηκαν εις βάρος τους⁵⁵. Έφθασαν, μάλιστα, στο σημείο, αφενός, να περιγράψουν τον τρόπο με τον οποίο θα επιλύονται παρόμοιες διαφωνίες μεταξύ του Δικαστηρίου και των εθνικών δικαστηρίων στο μέλλον βάσει συνεργασίας⁵⁶ και, αφετέρου, να προειδοποιήσουν τους υπεύθυνους χάραξης (της γερμανικής) πολιτικής να μην «αναχαιτίσουν» την πορεία του ΟΣΔ εισάγοντας θεσμικά εμπόδια ή περιορίζοντας τις ελεγκτικές αρμοδιότητες και το δικαίωμα συναπόφασης που διεκδικεί το ΟΣΔ⁵⁷.

54. Π.χ. P. KIRCHHOF, *Chance für Europa*, FAZ, 20.05.2020· D. GRIMM, *Jetzt war es so weit*, FAZ, 18.05.2020· U. DI FABIO, *Europas Verfassungskrise*, FAZ, 08.05.2020. Ενδιαφέρον είναι ότι την απόφαση επιδοκιμάζει και ο E. STOIBER, *Wie viel nationale Gerichtsurteile verträgt Europa?*, FOCUS, 16.05.2020, σ. 42. Οι U. HALTERN, *Rechtsstaat und Demokratie*, FAZ, 18.05.2020, και K.F. GÄRDITZ, *Herrschaftslegitimation und implizierte Identitätskontrolle*, *Verfassungsblog*, 25.05.2020, αξιολογούν επίσης μάλλον θετικά την απόφαση. Πρβλ. ακόμα W. KAHN, *Optimierungspotenzial im „Kooperationsverhältnis“ zwischen EuGH und BVerfG*, NVwZ, 2020, σ. 824 επ., ο οποίος αναγνωρίζει μεγαλύτερα περιθώρια βελτίωσης στο ΔΕΕ παρά στο ΟΣΔ και, στο πλαίσιο μιας ισόρροπης συνεργασίας, προσάπτει τις περισσότερες ελλείψεις στο Δικαστήριο του Λουξεμβούργου (σ. 825 επ.).

55. Πρόκειται για τον μέχρι προσφάτως Πρόεδρο του ΟΣΔ (και Πρόεδρο του Β' Τμήματος) A. Voßkuhle και τη μακροσκελή συνέντευξή του στην ΖΕΙΤ της 14ης Μαΐου 2020, σ. 6 επ. („Erfolg ist eher kalt“), και, κυρίως, για τον εισηγητή δικαστή της υπόθεσης P.M. Huber και τις δύο συνεντεύξεις που παραχώρησε στην FAZ της 13ης Μαΐου 2020 („Das Urteil war zwingend“) και στη *Süddeutsche Zeitung* της 13ης Μαΐου 2020 (σ. 5).

56. Σύμφωνα με τον P.M. Huber (συνέντευξη στη *Süddeutsche Zeitung* της 13ης Μαΐου 2020), η σχέση με το Δικαστήριο θα μπορούσε να αμβλυνθεί «μέσω ενός μηχανισμού για την επίλυση συγκρούσεων». Δεν είναι η πρώτη φορά που γίνεται λόγος για ένα όργανο που θα λειτουργεί ως δικαστήριο αρμόδιο για την επίλυση των διαφορών μεταξύ του ΔΕΕ και (ποιων;) εθνικών δικαστηρίων επί ζητημάτων αρμοδιότητας. Πέρα από το γεγονός ότι, σύμφωνα με το ισχύον δίκαιο της Ένωσης, οι διαφορές επί ζητημάτων αρμοδιότητας επιλύονται από το Δικαστήριο, πράγμα που σημαίνει ότι, από την άποψη αυτή, δεν υφίσταται κενό στο ευρωπαϊκό σύστημα έννομης προστασίας, οποιαδήποτε τροποποίηση του συστήματος αυτού θα απαιτούσε αναθεώρηση των Συνθηκών, η οποία – αφού αποφασιστεί σε ευρωπαϊκό επίπεδο – θα πρέπει να εφαρμοστεί από το σύνολο των κρατών μελών σύμφωνα με τα συντάγματά τους. Μέχρις ότου συμβεί κάτι τέτοιο και ολοκληρωθεί η σχετική διαδικασία, δεν μπορεί να υπάρξει κανένας είδους μηχανισμός για την επίλυση των συγκρούσεων.

57. Στο ερώτημα εάν υφίσταται ο κίνδυνος το πολιτικό σύστημα της

1. Η επιχειρηματολογία του ΟΣΔ

Η απόφαση, ωστόσο, δεν θα πρέπει να αξιολογηθεί βάσει αυτών των – ομολογουμένων ασυνήθιστων – πρωτοβουλιών των συντακτών της⁵⁸. Εάν αληθεύει ότι τα δικαστήρια απονέμουν δικαιοσύνη μέσω των αποφάσεων που εκδίδουν και όχι μέσω συνεντεύξεων που παραχωρούν τα μέλη τους, αυτό που έχει σημασία είναι να εξετάσουμε, ως προς την πειστικότητά τους, τα διάφορα στάδια της επιχειρηματολογίας του ΟΣΔ. Θα περίμενε κανείς ότι η πρώτη (και πολύ σημαντική) εφαρμογή της αρχής *ultra vires* θα αφορούσε μια υπόθεση στην οποία, δίχως αμφιβολία, ανακύπτει ζήτημα *ultra vires*. Ωστόσο, κάτι τέτοιο απέχει πολύ από την πραγματικότητα.

Αυτό οφείλεται επί της ουσίας στις υψηλές απαιτήσεις – που το ίδιο το ΟΣΔ θέτει – για την ύπαρξη μιας κατάστασης που κινείται «*ultra vires*». Προκειμένου περί παράνομα [δηλ. χωρίς επαρκή νομική βάση στις Συνθήκες] εκδοθέντος ενωσιακού κανόνα [*ausbrechender Rechtsakt*], πρέπει να προσάπτεται στα θεσμικά όργανα της Ένωσης μια σημαντική, ήτοι πρόδηλη και διαρθρωτικά σοβαρή, υπέρβαση των αρμοδιοτήτων που τους έχουν ανατεθεί. Με άλλες λέξεις, το επίμαχο ενωσιακό μέτρο καθώς και η αιτιολογική έκθεση που υποχρεωτικά το συνοδεύει⁵⁹ πρέπει να κείνται εξ ολοκλήρου εκτός του πλαισίου των αρμοδιοτήτων τους και να φαίνονται απολύτως αβάσιμα. Εάν προστεθεί ότι το ΟΣΔ έχει αυτοδεσμευθεί να μην εκδίδει αποφάσεις με τις οποίες διαπιστώνει υπέρβαση αρμοδιοτήτων, πριν απευθύνει ερώτημα στο Δικαστήριο περί του εάν η επίμαχη ενωσιακή πράξη έχει εκδοθεί *ultra vires* ή είναι παράνομη⁶⁰, τότε προκύπτει αναπόφευκτα

Γερμανίας να επιχειρήσει να περιορίσει τις εξουσίες του ΟΣΔ, ο P.M. Huber απαντά: «... Δεν είναι δυνατόν να περιοριστούν, εν είδει κύρωσης, οι αρμοδιότητες του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, διότι η απόφαση βασίζεται στη ρήτρα αιωνιότητας [Ewigkeitsgarantie] του Θεμελιώδους Νόμου» (συνέντευξη στην FAZ της 13ης Μαΐου 2020). Εάν η δήλωση αυτή εκληφθεί υπό την έννοια ότι η απόφαση της 5ης Μαΐου 2020 καλύπτεται από τη ρήτρα αιωνιότητας του άρθρου 79 παρ. 3 του Θεμελιώδους Νόμου, συνεπάγεται ότι η εν λόγω απόφαση είναι επίσης άρτη απέναντι σε οποιαδήποτε συνταγματική αναθεώρηση!

58. Ως συλλογικές αποφάσεις, οι αποφάσεις Τμημάτων με τη συμμετοχή τόσο κορυφαίων μελών στη σύνθεσή τους – όπως στην περίπτωση του ΟΣΔ – πρέπει να μιλούν από μόνες τους και, δεδομένης της έκτασής τους, να μην χρίζουν περαιτέρω εξήγησης από μεμονωμένα μέλη του δικαστικού σχηματισμού. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι, εν προκειμένω, αναφέρεται απλώς και μόνο ότι η απόφαση ελήφθη με πλειοψηφία 7:1. Το πρόσωπο του/της μειοψηφήσαντος/μειοψηφήσασας δικαστού καθώς και οι λόγοι που τον/την ώθησαν στη διατύπωση αποκλίνουσας γνώμης δεν γνωστοποιούνται.

59. [Η υποχρέωση αιτιολόγησης] επιβάλλεται από το άρθρο 296 παρ. 2 ΣΛΕΕ για όλες τις νομικές πράξεις της Ένωσης. Βλ. περισσότερα υπό 4.

60. Αυτό συνέβη στη λεγόμενη «απόφαση *Honeywell*»: BVerfGE 126,

ότι, σε περίπτωση που το Δικαστήριο κρίνει παρά ταύτα την πράξη νόμιμη, η μομφή για υπέρβαση αρμοδιότητας επεκτείνεται και στο Δικαστήριο του Λουξεμβούργου και, συνεπώς, πρέπει να αποδειχθεί αυτοτελώς σε σχέση με αυτό.

2. Οι κατηγορίες κατά της ΕΚΤ και του Δικαστηρίου

Το ΟΣΔ ακολούθησε πιστά αυτή την πορεία. Σε ένα πρώτο στάδιο, εξέτασε τις προσβαλλόμενες αποφάσεις της ΕΚΤ και διαπίστωσε – όπως ήδη αναφέρθηκε – ότι παραβιάστηκαν τα δικαιώματα των προσφευγόντων σύμφωνα με τα άρθρα 38 παρ. 1 εδάφιο α', 20 παρ. 1 και 2 και 79 παρ. 3 του Θεμελιώδους Νόμου, διότι η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση και η Ομοσπονδιακή Βουλή παρέλειψαν να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα ώστε να πείσουν την ΕΚΤ να αποδείξει ότι οι επίμαχες αποφάσεις της είναι σύμφωνες με την αρχή της αναλογικότητας. Επομένως, οι εν λόγω αποφάσεις της ΕΚΤ συνιστούσαν μια σημαντική, ήτοι πρόδηλη και διαρθρωτικά σοβαρή, υπέρβαση των ανατεθειμένων στην Κεντρική Τράπεζα αρμοδιοτήτων δυνάμει των άρθρων 119, 127 επ. ΣΛΕΕ και του άρθρου 17 επ. του Καταστατικού του ΕΣΚΤ⁶¹.

Η αντιπαράθεση με το ΔΕΕ και την απόφασή του στην υπόθεση *Weiss κ.λπ.*, που εκδόθηκε κατόπιν σχετικού προδικαστικού ερωτήματος του ΟΣΔ, αναλύεται με μεγαλύτερη λεπτομέρεια⁶². Ο τόνος γίνεται ολοένα και λιγότερο φιλικός έως εχθρικός. Το Β' Τμήμα θεωρεί ότι (α) η απόφαση του ΔΕΕ είναι «απολύτως ακατανόητη»⁶³, (β) η αντιμετώπιση του ζητήματος της οριοθέτησης των αρμοδιοτήτων εκ μέρους του ΔΕΕ «είναι απολύτως αδικαιολόγητη»⁶⁴, (γ) η άποψη του ΔΕΕ σχετικά με την αρμοδιότητα της ΕΚΤ να εγκρίνει και να εφαρμόσει το PSPP «παραγνωρίζει καταφανώς... τη σημασία και το πεδίο εφαρμογής της αρχής της αναλογικότητας... και δεν είναι πλέον υποστηρίξιμη για τον λόγο ότι παραβλέπει πλήρως τις πραγματικές επιπτώσεις του PSPP», (δ) η απόφαση του ΔΕΕ «υπερβαίνει προδήλως την εντολή που του έχει ανατεθεί δυνάμει του άρθρου 19 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ και επιφέρει μια διαρθρωτικά σημαντική μεταβολή στην κατανομή των αρμοδιοτήτων σε βάρος των κρατών μελών», και (ε) στον βαθμό που η απόφαση αυτή «συνιστά πράξη εκδοθείσα καθ' υπέρβαση εξουσίας [*Ultra-Vires-Akt*], δεν παράγει δεσμευτικό αποτέλεσμα»⁶⁵.

Οι εν λόγω βαριές κατηγορίες αναλύονται διεξοδικά και σχετίζονται με την – κατά την άποψη του ΟΣΔ, πολύ επι-

φανειακή – αντιμετώπιση της αρχής της αναλογικότητας από το Δικαστήριο. Δεδομένου ότι από την εξέταση αυτή προκύπτει – όπως πιστεύει το ΟΣΔ – ότι το Δικαστήριο δεν έλαβε δεόντως υπόψη του την αρχή της αναλογικότητας, η οποία δεσμεύει όλα τα θεσμικά όργανα της Ένωσης, η απόφασή του στην υπόθεση *Weiss κ.λπ.* δεν αναπτύσσει δεσμευτικά αποτελέσματα. Σε μια τέτοια περίπτωση, το καθήκον αυτό μετατίθεται στο ΟΣΔ, το οποίο οφείλει να απαντήσει ανεξάρτητα στο ερώτημα εάν η ΕΚΤ ενήργησε εντός του πεδίου των αρμοδιοτήτων της κατά την υιοθέτηση και εφαρμογή του PSPP. Το ενδεχόμενο αυτό εν τέλει αποκλείεται, εφόσον, όταν δεν λαμβάνονται υπόψη οι επιπτώσεις του PSPP στο πεδίο της οικονομικής πολιτικής, η αρχή της αναλογικότητας αγνοείται κατά τρόπο διαρθρωτικά σημαντικό, με αποτέλεσμα οι ενέργειες της ΕΚΤ να χαρακτηρίζονται ως πράξεις εκδοθείσες καθ' υπέρβαση εξουσίας⁶⁶.

3. Οι συνέπειες για τα όργανα της Γερμανίας

Τέλος, το ΟΣΔ απευθύνεται στα (γερμανικά) ομοσπονδιακά όργανα προκειμένου να εξηγήσει πώς πρέπει στο εξής να πορευθούν: Δεδομένου ότι το PSPP συνιστά πράξη εκδοθείσα *ultra vires*, η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση και η Ομοσπονδιακή Βουλή οφείλουν να εφαρμόσουν δεόντως την απόφαση του Β' Τμήματος, να καταστήσουν δηλαδή σαφή στην ΕΚΤ τη νομική τους θεώρηση (στην πραγματικότητα: τη θεώρηση του ΟΣΔ) και να διασφαλίσουν την αποκατάσταση της συμμόρφωσης με τις Συνθήκες, ενθαρρύνοντας την ΕΚΤ να προβεί σε πλήρη έλεγχο αναλογικότητας⁶⁷. Ειδικά η Ομοσπονδιακή Τράπεζα [*Bundesbank*], μετά το πέρας μεταβατικής περιόδου το πολύ τριών μηνών, απαγορεύεται να συμπράττει στην εφαρμογή των αποφάσεων που σχετίζονται με το PSPP, εκτός εάν το Διοικητικό Συμβούλιο της ΕΚΤ, με νέα απόφασή του, αποδείξει «ότι οι στόχοι νομισματικής πολιτικής που επιδιώκονται με το PSPP δεν είναι δυσανάλογοι προς τις συναφείς οικονομικές και δημοσιονομικές επιπτώσεις»⁶⁸.

4. Κρίσιμα σημεία της απόφασης

Δεδομένου ότι η απόφαση του ΟΣΔ παρουσιάζει ενδιάφέρον για τους σκοπούς του παρόντος άρθρου στον βαθμό που με αυτή πλήττεται η υπεροχή του δικαίου της Ένωσης, δεν θα αναφερθούμε περαιτέρω στην επιχειρηματολογία του Β' Τμήματος. Δύο παρατηρήσεις είναι βέβαια, επιβεβλημένες: Αρχικά, δεν είναι απολύτως κατανοητό ότι η – πάντως υποθετική⁶⁹–μη εξάντληση της

286 επ.

61. BVerfG, ό.π. (υποσημ. 51), σκ. 116 και 164 επ.

62. Ibid, σκ. 116-163.

63. Ibid, σκ. 116.

64. Ibid, σκ. 117.

65. Ibid, σκ. 119.

66. Ibid, σκ. 165 επ.

67. Ibid, σκ. 232.

68. Ibid, σκ. 235.

69. Στην πραγματικότητα, το ΟΣΔ διεκδικεί την πρωτοκαθεδρία στην Ευρώπη σε ό,τι αφορά τον έλεγχο της αναλογικότητας των νομικών πράξεων της Ένωσης – σε περίπτωση που οι τελευταίες δεν ανταποκρίνονται στα πρότυπα που τίθενται από το Δικαστή-

αρχής της αναλογικότητας στην αιτιολόγηση μιας νομικής πράξης της Ένωσης δικαιολογεί την αυστηρή μορφή περί *ultra vires*. Ακόμη και αν συμφωνήσει κανείς με το ΟΣΔ, ότι η αρχή της αναλογικότητας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 5 παρ. 1 εδάφιο β' και παρ. 4 ΣΕΕ αποτελεί κανόνα για την άσκηση των αρμοδιοτήτων, παραμένει ασαφές γιατί ο έλεγχος αναλογικότητας που διενεργήθηκε από το ΔΕΕ και βασίζεται σε λεπτές εκτιμήσεις μπορεί να είναι τόσο λανθασμένος στην παρούσα υπόθεση⁷⁰, ώστε να αξίζει τον χαρακτηρισμό *ultra vires*. Εκτός εάν το ΟΣΔ αισθάνεται ότι καλείται να αναγάγει το μοντέλο ελέγχου της αναλογικότητας της προτίμησής του σε κοινό ευρωπαϊκό πρότυπο και να το επιβάλει έναντι των θεσμικών οργάνων της Ένωσης...

Ακόμη μεγαλύτερη έκπληξη προκαλεί το γεγονός ότι η σφοδρή κατηγορία κατά της ΕΚΤ και του ΔΕΕ δεν φαίνεται να είναι ανεπανόρθωτη, εφόσον μπορεί να αποκατασταθεί εάν τα γερμανικά όργανα, και ιδίως η Ομοσπονδιακή Τράπεζα, καταφέρουν εντός τριών μηνών (!) να πείσουν την ΕΚΤ να προβεί σε νέο έλεγχο αναλογικότητας ο οποίος θα περιλαμβάνει και τα στοιχεία που επεσήμανε το Β' Τμήμα⁷¹. Συνεπώς, το ΟΣΔ φαίνεται πρόθυμο να δεχθεί μια «αντικατάσταση της αιτιολογίας» και, στη συνέχεια, να απορρίψει την κατηγορία περί *ultra vires*⁷². Ωστόσο, είναι δύσκολο να αντιληφθεί κανείς ότι οι σοβαρές ελλείψεις μιας νομικής πράξης της Ένωσης που σχετίζονται με υπέρβαση αρμοδιοτήτων μπορούν να θεραπευθούν εκ των υστέρων με τη βοήθεια μιας πιο λεπτομερούς αιτιολογίας. Μια πράξη εκδοθείσα πράγματι καθ' υπέρβαση εξουσίας δεν μπορεί να χαρακτηριστεί «*intra vires*» κατόπιν ορισμένων επιφανειακών, «διακοσμητικών» τροποποιήσεων⁷³. Με την έκβαση αυτή, που οπωσδήποτε προ-

καλεί έκπληξη, η απόφαση παρέχει στην πραγματικότητα την καλύτερη απόδειξη ότι είναι εξαιρετικά απίθανο μια νομική πράξη της Ένωσης να πάσχει από προφανή ελαττώματα πέραν οποιουδήποτε νομικού λόγου ή να έχει εκδοθεί καθ' υπέρβαση αρμοδιότητας. Η υποχρέωση αιτιολόγησης όλων των νομικών πράξεων της Ένωσης που προβλέπεται στο πρωτογενές δίκαιο⁷⁴ καθώς και η πρακτική που εφαρμόζουν τα θεσμικά όργανα της Ένωσης επιτρέπουν ήδη την αποφυγή μιας τέτοιας κατάστασης, στον βαθμό που μια νομική πράξη της Ένωσης, η οποία είναι αιτιολογημένη σύμφωνα με το δίκαιο της Ένωσης⁷⁵, δεν μπορεί να είναι ούτε «απολύτως ακατανόητη» ούτε «απολύτως αδικαιολόγητη»⁷⁶.

5. Οι επιπτώσεις στην αρχή της υπεροχής

Σε ό,τι αφορά την αρχή της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης, η απόφαση του ΟΣΔ αποτελεί μια θλιβερή οπισθοδρόμηση⁷⁷. Στην πραγματικότητα, το πρόβλημα έγκειται στην εφαρμογή της θεωρίας *ultra vires*: Πράγμα-

του Προέδρου της, η Ομοσπονδιακή Τράπεζα έλαβε πρόσβαση, σε μεγάλο βαθμό, σε υφιστάμενα έγγραφα της ΕΚΤ τα οποία σκοπό είχαν να αποδείξουν ότι το Διοικητικό Συμβούλιο της ΕΚΤ είχε συζητήσει εντατικά (και από τη σκοπιά της αναλογικότητας) την αποτελεσματικότητα του PSPP. Οι πληροφορίες αυτές διαβίβαστηκαν από τον (Γερμανό) Υπουργό Οικονομικών στον Πρόεδρο της Ομοσπονδιακής Βουλής με την επισήμανση ότι, κατά τη γνώμη του Υπουργού Οικονομικών, οι ελλείψεις που είχαν εντοπιστεί από το ΟΣΔ είχαν αποκατασταθεί. Κατόπιν τούτου, η Ομοσπονδιακή Βουλή ενέκρινε με σημαντική πλειοψηφία ψήφισμα, σύμφωνα με το οποίο, με την παράδοση των εν λόγω εγγράφων, ο έλεγχος αναλογικότητας του προγράμματος, όπως είχε ήδη διενεργηθεί από το Διοικητικό Συμβούλιο της ΕΚΤ, συμμορφώνεται πλήρως με τις απαιτήσεις της απόφασης του Β' Τμήματος. Εάν αυτό αρκεί, οι βαριές κατηγορίες που διατυπώθηκαν κατά της ΕΚΤ και του ΔΕΕ ενόψει του PSPP αμβλύθηκαν μετά την υποβολή ορισμένων εγγράφων. Συνεπώς, το πρόγραμμα μπορεί να συνεχιστεί με τη συμμετοχή της Γερμανίας σαν να μην συνέβη τίποτα! Βλ. το άρθρο „Bundesbank to keep buying bonds after court challenge. German central bank to take lead from Berlin, which says requirements of ruling have been satisfied” στους Financial Times της 7ης Ιουλίου 2020.

ριο της Καρλορούης – και, επιπλέον, θεωρεί μάλλον δεδομένο ότι το τριών σταδίων γερμανικό μοντέλο ελέγχου της αναλογικότητας αξίζει να καταστεί καθολικά δεσμευτικό και πρέπει να υιοθετηθεί α συζητητή από τα θεσμικά όργανα της Ένωσης.

70. Στην απόφασή του στην υπόθεση C-493/17, *Weiss κ.λπ.*, 11.12.2018, ECLI:EU:C:2018:1000, το ΔΕΕ εξέτασε διεξοδικά την αναλογικότητα του PSPP βάσει της πάγιας νομολογίας του στις σκ. 71-99. Επιπλέον, το Δικαστήριο αναφέρεται ρητώς στην αντιμετώπιση του ζητήματος της αναλογικότητας στις Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα M. Wathelet, 04.10.2018, ECLI:EU:C:2018:815, σημ. 133 επ. και 144 επ. Μπορεί κανείς να νιώθει δυσαρέσκεια με το αποτέλεσμα ή να επιθυμούσε περισσότερα, ωστόσο μια μορφή περί *ultra vires* – προκειμένου να μην κατακριθεί η ίδια ως «δυσανάλογη» (!) – προϋποθέτει οπωσδήποτε πιο πειστική ανάλυση. Πρβλ. τις κριτικές παρατηρήσεις του I. PERNICE, ό.π. (υποσημ. 52), σ. 510 επ.

71. BVerfG, ό.π. (υποσημ. 51), σκ. 168 επ.

72. Για το σημείο αυτό βλ. I. PERNICE, ό.π. (υποσημ. 52), σ. 517.

73. Τούτο αποδεικνύεται από τα συμπεράσματα που συνήγαγαν από την απόφαση, αφενός, η ΕΚΤ και, αφετέρου, τα ομοσπονδικά όργανα στα οποία απευθύνθηκε το ΟΣΔ: Κατόπιν αιτήματος

74. Σε αντίθεση με ό,τι ισχύει για τους τυπικούς νόμους στα κράτη μέλη, η «επίσημη αιτιολογία» είναι επίσης υποχρεωτική σε επίπεδο Ένωσης για τους Κανονισμούς και τις Οδηγίες και αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της σχετικής νομικής πράξης. Η σημασία της υποχρέωσης αιτιολόγησης που επιβάλλει το άρθρο 296 παρ. 2 ΣΛΕΕ προκύπτει κυρίως από το γεγονός ότι, σύμφωνα με τη διατύπωση της διάταξης, ακόμη και οι συστάσεις και οι γνώμες (οι οποίες στερούνται δεσμευτικότητας δυνάμει του άρθρου 289 ΣΛΕΕ) υπόκεινται στην υποχρέωση αυτή.

75. Η αιτιολογία των νομικών πράξεων της Ένωσης οφείλει να είναι δεόντως εμπεριστατωμένη και, ιδίως σε ό,τι αφορά τους νομικούς κανόνες, καταλαμβάνει συχνά πολύ περισσότερο χώρο από το αμιγώς κανονιστικό μέρος.

76. Βλ. παραπάνω υπό 2.

77. Όπως διαπιστώνει ο C. CALLIESS, ό.π. (υποσημ. 53), σσ. 900-901.

τι, η θεωρία αυτή οδηγεί αναπόφευκτα σε έναν εντατικό έλεγχο των νομικών πράξεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο οποίος δεν διενεργείται πλέον αποκλειστικά από το ΔΕΕ, αλλά μεταβιβάζεται στα εθνικά (συνταγματικά) δικαστήρια και, επομένως, δεν υπόκειται σε ενιαία, καθοριζόμενα από το δίκαιο της Ένωσης, κριτήρια, αλλά διεξάγεται σύμφωνα με τα επιμέρους προβλεπόμενα σε εθνικό επίπεδο πρότυπα. Πώς μπορεί να πραγματοποιηθεί ένας ουσιαστικός *ultra vires* έλεγχος υπό τέτοιες συνθήκες; Δεν μπορεί, διότι η θεώρηση των πραγμάτων από τη σκοπιά εκάστου κράτους μέλους οδηγεί μοιραία σε κατακερματισμό του δικαίου της Ένωσης. Η φερόμενη ως *ultra vires* πράξη δεν χάνει την ευρωπαϊκή της ισχύ, αλλά παραμένει το πολύ (προσωρινά) ανεφάρμοστη στο κράτος μέλος εκείνο, του οποίου το (συνταγματικό) δικαστήριο κατέληξε σε ένα τέτοιο συμπέρασμα⁷⁸. Στα υπόλοιπα κράτη μέλη, η ίδια πράξη εξακολουθεί να είναι δεσμευτική και να αναπτύσσει πλήρως τα αποτελέσματά της. Ωστόσο, ένας τέτοιος κατακερματισμός δεν είναι, από ευρωπαϊκή άποψη, ανεκτός και θα πρέπει να ωθεί την Ευρωπαϊκή Επιτροπή να κινήσει τη διαδικασία επί παραβάσει κατά του κράτους μέλους του οποίου το (συνταγματικό) δικαστήριο διενήργησε τον *ultra vires* έλεγχο και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι έχει υπάρξει υπέρβαση αρμοδιοτήτων⁷⁹. Η ιδέα ενός μόνο τοπικά ή περιφερειακά εφαρμοστέου δικαίου της Ένωσης είναι ασυμβίβαστη με τη νομική φύση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και θα πρέπει να εγκαταλειφθεί. Το ενωσιακό δίκαιο, το οποίο εξοπλί-

ζεται με την αρχή της υπεροχής, πρέπει να εφαρμόζεται ομοιόμορφα σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση και να δεσμεύει ανεξαιρέτως αυτούς που αφορά.

Εξάλλου, η παραβίαση της Συνθήκης έγκειται ήδη στη διενέργεια ελέγχου *ultra vires* από ένα εθνικό (συνταγματικό) δικαστήριο: διότι το έργο αυτό έχει ανατεθεί αποκλειστικά στο ΔΕΕ, το οποίο από πολύ νωρίς εξασφάλισε, μέσω της νομολογίας του, την πρωτοκαθεδρία του ως προς τον έλεγχο της νομιμότητας των νομικών πράξεων της Ένωσης μέσω της αντίστοιχης ερμηνείας του άρθρου 267 ΣΛΕΕ. Σύμφωνα με τη νομολογία *Foto-Frost*, τα εθνικά δικαστήρια υποχρεούνται να παραπέμπουν στο ΔΕΕ τον έλεγχο του κύρους των πράξεων της Ένωσης, ανεξάρτητα εάν αποφασίζουν σε πρώτο, δεύτερο ή τελευταίο βαθμό⁸⁰. Αυτό σημαίνει ότι τα δικαστήρια των κρατών μελών παραβιάζουν τις απορρέουσες από το άρθρο 267 ΣΛΕΕ υποχρεώσεις τους, όταν δεν παραχωρούν στο ΔΕΕ την αρμοδιότητα να αποφαινεται επί του κύρους των νομικών πράξεων της Ένωσης, αλλά ασκούν τα ίδια την εν λόγω αρμοδιότητα βάσει των συνταγμάτων τους.

V. Προοπτική

Η ανάλυση που προηγήθηκε επιβεβαιώνει ότι η υπεροχή του δικαίου της Ένωσης έναντι του εθνικού δικαίου, αν και δεν αμφισβητείται στην ουσία της, ως προς ορισμένες ευαίσθητες πτυχές της εγείρει προβληματισμούς που θέτουν εμπόδια στην απεριόριστη ισχύ της. Μολονότι τα κράτη μέλη, με αφορμή τη Συνθήκη της Λισαβόνας⁸¹, αναγνώρισαν ομόφωνα την υπεροχή, υπήρξαν επανειλημμένες προσπάθειες ενίσχυσης του εθνικού δικαίου έναντι του δικαίου της Ένωσης. Οι σημαντικότερες βάσεις νομιμοποίησης εδώ είναι τα συντάγματα των κρατών μελών, στον βαθμό που ρυθμίζουν την είσοδο του δικαίου της Ένωσης στα εθνικά νομικά συστήματα ή διατάσσουν την απόλυτη προτεραιότητα συγκεκριμένων αξιών που κατοχυρώνονται με τη μορφή θεμελιωδών δικαιωμάτων, στον βαθμό περαιτέρω που οι επιμέρους συνταγματικοί κανόνες θεωρείται ότι αποτελούν μέρος της εθνικής ταυτότητας που πρέπει να γίνεται σεβαστή από την Ένωση και τα θεσμικά όργανά της, και, τέλος, κάθε φορά που τα (συνταγματικά) δικαστήρια των κρατών μελών θεωρούν ότι εξουσιοδοτούνται από τα συντάγματά τους να προβούν σε έλεγχο *ultra vires*, προκειμένου να κηρύξουν ανεφάρμοστες, σε εθνικό επίπεδο, πράξεις της Ένωσης εκδοθείσες καθ' υπέρβαση αρμοδιοτήτων.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις εκφράζονται ανησυχίες που πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη. Τα θεσμικά όρ-

78. Αυτό που το ΟΣΔ εκφράζει, ό.π. (υποσημ. 51), στη σκ. 234: Εφόσον μια πράξη της Ένωσης έχει εκδοθεί καθ' υπέρβαση εξουσίας, «δεν μπορεί να εφαρμοστεί στη Γερμανία και δεν αναπτύσσει δεσμευτική ισχύ για τα γερμανικά συνταγματικά όργανα, τις διοικητικές αρχές και τα δικαστήρια».

79. Τόσο η Πρόεδρος όσο και η αρμόδια Αντιπρόεδρος της Επιτροπής ανακοίνωσαν ότι εξετάζουν το ενδεχόμενο να κινήσουν τέτοια διαδικασία κατά της Γερμανίας (βλ. Politico της 10ης Μαΐου 2020). Σχετικά με τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της διαδικασίας επί παραβάσει βλ. τις απόψεις των I. PERNICE (υπέρ) και C. MÖLLERS (κατά) στο Verfassungsblog της 16ης Μαΐου 2020. Ο C. CALLIESS τάσσεται επίσης κατά της κίνησης διαδικασίας επί παραβάσει στην FAZ της 18ης Μαΐου 2020. Εδώ, ωστόσο, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η Επιτροπή προσέφυγε επιτυχώς κατά της Γαλλίας όταν τα – κατά τα άλλα πολύ ευαίσθητοποιημένα ως προς τα ευρωπαϊκά θέματα – Συμβούλιο της Επικρατείας της Γαλλίας παρέλειψε να υποβάλει, στο πλαίσιο μιας υπόθεσης, συγκεκριμένο προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ κατά παράβαση του άρθρου 267 παρ. 3 ΣΛΕΕ: ΔΕΕ C-416/17, *Επιτροπή/Γαλλία (Φόρος κινήτων αξιών)*, 04.10.2018, ECLI:EU:C:2018:811, σκ. 105 επ., και επ' αυτού αναλυτικό σχόλιο από L. HARING, *Zwischen Dialog und Kontrolle: Das Vertragsverletzungsverfahren zur verschärften Durchsetzung von Vorlagepflichtverletzungen letztinstanzlicher Gerichte*, EuR, 2020, σ. 112 επ. Σε σύγκριση με τις σημαντικές επιπτώσεις του ελέγχου *ultra vires* στον οποίο προέβη το ΟΣΔ, το σφάλμα για το οποίο κατηγορείται το Conseil d'Etat πρέπει να θεωρηθεί ήσσονος σημασίας.

80. ΔΕΕ 314/85, *Foto-Frost/Hauptzollamt Lübeck-Ost*, 22.10.1987, ECLI:EU:C:1987:452, σκ. 15 επ. ΔΕΕ C-461/03, *Gaston Schul/Douane-expediteur*, 06.12.2005, ECLI:EU:C:2005:742, σκ. 17 επ.

81. Βλ. παραπάνω υπό IV 2.

γανα της Ένωσης έχουν κάθε λόγο να μην αντιμετωπίζουν με έπαρση αμφιβολίες σχετικά με τη δεσμευτικότητα του δικαίου της Ένωσης που φαντάζουν υπερβολικές, αλλά να εστιάζουν στην αποδοχή και την πειθώ. Ειδικότερα, το Δικαστήριο θα πρέπει να συνεχίσει απρόσκοπτα να συνεργάζεται με τα εθνικά δικαστήρια και να αντιμετωπίζει τον συνεχώς αυξανόμενο αριθμό αιτήσεων προδικαστικών αποφάσεων με τη συνήθη επιμέλεια, ώστε να συνδράμει τα αιτούντα δικαστήρια όσο το δυνατόν περισσότερο. Ωστόσο, αυτή η πρόθεση για συνεργασία δεν μπορεί να σημαίνει ότι τα θεσμικά όργανα της Ένωσης θα ανεχθούν να κλονίζονται τα θεμέλια της ευρωπαϊκής έννομης τάξης, διότι οι νομικές πράξεις της Ένωσης δεν θα ελέγχονται αποκλειστικά με βάση το υπερισχύον πρωτογενές δίκαιο, αλλά επιλεκτικά με βάση τα συντάγματα των κρατών μελών.

Στην πραγματικότητα, το σύνολο του δικαίου της Ένωσης έχει σχεδιαστεί έτσι ώστε να υπερισχύει του εθνικού δικαίου. Εάν, έστω και περιστασιακά ή σε σχέση με μεμονωμένα κράτη μέλη, δεν επιβάλλεται το δίκαιο που θεσπίζεται από την Ένωση, υπάρχει κίνδυνος κατακερματισμού της ενωσιακής έννομης τάξης ο οποίος συνεπάγεται σημαντικές ζημιές και είναι δυσανάλογος σε σχέση με τον σκοπό που επιδιώκουν οι εμπνευστές τέτοιων εθνικών πρωτοβουλιών μέσω της ενίσχυσης του εθνικού δικαίου. Ειδικά στο πλαίσιο του ελέγχου *ultra vires*, ο κίνδυνος αυτός καθίσταται περισσότερο αισθητός και αποδεικνύει ότι οι νομικές πράξεις της Ένωσης δεν πρέπει να ελέγχονται ως προς τη συμμόρφωσή τους με το υπέρτερης ισχύος (ενωσιακό) δίκαιο (το οποίο περιλαμβάνει επίσης τη συμμόρφωση με τον τρόπο κατανομής των αρμοδιοτήτων) από τα εθνικά δικαστήρια, με τη βοήθεια ερμηνειών που εδράζονται στην εθνική έννομη τάξη, αλλά αποκλειστικά από το ΔΕΕ, ως τον μόνο νόμιμο δικαστή, στη στέρεη βάση των Συνθηκών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σε όσους έχουν διαφορετική άποψη πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι τα κράτη μέλη έχουν αναλάβει την υποχρέωση, μέσω του άρθρου 344 ΣΛΕΕ, «να μην ρυθμίζουν διαφορές σχετικές με την ερμηνεία ή την εφαρμογή των Συνθηκών κατά τρόπο διάφορο από εκείνον που προβλέπουν οι Συνθήκες». Αν δεν μεσολαβήσει τροποποίηση των Συνθηκών, κάτι που, απ' ό,τι φαίνεται, δεν έχει προταθεί από κανέναν, όλα τα όργανα των κρατών μελών – και πρωτίστως τα δικαστήρια, συμπεριλαμβανομένων των συνταγματικών δικαστηρίων – εξακολουθούν να δεσμεύονται από αυτόν τον σαφή και ανεπιφύλακτο

κανόνα του πρωτογενούς δικαίου και δεν θα πρέπει να αναζητούν τρόπους και μέσα για την υπονόμευσή του.

VI. Επίμετρο

Στις αντιδράσεις που σημειώθηκαν σχετικά με την απόφαση του ΟΣΔ προέχουσα θέση κατέχει η κίνηση της διαδικασίας προσφυγής της Επιτροπής κατά της Γερμανίας με αίτημα την καταδίκη της τελευταίας λόγω παραβίασης βασικών αρχών του ενωσιακού δικαίου και ιδίως της αυτονομίας, της υπεροχής, της αποτελεσματικότητας και της ενιαίας εφαρμογής του, όπως επίσης και του σεβασμού της προβλεπόμενης στο άρθρο 267 ΣΛΕΕ δικαιοδοσίας του ΔΕΕ⁸². Η απάντηση της Γερμανίας στην αιτιολογημένη γνώμη της Επιτροπής είχε ως αποτέλεσμα το κλείσιμο της διαδικασίας λόγω των ισχυρών διαβεβαιώσεων που έδωσε η γερμανική κυβέρνηση. Συγκεκριμένα, η κυβέρνηση δήλωσε: Πρώτον, ότι αναγνωρίζει ανεπιφύλακτα τις αρχές της αυτονομίας, της υπεροχής, της αποτελεσματικότητας και της ενιαίας εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου καθώς και τις αξίες που κατοχυρώνονται στο άρθρο 2 ΣΕΕ. Δεύτερον, ότι αναγνωρίζει τη δικαιοδοσία του ΔΕΕ, οι αποφάσεις του οποίου είναι τελεσίδικες και δεσμευτικές, και παράλληλα θεωρεί ότι η κρίση για τη νομιμότητα των πράξεων των ενωσιακών οργάνων δεν μπορεί να υπαχθεί μέσω συνταγματικών προσφυγών στον έλεγχο των γερμανικών δικαστηρίων, αλλά ανήκει αποκλειστικά στην κρίση του ΔΕΕ. Τρίτον, η κυβέρνηση αναφέρεται ρητώς στην υποχρέωση καλόπιστης συνεργασίας, όπως αυτή κατοχυρώνεται στις Συνθήκες, και δηλώνει ότι θα χρησιμοποιήσει όλα τα μέσα που έχει στη διάθεσή της, για να αποφύγει στο μέλλον την επανάληψη αποφάσεων περί *ultra vires*, αναλαμβάνοντας παράλληλα ενεργό ρόλο για την επίτευξη αυτού του σκοπού⁸³. Κατόπιν αυτής της σκληρής αποδοκιμασίας της πρακτικής του Συνταγματικού Δικαστηρίου από την ίδια τη γερμανική κυβέρνηση δικαιολογείται η απόφαση της Επιτροπής να θέσει την υπόθεση στο αρχείο. Είναι αμφίβολο αν το ΔΕΕ – στην περίπτωση που ολοκληρωνόταν η διαδικασία – θα χρησιμοποιούσε αυστηρότερους χαρακτηρισμούς από αυτούς που επέλεξε η γερμανική κυβέρνηση.

82. Βλ. πιο πάνω υποσημ. 79 και τη σχετική ανακοίνωση της Επιτροπής: European Commission/Infringements decisions, June 2021.

83. Βλ. POLITICO της 2ας Δεκεμβρίου 2021 (Brussels closes case against Germany in EU law supremacy dispute).

Ισότητα και διάκριση: δύο διαφορετικές έννοιες ή δύο όψεις του ίδιου νομίσματος;

Χριστίνα Δεληγιάννη-Δημητράκου*

Στο παρόν άρθρο προσεγγίζονται οι έννοιες της ισότητας και της διάκρισης προκειμένου να αναδειχθούν οι ομοιότητες και οι διαφορές που παρουσιάζουν μεταξύ τους. Για την επίτευξη αυτού του στόχου εξετάζονται διαδοχικά το ιστορικό και φιλοσοφικό υπόβαθρο των δύο εννοιών, η ετυμολογία τους καθώς και οι παράγοντες που έχουν συμβάλει στη συγχώνευσή τους.

ισότητα – αρχή της μη διάκρισης – αρχή της ίσης μεταχείρισης – φιλοσοφικό υπόβαθρο – δίκαιο της ΕΕ

1. Η θέση του προβλήματος

Οι έννοιες της ισότητας και της διάκρισης, όπως και η αρχή της ίσης μεταχείρισης, κατέχουν μια κεντρική θέση στις σύγχρονες έννομες τάξεις. Η κοινή γλώσσα όμως έχει εξομοιώσει αυτές τις έννοιες. Το γεγονός αυτό εμποδίζει τον νομικό ορισμό τους καθώς και τον προσδιορισμό της σχέσης που υπάρχει ανάμεσά τους. Το πρόβλημα, μάλιστα, αυτό εντείνεται από την πληθώρα των συνταγματικών, διεθνών και υπερεθνικών κειμένων που κατοχυρώνουν τις παραπάνω αρχές, καθώς και από τον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο είναι διατυπωμένες οι σχετικές διατάξεις¹.

Πράγματι, αν μελετήσει κανείς αυτά τα κείμενα, θα αντιληφθεί αυτή τη διαφοροποίηση. Θα διαπιστώσει, για παράδειγμα, ότι το αμερικανικό Σύνταγμα εμπεριέχει μόνο μια γενική ρήτρα ισότητας². Ότι Συντάγματα, όπως το γερμανικό ή το ελληνικό, εξειδικεύουν τη γενική αυτή ρήτρα, κατοχυρώνοντας επιπλέον ορισμένες ειδικές μορφές ισότητας³. Και ότι Συντάγματα, όπως το γαλλικό, το καναδικό και εν μέρει το ελληνικό, συμπληρώνουν τη γενική ρήτρα ισότητας με μια ρύθμιση που απαγορεύει τις διακρίσεις οι οποίες βασίζονται σε ορισμένους επίμεμπτους λόγους⁴. Μια ανάλογη ποικιλομορφία εμφανίζουν και οι διεθνείς κανόνες που κατοχυρώνουν τις παραπάνω αρχές, ανεξάρτητα αν εμπεριέχονται στην Παγκόσμια Διακήρυξη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του 1948, στην ΕΣΔΑ ή στον Ευρωπαϊκό Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ.

* Ομ. Καθηγήτρια Συγκριτικού Δικαίου της Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Διευθύντρια ΚΔΕΟΔ

1. Βλ. C. McCRUDDEN / S. PRECHAL, *The Concepts of Equality and Non-Discrimination in Europe: A practical approach*, European Commission, 2009, σ. 3 επ.
2. Βλ. 14η Προσθήκη του Συντάγματος των ΗΠΑ.
3. Βλ. άρθρο 4 παρ. 1, 2 του ελληνικού Συντάγματος και άρθρο 3 παρ. 1, 2 του γερμανικού Συντάγματος.
4. Βλ. Προοίμιο του γαλλικού Συντάγματος 1958 (εδάφιο 2) και άρθρο 1 παρ. 1, 2, άρθρο 1, 3 (30, 72-2, 72-3)· άρθρο 15 παρ. 1, 2 του Συντάγματος του Καναδά· άρθρα 4 παρ. 1 και 5 παρ. 2 του ελληνικού Συντάγματος.

Ενόψει της διαφοροποίησης αυτής είναι δύσκολο να βρει κανείς το πραγματικό νόημα των αναφορών στην ισότητα και τη διάκριση που εμπεριέχουν αυτά τα κείμενα. Η προσπάθεια νοηματοδότησης αυτών των αναφορών γίνεται, μάλιστα, περίπλοκη για έναν ακόμη λόγο. Γιατί η ισότητα και η διάκριση ανήκουν στις νομικές εκείνες έννοιες που έχουν διαμορφωθεί έξω από τον χώρο του δικαίου. Οι νομικοί προσφεύγουν για να τις ορίσουν στη φιλοσοφία. Χρησιμοποιούν λ.χ. τον ορισμό του Αριστοτέλη που θεωρεί ότι ισότητα υπάρχει όταν τα όμοια πράγματα αντιμετωπίζονται με όμοιο τρόπο και τα διαφορετικά με διαφορετικό ανάλογα με τη διαφορετικότητά τους⁵. Ο ορισμός, ωστόσο, αυτός δεν φωτίζει τη σχέση της ισότητας με τη διάκριση. Δεν απαντά, με άλλα λόγια, στο ερώτημα αν πρόκειται για δύο όψεις του ίδιου νομίσματος ή για δύο διαφορετικές έννοιες με δικούς της η καθεμία κανόνες και αρχές.

Διχογνωμία, όμως, γύρω από το ζήτημα αυτό υπάρχει και στη θεωρία. Συγκεκριμένα, ορισμένοι συγγραφείς υιοθετούν την πρώτη από τις παραπάνω εκδοχές. Θεωρούν, με άλλα λόγια, ότι η διάκριση συνιστά παραβίαση της αρχής της ισότητας, ενώ η υλοποίηση της ισότητας προϋποθέτει την εξάλειψη κάθε διάκρισης⁶. Αρκετοί θεωρητικοί, αντίθετα, τάσσονται με τη δεύτερη εκδοχή. Πιστεύουν, ειδικότερα, ότι το δίκαιο της μη διάκρισης περιγράφει απλώς τις συμπεριφορές που θα πρέπει να αποφεύγουν τα άτομα και προβλέπει επιπλέον κυρώσεις για να προστατευτούν τα θύματα αυτών των συμπεριφορών⁷. Αντίθετα, το δίκαιο της ισότητας είναι πιο φιλόδοξο όχι μόνο γιατί εξομοιώνει με διακρίσεις συμπεριφορές, όπως η παρενό-

5. Βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο Ε 1131α. Η βιβλιοθήκη της Αρχαίας Ελλάδας, National Geographic, 2011, σ. 82.

6. Βλ. D. SCHIEK / L. WADDINGTON / M. BELL, *Non-Discrimination Law, Cases, Materials and Texts on National, Supranational and International Non-Discrimination Law*, Hart Publishing, Oxford and Portland, 2007, σ. 26 επ.

7. S. PRECHAL, *Equality of Treatment, Non-Discrimination and Social Policy: Achievements in three Themes*, CML Rev., 2004, σ. 533 επ.· M. BELL, *Anti-Discrimination Law and The European Union*, Oxford University Press, 2002, σ. 145 επ. (148).

χληση ή η θυματοποίηση, αλλά και γιατί προβλέπει την υποχρέωση του κράτους ή άλλων φορέων εξουσίας να υιοθετούν θετικά μέτρα για να καταστήσουν αποτελεσματικότερη την εφαρμογή της ισότητας. Ανεξάρτητα, πάντως, από το ποια από τις δύο αυτές απόψεις θα υιοθετήσει κανείς, οφείλει να ομολογήσει ότι ο όρος διάκριση υποδηλώνει έναν τρόπο δράσης, ενώ ο όρος ισότητα εκφράζει ένα ιδεώδες. Η θετική εκδοχή της διάκρισης είναι η ίση μεταχείριση. Η σχέση όμως της τελευταίας με τη διάκριση παραμένει αδιευκρίνιστη.

Ένας άλλος τρόπος για να αποσαφηνιστεί η σχέση ανάμεσα στις δύο έννοιες είναι να εξεταστούν οι ειδικότερες εφαρμογές τους⁸. Να μελετηθούν, με άλλα λόγια, τα προαπαιτούμενά τους στους επί μέρους κλάδους όπου εφαρμόζονται, δηλαδή στο διοικητικό δίκαιο, το εργατικό δίκαιο ή το δίκαιο της ΕΕ. Από την έρευνα αυτή προκύπτει ότι οι έννοιες της ισότητας και της διάκρισης συνιστούν καταρχήν εργαλεία με τα οποία ελέγχεται ο τρόπος άσκησης της εξουσίας από τη διοίκηση ή τον εργοδότη. Πέρα, όμως, από την παραπάνω λειτουργία τους, οι εν λόγω έννοιες έχουν χρησιμοποιηθεί και για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων. Για να υλοποιηθούν, για παράδειγμα, οι οικονομικές ελευθερίες της ΕΕ. Το γεγονός αυτό έχει προσδώσει βέβαια σ' αυτές έναν εργαλειακό χαρακτήρα. Τις έχει εξοπλίσει, όμως, και με μια αποτελεσματικότητα που έχει συμβάλει καθοριστικά στη σύγκλιση τους. Πριν όμως εξετάσουμε αυτή την εξέλιξη είναι απαραίτητο να μελετήσουμε πώς διαμορφώθηκε το φιλοσοφικό υπόβαθρο των δύο αυτών εννοιών.

2. Το φιλοσοφικό υπόβαθρο των δύο εννοιών

Σε επίπεδο πολιτικής φιλοσοφίας, το ιδεώδες της ισότητας εκφράστηκε με διαφορετικούς τρόπους⁹. Σύμφωνα με την κλασική φιλελεύθερη οπτική, η αρχή της ισότητας απευθύνεται στον αφηρημένο άνθρωπο και δίνει έμφαση στην προτεραιότητα του ατόμου απέναντι στην ομάδα. Ο καθένας, δηλαδή το κάθε υποκείμενο δικαίου, θεωρείται ίσο σε σχέση με τους άλλους όσον αφορά τα δικαιώματά του, ανεξάρτητα από τις κοινωνικές συνθήκες στις οποίες λειτουργεί και οι οποίες γεννούν τις κοινωνικές ανισότητες¹⁰. Η υλοποίηση της αφηρημένης αυτής αντίληψης για την ισότητα πραγματοποιήθηκε στον δυτικό κόσμο με

την κατοχύρωση οικονομικών ελευθεριών, όπως η συμβατική ελευθερία, η ελευθερία της εργασίας, η ελευθερία του επιχειρείν κ.ο.κ.¹¹.

Στην Ηπειρωτική Ευρώπη, όμως, η κριτική ενάντια στον φιλελευθερισμό έφερε στο προσκήνιο ιδέες που επεδίωξαν να υλοποιήσουν την αρχή της ισότητας με δυναμικό τρόπο. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για το πολιτικό κίνημα του σοσιαλισμού που θέλησε να απαλείψει τις κοινωνικές ανισότητες μέσω της κατοχύρωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων, της δημιουργίας του εργατικού δικαίου και της κατοχύρωσης της αυτόνομης συλλογικής δράσης των συνδικαλιστικών οργανώσεων¹². Η εξέλιξη αυτή έδωσε στον νόμο μια νέα διορθωτική αποστολή. Πρωταρχική αποστολή της νομοθεσίας θεωρήθηκε, συγκεκριμένα, η αποκατάσταση της ισότητας μέσω της απάλειψης των κοινωνικών και των οικονομικών ανισοτήτων.

Υπάρχει όμως και ένα τρίτο πολιτικο-φιλοσοφικό ρεύμα που αμφισβήτησε επίσης τις αρχές του κλασικού φιλελευθερισμού. Πρόκειται, ειδικότερα, για το κίνημα κατοχύρωσης των αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων (civil rights movement) που έδρασε μετά τον δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στις ΗΠΑ¹³ και το οποίο γνώρισε μια ευρύτερη ακτινοβολία χάρη στο διεθνές και το ευρωπαϊκό δίκαιο. Πηγή έμπνευσης αυτού του κινήματος ήταν το ρεύμα του λεγόμενου «κοινωνικού φιλελευθερισμού» που αποτελεί μια ανανεωμένη εκδοχή του κλασικού φιλελευθερισμού¹⁴. Το εν λόγω ρεύμα δεν απομακρύνθηκε εντελώς από τη φιλελεύθερη ατομιστική ιδεολογία. Αμφισβήτησε, εντούτοις, την ιδέα του αφηρημένου ανθρώπου στην οποία βασίζεται η τελευταία. Αντικείμενο του κοινωνικού φιλελευθερισμού είναι το συγκεκριμένο άτομο. Δηλαδή, το πρόσωπο στην πραγματική υπόστασή του¹⁵. Σε αντίθεση, εξάλλου, με τα ευρωπειρωτικά σοσιαλιστικά κινήματα, που αντιμετώπισαν τα άτομα και τις ομάδες ανάλογα με τη θέση τους στην παραγωγική διαδικασία, το κίνημα για την κατοχύρωση των αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων αντιμετώπισε τα άτομα και τις ομάδες με γνώμονα τα θεμελιώδη ταυτοτικά χαρακτηριστικά τους. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για τα αναλλοίωτα εκείνα στοιχεία της προσωπικότητας του ανθρώπου τα οποία δεν μπορούν να αποτελέσουν κριτήρια για την επιβολή μέτρων δυσμενούς μεταχείρισης σε βάρος του.

8. J. PORTA, Discrimination, égalité et égalité de traitement, RDT, 2011, σ. 290 επ.

9. Ibid.

10. Βλ. για την αφηρημένη αυτή θεώρηση του ατόμου, G. BURDEAU, Le Liberalisme, Seuil, 1979, σ. 88 επ. Βλ., επίσης, για τις επιπτώσεις αυτής της θεώρησης στη διαμόρφωση της «ρεπουμπλικανικής» αντίληψης περί ισότητας σε μια χώρα όπως η Γαλλία, της οποίας το δίκαιο έχει επηρεαστεί άμεσα από τη διδασκαλία του Διαφωτισμού, A. LEVADE, Discrimination positive et principe d' égalité en droit français, Pouvoirs, 2004, σ. 55 επ.

11. Βλ. J. PORTA, ό.π., σ. 290 επ.

12. Βλ. A. LYON-CAEN, L'égalité en droit du travail, Droit Social, 1990, σ. 69.

13. Βλ. TH. J. SURGUE, Sweet Land of Liberty: The Forgotten Struggle For Civil Rights in the North, Random House, 2008· M. TASH-ENET, The Rights Revolution in the Twentieth Century, σε: M. Grossberg / Ch. Tolmins (eds), The Cambridge History of Law in America, The Twentieth Century and After (1920-), σ. 377.

14. Βλ. G. BURDEAU, ό.π., σ. 267.

15. Βλ. J. PORTA, ό.π., σ. 290 επ.

Το γεγονός πάντως ότι η ισότητα και η διάκριση εμφανίστηκαν ως διακριτές έννοιες στον χώρο της πολιτικής φιλοσοφίας, το ότι εξέφρασαν, με άλλα λόγια, δύο διαφορετικές αντιλήψεις για την κοινωνική δικαιοσύνη, δεν άφησε αδιάφορο το δίκαιο. Πυροδότησε αντίθετα τις συζητήσεις για τη νομική διάπλαση των δύο εννοιών.

3. Διαμόρφωση των εννοιών στην κοινή και τη νομική γλώσσα

Οι έννοιες της ισότητας και της μη διάκρισης, όπως και η συγγενής προς αυτές έννοια της ίσης μεταχείρισης, έχουν έναν κοινό σκοπό. Επιδιώκουν να ελέγξουν την άσκηση της εξουσίας ανεξάρτητα αν φορέας της είναι το κράτος ή οι ιδιώτες. Διαφορετική εντούτοις είναι η νομική δομή των δύο εννοιών¹⁶.

Στην κοινή ελληνική γλώσσα, ο όρος διάκριση αποδίδει τον λατινικό όρο «discriminatio» που προέρχεται από το ρήμα «discriminare», το οποίο σημαίνει διαχωρίζω. Δηλαδή διαφοροποιώ δύο αντικείμενα με βάση ορισμένα χαρακτηριστικά τους. Στη σύγχρονη, όμως, εποχή, ο όρος «διάκριση» έχει αποκτήσει μια αρνητική χροιά. Υποδηλώνει, συγκεκριμένα, μια διαφοροποίηση που εμπεριέχει ιεράρχηση, που επιφέρει, με άλλες λέξεις, τον υποβιβασμό του προσώπου.

Αρνητικό, εξάλλου, πρόσημο έχει ο όρος «διάκριση» και στη νομική γλώσσα. Σύμφωνα με την κρατούσα στον νομικό χώρο αντίληψη, «διάκριση» είναι η δυσμενής εκείνη μεταχείριση σε βάρος ενός προσώπου που βασίζεται σε συγκεκριμένους, απαγορευμένους, από τον νόμο, λόγους οι οποίοι σχετίζονται με χαρακτηριστικά της ταυτότητάς του. Ο νομικός κανόνας, επομένως, που απαγορεύει τις διακρίσεις αναφέρεται σε συγκεκριμένους λόγους και δεν εμποδίζει τις διαφοροποιήσεις που βασίζονται σε λόγους διαφορετικούς από εκείνους που απαγορεύονται από τον νόμο ρητά. Η διάκριση, εξάλλου, δεν εγγράφεται υποχρεωτικά σε μια σχέση στην οποία εμπλέκονται περισσότερα πρόσωπα. Για να αποδειχθεί, επομένως, η ύπαρξή της δεν είναι απαραίτητο η μεταχείριση σε βάρος του θύματος να συγκριθεί με τη μεταχείριση που έχουν υποστεί άλλα άτομα¹⁷. Για τον λόγο αυτό, σε χώρες, όπως η Γαλλία και ο Καναδάς, τα δικαστήρια έχουν απαλλάξει το θύμα της διάκρισης από την υποχρέωση να επικαλεστεί και να αποδεί-

ξει ότι η κατάστασή του είναι συγκρίσιμη με εκείνη ενός άλλου προσώπου¹⁸.

Ο όρος «ισότητα», αντίθετα, είναι ευρύτερος από τον όρο «διάκριση». Ισότητα υπάρχει όταν σ' ένα «συγκεκριμένο πεδίο αναφοράς» όλοι έχουν τα ίδια δικαιώματα, απολαμβάνουν τα ίδια πλεονεκτήματα και υπόκεινται στις ίδιες υποχρεώσεις¹⁹. Στην απόλυτη εκδοχή της η αρχή της ισότητας αποκλείει κάθε διαφοροποίηση. Διαφέρει, επομένως, από την αρχή της μη διάκρισης η οποία απαγορεύει ορισμένες μόνον διαφοροποιήσεις και, πιο συγκεκριμένα, εκείνες που βασίζονται σ' έναν ή περισσότερους απαγορευμένους λόγους. Το ερώτημα, εξάλλου, αν μια πράξη προσκρούει ή όχι στην αρχή της ισότητας δεν εξαρτάται από το κριτήριο που αποτέλεσε τη βάση της. Εξαρτάται κυρίως από το περιεχόμενο της πράξης καθώς και από το αν η κατάσταση των προσώπων στα οποία αφορά είναι συγκρίσιμη με εκείνη μιας άλλης κατηγορίας προσώπων²⁰.

Στις σύγχρονες έννομες τάξεις, πάντως, οι διαφορές ανάμεσα στις δύο έννοιες έχουν αμβλυνθεί. Ενώ η ισότητα απέναντι στον νόμο ακολουθείται κατά κανόνα, η ισότητα εντός του νόμου, δηλαδή η ιδέα ότι ο νόμος είναι ο ίδιος για όλους, επαληθεύεται σπάνια²¹. Πράγματι, στην προσπάθεια να λάβουν υπόψη την πολλαπλότητα της σύγχρονης πραγματικότητας, οι νομοθέτες προβαίνουν σε ποικίλες διαφοροποιήσεις και κατηγοριοποιήσεις²². Στους κλάδους του ιδιωτικού δικαίου, μάλιστα, όπου ισχύει η αρχή της συμβατικής ελευθερίας, οι διαφοροποιήσεις αυτές αποτελούν τον κανόνα²³. Έτσι, η αρχή της ίσης μεταχείρισης²⁴ δεν εμποδίζει τον εργοδότη να μεταχειρίζεται

16. Βλ. D. LOCHAK, *Reflexions sur la discrimination*, Droit Social, 1987, σ. 788 επ.· A. JAMMAUD, *Du principe d'égalité de traitement des salariés*, Droit Social, 2004, σ. 694 επ.· R HERNU, *Egalité et non-discrimination*, σε: J. Andriantsimbazovina ... [et al.], *Dictionnaire des Droits de l'Homme*, PUF, σ. 257 επ.· O. JOUANJAN, *Egalité*, σε: D. Alland / S. Rials, *Dictionnaire de la culture juridique*, Lamy: PUF, 2003, σσ. 585-589· J. CLIFFORD, *Locating Equality: From Historical Philosophical Thought to Modern Legal Norms*, *The Equal Rights Review*, 2008, σ. 11 επ.

17. Βλ. A. JAMMAUD, ό.π., σ. 696.

18. Βλ. Soc. 10 nov. 2009, D. 2009. Aj 2857, obs S. MAILLARD, Pan. 672· obs J. PORTA, RDT, 2010, 169· obs T. AUBERT-MONPEYSSSEN, RTD cv 201. 75· obs J. HAUSER, *Droit Social*, 2010, σ. 111. C. RADÉ. Βλ. για τον Καναδά, *Withler c. Canada (Procureur général)*, 2011 CSC 12· M. BUTLER, *L'article 15 de la Charte canadienne des droits et libertés - L'évolution de la conception de la Cour suprême du Canada du droit à l'égalité garanti par la Charte*.

19. Βλ. A. JAMMAUD, ό.π., σ. 696.

20. *Ibid*, σ. 697.

21. Βλ. D. LOCHAK, ό.π., σ. 788 επ.

22. *Ibid*· O. JOUANJAN, ό.π., σ. 586· K. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 2η εκδ., εκδ. Σάκκουλα, 2002, σ. 102 επ.· Π.Δ. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Ατομικά Δικαιώματα, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 1991, σ. 1029 επ.

23. Βλ. M. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟ, *Η αρχή της ισότητας στο δίκαιο των συμβάσεων*, ΚριTE, 1999, σ. 13 επ.

24. Βλ. για την αρχή της ίσης μεταχείρισης στο εργατικό δίκαιο, I. ΚΟΥΚΙΑΔΗ, *Εργατικό Δίκαιο*, Ατομικές εργασιακές σχέσεις, 3η εκδ., εκδ. Σάκκουλα, 2005, σ. 737· Δ. ΖΕΡΔΕΛΗ, *Η αρχή της ίσης μεταχείρισης*, ΔΕΝ, 1997, σ. 1313 επ.· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ατομικές Εργασιακές Σχέσεις*, 4η εκδ., εκδ. Σάκκουλα, 2019, σ. 254 επ.· Φ. ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗ, *Η απαγόρευση των διακρίσεων σε βάρος των εργαζομένων ορισμένου χρόνου*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2011, σ.

με διαφορετικό τρόπο το προσωπικό του. Τον υποχρεώνει απλώς να εφαρμόζει τα ίδια κριτήρια σε όλους τους εργαζόμενους που απασχολεί ανεξάρτητα αν οι αποφάσεις στις οποίες καταλήγει είναι διαφορετικές για τους μεν και για τους δε²⁵. Οι διαφοροποιήσεις, τέλος, που πραγματοποιούν κατά παράβαση της αρχής της ίσης μεταχείρισης, ο νομοθέτης ή οι ιδιώτες, χαρακτηρίζονται ως διακρίσεις με την ευρεία έννοια του όρου²⁶. Το γεγονός αυτό έχει οδηγήσει, κατά κάποιον τρόπο, στη συγχώνευση των δύο εννοιών.

4. Η συμβολή του δικαίου της ΕΕ στη συγχώνευση των εννοιών

Στην συγχώνευση, ωστόσο, αυτή έχει συμβάλει καθοριστικά και το δίκαιο της ΕΕ το οποίο χρησιμοποίησε την έννοια της ίσης μεταχείρισης για να παρακάμψει τις δυσκολίες που γεννά η συνύπαρξη των εννοιών της ισότητας και της διάκρισης. Ο ενωσιακός νομοθέτης κατασκεύασε την έννοια αυτή σταδιακά μέσω των κανόνων του πρωτογενούς και του δευτερογενούς κοινοτικού δικαίου που απαγορεύουν τις διακρίσεις με βάση το φύλο και την ιθαγένεια. Οι εν λόγω κανόνες, που ήταν αναγκαίοι για την υλοποίηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αναφέρονται αδιακρίτως στις έννοιες της ισότητας, της διάκρισης και της ίσης μεταχείρισης, χωρίς να προσδιορίζουν τη σχέση που υπάρχει ανάμεσά τους²⁷. Η τακτική αυτή συνεχίστηκε και μετά τη θέσπιση του άρθρου 13 ΣυνθΕΚ/19 ΣΛΕΕ που αναγνώρισε στην ΕΕ την αρμοδιότητα να υιοθετεί μέτρα για την καταπολέμηση των διακρίσεων. Έτσι, οι Οδηγίες 43/2000 και 78/2000, που υιοθετήθηκαν με βάση την παραπάνω διάταξη, προβλέπουν ρητά ότι η αρχή της ίσης μεταχείρισης σημαίνει την απουσία άμεσης ή έμμεσης διάκρισης που βασίζεται σ' έναν από τους προβλεπόμενους από αυτές απαγορευμένους λόγους²⁸. Ο ορισμός αυτός εξομοιώνει την αρχή της ισότητας με την ανυπαρξία διάκρισης, ενώ ταυτίζει τη διάκριση με τον λόγο που αποτέλεσε τη βάση της.

Παράλληλα, πάντως, με τη σύγκλιση που επέφερε στις δύο έννοιες η ενωσιακή νομοθεσία, το ΔΕΚ/ΔΕΕ αναγνώρισε από πολύ νωρίς μια γενική αρχή ισότητας που ανή-

κει στις θεμελιώδεις αρχές του κοινοτικού δικαίου²⁹. Μια ανάλογη αναγνώριση έχει πραγματοποιήσει και ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης, ο οποίος κατοχυρώνει στο τρίτο κεφάλαιό του, με τίτλο «Ισότητα», τόσο τη νομική ισότητα όσο και τη μη διάκριση³⁰. Σύμφωνα με την κρατούσα ερμηνεία, οι δύο αυτές διατάξεις συμπληρώνουν η μια την άλλη, αφού απαγορεύουν και οι δύο κάθε διαφορετική μεταχείριση μεταξύ ατόμων ή ομάδων η οποία είναι αδικαιολόγητη³¹. Η αντίληψη, εξάλλου, αυτή έχει εκφραστεί και από το ΔΕΚ/ΔΕΕ, το οποίο έχει υπογραμμίσει επανειλημμένα τον δεσμό που υπάρχει ανάμεσα στην αρχή της ίσης μεταχείρισης και την αρχή της μη διάκρισης. Σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, η απαγόρευση των διακρίσεων αποτελεί μια ειδική έκφραση της γενικής έννοιας της ισότητας, η οποία ανήκει στις θεμελιώδεις αρχές του κοινοτικού δικαίου³². Οι κανόνες, επομένως, της ισότητας και της διάκρισης εντάσσονται σ' έναν σύνθετο κανόνα ισότητας, ο οποίος απαιτεί οι συγκρίσιμες καταστάσεις να υφίστανται διαφορετική μεταχείριση μόνον όταν η διαφοροποίησή τους είναι δικαιολογημένη.

Η παραπάνω νομολογία θεωρεί συνώνυμες τις έννοιες της ισότητας και της μη διάκρισης. Η συγχώνευση, όμως, που έχει επιφέρει στις δύο αυτές έννοιες δεν είναι μόνο λεκτική. Είναι και πραγματική. Συνιστά προϊόν της ίδιας της λειτουργίας. Οφείλεται, συγκεκριμένα, στο ότι έχουν χρησιμοποιηθεί για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων: δηλαδή για την υλοποίηση των οικονομικών ελευθεριών της Ένωσης³³. Σήμερα, βέβαια, η σύνδεση του ενωσιακού δικαίου ισότητας και μη διάκρισης με την αγορά έχει ξεπεραστεί, αφού η αρχή της ίσης μεταχείρισης έχει αναχθεί σε θεμελιώδες δικαίωμα και συνιστά στοιχείο της ευρωπαϊκής ιθαγένειας. Η μεταβολή εντούτοις αυτή δεν έχει μεταβάλει τη λειτουργία αυτού του δικαίου, το οποίο εξακολουθεί να χρησιμοποιείται για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων. Για την εξίσωση βιοτικών καταστάσεων. Το γεγονός ακριβώς αυτό του έχει επιτρέψει να αποστασιοποιηθεί από το μοντέλο της τυπικής ισότητας και να ενσωματώσει μέσα του πτυχές της ουσιαστικής ισότητας³⁴.

35 επ.· A. JAMMAUD, ό.π., σ. 696· G. THÜSING, Arbeitsrechtlicher Diskriminierungsschutz, C.H. C.G. Beck, 2007, σ. 61.

25. A. JAMMAUD, ό.π., σ. 696.

26. Ibid.

27. Βλ., για παράδειγμα, άρθρο 18 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 12 ΣυνθΕΚ) που απαγορεύει τις διακρίσεις με βάση την ιθαγένεια, καθώς και άρθρο 157 ΣΛΕΕ που απαγορεύει τις διακρίσεις με βάση το φύλο στον τομέα των αμοιβών.

28. Βλ. άρθρο 2 παρ. 1 και άρθρο 2 παρ. 1, αντίστοιχα.

29. Βλ. ΔΕΚ 283/83, *Radke/Hauptzollamt Mainz*, 13.11.1984, ECLI:EU:C:1984:344· ΔΕΚ C-15/95, *EARL de Kerlast/Unicopa και Cooperative du Trieux*, 17.04.1997, ECLI:EU:C:1997:196· ΔΕΚ C-292/97, *Karlsson κ.λπ.*, 13.04.2000, ECLI:EU:C:2000:202.

30. Βλ. άρθρα 20 και 21 του Χάρτη.

31. Βλ. G. BRAIBANT, *La Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne*, Seuil, 2001, σ. 155 επ.

32. Βλ. ΔΕΚ συνεκδικασθείσες υποθέσεις 117/76 και 16/77, *Ruckdeschel κ.λπ./Hauptzollamt Hamburg-St. Annen*, 19.10.1977, ECLI:EU:C:1977:160.

33. Βλ. J. PORTA, ό.π., σ. 290 επ.

34. Ibid.

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

I. Επικαιρότητα ΕΕ

Επιμ.: Μαλαματή Δ. Ζάχου, Έλλη Τσιτσιπά

I. ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

► **Brexit – Πρωτόκολλο για την Ιρλανδία / Βόρεια Ιρλανδία: Η Επιτροπή προτείνει ειδικές ρυθμίσεις προς όφελος της Βόρειας Ιρλανδίας (13.10.2021)**

αποχώρηση – συμφωνία εμπορίου και συνεργασίας ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου – εταιρική σχέση ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου – συμβούλιο συνεργασίας ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου – Πρωτόκολλο για την Ιρλανδία / Βόρεια Ιρλανδία

Στις 13 Οκτωβρίου 2021, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή πρότεινε ειδικές ρυθμίσεις για την αντιμετώπιση των δυσκολιών που βιώνουν οι πολίτες της Βόρειας Ιρλανδίας εξαιτίας του Brexit, διευκολύνοντας περαιτέρω την κυκλοφορία των εμπορευμάτων από τη Μεγάλη Βρετανία στη Βόρεια Ιρλανδία.

Οι ειδικές αυτές ρυθμίσεις που πρότεινε η Επιτροπή είναι το αποτέλεσμα εκτενών συζητήσεων με την κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου κατά τους τελευταίους μήνες καθώς και προσεγγίσεων με πολιτικούς ηγέτες, επιχειρήσεις, την κοινωνία των πολιτών και άλλα ενδιαφερόμενα μέρη στη Βόρεια Ιρλανδία.

Η Επιτροπή δηλώνει την ετοιμότητά της να λάβει μέρος σε εκτεταμένες συζητήσεις με την κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου, προκειμένου να επιτευχθεί κοινά αποδεκτή μόνιμη λύση το συντομότερο δυνατό. Περαιτέρω, οι ενέργειες της Επιτροπής θα λάβουν χώρα σε στενή συνεργασία και συνεχή διάλογο με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο.

Επιπλέον, ο Αντιπρόεδρος κ. Μάρος Σέφτσοβιτς δήλωσε: «Έχω υπάρξει ακροατής αλλά και συνομιλητής ενδιαφερόμενων φορέων της Βόρειας Ιρλανδίας. Οι σημερινές προτάσεις αποτελούν την πραγματική μας απάντηση στις ανησυχίες τους. Έχουμε καταβάλει σημαντικότητα προσπάθειες για την επίτευξη απτής αλλαγής στην πράξη, ως απάντηση στις ανησυχίες που εξέφρασαν οι πολίτες και οι επιχειρήσεις της Βόρειας Ιρλανδίας. Προσβλέπουμε σε ειλικρινή και εντατική συνεργασία με την κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου, προς το συμφέρον όλων των κοινοτήτων στη Βόρεια Ιρλανδία».

Η Επιτροπή κρίνει ότι η δέσμη μέτρων που προτείνει θα επιφέρει πραγματική βελτίωση στην πράξη στη Βόρεια Ιρλανδία, και ότι δίνει λύση στα προβλήματα που έχουν εντοπίσει πολίτες και επιχειρήσεις της Βόρειας Ιρλανδίας, λόγω του Brexit, σχετικά με τη διακίνηση εμπορευμάτων από τη Μεγάλη Βρετανία προς τη Βόρεια Ιρλανδία. Τα μέτρα αυτά έρχονται να προστεθούν στη δέσμη μέτρων του Ιουνίου του 2021, η οποία διευκολύνει τη μετακίνηση

ση ζώντων ζώων από τη Μεγάλη Βρετανία στη Βόρεια Ιρλανδία.

Η σημερινή δέσμη μέτρων προτείνει μεγαλύτερη ευελιξία στον τομέα των τροφίμων, της υγείας των φυτών και των ζώων, των τελωνείων, των φαρμάκων, καθώς και της συνεργασίας με τα ενδιαφερόμενα μέρη της Βόρειας Ιρλανδίας. Προτείνει διαφορετικό μοντέλο για την εφαρμογή του πρωτοκόλλου, στο οποίο διευκολύνεται σε σημαντικό βαθμό η ροή των εμπορευμάτων ανάμεσα στη Μεγάλη Βρετανία και στη Βόρεια Ιρλανδία, ενώ η διευκόλυνση αυτή καθίσταται δυνατή με μια σειρά διασφαλίσεων και αυξημένη εποπτεία της αγοράς, ώστε να διασφαλίζεται ότι τα εμπορεύματα δεν εισέρχονται στην ενιαία αγορά της ΕΕ.

Η Επιτροπή προτείνει, ειδικότερα, λύσεις σε τέσσερις βασικούς τομείς. Ο πρώτος τομέας αφορά την επίτευξη ειδικής λύσης για τη Βόρεια Ιρλανδία σχετικά με τα τρόφιμα, την υγεία των φυτών και των ζώων (δηλ. «Υγειονομικά και φυτοϋγειονομικά ζητήματα»), η οποία συνεπάγεται μείωση των ελέγχων κατά 80%. Ο δεύτερος σχετίζεται με τη συμφωνία ευέλικτων τελωνειακών διατυπώσεων για τη διευκόλυνση της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων από τη Μεγάλη Βρετανία στη Βόρεια Ιρλανδία, οι οποίες θα συνεπάγονται μείωση της γραφειοκρατίας κατά 50%. Ο τρίτος και ο τέταρτος τομέας αφορούν την ενισχυμένη συνεργασία με τα ενδιαφερόμενα μέρη και τις αρχές της Βόρειας Ιρλανδίας και την αδιάλειπτη και μακροπρόθεσμη ασφάλεια εφοδιασμού φαρμάκων από τη Μεγάλη Βρετανία στη Βόρεια Ιρλανδία, αντίστοιχα.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_21_5215

II. ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ

► **Πρόσκληση από την Επιτροπή των ενδιαφερομένων για την υποβολή παρατηρήσεων σχετικά με το σχέδιο πρότασης (06.10.2021)**

Γενικός Κανονισμός Απαλλαγής κατά κατηγορία – μέτρα ενίσχυσης-χρηματοδοτήσεις – πράσινη μετάβαση – ψηφιακή μετάβαση – χρηματοπιστωτικά προϊόντα – οικονομική ανάκαμψη

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κάλεσε τα κράτη μέλη και κάθε άλλον ενδιαφερόμενο να υποβάλουν παρατηρήσεις σχετικά με ορισμένες προτεινόμενες τροποποιήσεις στον Γενικό Κανονισμό Απαλλαγής κατά κατηγορία (ΓΚΑΚ). Σκοπός της προτεινόμενης αναθεώρησης είναι να αποτυπωθούν οι αλλαγές σε διάφορες δέσμες κατευθυντήριων γραμμών για τις κρατικές ενισχύσεις, οι οποίες επί

του παρόντος επανεξετάζονται, και να διευκολυνθεί περαιτέρω η δημόσια στήριξη για την πράσινη και ψηφιακή μετάβαση της ΕΕ. Οι νέοι κανόνες θα συμβάλουν στο να τεθούν τα σωστά θεμέλια για μια βιώσιμη οικονομία κατά την περίοδο ανάκαμψης από τις επιπτώσεις της πανδημίας του κορωνοϊού. Τα κράτη μέλη και οι λοιποί ενδιαφερόμενοι μπορούν να απαντήσουν στη διαβούλευση έως τις 8 Δεκεμβρίου 2021.

Ο ΓΚΑΚ ορίζει συγκεκριμένες κατηγορίες κρατικών ενισχύσεων ως συμβατές με τη Συνθήκη, εφόσον πληρούν ορισμένες προϋποθέσεις, και απαλλάσσει τις εν λόγω κατηγορίες από την υποχρέωση προηγούμενης κοινοποίησης στην Επιτροπή και έγκρισης από αυτήν.

Η εξαίρεση ορισμένων ενισχύσεων από την υποχρέωση προηγούμενης κοινοποίησης στην Επιτροπή και έγκρισης από αυτήν αποτελεί σημαντική απλούστευση, η οποία δίνει στα κράτη μέλη τη δυνατότητα να χορηγούν γρήγορα ενισχύσεις, όταν πληρούνται οι προϋποθέσεις που περιορίζουν τη στρέβλωση του ανταγωνισμού στην ενιαία αγορά. Είναι σημαντικό να βρεθεί η σωστή ισορροπία ανάμεσα στις ενισχύσεις απαλλαγής κατά κατηγορία, που υπόκεινται σε σαφή κριτήρια προκειμένου να περιοριστούν ενδεχόμενες στρεβλώσεις του ανταγωνισμού, και στις υπόλοιπες κρατικές ενισχύσεις τις οποίες πρέπει να αξιολογεί η Επιτροπή πριν από την εφαρμογή τους.

Οι κανόνες που προβλέπονται στον ΓΚΑΚ συμπληρώνουν εκείνους που ορίζονται στις κατευθυντήριες γραμμές για τις κρατικές ενισχύσεις, οι οποίες καθορίζουν τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες η Επιτροπή αξιολογεί κατά πόσον τα μέτρα κρατικών ενισχύσεων που δεν τυγχάνουν απαλλαγής κατά κατηγορία και, ως εκ τούτου, πρέπει να της κοινοποιούνται, είναι συμβατά με την ενιαία αγορά. Από κοινού, αυτές οι δύο δέσμες κανόνων αποτελούν ένα ολοκληρωμένο εγχειρίδιο κανόνων για ορισμένους τομείς της νομοθεσίας περί κρατικών ενισχύσεων.

Ως εκ τούτου, η Επιτροπή προτείνει ορισμένες στοχευμένες αλλαγές στον ΓΚΑΚ ώστε να αποτυπώνονται οι αλλαγές σε διάφορες δέσμες κατευθυντήριων γραμμών για τις κρατικές ενισχύσεις, οι οποίες επί του παρόντος επανεξετάζονται (συγκεκριμένα, οι κατευθυντήριες γραμμές για: τις κρατικές ενισχύσεις περιφερειακού χαρακτήρα, τις κρατικές ενισχύσεις για το κλίμα, την ενέργεια και το περιβάλλον, τη χρηματοδότηση επιχειρηματικού κινδύνου και το πλαίσιο για την έρευνα, την ανάπτυξη και την καινοτομία). Στόχος της εν εξελίξει αναθεώρησης των εν λόγω κατευθυντήριων γραμμών και της προτεινόμενης αναθεώρησης του ΓΚΑΚ είναι να προωθηθεί η δημόσια χρηματοδότηση που συμβάλλει στην επίτευξη τρεχουσών προτεραιοτήτων της ΕΕ, ιδίως της Πράσινης Συμφωνίας και των ευρωπαϊκών βιομηχανικών και ψηφιακών στρατηγικών, και να διασφαλιστεί ότι οι κανόνες για τις

κρατικές ενισχύσεις αποτυπώνουν τις πλέον πρόσφατες εξελίξεις στην αγορά και στην τεχνολογία.

Στο πλαίσιο αυτό, η Επιτροπή προτείνει ορισμένες αλλαγές στον ΓΚΑΚ σε τομείς στους οποίους επίσης αναθεωρούνται οι αντίστοιχες κατευθυντήριες γραμμές για τις κρατικές ενισχύσεις. Ειδικότερα:

- Ενισχύσεις για την προστασία του περιβάλλοντος και την ενέργεια
- Ενισχύσεις για επενδύσεις χρηματοδότησης επιχειρηματικού κινδύνου
- Ενισχύσεις για έρευνα, ανάπτυξη και καινοτομία
- Περιφερειακές ενισχύσεις

Εκτός από τη διαβούλευση, το σχέδιο πρότασης θα συζητηθεί επίσης σε δύο συνεδριάσεις μεταξύ της Επιτροπής και των κρατών μελών, εκ των οποίων η πρώτη θα πραγματοποιηθεί προς το τέλος της περιόδου διαβούλευσης ενώ η δεύτερη μόλις αναθεωρηθεί το σχέδιο βάσει των παρατηρήσεων που θα ληφθούν κατά τη διάρκεια της δημόσιας διαβούλευσης. Η διαδικασία αυτή θα εξασφαλίσει ότι τόσο τα κράτη μέλη όσο και οι λοιποί ενδιαφερόμενοι θα έχουν επαρκείς ευκαιρίες να υποβάλουν τις παρατηρήσεις τους για το σχέδιο πρότασης της Επιτροπής.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_21_5027

► **Έκδοση από την Επιτροπή αναθεωρημένων κανόνων για τις κρατικές ενισχύσεις για σημαντικά έργα κοινού ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος (25.11.2021)**

■ *υποδομές – έργα – οικονομία – επενδύσεις – ανάπτυξη*

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εξέδωσε αναθεωρημένη ανακοίνωση σχετικά με τους κανόνες για τις κρατικές ενισχύσεις που αφορούν σημαντικά έργα κοινού ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος (στο εξής: ανακοίνωση ΣΕΚΕΕ). Η αναθεωρημένη ανακοίνωση ΣΕΚΕΕ θα εφαρμοστεί από την 1η Ιανουαρίου 2022. Καθορίζει τα κριτήρια βάσει των οποίων η Επιτροπή αξιολογεί τη στήριξη που παρέχουν τα κράτη μέλη σε διασυνοριακά ΣΕΚΕΕ τα οποία αντιμετωπίζουν ανεπάρκειες της αγοράς και καθιστούν δυνατή την επίτευξη ρηξικέλευθων καινοτομιών σε τομείς και τεχνολογίες κείριας σημασίας, καθώς και την πραγματοποίηση επενδύσεων σε υποδομές, με θετικές δευτερογενείς επιπτώσεις στο σύνολο της οικονομίας της ΕΕ.

Η Επιτροπή εξέδωσε την αναθεωρημένη ανακοίνωση ΣΕΚΕΕ κατόπιν αξιολόγησης των υφιστάμενων κανόνων που διενεργήθηκε το 2019 στο πλαίσιο του ελέγχου καταλληλότητας των κρατικών ενισχύσεων και κατόπιν εκτενούς διαβούλευσης με όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη σχετικά με το προτεινόμενο αναθεωρημένο κείμενο της ανακοίνωσης. Στα ενδιαφερόμενα μέρη συγκαταλέγο-

νταν κράτη μέλη, ενώσεις επιχειρήσεων, ομάδες συμφερόντων, μεμονωμένες εταιρείες, ΜΚΟ και πολίτες. Η επανεξέταση αντικατοπτρίζει επίσης την πείρα που απέκτησε η Επιτροπή από την πρακτική της, ιδίως σε τρεις αποφάσεις σχετικά με ΣΕΚΕΕ για ρηξικέλευθες καινοτομίες στον τομέα της μικροηλεκτρονικής και στον τομέα της αξιακής αλυσίδας των συσσωρευτών, καθώς επίσης και από την απόφασή της για την έγκριση του ΣΕΚΕΕ υποδομής σταθερής σιδηροδρομικής-οδικής ζεύξης Fehmarn Belt.

Η αναθεωρημένη ανακοίνωση ΣΕΚΕΕ περιλαμβάνει ορισμένες στοχευμένες προσαρμογές, με σκοπό να ληφθεί υπόψη η πείρα που αποκτήθηκε από την εφαρμογή της ανακοίνωσης ΣΕΚΕΕ του 2014 και να ευθυγραμμιστούν οι σχετικοί κανόνες με τις τρέχουσες προτεραιότητες της ΕΕ.

Ταυτόχρονα, η αναθεωρημένη ανακοίνωση ΣΕΚΕΕ επιβεβαιώνει την απαίτηση για σημαντικές θετικές δευτερογενείς επιπτώσεις των ΣΕΚΕΕ σε ολόκληρη την ΕΕ και διατηρεί ισχυρές εγγυήσεις ώστε να διασφαλίζεται ότι οι ενισχύσεις περιορίζονται στα απολύτως αναγκαία και να αποτρέπονται αδικαιολόγητες στρεβλώσεις του ανταγωνισμού.

Σε αυτή τη βάση, η Επιτροπή θα συνεχίσει να στηρίζει τις τρέχουσες προσπάθειες των κρατών μελών να σχεδιάσουν από κοινού ΣΕΚΕΕ τα οποία αντιμετωπίζουν ανεπάρκειες της αγοράς και καθιστούν δυνατή την επίτευξη ρηξικέλευθων καινοτομιών και την πραγματοποίηση επενδύσεων υποδομών στους τομείς του υδρογόνου, του υπολογιστικού νέφους, της υγείας και της μικροηλεκτρονικής.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_21_6245

III. ΥΓΕΙΑ

► **Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή χαιρετίζει την πολιτική συμφωνία για έναν ισχυρότερο Ευρωπαϊκό Οργανισμό Φαρμάκων (28.10.2021)**

■ *υγειονομική κρίση – έγκριση φαρμάκων – ταχύτητα*

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο κατέληξαν σε πολιτική συμφωνία για την ενίσχυση του ρόλου του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Φαρμάκων (EMA) στην προετοιμασία ενόψει και κατά τη διάρκεια υγειονομικών κρίσεων. Ο EMA, χάρη στην αναθεωρημένη εντολή του, θα είναι σε θέση να παρακολουθεί στενά και να μετριάξει τις ελλείψεις φαρμάκων και ιατροτεχνολογικών προϊόντων κατά τη διάρκεια σοβαρών συμβάντων και καταστάσεων έκτακτης ανάγκης στον τομέα της δημόσιας υγείας, καθώς και να συμβάλλει καθοριστικά στη διευκόλυνση της ανάπτυξης και της ταχύτερης έγκρισης φαρμάκων

που θα μπορούσαν να θεραπεύσουν ή να αποτρέψουν μια νόσο που προκαλεί κρίση στον τομέα της δημόσιας υγείας.

Πλέον, ο Κανονισμός θα πρέπει να εγκριθεί επίσημα από το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο προτού τεθεί σε ισχύ.

Η πρόταση Κανονισμού σχετικά με τις σοβαρές διασυστορικές απειλές κατά της υγείας και η πρόταση για την επέκταση της εντολής του Ευρωπαϊκού Κέντρου Πρόληψης και Ελέγχου Νόσων βρίσκονται ακόμη υπό διαπραγμάτευση. Η πρόταση για τη θέσπιση πλαισίου επειγόντων μέτρων σχετικά με τα ιατρικά αντίμετρα θα εγκριθεί από το Συμβούλιο.

Από κοινού, οι προτάσεις αυτές αντικατοπτρίζουν τα διδάγματα που αντλήθηκαν από την COVID-19 και αποτελούν τη βάση για μια ισχυρή Ευρωπαϊκή Ένωση Υγείας.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_21_5599

IV. ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

► **Η Επιτροπή ενισχύει την κυβερνοασφάλεια των ασύρματων συσκευών και προϊόντων (29.10.2021)**

■ *κυβερνοασφάλεια – ασύρματες συσκευές – κυβερνοασφάλεια – ανθεκτικότητα δικτύων – ιδιωτική ζωή – διαδικτυακή απάτη*

Η Επιτροπή έλαβε μέτρα για τη βελτίωση της κυβερνοασφάλειας των ασύρματων συσκευών που διατίθενται στην ευρωπαϊκή αγορά. Δεδομένου ότι τα κινητά τηλέφωνα, τα έξυπνα ρολόγια, οι συσκευές παρακολούθησης της φυσικής κατάστασης και τα ασύρματα παιχνίδια είναι όλο και πιο παρόντα στην καθημερινή μας ζωή, οι κυβερνοασφαλείς ενέχουν όλο και μεγαλύτερο κίνδυνο για κάθε καταναλωτή. Η κατ' εξουσιοδότηση πράξη στο πλαίσιο της Οδηγίας για τον ραδιοεξοπλισμό που εκδόθηκε σήμερα έχει ως στόχο να διασφαλίσει ότι όλες οι ασύρματες συσκευές είναι ασφαλείς πριν αρχίσουν να πωλούνται στην αγορά της ΕΕ. Η παρούσα πράξη θεσπίζει νέες νομικές απαιτήσεις για τις διασφαλίσεις κυβερνοασφάλειας, τις οποίες οι κατασκευαστές θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη κατά τον σχεδιασμό και την παραγωγή των σχετικών προϊόντων. Θα προστατεύσει επίσης την ιδιωτική ζωή και τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα των πολιτών, θα αποτρέψει τους κινδύνους χρηματοοικονομικής απάτης και θα εξασφαλίσει μεγαλύτερη ανθεκτικότητα των δικτύων επικοινωνίας μας.

Τα μέτρα που προτείνονται θα καλύπτουν ασύρματες συσκευές, όπως κινητά τηλέφωνα, ταμπλέτες και άλλα προϊόντα ικανά να επικοινωνούν μέσω του διαδικτύου, παιχνίδια και εξοπλισμό παιδικής φροντίδας, όπως συσκευές παρακολούθησης μωρών, καθώς και μια σειρά

φορετών εξοπλισμών, όπως έξυπνα ρολόγια ή συσκευές παρακολούθησης της φυσικής κατάστασης.

Τα νέα μέτρα θα βοηθήσουν να επιτευχθούν τα ακόλουθα:

- Βελτίωση της ανθεκτικότητας των δικτύων
- Καλύτερη προστασία της ιδιωτικής ζωής των καταναλωτών
- Μείωση του κινδύνου χρηματοοικονομικής απάτης

Η εν λόγω πρόταση καθώς και η επικείμενη πράξη για την κυβερνοανθεκτικότητα δίνουν συνέχεια στις δράσεις που ανακοινώθηκαν στη νέα στρατηγική για την κυβερνοασφάλεια, η οποία παρουσιάστηκε τον Δεκέμβριο του 2020.

Η κατ' εξουσιοδότηση πράξη θα τεθεί σε ισχύ έπειτα από δίμηνη περίοδο ελέγχου, εφόσον το Συμβούλιο και το Κοινοβούλιο δεν προβάλουν αντιρρήσεις.

Μετά την έναρξη ισχύος, οι κατασκευαστές θα έχουν στη διάθεσή τους μεταβατική περίοδο 30 μηνών για να αρχίσουν να συμμορφώνονται με τις νέες νομικές απαιτήσεις. Αυτό θα δώσει στη βιομηχανία επαρκή χρόνο για να προσαρμόσει τα σχετικά προϊόντα πριν τεθούν σε εφαρμογή οι νέες απαιτήσεις, περί τα μέσα του 2024.

Η Επιτροπή θα στηρίξει επίσης τους κατασκευαστές, ώστε να συμμορφωθούν με τις νέες απαιτήσεις, ζητώντας από τους ευρωπαϊκούς οργανισμούς τυποποίησης να αναπτύξουν σχετικά πρότυπα. Εναλλακτικά, οι κατασκευαστές θα είναι επίσης σε θέση να αποδείξουν τη συμμόρφωση των προϊόντων τους εξασφαλίζοντας την αξιολόγησή τους από τους σχετικούς κοινοποιημένους οργανισμούς.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_21_5634

V. ΕΝΕΡΓΕΙΑ

► Παρουσίαση από την Επιτροπή μιας εργαλειοθήκης μέτρων για την αντιμετώπιση της έκτακτης κατάστασης και των επιπτώσεών της (13.10.2021)

Τιμές ενέργειας – ανατιμήσεις – στήριξη νοικοκυριών – κρατικές ενισχύσεις – στοχευμένα μέτρα

Η Επιτροπή εξέδωσε Ανακοίνωση σχετικά με τις τιμές της ενέργειας με σκοπό την αντιμετώπιση της ραγδαίας αύξησης των παγκόσμιων τιμών ενέργειας, η οποία προβλέπεται να διαρκέσει όλο τον χειμώνα, και την παροχή βοήθειας στους ανθρώπους και τις επιχειρήσεις της Ευρώπης. Η Ανακοίνωση περιλαμβάνει μια «εργαλειοθήκη» την οποία η ΕΕ και τα κράτη μέλη της μπορούν να χρησιμοποιήσουν για να αντιμετωπίσουν τις άμεσες επιπτώσεις των τρεχουσών αυξήσεων των τιμών και να ενισχύσουν περαιτέρω την ανθεκτικότητα έναντι μελλο-

ντικών κλυδωνισμών. Τα βραχυπρόθεσμα εθνικά μέτρα περιλαμβάνουν επείγουσα εισοδηματική στήριξη των νοικοκυριών, κρατικές ενισχύσεις στις επιχειρήσεις και στοχευμένες μειώσεις φόρων. Η Επιτροπή θα στηρίξει επίσης επενδύσεις στον τομέα των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας και της ενεργειακής απόδοσης, θα εξετάσει πιθανά μέτρα για την αποθήκευση ενέργειας και την αγορά αποθεμάτων φυσικού αερίου και θα αξιολογήσει τον τρέχοντα σχεδιασμό της αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας.

Η παρατηρούμενη ραγδαία αύξηση των τιμών απαιτεί ταχεία και συντονισμένη αντίδραση. Το ισχύον νομικό πλαίσιο παρέχει στην ΕΕ και τα κράτη μέλη της τη δυνατότητα να αναλάβουν δράση για την αντιμετώπιση των άμεσων επιπτώσεων τόσο στις καταναλώτριες και τους καταναλωτές όσο και στις επιχειρήσεις.

Θα πρέπει να δοθεί προτεραιότητα σε στοχευμένα μέτρα που μπορούν να μετριάσουν γρήγορα τον αντίκτυπο των αυξήσεων των τιμών στους/στις ευπαθείς καταναλωτές και καταναλώτριες και στις μικρές επιχειρήσεις. Τα μέτρα αυτά θα πρέπει να μπορούν να προσαρμοστούν εύκολα την άνοιξη, οπότε η κατάσταση αναμένεται να σταθεροποιηθεί. Η μακροπρόθεσμη μετάβαση και οι επενδύσεις μας σε καθαρότερες πηγές ενέργειας δεν θα πρέπει να διαταραχθούν.

Μερικά από τα άμεσα μέτρα για την προστασία των καταναλωτών και των επιχειρήσεων είναι τα ακόλουθα:

- Παροχή έκτακτης εισοδηματικής στήριξης σε καταναλώτριες και καταναλωτές που πλήττονται από ενεργειακή φτώχεια, για παράδειγμα μέσω κουπονιών ή πληρωμών μέρους μόνο των λογαριασμών. Τα μέτρα αυτά μπορούν να στηριχθούν με έσοδα από το ΣΕΔΕ της ΕΕ.
- δυνατότητα προσωρινών αναβολών στις πληρωμές λογαριασμών.
- θέση σε εφαρμογή διασφαλίσεων ώστε να αποφεύγονται αποσυνδέσεις από το δίκτυο.
- προσωρινές, στοχευμένες μειώσεις των φορολογικών συντελεστών για τα ευάλωτα νοικοκυριά.
- παροχή ενισχύσεων σε επιχειρήσεις ή βιομηχανίες, σύμφωνα με τους κανόνες της ΕΕ για τις κρατικές ενισχύσεις.
- εντατικοποίηση των διεθνών επαφών μας στον τομέα της ενέργειας με σκοπό τη διασφάλιση της διαφάνειας, της ρευστότητας και της ευελιξίας των διεθνών αγορών.
- διερεύνηση ενδεχόμενων αντιανταγωνιστικών συμπεριφορών στην αγορά ενέργειας καλώντας παράλληλα την Ευρωπαϊκή Αρχή Κινητών Αξιών και Αγορών (ESMA) να ενισχύσει περαιτέρω την παρακολούθηση των εξελίξεων στην αγορά ανθρακούχων εκπομπών.

– διευκόλυνση της ευρύτερης πρόσβασης σε συμφωνίες αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές και στήριξή τους μέσω συνοδευτικών μέτρων.

Μεσοπρόθεσμα μέτρα για ένα ανθεκτικό και απαλλαγμένο από ανθρακούχες εκπομπές ενεργειακό σύστημα, όπως προτάθηκαν, είναι τα ακόλουθα:

– Επιτάχυνση των επενδύσεων σε ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, ανακαινίσεις και ενεργειακή απόδοση και επίσπευση τόσο των δημοπρασιών ανανεώσιμων πηγών ενέργειας όσο και των διαδικασιών αδειοδότησης·

– ανάπτυξη της δυναμικότητας αποθήκευσης ενέργειας, συμπεριλαμβανομένων των συσσωρευτών και του υδρογόνου, ώστε να στηριχθεί η αύξηση του μεριδίου των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας·

– υποβολή αιτήματος στους ευρωπαϊκούς ρυθμιστικούς φορείς (ACER) να μελετήσουν τα οφέλη και τα μειονεκτήματα του υφιστάμενου σχεδιασμού της αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας και να υποβάλουν στην Επιτροπή συστάσεις όπου κριθεί σκόπιμο·

– εξέταση της ανάγκης αναθεώρησης του Κανονισμού για την ασφάλεια του εφοδιασμού, με σκοπό τη βελτίωση της χρήσης και της λειτουργίας της αποθήκευσης φυσικού αερίου στην Ευρώπη·

– διερεύνηση των δυνητικών οφελών της εθελοντικής από κοινού προμήθειας φυσικού αερίου από τα κράτη μέλη·

– δημιουργία νέων ομάδων κινδύνου όσον αφορά το φυσικό αέριο σε διασυνοριακό περιφερειακό επίπεδο με σκοπό την ανάλυση των κινδύνων και την παροχή συμβουλών στα κράτη μέλη σχετικά με την κατάρτιση των εθνικών τους σχεδίων προληπτικής δράσης και των σχεδίων έκτακτης ανάγκης·

– ενίσχυση του ρόλου των καταναλωτριών και των καταναλωτών στην αγορά ενέργειας, παρέχοντάς τους τη δυνατότητα να επιλέγουν και να αλλάζουν προμηθευτές, να παράγουν τη δική τους ηλεκτρική ενέργεια και να συμμετέχουν σε ενεργειακές κοινότητες.

Τα μέτρα που προσδιορίζονται στην εργαλειοθήκη θα συμβάλουν στην έγκαιρη αντιμετώπιση των παρατηρούμενων αυξήσεων των τιμών της ενέργειας, οι οποίες είναι αποτέλεσμα μιας έκτακτης παγκόσμιας κατάστασης. Θα συμβάλουν επίσης στην επίτευξη οικονομικά προσιτής, δίκαιης και βιώσιμης ενεργειακής μετάβασης για την Ευρώπη, καθώς και στην αύξηση του βαθμού ενεργειακής ανεξαρτησίας.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_21_5204

VI. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

► **Νέες προτάσεις από την Επιτροπή για την αποψίλωση των δασών, τη βιώσιμη διαχείριση των αποβλήτων και την εξασφάλιση υγιών εδαφών (17.11.2021)**

Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία – δάση – απόβλητα – έδαφη – κλίμα

Η Επιτροπή ενέκρινε τρεις νέες πρωτοβουλίες που είναι απαραίτητες για την υλοποίηση της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας. Η Επιτροπή προτείνει νέους κανόνες για την ανάσχεση της αποψίλωσης των δασών που προκαλείται από την ΕΕ, καθώς και νέους κανόνες για τη διευκόλυνση της μεταφοράς αποβλήτων εντός της ΕΕ, με σκοπό την προώθηση της κυκλικής οικονομίας και την αντιμετώπιση των εξαγωγών παράνομων αποβλήτων και των προκλήσεων που αντιμετωπίζει στον τομέα των αποβλήτων σε τρίτες χώρες. Η Επιτροπή παρουσιάζει επίσης νέα στρατηγική για το έδαφος με στόχο την αποκατάσταση, την ανθεκτικότητα και την επαρκή προστασία όλων των ευρωπαϊκών εδαφών έως το 2050. Με τις εν λόγω προτάσεις, η Επιτροπή παρουσιάζει τα εργαλεία για τη μετάβαση σε μια κυκλική οικονομία, την προστασία της φύσης και την αναβάθμιση των περιβαλλοντικών προτύπων στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στον κόσμο.

Η Επιτροπή προτείνει νέο Κανονισμό για την ανάσχεση της αποψίλωσης και της υποβάθμισης των δασών που προκαλούνται στην ΕΕ. Μόλις από το 1990 έως το 2020, ο πλανήτης απώλεσε 420 εκατ. εκτάρια δάσους, έκταση μεγαλύτερη από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι προτεινόμενοι νέοι κανόνες θα εγγυώνται ότι τα προϊόντα που αγοράζουν, χρησιμοποιούν και καταναλώνουν οι πολίτες της ΕΕ στην αγορά της ΕΕ δεν συμβάλλουν στην παγκόσμια αποψίλωση και υποβάθμιση των δασών. Η κύρια κινητήρια δύναμη αυτών των διεργασιών είναι η επέκταση της γεωργίας, η οποία συνδέεται με τα βασικά προϊόντα – σόγια, βοδινό κρέας, φοινικέλαιο, ξυλεία, κακάο και καφές – και ορισμένα από τα παράγωγα προϊόντα τους.

Ο Κανονισμός θεσπίζει αναγκαστικούς κανόνες δέουσας επιμέλειας για τις εταιρείες που επιθυμούν να διαθέσουν τα εν λόγω βασικά προϊόντα στην αγορά της ΕΕ, ώστε να διασφαλιστεί ότι μόνο νόμιμα προϊόντα και προϊόντα μηδενικής αποψίλωσης επιτρέπονται στην αγορά της ΕΕ. Η Επιτροπή θα χρησιμοποιήσει σύστημα συγκριτικής αξιολόγησης για την αξιολόγηση των χωρών και του επιπέδου κινδύνου αποψίλωσης και υποβάθμισης των δασών που προκαλείται από τα βασικά προϊόντα που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού.

Η Επιτροπή θα εντείνει τον διάλογο με άλλες μεγάλες καταναλωτικές χώρες και θα συνεργαστεί πολυμερώς για να ενώσει τις προσπάθειές της μαζί τους. Οι νέοι κανόνες αναμένεται να μειώσουν τις εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου και την απώλεια βιοποικιλότητας, προωθώντας

την κατανάλωση προϊόντων «μηδενικής αποψίλωσης» και μειώνοντας τον αντίκτυπο της ΕΕ στην παγκόσμια αποψίλωση και υποβάθμιση των δασών. Τέλος, η αντιμετώπιση της αποψίλωσης και της υποβάθμισης των δασών θα έχει θετικές επιπτώσεις στις τοπικές κοινότητες, συμπεριλαμβανομένων των πλέον ευάλωτων πληθυσμών, όπως οι αυτόχθονες πληθυσμοί, οι οποίοι εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τα δασικά οικοσυστήματα.

Στο πλαίσιο του αναθεωρημένου Κανονισμού για τη μεταφορά αποβλήτων, η Επιτροπή υλοποιεί τις φιλοδοξίες για την κυκλική οικονομία και τη μηδενική ρύπανση, προτείνοντας αυστηρότερους κανόνες για τις εξαγωγές αποβλήτων, αποτελεσματικότερο σύστημα για την κυκλοφορία των αποβλήτων ως πόρου και αποφασιστική δράση κατά της παράνομης διακίνησης αποβλήτων. Οι εξαγωγές αποβλήτων σε χώρες εκτός ΟΟΣΑ θα περιοριστούν και θα επιτρέπονται μόνον εάν οι τρίτες χώρες είναι πρόθυμες να παραλάβουν ορισμένα απόβλητα και είναι σε θέση να τα διαχειριστούν με βιώσιμο τρόπο. Οι μεταφορές αποβλήτων προς χώρες του ΟΟΣΑ θα παρακολουθούνται και μπορούν να ανασταλούν εάν δημιουργούν σοβαρά περιβαλλοντικά προβλήματα στη χώρα προορισμού. Σύμφωνα με την πρόταση, όλες οι εταιρείες της ΕΕ που εξαγουν απόβλητα εκτός της ΕΕ θα πρέπει να διασφαλίζουν ότι οι εγκαταστάσεις που παραλαμβάνουν τα απόβλητά τους υπόκεινται σε ανεξάρτητο έλεγχο που αποδεικνύει ότι διαχειρίζονται τα απόβλητα αυτά με περιβαλλοντικά ορθό τρόπο.

Τέλος, η Επιτροπή παρουσίασε νέα στρατηγική για το έδαφος, με σκοπό την αντιμετώπιση της κλιματικής και της οικολογικής κρίσης. Τα υγιή εδάφη αποτελούν την πηγή του 95% των τροφίμων που καταναλώνουμε, φιλοξενούν πάνω από το 25% της βιοποικιλότητας στον κόσμο και αποτελούν τη μεγαλύτερη χερσαία δεξαμενή άνθρακα στον πλανήτη. Εντούτοις, το 70% των εδαφών στην ΕΕ δεν βρίσκονται σε καλή κατάσταση. Η στρατηγική χαράσσει πλαίσιο με συγκεκριμένα μέτρα για την προστασία, την αποκατάσταση και τη βιώσιμη χρήση των εδαφών, και προτείνει σύνολο εθελοντικών και νομικά δεσμευτικών μέτρων. Η εν λόγω στρατηγική αποσκοπεί στην αύξηση του εδαφικού άνθρακα στις γεωργικές εκτάσεις, στην καταπολέμηση της απερήμωσης, στην αποκατάσταση υποβαθμισμένων γαιών και εδαφών, και στη διασφάλιση ότι, έως το 2050, όλα τα εδαφικά οικοσυστήματα θα βρίσκονται σε υγιή κατάσταση.

Η στρατηγική επιδιώκει να εξασφαλιστεί το ίδιο επίπεδο προστασίας για το έδαφος με εκείνο που ισχύει για τα ύδατα, το θαλάσσιο περιβάλλον και τον αέρα στην ΕΕ. Αυτό θα γίνει μέσω πρότασης, έως το 2023, νέου νόμου για την υγεία του εδάφους, μετά από εκτίμηση επιπτώσεων και ευρεία διαβούλευση με τα ενδιαφερόμενα μέρη και τα κράτη μέλη. Η στρατηγική κινητοποιεί επίσης την αναγκαία κοινωνική δέσμευση και τους αναγκαίους χρη-

ματοδοτικούς πόρους, καθώς και την ανταλλαγή γνώσεων, ενώ προωθεί πρακτικές και παρακολούθηση για τη βιώσιμη διαχείριση του εδάφους, υποστηρίζοντας τη φιλοδοξία της ΕΕ για παγκόσμια δράση για το έδαφος.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_21_5916

VII. ΕΜΠΟΡΙΟ

► Δημοσίευση έκθεσης από την Επιτροπή για τις εξαγωγές της ΕΕ και τις θέσεις εργασίας (12.11.2021)

Εμπορική πολιτική – ευρωπαϊκή απασχόληση – θέσεις εργασίας

Ένα από τα πολλά στοιχεία νέας έκθεσης που δημοσιεύθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή δείχνει πόσο σημαντική είναι η ανοικτή εμπορική πολιτική για την ευρωπαϊκή απασχόληση. Η έκθεση για το εμπόριο και τις θέσεις εργασίας περιέχει στατιστικές για τις ευρωπαϊκές θέσεις εργασίας που συνδέονται με το ευρωπαϊκό εμπόριο.

Η έκθεση παρέχει διαχρονικά στοιχεία, τόσο σε ευρωπαϊκό επίπεδο όσο και σε επίπεδο κράτους μέλους, καθώς και στατιστικές ανά κλάδο, επίπεδο δεξιοτήτων, φύλο κ.ά. Για παράδειγμα, δείχνει ότι πάνω από 38 εκατ. θέσεις εργασίας στην ΕΕ στηρίζονται από τις εξαγωγές της Ένωσης, δηλαδή 11 εκατ. περισσότερες θέσεις εργασίας σε σχέση με μία δεκαετία πριν. Αυτές οι θέσεις εργασίας είναι κατά μέσο όρο 12% καλύτερα αμειβόμενες σε σχέση με τις θέσεις εργασίας στο σύνολο της οικονομίας. Η αύξηση των θέσεων εργασίας που στηρίζονται από τις εξαγωγές ακολουθεί μια ακόμη πιο έντονη αύξηση των εξαγωγών της ΕΕ: παράλληλα με την αύξηση κατά 75% των θέσεων εργασίας που συνδέονται με τις εξαγωγές, στο διάστημα 2000-2019, οι συνολικές εξαγωγές αυξήθηκαν κατά 130%. Τα στοιχεία δείχνουν σαφώς ότι η αύξηση του εμπορίου συνεπάγεται αύξηση των θέσεων εργασίας και ότι ο καλύτερος τρόπος για την αύξηση του εμπορίου είναι η εξασφάλιση νέων ευκαιριών, μέσω της σύναψης εμπορικών συμφωνιών και της επιμελούς εφαρμογής τους. Δεδομένου ότι το 93% όλων των εξαγωγέων της ΕΕ είναι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (ΜΜΕ), είναι εξίσου ζωτικής σημασίας να τις βοηθήσουμε να κατανοήσουν τις ευκαιρίες και τις προϋποθέσεις που παρέχει το εκτενές δίκτυο των 45 εμπορικών συμφωνιών που έχει συνάψει η ΕΕ.

Το εμπόριο δημιουργεί και στηρίζει θέσεις εργασίας σε όλη την ΕΕ, και οι αριθμοί αυξάνονται. Οι μεγαλύτερες αυξήσεις, από το 2000, σημειώθηκαν στη Βουλγαρία (+368%), τη Σλοβακία (+287%), την Ιρλανδία (+202%), τη Σλοβενία (+184%) και την Εσθονία (+173%). Η έκθεση περιλαμβάνει αναλυτικά ενημερωτικά δελτία με τα αποτελέσματα κάθε κράτους μέλους της ΕΕ.

Επιπλέον, οι ενωσιακές εξαγωγές σε χώρες όλου του κόσμου στηρίζουν σχεδόν 24 εκατ. θέσεις εργασίας εκτός ΕΕ. Οι θέσεις αυτές έχουν υπερδιπλασιαστεί από το 2000. Για παράδειγμα, 1,5 εκατ. θέσεις εργασίας στις Ηνωμένες Πολιτείες, 2,2 εκατ. θέσεις εργασίας στην Ινδία και 530.000 θέσεις εργασίας στην Τουρκία στηρίζονται από την παραγωγή στις χώρες αυτές προϊόντων και υπηρεσιών που ενσωματώνονται σε εξαγωγές της ΕΕ, μέσω παγκόσμιων αλυσίδων εφοδιασμού.

Τέλος, η μελέτη εξετάζει επίσης στοιχεία ως προς το φύλο, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι πάνω από 14 εκατ. γυναίκες εργάζονται σε θέσεις που στηρίζονται από το εμπόριο στην ΕΕ.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_21_5904

VIII. ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

► Πρόταση επέκτασης του καταλόγου των «εγκλημάτων της ΕΕ» (09.12.2021)

Ρητορική μίσους – εγκλήματα μίσους – επέκταση καταλόγου εγκλημάτων

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή παρουσίασε την πρωτοβουλία για την επέκταση του καταλόγου των εγκλημάτων της ΕΕ ώστε να περιλαμβάνει τη ρητορική μίσους και τα εγκλήματα μίσους.

Η ρητορική μίσους και τα εγκλήματα μίσους έχουν σημειώσει κατακόρυφη αύξηση σε ολόκληρη την Ευρώπη και έχουν καταστεί ιδιαίτερα σοβαρό και ανησυχητικό φαινόμενο – τόσο εντός όσο και εκτός διαδικτύου. Απαιτείται κοινή δράση της ΕΕ για την αντιμετώπιση αυτής της πρόκλησης σε επίπεδο ΕΕ. Ωστόσο, επί του παρόντος δεν υπάρχει νομική βάση για την ποινικοποίηση της ρητορικής μίσους και των εγκλημάτων μίσους σε επίπεδο ΕΕ. Ο υφιστάμενος κατάλογος των εγκλημάτων της ΕΕ στη Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ) πρέπει να επεκταθεί, ώστε να διασφαλιστεί η ύπαρξη ελάχιστων κοινών κανόνων σχετικά με τον τρόπο ορισμού των ποινικών αδικημάτων και των κυρώσεων που ισχύουν σε όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ. Η πρωτοβουλία είναι το πρώτο στάδιο της διαδικασίας επέκτασης του καταλόγου των εγκλημάτων της ΕΕ. Στο επόμενο στάδιο, τα κράτη μέλη πρέπει να εγκρίνουν την πρωτοβουλία, προτού η Επιτροπή υποβάλει νομοθετική πρόταση.

Η πρωτοβουλία παρουσιάζει στοιχεία για την επέκταση του καταλόγου των εγκλημάτων της ΕΕ ώστε να περιλαμβάνει τη ρητορική μίσους και τα εγκλήματα μίσους υπό το πρίσμα των κριτηρίων που ορίζονται στο άρθρο 83 παρ. 1 της ΣΛΕΕ:

– Η διασυνοριακή διάσταση της ρητορικής μίσους και των εγκλημάτων μίσους: Η ρητορική μίσους στο διαδίκτυο εξαπλώνεται γρήγορα και είναι προσβάσιμη σε όλους οπουδήποτε. Οι ιδεολογίες στις οποίες βασίζονται η ρητορική μίσους και τα εγκλήματα μίσους μπορούν να αναπτυχθούν διεθνώς και να διαδοθούν γρήγορα στο διαδίκτυο. Τα εγκλήματα μίσους μπορούν να διαπραχθούν από δίκτυα με μέλη από διάφορες χώρες.

– Η ρητορική μίσους και τα εγκλήματα μίσους ως τομέας εγκληματικότητας: Η Επιτροπή θεωρεί ότι η ρητορική μίσους και τα εγκλήματα μίσους αποτελούν τομέα εγκληματικότητας, δεδομένου ότι μοιράζονται ένα εγγενές ειδικό χαρακτηριστικό, το «μίσος», το οποίο στοχεύει άτομα ή ομάδες ατόμων που μοιράζονται (ή που θεωρείται ότι μοιράζονται) τα ίδια προστατευόμενα χαρακτηριστικά.

– Η ρητορική μίσους και τα εγκλήματα μίσους ως τομέας ιδιαίτερως σοβαρής εγκληματικότητας: Η ρητορική μίσους και τα εγκλήματα μίσους είναι ιδιαίτερως σοβαρά εγκλήματα, καθώς υπονομεύουν τις κοινές αξίες και τα θεμελιώδη δικαιώματα της ΕΕ, όπως κατοχυρώνονται στα άρθρα 2 και 6 ΣΕΕ καθώς και στον Χάρτη. Έχουν επιβλαβείς επιπτώσεις στα άτομα, στις κοινότητές τους και στην κοινωνία γενικότερα.

– Εξελίξεις στον τομέα της εγκληματικότητας: Τα δύο φαινόμενα έχουν σημειώσει σταθερή αύξηση λόγω των διαφόρων οικονομικών, κοινωνικών και τεχνολογικών αλλαγών και εξελίξεων. Η πανδημία COVID-19 είναι ένας από τους παράγοντες που συνέβαλαν στην αύξηση αυτή.

– Καμία εναλλακτική λύση για την επέκταση του καταλόγου των εγκλημάτων της ΕΕ: Η ρητορική μίσους και τα εγκλήματα μίσους ποινικοποιούνται σε διαφορετικό βαθμό από το ένα κράτος μέλος της ΕΕ στο άλλο. Μόνο η επέκταση του καταλόγου των εγκλημάτων της ΕΕ ώστε να περιλαμβάνει τη ρητορική μίσους και τα εγκλήματα μίσους μπορεί να επιτρέψει μια αποτελεσματική και ολοκληρωμένη προσέγγιση ποινικού δικαίου για τα φαινόμενα αυτά σε επίπεδο ΕΕ, παράλληλα με τη συνεκτική προστασία των θυμάτων τέτοιων πράξεων.

Το Συμβούλιο πρέπει να εκδώσει ομόφωνα, αφού λάβει την έγκριση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, απόφαση για τον προσδιορισμό της ρητορικής μίσους και των εγκλημάτων μίσους ως ενός ακόμα τομέα εγκληματικότητας που πληροί τα κριτήρια τα οποία ορίζονται στο άρθρο 83 παρ. 1 ΣΛΕΕ. Κατόπιν, η Επιτροπή μπορεί να προτείνει την έκδοση νομοθεσίας για τη θέσπιση ελάχιστων κανόνων σχετικά με τους ορισμούς και τις κυρώσεις της ρητορικής μίσους και των εγκλημάτων μίσους η οποία θα εγκριθεί από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο σύμφωνα με τη συνήθη νομοθετική διαδικασία.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_21_6561

ΙΧ. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

► Λήψη μέτρων από την Επιτροπή για τη βελτίωση της διά βίου μάθησης και της απασχολησιμότητας (10.12.2021)

Εκπαίδευση ενηλίκων – διά βίου μάθηση – μικροδιαπιστευτήρια – κατάρτιση

Στη σύνοδο κορυφής του Πόρτο τον Μάιο, οι ηγέτες της ΕΕ εξέφρασαν την ικανοποίησή τους για τον στόχο που τέθηκε σε επίπεδο ΕΕ: έως το 2030 το 60% όλων των ενηλίκων να συμμετέχει κάθε χρόνο σε δραστηριότητες κατάρτισης. Όπως είχε ανακοινωθεί στο θεματολόγιο δεξιοτήτων και στην ανακοίνωση για τον Ευρωπαϊκό Χώρο Εκπαίδευσης του 2020, η Επιτροπή υπέβαλε σήμερα προτάσεις για σύσταση του Συμβουλίου σχετικά με τους ατομικούς λογαριασμούς μάθησης και για σύσταση του Συμβουλίου σχετικά με τα μικροδιαπιστευτήρια· πρόκειται για ένα σημαντικό βήμα που θα βοηθήσει τα κράτη μέλη να επιτύχουν τον στόχο αυτόν.

Ένα ισχυρό σύνολο δεξιοτήτων δημιουργεί ευκαιρίες για τα άτομα, αποτελεί δίκτυ ασφαλείας σε αβέβαιους καιρούς, προωθεί την ένταξη και την κοινωνική πρόοδο και παρέχει στην οικονομία το ειδικευμένο εργατικό δυναμικό που χρειάζεται για να αναπτυχθεί και να καινοτομήσει. Η επιτυχία τόσο της ψηφιακής όσο και της πράσινης μετάβασης εξαρτάται από εργαζομένους με τις κατάλληλες δεξιότητες.

Ωστόσο, πολύ λίγα άτομα συμμετέχουν σε τακτικές δραστηριότητες μάθησης μετά την αρχική εκπαίδευση και κατάρτισή τους, καθώς συχνά δεν διαθέτουν οικονομικούς πόρους ή χρόνο για να βελτιώσουν τις δεξιότητές τους και για να μάθουν νέες δεξιότητες, όπως επίσης μπορεί να μην γνωρίζουν τις ευκαιρίες μάθησης και τα οφέλη τους.

Οι δύο νέες προτάσεις, που εγκρίθηκαν και αφορούν τους ατομικούς λογαριασμούς μάθησης και τα μικροδιαπιστευτήρια θα συμβάλουν στην αντιμετώπιση των προκλήσεων αυτών, προσφέροντας περισσότερες ευκαιρίες στους ανθρώπους να βρουν μαθησιακές προσφορές και ευκαιρίες απασχόλησης.

Η πρόταση της Επιτροπής έχει ως στόχο να διασφαλίσει ότι όλοι έχουν πρόσβαση σε κατάλληλες ευκαιρίες κατάρτισης προσαρμοσμένες στις ανάγκες τους, σε όλη τους τη ζωή και ανεξάρτητα από το αν κατέχουν θέση εργασίας ή όχι.

Για τον σκοπό αυτό, η προτεινόμενη σύσταση του Συμβουλίου ασχολείται με τα κύρια εμπόδια που σήμερα δυσχεραίνουν την πρόσβαση των ανθρώπων στην κατάρτιση – κίνητρα, χρόνο και χρηματοδότηση – ζητώντας από

τα κράτη μέλη να προβούν στις ακόλουθες ενέργειες, σε συνεργασία με τους κοινωνικούς εταίρους:

– να καθιερώσουν ατομικούς λογαριασμούς μάθησης και να παρέχουν δικαιώματα κατάρτισης για όλους τους ενήλικους σε ηλικία εργασίας,

– να καθορίσουν προγράμματα κατάρτισης με εγγυημένη ποιότητα και κατάλληλα για την αγορά εργασίας, τα οποία θα είναι επιλέξιμα για χρηματοδότηση από τους ατομικούς λογαριασμούς μάθησης· τα εν λόγω προγράμματα θα πρέπει να είναι προσβάσιμα μέσω ψηφιακού μητρώου, π.χ. από κινητή συσκευή,

– να παρέχουν ευκαιρίες επαγγελματικού προσανατολισμού και επικύρωσης δεξιοτήτων που έχουν αποκτηθεί προηγουμένως, καθώς και άδεια κατάρτισης μετ' αποδοχών.

Τα μικροδιαπιστευτήρια πιστοποιούν τα μαθησιακά αποτελέσματα μετά από μια μικρή μαθησιακή εμπειρία (π.χ. σύντομο μάθημα ή κατάρτιση). Αποτελούν έναν ευέλικτο, στοχευμένο τρόπο βοήθειας ώστε οι άνθρωποι να μπορούν να αναπτύξουν τις γνώσεις, τις δεξιότητες και τις ικανότητες που χρειάζονται για την προσωπική και επαγγελματική τους εξέλιξη.

Στόχος είναι να εξασφαλιστεί ότι τα μικροδιαπιστευτήρια είναι υψηλής ποιότητας και εκδίδονται με διαφανή τρόπο ώστε να προσδίδουν εμπιστοσύνη στα στοιχεία που πιστοποιούν. Αυτό θα τονώσει τη χρήση μικροδιαπιστευτηρίων από εκπαιδευόμενους, εργαζομένους και άτομα που αναζητούν εργασία, ώστε να επωφεληθούν από αυτά. Η πρόταση περιλαμβάνει επίσης συστάσεις σχετικά με τα μικροδιαπιστευτήρια στην εκπαίδευση και την κατάρτιση και στις πολιτικές για την αγορά εργασίας. Με τον τρόπο αυτόν, οι άνθρωποι θα έχουν τη δυνατότητα να μάθουν νέες ή πρόσθετες δεξιότητες με εξατομικευμένο τρόπο, έτσι ώστε να μην αποκλείεται κανένας. Η ευρωπαϊκή προσέγγιση για τα μικροδιαπιστευτήρια έχει καίρια σημασία για την επίτευξη του Ευρωπαϊκού Χώρου Εκπαίδευσης έως το 2025. Τα μικροδιαπιστευτήρια μπορούν να αποτελούν μέρος της προσφοράς μάθησης που περιλαμβάνεται σε ατομικούς λογαριασμούς μάθησης.

Οι προτάσεις θα αποτελέσουν αντικείμενο διαπραγμάτευσης με τα κράτη μέλη. Μόλις εγκριθούν από το Συμβούλιο, η Επιτροπή θα στηρίξει τα κράτη μέλη, τους κοινωνικούς εταίρους και τους σχετικούς εταίρους όσον αφορά την εφαρμογή των εν λόγω συστάσεων του Συμβουλίου. Η υποβολή εκθέσεων και η παρακολούθηση των ατομικών λογαριασμών μάθησης θα εντάσσονται στον κύκλο του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_21_6476

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

II. e-πίκαιρα νομικής πληροφορικής

Επιμ.: Κωνσταντίνος Π. Θεοδωρίδης

► Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ζητά συνεκτική πολιτική κυβερνοάμυνας της ΕΕ

Η κοινή πολιτική άμυνας και η ουσιαστική συνεργασία της ΕΕ στον τομέα των ικανοτήτων στον κυβερνοχώρο συγκαταλέγονται μεταξύ των βασικών ζητημάτων που απαιτούνται για την ανάπτυξη μιας βαθύτερης και ενισχυμένης Ευρωπαϊκής Αμυντικής Ένωσης, όπως τονίζουν οι ευρωβουλευτές σε έκθεση που εγκρίθηκε, στις αρχές Οκτωβρίου 2021, με 591 ψήφους υπέρ, 65 κατά και 26 αποχές.

Υπενθυμίζοντας ότι στην ομιλία της για την κατάσταση της Ένωσης το 2021, η Πρόεδρος της Επιτροπής υπογράμμισε την ανάγκη για μια πολιτική της ΕΕ για την άμυνα στον κυβερνοχώρο, οι ευρωβουλευτές σημειώνουν ότι είναι σημαντικό να ξεπεραστεί ο υφιστάμενος κατακερματισμός και η πολυπλοκότητα της γενικής αρχιτεκτονικής της ΕΕ στον κυβερνοχώρο και να αναπτυχθεί ένα κοινό όραμα για την επίτευξη ασφάλειας και σταθερότητας στο διαδίκτυο. Το Κοινοβούλιο συστήνει τη δημιουργία μιας «Κοινής Μονάδας Κυβερνοχώρου» για την αντιμετώπιση του φαινομένου της μη ανταλλαγής πληροφοριών μεταξύ των θεσμικών και λοιπών οργάνων και οργανισμών της ΕΕ, καθώς και για τη δημιουργία ενός ασφαλούς και ταχέως δικτύου πληροφοριών.

Υπογραμμίζοντας τον συχνά «διττό χαρακτήρα» (πολιτικό και στρατιωτικό) των ικανοτήτων στον κυβερνοχώρο, οι ευρωβουλευτές χαιρετίζουν το σχέδιο δράσης της Επιτροπής για τις συνέργειες μεταξύ της μη στρατιωτικής, της αμυντικής και της διαστημικής βιομηχανίας. Σε αντίθεση με άλλους στρατιωτικούς τομείς, οι υποδομές του κυβερνοχώρου ανήκουν κυρίως σε ιδιωτικές εταιρείες που εδρεύουν σε μεγάλο βαθμό εκτός της δικαιοδοσίας της ΕΕ. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι χώρες της ΕΕ να εξαρτώνται βιομηχανικά και τεχνολογικά από τρίτα μέρη. Ως εκ τούτου, οι ευρωβουλευτές προειδοποιούν ότι η ΕΕ πρέπει να καταστεί πιο τεχνολογικά ανεξάρτητη, να καινοτομεί και να επενδύει περισσότερο στις ικανότητες και το προσωπικό κυβερνοάμυνας.

Η έκθεση σχετικά με τις ικανότητες άμυνας στον κυβερνοχώρο ζητεί επίσης κοινές και συντονισμένες απαντήσεις στις επιθέσεις στον κυβερνοχώρο, οι οποίες θα πρέπει να περιλαμβάνουν το ΝΑΤΟ, ώστε να μπορούν να οδηγήσουν στην επιβολή κυρώσεων κατά εχθρικών παραγόντων που απειλούν τα ευρωπαϊκά συμφέροντα στον τομέα της ασφάλειας. Οι ευρωβουλευτές εκφράζουν επίσης ανησυχία για τη συστημική επιθετική συμπεριφορά που επιδεικνύουν ιδίως η Κίνα, η Ρωσία και η Βόρεια Κορέα στον κυβερνοχώρο, συμπεριλαμβανομέ-

νων των πολυάριθμων κυβερνοεπιθέσεων κατά κυβερνητικών οργανισμών και ιδιωτικών εταιρειών.

Σχετικά links:

Το σχετικό ψήφισμα:

https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0412_EL.html

Βλ. επίσης:

https://multimedia.europarl.europa.eu/en/package/cybersecurity_19501

<https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/ficheprocedure.do?lang=en&reference=2020/2256>

► Μέτρα ενίσχυσης της κυβερνοασφάλειας ασύρματων συσκευών

Οι ασύρματες συσκευές έχουν καταστεί βασικό στοιχείο της ζωής των πολιτών. Έχουν πρόσβαση στις προσωπικές μας πληροφορίες και χρησιμοποιούν τα δίκτυα επικοινωνίας. Παράλληλα, η πανδημία COVID-19 έχει αυξήσει δραματικά τη χρήση ραδιοεξοπλισμού για επαγγελματικούς ή προσωπικούς σκοπούς. Τα τελευταία χρόνια, μελέτες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και διαφόρων εθνικών αρχών εντόπισαν όλο και μεγαλύτερο αριθμό ασύρματων συσκευών που εγκυμονούν κινδύνους κυβερνοασφάλειας. Οι εν λόγω μελέτες έχουν, για παράδειγμα, επισημάνει τον κίνδυνο από παιχνίδια που κατασκοπεύουν τις ενέργειες ή τις συζητήσεις παιδιών, από μη κρυπτογραφημένα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που είναι αποθηκευμένα στις συσκευές μας, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που σχετίζονται με πληρωμές, στα οποία είναι εύκολη η πρόσβαση, ακόμη και από εξοπλισμό που μπορεί να καταχραστεί τους πόρους των δικτύων και, ως εκ τούτου, να μειώσει την ικανότητά τους.

Στα τέλη Οκτωβρίου 2021, λοιπόν, η Επιτροπή έλαβε μέτρα για τη βελτίωση της κυβερνοασφάλειας των ασύρματων συσκευών που διατίθενται στην ευρωπαϊκή αγορά. Δεδομένου ότι τα κινητά τηλέφωνα, τα έξυπνα ρολόγια, οι συσκευές παρακολούθησης της φυσικής κατάστασης και τα ασύρματα παιχνίδια είναι όλο και πιο παρόντα στην καθημερινή ζωή, οι κυβερνοασπειλές ενέχουν όλο και μεγαλύτερο κίνδυνο για κάθε καταναλωτή. Η εκδοθείσα, εν προκειμένω, κατ' εξουσιοδότηση πράξη στο πλαίσιο της Οδηγίας για τον ραδιοεξοπλισμό (Οδηγία 2014/53/ΕΕ ή Οδηγία RED) έχει ως στόχο να διασφαλίσει ότι όλες οι ασύρματες συσκευές είναι ασφαλείς πριν αρχίσουν να πωλούνται στην αγορά της ΕΕ. Η πράξη αυτή θεσπίζει νέες νομικές απαιτήσεις για τις διασφαλίσεις κυβερνοασφάλειας, τις οποίες οι κατασκευαστές θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη κατά τον σχεδιασμό και την παρα-

γωγή των σχετικών προϊόντων. Θα προστατεύσει επίσης την ιδιωτική ζωή και τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα των πολιτών, θα αποτρέψει τους κινδύνους χρηματοοικονομικής απάτης και θα εξασφαλίσει μεγαλύτερη ανθεκτικότητα των δικτύων επικοινωνίας.

Τα προτεινόμενα μέτρα αφορούν ασύρματες συσκευές, όπως κινητά τηλέφωνα, ταμπλέτες και άλλα προϊόντα ικανά να επικοινωνούν μέσω του διαδικτύου, παιχνίδια και εξοπλισμό παιδικής φροντίδας, όπως συσκευές παρακολούθησης μωρών, καθώς και μια σειρά φορητών εξοπλισμών, όπως έξυπνα ρολόγια ή συσκευές παρακολούθησης της φυσικής κατάστασης.

Τα νέα μέτρα θα βοηθήσουν να επιτευχθούν τα ακόλουθα:

– Βελτίωση της ανθεκτικότητας των δικτύων: Οι ασύρματες συσκευές και τα ασύρματα προϊόντα θα πρέπει να ενσωματώνουν κάποια χαρακτηριστικά, ώστε να αποφεύγεται η πρόκληση βλάβης στα δίκτυα επικοινωνιών και να αποτρέπεται το ενδεχόμενο οι συσκευές να χρησιμοποιούνται για τη διατάραξη της λειτουργικότητας ιστοτόπων ή άλλων υπηρεσιών.

– Καλύτερη προστασία της ιδιωτικής ζωής των καταναλωτών: Οι ασύρματες συσκευές και τα ασύρματα προϊόντα θα πρέπει να διαθέτουν χαρακτηριστικά που να εγγυώνται την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Η προστασία των δικαιωμάτων των παιδιών θα αποτελέσει ουσιαστικό στοιχείο της εν λόγω νομοθεσίας. Για παράδειγμα, οι κατασκευαστές θα πρέπει να εφαρμόσουν νέα μέτρα για να αποτρέψουν τη μη εξουσιοδοτημένη πρόσβαση σε δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα ή τη διαβίβασή τους.

– Μείωση του κινδύνου χρηματοοικονομικής απάτης: Οι ασύρματες συσκευές και τα ασύρματα προϊόντα θα πρέπει να περιλαμβάνουν χαρακτηριστικά για την ελαχιστοποίηση του κινδύνου απάτης κατά την πραγματοποίηση ηλεκτρονικών πληρωμών. Για παράδειγμα, θα πρέπει να διασφαλίζουν καλύτερο έλεγχο επαλήθευσης ταυτότητας του χρήστη, ώστε να αποφεύγονται οι δόλιες πληρωμές.

Η σχετική κατ' εξουσιοδότηση πράξη θα συμπληρωθεί με πράξη για την κυβερνοανθεκτικότητα και θα τεθεί σε ισχύ έπειτα από δίμηνη περίοδο ελέγχου, εφόσον το Συμβούλιο και το Κοινοβούλιο δεν προβάλουν αντιρρήσεις. Μετά την έναρξη ισχύος, οι κατασκευαστές θα έχουν στη διάθεσή τους μεταβατική περίοδο 30 μηνών για να αρχίσουν να συμμορφώνονται με τις νέες νομικές απαιτήσεις. Αυτό θα δώσει στη βιομηχανία επαρκή χρόνο για να προσαρμόσει τα σχετικά προϊόντα πριν τεθούν σε εφαρμογή οι νέες απαιτήσεις, περί τα μέσα του 2024.

Σχετικά links:

Σχετικές ερωτήσεις-απαντήσεις:

<https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/QAN->

DA_21_5635

Η Οδηγία RED:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32014L0053>

Βλ. επίσης:

<https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/cybersecurity-strategy>

https://ec.europa.eu/growth/system/files/2021-10/SWD%282021%29%20302_EN_impact_assessment_part1_v3.pdf

► Απόφαση του ΔΕΕ σχετικά με το inbox advertising

Στις 25 Νοεμβρίου 2021, το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) αποφάνθηκε σε σχέση με το λεγόμενο «inbox advertising», εκδίδοντας την απόφαση C-102/20, *StWL Städtische Werke Lauf a.d Pegnitz*. Κατ' αρχάς πρέπει να σημειωθεί ότι inbox advertising καλείται η εμφάνιση, στη θυρίδα εισερχόμενων μηνυμάτων ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, διαφημιστικών μηνυμάτων υπό μορφή που ομοιάζει με εκείνη ενός πραγματικού μηνύματος ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Τέτοια μηνύματα προκαλούν κίνδυνο σύγχυσης ο οποίος ενδέχεται να έχει ως αποτέλεσμα ο χρήστης που επιλέγει με κλικ τη γραμμή που αντιστοιχεί στο διαφημιστικό μήνυμα να ανακατευθυνθεί, παρά τη θέλησή του, σε ιστοσελίδα που προβαλλει την εν λόγω διαφήμιση.

Η συγκεκριμένη απόφαση του ΔΕΕ ανάγεται σε διαφορά μεταξύ ανταγωνιστικών επιχειρήσεων παροχής ηλεκτρικής ενέργειας στη Γερμανία, η οποία κρίθηκε από τα αρμόδια εθνικά δικαστήρια και της οποίας επιλήφθηκε, εν τέλει, το Bundesgerichtshof (Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο της Γερμανίας) που υπέβαλε στο ΔΕΕ σχετικά προδικαστικά ερωτήματα. Στο πλαίσιο της προκειμένης υποθέσεως, διαφημιστική εταιρεία προέβαλε διαφημιστικά μηνύματα στις θυρίδες ηλεκτρονικής αλληλογραφίας χρηστών της υπηρεσίας ηλεκτρονικού ταχυδρομείου T-Online. Τα μηνύματα αυτά εμφανίζονταν όταν οι χρήστες της υπηρεσίας ηλεκτρονικού ταχυδρομείου άνοιγαν τη θυρίδα εισερχόμενων τους, οι δε χρήστες και τα εμφανιζόμενα μηνύματα επιλέγονταν τυχαία. Τα στοιχεία που διαφοροποιούσαν οπτικώς τα διαφημιστικά μηνύματα από τον κατάλογο των λοιπών μηνυμάτων ηλεκτρονικού ταχυδρομείου του χρήστη του λογαριασμού ήταν η αναγραφή της ένδειξης «Anzeige» (διαφημιστικό μήνυμα) στη θέση της ημερομηνίας, η μη αναγραφή αποστολέα και η γκρι σκίαση του κειμένου. Το πεδίο «Θέμα» των εν λόγω καταχωρίσεων στον κατάλογο μηνυμάτων περιελάμβανε κείμενο για την ανακοίνωση πλεονεκτικών τιμών για τις υπηρεσίες ηλεκτρικής ενέργειας και φυσικού αερίου.

Το ΔΕΕ κλήθηκε, μεταξύ άλλων, να αποφανθεί επί του ζητήματος εάν και υπό ποιες προϋποθέσεις μπορεί να θεωρηθεί σύμφωνη με τις σχετικές διατάξεις της Οδηγίας 2002/58/EK για την προστασία ιδιωτικής ζωής στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες και της Οδηγίας 2005/29/EK για τις αθέμιτες εμπορικές πρακτικές, μια πρακτική βάσει της οποίας εμφανίζονται διαφημιστικά μηνύματα στην ηλεκτρονική θυρίδα εισερχομένων μηνυμάτων του χρήστη δωρεάν παρεχόμενης υπηρεσίας ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και η οποία χρηματοδοτείται από διαφήμιση για την οποία έχουν καταβάλει τίμημα οι διαφημιζόμενοι.

– Πρώτον, το ΔΕΕ υπενθυμίζει ότι η Οδηγία 2002/58/EK σκοπεύει, μεταξύ άλλων, στην παροχή στους συνδρομητές εγγυήσεων κατά της διεισδύσεως στην ιδιωτική τους ζωή από αυτόκλητες κλήσεις με σκοπό την άμεση εμπορική προώθηση, και δη μέσω αυτοματοποιημένων συστημάτων κλήσης, τηλεομοιοτυπίας (φαξ) και ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, καθώς και μέσω συντόμων μηνυμάτων (SMS). Ο συγκεκριμένος σκοπός πρέπει να διασφαλίζεται ανεξάρτητα από τις χρησιμοποιούμενες τεχνολογίες, για τον λόγο δε αυτόν πρέπει να γίνει δεκτή μια ευρεία και εξελικτική, από τεχνολογικής απόψεως, αντίληψη των τρόπων επικοινωνίας τους οποίους αφορά η εν λόγω Οδηγία.

Λαμβανομένου υπόψη του τρόπου μετάδοσης των επίμαχων, εν προκειμένω, διαφημιστικών μηνυμάτων, το ΔΕΕ έκρινε ότι μια τέτοια ενέργεια συνιστά χρήση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου δυνάμενη να θίξει τον σκοπό της προστασίας των χρηστών από κάθε προσβολή της ιδιωτικής ζωής τους μέσω μη ζητηθείσας επικοινωνίας πραγματοποιούμενης με σκοπό την απευθείας εμπορική προώθηση.

– Δεύτερον, το Δικαστήριο κρίνει ότι η ίδια η φύση των εν λόγω διαφημιστικών μηνυμάτων, τα οποία στοχεύουν στην προώθηση υπηρεσιών, και το γεγονός ότι κοινοποιούνται υπό τη μορφή μηνύματος ηλεκτρονικού ταχυδρομείου καθιστούν δυνατό τον χαρακτηρισμό των μηνυμάτων αυτών ως «επικοινωνιών που έχουν ως σκοπό την απευθείας εμπορική προώθηση». Κατά το ΔΕΕ, ουδεμία επιρροή ασκεί συναφώς το γεγονός ότι ο παραλήπτης των εν λόγω διαφημιστικών μηνυμάτων επιλέγεται τυχαία· αυτό που έχει σημασία είναι ότι υφίσταται μήνυμα εμπορικού σκοπού το οποίο απευθύνεται άμεσα και ατομικά σε έναν ή περισσότερους χρήστες υπηρεσιών ηλεκτρονικού ταχυδρομείου.

– Τρίτον, το ΔΕΕ διευκρινίζει ότι η χρησιμοποίηση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου με σκοπό την απευθείας εμπορική προώθηση επιτρέπεται υπό την προϋπόθεση ότι ο αποδέκτης της έχει προηγουμένως παράσχει τη συγκατάθεσή του. Τέτοια συγκατάθεση πρέπει να εκδηλώνεται με ελεύθερη, ρητή και εν πλήρει επιγνώσει δήλωση βουλήσεως του ενδιαφερομένου. Η υπηρεσία ηλεκτρονικού

ταχυδρομείου T-Online διατίθεται στους χρήστες είτε υπό μορφή δωρεάν υπηρεσίας χρηματοδοτούμενης από διαφημίσεις είτε υπό μορφή υπηρεσίας επί πληρωμή, χωρίς διαφημίσεις. Το ΔΕΕ εκτιμά ότι απόκειται επομένως στο Bundesgerichtshof να κρίνει αν ο οικείος χρήστης, ο οποίος επέλεξε τη δωρεάν παροχή της υπηρεσίας ηλεκτρονικού ταχυδρομείου T-Online, ενημερώθηκε δέοντως για τον συγκεκριμένο τρόπο μετάδοσης μιας τέτοιας διαφήμισης και αν πράγματι παρέσχε τη συγκατάθεσή του για την παραλαβή διαφημιστικών μηνυμάτων.

– Τέταρτον, μολονότι το Δικαστήριο επισημαίνει ότι η εμφάνιση των διαφημιστικών αυτών μηνυμάτων στον κατάλογο των ιδιωτικών μηνυμάτων ηλεκτρονικού ταχυδρομείου του χρήστη παρακωλύει την πρόσβαση στα μηνύματα κατά τρόπο ανάλογο με τα μη ζητηθέντα μηνύματα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (τα λεγόμενα «spam»), τονίζει εντούτοις ότι η Οδηγία 2002/58/EK δεν επιτάσσει να διαπιστωθεί ότι η επιβάρυνση την οποία υφίσταται ο χρήστης υπερβαίνει τα όρια τυχόν απλής παρενοχλήσεώς του. Παράλληλα, το Δικαστήριο κρίνει ότι, εν πάση περιπτώσει, μια τέτοια εμφάνιση διαφημιστικών μηνυμάτων επιβαρύνει τον οικείο χρήστη.

– Τέλος, το Δικαστήριο δέχεται ότι μια ενέργεια συνιστάμενη στην εμφάνιση, στη θυρίδα εισερχομένων μηνυμάτων του χρήστη υπηρεσίας ηλεκτρονικής αλληλογραφίας, διαφημιστικών μηνυμάτων υπό μορφή που ομοιάζει με εκείνη ενός πραγματικού μηνύματος ηλεκτρονικού ταχυδρομείου εμπίπτει στην έννοια της «συνεχούς και ανεπιθύμητης άγρας πελατών» της Οδηγίας 2005/29/EK, εφόσον, αφενός, η εμφάνιση των εν λόγω διαφημιστικών μηνυμάτων είναι αρκούντως συχνή και λαμβάνει χώρα σε τακτά χρονικά διαστήματα ώστε να είναι δυνατό να χαρακτηριστεί ως «συνεχής» και, αφετέρου, είναι δυνατό να χαρακτηριστεί ως «ανεπιθύμητη» καθόσον δεν έχει παρασχεθεί προηγουμένως σχετική συγκατάθεση του χρήστη.

Σχετικά links:

Το κείμενο της απόφασης:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/el/TXT/?uri=CELEX:62020CJ0102>

Οι σχετικές Οδηγίες 2002/58/EK και 2005/29/EK:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32002L0058>

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32005L0029>

Βλ. επίσης:

<https://www.wsgrdataadvisor.com/2021/12/european-court-of-justice-finds-that-inbox-advertising-is-direct-marketing/>

<https://eulawlive.com/analysis-inbox-advertising-and-the-fundamental-right-to-privacy-in-the-european-union-by-laura-drechsler/#>

► Λειτουργία πλατφόρμας dikes.moj.gov.gr

Από την 1η Δεκεμβρίου 2021 τέθηκε σε λειτουργία η πλατφόρμα dikes.moj.gov.gr. Πρόκειται για μια νέα υπηρεσία, η οποία παρέχει σε κάθε ενδιαφερόμενο (δικηγόρο, διάδικο, μάρτυρα κ.λπ.) ενημέρωση μέσω διαδικτύου και σε πραγματικό χρόνο για την πορεία των πινακίων/εκθεμάτων στα ελληνικά πολιτικά και ποινικά δικαστήρια. Κατ' αυτόν τον τρόπο, παρέχεται η δυνατότητα, σε όποιον το επιθυμεί, να γνωρίζει ποια υπόθεση εκδικάζεται εκείνη τη στιγμή σε ένα συγκεκριμένο πινάκιο ή μια συγκεκριμένη αίθουσα δικαστηρίων, συμβάλλοντας στην αποφυγή συνωστισμού στις αίθουσες των δικαστηρίων και στην ομαλότερη ροή των δικαστηριακών διαδικασιών.

Η πιλοτική εφαρμογή της πλατφόρμας ξεκίνησε από το Πρωτοδικείο Αθηνών για το σύνολο των αστικών και ποινικών υποθέσεων. Σύντομα η υπηρεσία πρόκειται να επεκταθεί στα Πρωτοδικεία Θεσσαλονίκης, Πειραιά και Χαλκίδας, ενώ επίσης θα ενεργοποιηθεί και υπηρεσία αποστολής SMS μέσω της οποίας ο ενδιαφερόμενος θα μπορεί να ενημερώνεται για την πορεία των εκθεμάτων.

Οι πολίτες μπορούν να αναζητήσουν τη δίκη/υπόθεση ενδιαφέροντός τους μέσω αριθμού κτηρίου, αριθμού αίθουσας ή κωδικού πινακίου. Η υπηρεσία μπορεί να χρησιμοποιηθεί από όλους τους πολίτες, χωρίς εγγραφή ή προσωποποιημένη σύνδεση, και αφορά αποκλειστικά στην πορεία των υποθέσεων της ημέρας (υποθέσεις που έχουν δικαστεί, που πρόκειται να δικαστούν ή που δεν θα δικαστούν και ανήκουν στο ίδιο πινάκιο).

Οι πληροφορίες που παρουσιάζονται είναι ανωνυμοποιημένες, κατ' εφαρμογή του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων (GDPR). Έτσι, στο εκάστοτε πινάκιο/έκθεμα εμφανίζονται μόνον ο αύξων αριθμός και οι αριθμοί κατάθεσης δικογράφου της υπόθεσης, καθώς και τα αρχικά των διαδίκων. Στη συνέχεια αναγράφονται ο χρόνος της τελευταίας ενημέρωσης και κατά πόσον η υπόθεση παραμένει σε εκκρεμότητα, εκδικάζεται εκείνη τη στιγμή ή εκδικάστηκε, αναβλήθηκε κ.λπ.

Η ενημέρωση των εκθεμάτων/πινακίων γίνεται σε πραγματικό χρόνο μέσα από το Ολοκληρωμένο Σύστημα Πρακτικών των Δικαστηρίων (ΟΣΠΔ), βάσει των καταχωρήσεων διεξαγωγής των αντίστοιχων συνεδριάσεων από τους Γραμματείς της έδρας. Η εφαρμογή είναι προσβάσιμη από σταθερούς ή φορητούς ηλεκτρονικούς υπολογιστές, καθώς και από έξυπνες συσκευές, και είναι συμβατή με όλους τους δημοφιλείς φυλλομετρητές.

Σχετικά links:

Ο ιστότοπος της πλατφόρμας:

<https://dikes.moj.gov.gr>

► Σύστημα ψηφιοποίησης της δικαιοσύνης e-CODEX

Στις 8 Δεκεμβρίου 2021, η Προεδρία του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο κατέληξαν σε προσωρινή συμφωνία σχετικά με την πρόταση Κανονισμού για το σύστημα e-CODEX, το οποίο επιδιώκει, κυρίως, να καταστήσει δυνατή την ψηφιοποίηση της διασυνοριακής δικαστικής επικοινωνίας και να διευκολύνει την καλύτερη πρόσβαση των πολιτών και των επιχειρήσεων στη δικαιοσύνη.

Το σύστημα e-CODEX αποτελείται από δέσμη στοιχείων λογισμικού που καθιστά δυνατή τη συνδεσιμότητα μεταξύ εθνικών συστημάτων. Παρέχει στους χρήστες του (αρμόδιες δικαστικές αρχές, επαγγελματίες του νομικού κλάδου και πολίτες) τη δυνατότητα ηλεκτρονικής αποστολής ή λήψης εγγράφων, νομικών εντύπων, αποδεικτικών στοιχείων ή άλλων πληροφοριών με ταχύτητα και ασφάλεια. Με τον τρόπο αυτό, το e-CODEX καθιστά δυνατή τη συγκρότηση διαλειτουργικών και ασφαλών αποκεντρωμένων δικτύων για την επικοινωνία μεταξύ των εθνικών συστημάτων Τεχνολογίας Πληροφοριών (ΤΠ) που αναλαμβάνουν την υποστήριξη της διασυνοριακής συνεργασίας σε αστικές και ποινικές υποθέσεις. Για παράδειγμα, το e-CODEX παρέχει ήδη στήριξη στο σύστημα ηλεκτρονικής ανταλλαγής ψηφιακών πειστηρίων και υποστηρίζει τις ανταλλαγές σε περιπτώσεις ευρωπαϊκών εντολών έρευνας και αμοιβαίας δικαστικής συνδρομής στον τομέα της δικαστικής συνεργασίας σε ποινικές υποθέσεις.

Η ψηφιοποίηση της δικαιοσύνης έχει ως σκοπό να διευκολύνει την πρόσβαση στη δικαιοσύνη, να βελτιώσει την εν γένει αποτελεσματικότητα και να διασφαλίσει την ανθεκτικότητα των δικαστικών συστημάτων σε περιόδους κρίσεων, όπως η πανδημία COVID-19. Το σύστημα e-CODEX (επικοινωνία μέσω επιγραμμικής ανταλλαγής δεδομένων στον τομέα της ηλεκτρονικής δικαιοσύνης) αποτελεί βασικό τεχνολογικό και ψηφιακό καταλύτη για τον εκσυγχρονισμό των επικοινωνιών στο πλαίσιο της διασυνοριακής δικαστικής επικοινωνίας.

Το e-CODEX καθιστά δυνατή τη διαλειτουργικότητα των συστημάτων ΤΠ που χρησιμοποιούν οι δικαστικές αρχές. Επιτρέπει σε διαφορετικά εθνικά συστήματα ηλεκτρονικής δικαιοσύνης να διασυνδέονται για να ανταλλάσσουν δεδομένα που αφορούν αστικές και ποινικές υποθέσεις. Το σύστημα αυτό αναπτύσσεται επί σειρά ετών και επί του παρόντος τελεί υπό τη διαχείριση κοινοπραξίας κρατών μελών και άλλων οργανισμών. Στόχος του συμβιβαστικού κειμένου είναι να παράσχει ένα βιώσιμο, μακροπρόθεσμο νομικό πλαίσιο για το σύστημα, μεταβιβάζοντας τη διαχείρισή του στον eu-LISA (Ευρωπαϊκό Οργανισμό για τη Λειτουργική Διαχείριση Συστημάτων ΤΠ Μεγάλης

νομικής πληροφορικής

Κλίμακας στον Χώρο Ελευθερία). Ο Οργανισμός αναμένεται να αναλάβει την ευθύνη του συστήματος e-CODEX το νωρίτερο την 1η Ιουλίου 2023 και το αργότερο την 31η Δεκεμβρίου 2023. Το προσωρινό κείμενο εισάγει διατάξεις για την προστασία της ανεξαρτησίας της δικαστικής εξουσίας, στοιχεία σχετικά με τη δομή διακυβέρνησης και διαχείρισης εντός του eu-LISA και δυνατότητες για τα κράτη μέλη να συμβάλουν στην περαιτέρω ανάπτυξη του συστήματος e-CODEX.

Σχετικά links:

Ο ιστότοπος του e-CODEX:

<https://www.e-codex.eu/about>

Ο ιστότοπος του eu-LISA:

<https://www.eulisa.europa.eu>

Για προτάσεις, κρίσεις και ερωτήσεις, η επικοινωνία μας συνεχίζεται διαδικτυακά από το blog της στήλης στη διεύθυνση <http://e-pikaira.blogspot.com>.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Ι. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Α. Επισκόπηση Νομολογίας ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 2021)

Ι. ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Επιμ.: Μαρία Σαπαρδάνη

► Επιλογή της νομικής βάσης

Συμφωνίας εταιρικής σχέσης με την Αρμενία

προσφυγή ακύρωσης – Αποφάσεις (ΕΕ) 2020/245 και 2020/246 – θέση που πρέπει να ληφθεί εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο πλαίσιο του συμβουλίου εταιρικής σχέσης που συστάθηκε δυνάμει της συνολικής και ενισχυμένης συμφωνίας εταιρικής σχέσης μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας και των κρατών μελών τους, αφενός, και της Δημοκρατίας της Αρμενίας, αφετέρου – Συμφωνία της οποίας ορισμένες διατάξεις μπορεί να εμπίπτουν στην Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας (ΚΕΠΠΑ) – θέσπιση των εσωτερικών κανονισμών του συμβουλίου εταιρικής σχέσης, της επιτροπής εταιρικής σχέσης, των υποεπιτροπών και άλλων οργάνων – έκδοση δύο χωριστών αποφάσεων – επιλογή της νομικής βάσης – άρθρο 37 ΣΕΕ – άρθρο 218 παρ. 9 ΣΛΕΕ – κανόνας ψηφοφορίας

ΔΕΕ C-180/20, Επιτροπή/Συμβούλιο (Accord avec l'Arménie), 02.09.2021, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτρια: C. Toader, Γεν. Εισαγγελέας: G. Pitruzzella, ECLI:EU:C:2021:658 – Προσφυγή ακύρωσης

Με την ασκηθείσα προσφυγή, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ζήτησε την ακύρωση της Απόφασης (ΕΕ) 2020/245 του Συμβουλίου, της 17ης Φεβρουαρίου 2020, σχετικά με τη θέση που πρέπει να ληφθεί εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο πλαίσιο του συμβουλίου εταιρικής σχέσης που συγκροτείται βάσει της συνολικής και ενισχυμένης συμφωνίας εταιρικής σχέσης μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας και των κρατών μελών τους, αφενός, και της Δημοκρατίας της Αρμενίας, αφετέρου, όσον αφορά τη θέσπιση του εσωτερικού κανονισμού του συμβουλίου εταιρικής σχέσης και των εσωτερικών κανονισμών της επιτροπής εταιρικής σχέσης, των υποεπιτροπών και άλλων οργάνων που έχουν συσταθεί από το συμβούλιο εταιρικής σχέσης και τη συγκρότηση καταλόγου των υποεπιτροπών, για την εφαρμογή της εν λόγω συμφωνίας με την εξαίρεση του τίτλου II, καθώς και της Απόφασης (ΕΕ) 2020/246 του Συμβουλίου, της 17ης Φεβρουαρίου 2020, σχετικά με τη θέση που πρέπει να ληφθεί εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο πλαίσιο του συμβουλίου εταιρικής σχέσης που συγκροτείται βάσει της συνολικής και ενισχυμένης

συμφωνίας εταιρικής σχέσης μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας και των κρατών μελών τους, αφενός, και της Δημοκρατίας της Αρμενίας, αφετέρου, όσον αφορά τη θέσπιση του εσωτερικού κανονισμού του συμβουλίου εταιρικής σχέσης και των εσωτερικών κανονισμών της επιτροπής εταιρικής σχέσης, των υποεπιτροπών και άλλων οργάνων που έχουν συσταθεί από το συμβούλιο εταιρικής σχέσης και τη συγκρότηση καταλόγου των υποεπιτροπών, για την εφαρμογή του τίτλου II της εν λόγω συμφωνίας (στο εξής, από κοινού: προσβαλλόμενες αποφάσεις).

Η συμφωνία εταιρικής σχέσης με την Αρμενία, που υπογράφηκε στις 24 Νοεμβρίου 2017, προβλέπει τη συγκρότηση ενός συμβουλίου εταιρικής σχέσης και μιας επιτροπής εταιρικής σχέσης καθώς και τη δυνατότητα σύστασης, εφόσον παρίσταται ανάγκη, υποεπιτροπών και άλλων οργάνων. Επίσης, προβλέπεται ότι το συμβούλιο εταιρικής σχέσης είναι αρμόδιο για την κατάρτιση του εσωτερικού κανονισμού του και τον καθορισμό με αυτόν της αποστολής και της λειτουργίας της επιτροπής εταιρικής σχέσης, η οποία είναι επιφορτισμένη, μεταξύ άλλων, με την προετοιμασία των συνεδριάσεων του συμβουλίου εταιρικής σχέσης. Στις 29 Νοεμβρίου 2018, η Επιτροπή και η Ύπατη Εκπρόσωπος της Ευρωπαϊκής Ένωσης για θέματα Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας υπέβαλαν από κοινού πρόταση απόφασης του Συμβουλίου σχετικά με τη θέση που πρέπει να ληφθεί εξ ονόματος της Ένωσης στο πλαίσιο του συμβουλίου εταιρικής σχέσης που συστάθηκε με τη συμφωνία εταιρικής σχέσης με την Αρμενία, όσον αφορά την έκδοση αποφάσεων σχετικά με τους εσωτερικούς κανονισμούς του συμβουλίου εταιρικής σχέσης, της επιτροπής εταιρικής σχέσης και των ειδικών υποεπιτροπών ή οποιουδήποτε άλλου οργάνου. Η επίμαχη πρόταση βασίστηκε στο άρθρο 37 ΣΕΕ καθώς και στο άρθρο 91, στο άρθρο 100 παρ. 2 και στα άρθρα 207 και 209 ΣΛΕΕ, σε συνδυασμό με το άρθρο 218 παρ. 9 ΣΛΕΕ. Εντούτοις, με την τροποποιημένη πρότασή της στις 19 Ιουλίου 2019, η Επιτροπή κατήργησε την αναφορά στο άρθρο 37 ΣΕΕ ως ουσιαστική νομική βάση. Στις 4 Δεκεμβρίου 2019, η Επιτροπή Μόνιμων Αντιπροσώπων (EMA) αποφάσισε να διαχωρίσει την πράξη σχετικά με τη θέση που θα πρέπει να ληφθεί εξ ονόματος της Ένωσης σε δύο αποφάσεις του Συμβουλίου, ήτοι, αφενός, στην Απόφαση 2020/245, με σκοπό τη διασφάλιση της εφαρμογής της συμφωνίας εταιρικής σχέσης με την Αρμενία, εξαιρουμένου του τίτλου II αυτής, η οποία στηρίζεται σε ουσιαστική νομική βάση αποτελούμενη από το άρθρο 91 και τα άρθρα 207 και 209 ΣΛΕΕ (τομείς μεταφορών, εμπορίου και ανάπτυξης) και, αφετέρου, στην Από-

φαση 2020/246, με σκοπό τη διασφάλιση της εφαρμογής του τίτλου II της εν λόγω συμφωνίας, ο οποίος στηρίζεται σε ουσιαστική νομική βάση αποτελούμενη μόνον από το άρθρο 37 ΣΕΕ (συνεργασία στον τομέα της ΚΕΠΠΑ).

Στις 17 Φεβρουαρίου 2020, το Συμβούλιο εξέδωσε τις προσβαλλόμενες αποφάσεις στηριζόμενο στις ίδιες ουσιαστικές νομικές βάσεις. Ενώ η Απόφαση 2020/245 εκδόθηκε με ειδική πλειοψηφία, η Απόφαση 2020/246, λόγω της χρήσης του άρθρου 37 ΣΕΕ ως ουσιαστικής νομικής βάσης, εκδόθηκε με ομοφωνία. Η Επιτροπή, με προσφυγή που άσκησε στις 24 Απριλίου 2020 ενώπιον του Δικαστηρίου, ζήτησε την ακύρωση των προσβαλλόμενων αποφάσεων, υποστηρίζοντας ότι, αφενός, η προσθήκη του άρθρου 37 ΣΕΕ ως νομικής βάσης της Απόφασης 2020/246 και, αφετέρου, ο διαχωρισμός της πράξης του Συμβουλίου σε δύο αποφάσεις στερούντο νομιμότητας.

Σε ό,τι αφορά τον ισχυρισμό περί εσφαλμένης χρήσης του άρθρου 37 ΣΕΕ ως ουσιαστικής νομικής βάσης της Απόφασης 2020/246, με αποτέλεσμα την εφαρμογή του κανόνα της ομοφωνίας από το Συμβούλιο, η Επιτροπή υποστηρίζει ότι η σύνδεση με την ΚΕΠΠΑ που παρουσιάζει ο τίτλος II της συμφωνίας εταιρικής σχέσης με την Αρμενία είναι όλως παρεπόμενη σε σχέση με τα πρωτεύοντα συστατικά στοιχεία της εν λόγω συμφωνίας η οποία αφορά κυρίως το εμπόριο και τη συνεργασία για την ανάπτυξη καθώς και το εμπόριο των υπηρεσιών μεταφορών. Για τον λόγο αυτό, σύμφωνα με την Επιτροπή, η σύνδεση με την ΚΕΠΠΑ δεν αρκεί για να δικαιολογήσει τη συμπερίληψη του άρθρου 37 ΣΕΕ στην ως άνω νομική βάση.

Το Δικαστήριο υπενθυμίζει, συναφώς, ότι, με βάση το άρθρο 218 παρ. 8 ΣΛΕΕ, το Συμβούλιο αποφασίζει, κατά κανόνα, με ειδική πλειοψηφία και μόνο στις περιπτώσεις που αναφέρονται στο εδάφιο β' αποφασίζει με ομοφωνία. Το άρθρο 218 παρ. 8 εδάφιο β' ΣΛΕΕ απαιτεί να εκδίδεται με ομοφωνία, μεταξύ άλλων, απόφαση δυνάμει της παρ. 9 του άρθρου αυτού, όταν η απόφαση αυτή εμπίπτει σε τομέα στον οποίο απαιτείται ομοφωνία για την έκδοση πράξης της Ένωσης. Προκειμένου, λοιπόν, να καθορισθεί αν απόφαση εκδοθείσα στο πλαίσιο της τελευταίας αυτής παραγράφου αφορά τομέα για τον οποίο απαιτείται ομοφωνία, πρέπει να ληφθεί υπόψη η ουσιαστική νομική βάση της. Συνεπώς, ο εφαρμοστέος κανόνας ψηφοφορίας καθορίζεται, σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, αναλόγως της ουσιαστικής νομικής βάσης της οικείας απόφασης. Κατά πάγια νομολογία, η επιλογή της νομικής βάσης πράξης της Ένωσης πρέπει να στηρίζεται σε αντικειμενικά στοιχεία επιδεχόμενα δικαστικό έλεγχο, στα οποία περιλαμβάνονται ο σκοπός και το περιεχόμενο της πράξης αυτής. Αν από την εξέταση της πράξης της Ένωσης προκύπτει ότι αυτή επιδιώκει διττό σκοπό ή ότι απαρτίζεται από δύο συστατικά στοιχεία και αν ο ένας από τους σκοπούς ή τα συστατικά στοιχεία αυτά μπορεί να χαρακτηριστεί ως κύριου ή πρωτεύοντος χαρακτήρα,

ενώ ο άλλος έχει παρεπόμενο απλώς χαρακτήρα, η πράξη πρέπει να στηρίζεται σε μία και μόνη νομική βάση, ήτοι σε εκείνη που επιβάλλεται από τον κύριο ή τον πρωτεύοντα σκοπό ή το κύριο ή το πρωτεύον συστατικό στοιχείο.

Εν προκειμένω, μολονότι οι προσβαλλόμενες αποφάσεις αφορούν τυπικώς διαφορετικούς τίτλους της συμφωνίας εταιρικής σχέσης με την Αρμενία, ο τομέας στον οποίο εμπίπτουν και, ως εκ τούτου, η ουσιαστική νομική βάση της επίμαχης εξωτερικής δράσης της Ένωσης πρέπει να εκτιμηθούν υπό το πρίσμα της συμφωνίας αυτής στο σύνολό της. Δύο χωριστές αποφάσεις του Συμβουλίου, στηριζόμενες σε διαφορετικές νομικές βάσεις, οι οποίες όμως σκοπούν στον καθορισμό της ενιαίας θέσης που πρέπει να ληφθεί εξ ονόματος της Ένωσης όσον αφορά τη λειτουργία των οργάνων που συστάθηκαν με τη συμφωνία αυτή, θα μπορούσαν να εκδοθούν μόνον εάν η συμφωνία, εξεταζόμενη στο σύνολό της, περιλαμβάνει διαφορετικά συστατικά στοιχεία τα οποία αντιστοιχούν στις διαφορετικές νομικές βάσεις που χρησιμοποιήθηκαν για την έκδοση των εν λόγω αποφάσεων. Το Δικαστήριο υπογραμμίζει εδώ ότι ο χαρακτηρισμός μιας συμφωνίας ως συμφωνίας συνεργασίας για την ανάπτυξη πρέπει να πραγματοποιείται με γνώμονα το βασικό αντικείμενό της. Για τον λόγο αυτό, μολονότι οι διατάξεις του τίτλου II της συμφωνίας εταιρικής σχέσης με την Αρμενία αφορούν θέματα δυνάμενα να υπαχθούν στην ΚΕΠΠΑ, οι ίδιες αυτές διατάξεις είναι ελάχιστες (συγκεκριμένα 9) σε σχέση με το σύνολο των άρθρων της εν λόγω συμφωνίας (συγκεκριμένα 386), των οποίων η πλειονότητα αφορά τους τομείς του εμπορίου και της συνεργασίας για την ανάπτυξη. Επιπλέον, οι επίμαχες διατάξεις του τίτλου II της συμφωνίας περιορίζονται κατά τα ουσιώδη σε προγραμματικής φύσης δηλώσεις των συμβαλλομένων μερών. Παράλληλα, από την πλειονότητα των διατάξεων της συμφωνίας προκύπτει ότι η τελευταία αποσκοπεί κυρίως στη θέσπιση του πλαισίου της συνεργασίας στον τομέα των μεταφορών, του εμπορίου και της ανάπτυξης μεταξύ της Ένωσης και των κρατών μελών της, αφενός, και της Δημοκρατίας της Αρμενίας, αφετέρου. Βεβαίως, ορισμένοι από τους ειδικούς σκοπούς της συμφωνίας μπορούν να υπαχθούν στην ΚΕΠΠΑ. Ωστόσο, η απαρτίωση των ειδικών αυτών σκοπών δεν συνοδεύεται από κανένα πρόγραμμα δράσης ή συγκεκριμένες λεπτομέρειες συνεργασίας στον τομέα αυτόν, στοιχεία που θα ήταν ικανά να αποδείξουν ότι η ΚΕΠΠΑ αποτελεί ένα από τα διακριτά συστατικά στοιχεία της συμφωνίας. Συνεπώς, πρέπει να γίνει δεκτό ότι τα βασικά συστατικά στοιχεία της εν λόγω συμφωνίας περιλαμβάνουν τα συνδεδεμένα με την ΚΕΠΠΑ στοιχεία του πολιτικού διαλόγου τα οποία ο διάλογος αυτός περιέχει, με αποτέλεσμα να μην μπορεί η ΚΕΠΠΑ να θεωρηθεί ως διακριτό συστατικό στοιχείο της συμφωνίας, αλλά, αντιθέτως, ως παρεπόμενο στοιχείο.

Βεβαίως, το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται μια πράξη μπορεί επίσης να λαμβάνεται υπόψη προκειμένου να προσδιορισθεί η νομική βάση της. Στοιχείο του ευρύτερου πλαισίου εν προκειμένω μπορεί να θεωρηθεί η σύγκρουση στο Ναγκόρνο-Καραμπάχ. Εντούτοις, η συμφωνία εταιρικής σχέσης με την Αρμενία δεν προβλέπει κανένα συγκεκριμένο ή ειδικό μέτρο για την αντιμετώπιση της κατάστασης αυτής η οποία θέτει σε κίνδυνο τη διεθνή ασφάλεια.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι κακώς το Συμβούλιο επέλεξε το άρθρο 37 ΣΕΕ ως ουσιαστική νομική βάση και το άρθρο 218 παρ. 8 εδάφιο β' ΣΛΕΕ ως διαδικαστική νομική βάση της Απόφασης 2020/246. Το Δικαστήριο ακυρώνει, επομένως, την Απόφαση 2020/246.

Το Δικαστήριο ακυρώνει επίσης την Απόφαση 2020/245, διαπιστώνοντας ότι αυτή, όπως προκύπτει από την αιτιολογική σκ. της 10 και από το άρθρο της 1, δεν αφορά τη θέση που πρέπει να ληφθεί εξ ονόματος της Ένωσης στο πλαίσιο του συμβουλίου εταιρικής σχέσης που συγκροτήθηκε με τη συμφωνία εταιρικής σχέσης με την Αρμενία, καθόσον η θέση αυτή αφορά την εφαρμογή του τίτλου II της εν λόγω συμφωνίας. Εφόσον το Δικαστήριο έκρινε ότι οι διατάξεις του τίτλου II της συμφωνίας δεν αποτελούν διακριτό συστατικό στοιχείο της εν λόγω συμφωνίας, προκύπτει ότι τίποτε δεν δικαιολογούσε την επιλογή του Συμβουλίου να αποκλείσει την επίμαχη θέση από το αντικείμενο της Απόφασης 2020/245 και να εκδώσει χωριστή απόφαση βάσει του άρθρου 218 παρ. 9 ΣΛΕΕ.

Για λόγους ασφαλείας δικαίου, το Δικαστήριο αποφάσισε να διατηρήσει σε ισχύ τα αποτελέσματα των ακυρωθεισών αποφάσεων μέχρις ότου το Συμβούλιο εκδώσει νέα απόφαση που θα συμμορφώνεται με την απόφαση του Δικαστηρίου.

► Επενδυτική διαιτησία

Συνθήκη για τον Χάρτη Ενέργειας

προδικαστική παραπομπή – Συνθήκη για τον Χάρτη Ενέργειας – άρθρο 26 – δεν έχει εφαρμογή μεταξύ κρατών μελών – διαιτητική απόφαση – δικαστικός έλεγχος – αρμοδιότητα δικαστηρίου κράτους μέλους – διαφορά ανακύπτουσα μεταξύ φορέα τρίτου κράτους και άλλου τρίτου κράτους – αρμοδιότητα του δικαστηρίου – άρθρο 1 σημείο 6 της Συνθήκης για τον Χάρτη Ενέργειας – έννοια του όρου «επένδυση»

ΔΕΕ C-741/19, République de Moldavie, 02.09.2021, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: L. S. Rossi, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2021:655 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της Δημοκρατίας της

Μολδαβίας και της Komstroy LLC, ουκρανικής επιχείρησης διανομής ηλεκτρικής ενέργειας, σχετικά με την αρμοδιότητα διαιτητικού δικαστηρίου το οποίο εξέδωσε την απόφασή του στο Παρίσι, στις 25 Οκτωβρίου 2013.

Τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης έχουν ως εξής. Δυνάμει συμβάσεων που συνήφθησαν το 1999, η Ukrenerg, ουκρανική επιχείρηση παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, πώλησε ηλεκτρική ενέργεια στην Energoalians, ουκρανική επιχείρηση διανομής ηλεκτρικής ενέργειας, η οποία τη μεταπώλησε στην Derimen Properties Limited, εταιρεία εγκατεστημένη στις Βρετανικές Παρθένες Νήσους, η οποία, με τη σειρά της, τη μεταπώλησε στην Moldtranselectro, δημόσια молδαβική επιχείρηση. Οι ποσότητες ηλεκτρικής ενέργειας που έπρεπε να παρασχεθούν καθορίζονταν κάθε μήνα μεταξύ της Moldtranselectro και της Ukrenerg, η οποία παρείχε την ηλεκτρική αυτή ενέργεια υπό τους όρους της «DAF Incoterms 1990», δηλαδή μέχρι τα σύνορα μεταξύ Ουκρανίας και Μολδαβίας, από την πλευρά της Ουκρανίας.

Ενώ η Derimen Properties Limited εξόφλησε εξ ολοκλήρου την Energoalians, η Moldtranselectro εξόφλησε μερικώς μόνον την Derimen Properties Limited. Ακολούθως, η Derimen Properties Limited εκχώρησε στην Energoalians την απαίτησή της κατά της Moldtranselectro. Η Moldtranselectro εξόφλησε μερικώς μόνον το χρέος της έναντι της Energoalians, με εκχώρηση απαιτήσεων. Προσφεύγοντας στα молδαβικά και, εν συνεχεία, στα ουκρανικά δικαστήρια, η Energoalians επέδωξε να επιτύχει την αποπληρωμή του υπολοίπου της οφειλής, ύψους περίπου 13.735.000 ευρώ. Θεωρώντας ότι η εν λόγω συμπεριφορά της Δημοκρατίας της Μολδαβίας αποτελεί κατάφωρη παραβίαση των δεσμεύσεων που αναλήφθηκαν βάσει της Συνθήκης για τον Χάρτη Ενέργειας (στο εξής: ΣΧΕ), η Energoalians προσέφυγε στην *ad hoc* διαιτητική διαδικασία που προβλέπεται στο άρθρο 26 παρ. 4 στοιχείο β' της ΣΧΕ.

Στις 25 Οκτωβρίου 2013, το *ad hoc* διαιτητικό δικαστήριο, το οποίο συστάθηκε βάσει των κανόνων περί διαιτησίας της UNCITRAL, με έδρα το Παρίσι, κήρυξε εαυτό αρμόδιο και έκρινε ότι η Δημοκρατία της Μολδαβίας παρέβη τις διεθνείς δεσμεύσεις της που απορρέουν από τη ΣΧΕ. Ως εκ τούτου, την υποχρέωσε να καταβάλει στην Energoalians ορισμένο χρηματικό ποσό βάσει της εν λόγω Συνθήκης. Στις 25 Νοεμβρίου 2013, η Δημοκρατία της Μολδαβίας άσκησε αγωγή ακύρωσης της ως άνω διαιτητικής απόφασης ενώπιον του *cour d'appel de Paris*, επικαλούμενη παραβίαση διάταξης δημόσιας τάξης, και συγκεκριμένα της διάταξης που αφορά την αρμοδιότητα του διαιτητικού δικαστηρίου. Το *cour d'appel de Paris* ακύρωσε τη διαιτητική απόφαση με το αιτιολογικό ότι η διαφορά μεταξύ της Energoalians και της Δημοκρατίας της Μολδαβίας αφορούσε απαίτηση που δεν μπορούσε να θεωρηθεί ως «επένδυση» κατά την έννοια της ΣΧΕ και,

συνεπώς, δεν μπορούσε να θεμελιώσει αρμοδιότητα του διαιτητικού δικαστηρίου. Κατόπιν αίτησης αναιρέσης που ασκήθηκε από την Komstroy, η οποία διαδέχθηκε την Energoalians από τις 6 Οκτωβρίου 2014, το Cour de cassation αναίρεσε την απόφαση του cour d'appel de Paris και ανέπεμψε τους διαδίκους ενώπιον του τελευταίου προς εκδίκαση της υπόθεσης υπό διαφορετική σύνθεση. Ενώπιον του cour d'appel de Paris, η Δημοκρατία της Μολδαβίας υποστήριξε ότι το διαιτητικό δικαστήριο όφειλε να κηρύξει εαυτό αναρμόδιο καθόσον δεν υφίσταται «επένδυση» κατά την έννοια της ΣΧΕ, δηλαδή επένδυση που να έχει διενεργηθεί από επιχείρηση «άλλου συμβαλλόμενου μέρους» της ΣΧΕ «στην επικράτεια» της Μολδαβίας, δεδομένου ότι η εκχωρηθείσα από την Derimen Properties Limited στην Energoalians απαίτηση απορρέει από σύμβαση πώλησης ηλεκτρικής ενέργειας. Η Komstroy, αντίθετα, ισχυρίστηκε ότι το διαιτητικό δικαστήριο ήταν αρμόδιο βάσει του άρθρου 26 της ΣΧΕ, δεδομένου ότι πληρούνταν όλες οι σχετικές προϋποθέσεις που προβλέπονται στις διατάξεις του εν λόγω άρθρου.

Υπό τις συνθήκες αυτές, το cour d'appel de Paris αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο προδικαστικά ερωτήματα σχετικά με το εάν η διαφορά μεταξύ της Δημοκρατίας της Μολδαβίας και της Energoalians αφορά επένδυση κατά την έννοια της ΣΧΕ και, σε περίπτωση καταφατικής απάντησης, εάν η επένδυση αυτή διενεργήθηκε από την Energoalians, και μάλιστα στην «επικράτεια» της Μολδαβίας.

Αρχικώς, το Δικαστήριο εξετάζει εάν είναι αρμόδιο να απαντήσει στα προδικαστικά ερωτήματα. Εν προκειμένω, υπενθυμίζεται ότι το γεγονός και μόνο ότι η ΣΧΕ είναι μεικτή συμφωνία, συναφθείσα από την Ένωση και από πολλά κράτη μέλη, δεν μπορεί να αποκλείσει την αρμοδιότητα του Δικαστηρίου να αποφανθεί επί της υπόθεσης, και συγκεκριμένα επί του όρου «επένδυση» κατά την έννοια της ΣΧΕ. Εξάλλου, από την ημερομηνία έναρξης ισχύος της Συνθήκης της Λισσαβώνας, η Ένωση έχει, όσον αφορά τις άμεσες ξένες επενδύσεις, αποκλειστική αρμοδιότητα κατά το άρθρο 207 ΣΛΕΕ και, όσον αφορά άλλες επενδύσεις, πλην των άμεσων, συντρέχουσα αρμοδιότητα. Επομένως, το Δικαστήριο καταλήγει στο συμπέρασμα, αφενός, ότι είναι αρμόδιο να ερμηνεύσει τη ΣΧΕ στο πλαίσιο διαδικασίας προδικαστικής παραπομπής και, αφετέρου, ότι ο καθορισμός του τόπου της έδρας της διαιτησίας στο έδαφος της Γαλλίας (Παρίσι) συνεπάγεται ότι στη διαφορά της κύριας δίκης καθίσταται εφαρμοστέο το γαλλικό δίκαιο ως *lex fori*, τμήμα του οποίου αποτελεί το δίκαιο της Ένωσης. Τούτο σημαίνει ότι, για τις ανάγκες της διαδικασίας που διεξάγεται στο έδαφος του εν λόγω κράτους μέλους, εφαρμόζεται το δίκαιο της Ένωσης, την τήρηση του οποίου έχει την υποχρέωση να εξασφαλίζει το επιλαμβανόμενο της υπόθεσης δικαστήριο,

σύμφωνα με το άρθρο 19 ΣΕΕ. Εφόσον τα υποβληθέντα από το αιτούν δικαστήριο ερωτήματα αφορούν την ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης, το Δικαστήριο υποχρεούται, κατ' αρχήν, να αποφανθεί. Με βάση τα ανωτέρω, πρέπει να γίνει δεκτό ότι το Δικαστήριο είναι αρμόδιο να απαντήσει στα προδικαστικά ερωτήματα.

Με το πρώτο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσίαν, να διευκρινιστεί αν το άρθρο 1 σημείο 6 της ΣΧΕ και το άρθρο 26 παρ. 1 της ΣΧΕ έχουν την έννοια ότι η απόκτηση, από επιχείρηση συμβαλλόμενου μέρους της Συνθήκης αυτής, απαίτησης η οποία απορρέει από σύμβαση παροχής ηλεκτρικής ενέργειας, μη συνδεόμενη με επένδυση, και την οποία κατέχει επιχείρηση κράτους που δεν είναι συμβαλλόμενο μέρος της εν λόγω Συνθήκης έναντι δημόσιας επιχείρησης άλλου συμβαλλόμενου μέρους της ίδιας Συνθήκης, μπορεί να συνιστά «επένδυση», κατά την έννοια των εν λόγω διατάξεων, μολονότι η απαίτηση δεν συνεπάγεται καμία εισφορά εκ μέρους του αποκτώντος στην επικράτεια του συμβαλλόμενου μέρους υποδοχής. Προκειμένου να δοθεί απάντηση στο εν λόγω προδικαστικό ερώτημα, το Δικαστήριο εκτιμά ότι πρέπει κατ' αρχάς να διευκρινιστεί ποιες διαφορές μεταξύ συμβαλλόμενου μέρους και επενδυτή άλλου συμβαλλόμενου μέρους, με αντικείμενο επένδυση του τελευταίου στην επικράτεια του πρώτου, μπορούν να υποβληθούν ενώπιον διαιτητικού δικαστηρίου κατ' εφαρμογήν του άρθρου 26 της ΣΧΕ.

Αρχικά, υπενθυμίζεται ότι, σύμφωνα με πάγια νομολογία, μια διεθνής συμφωνία δεν πρέπει να θίγει το σύστημα κατανομής αρμοδιοτήτων που καθιερώνουν οι Συνθήκες και, συνακόλουθα, την αυτονομία του νομικού συστήματος της Ένωσης, τον σεβασμό του οποίου εγγυάται το Δικαστήριο. Προκειμένου να διαφυλάσσονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και η αυτονομία της έννομης τάξης της Ένωσης, το Δικαστήριο διατηρεί, μέσω του θεσμού της προδικαστικής παραπομπής, αποκλειστική αρμοδιότητα ως προς την οριστική ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης. Ένα διαιτητικό δικαστήριο, όπως αυτό της υπόθεσης της κύριας δίκης, δεν μπορεί να θεωρηθεί «δικαστήριο κράτους μέλους», κατά την έννοια του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, και, ως εκ τούτου, δεν έχει την εξουσία να υποβάλλει στο Δικαστήριο αιτήσεις προδικαστικής απόφασης. Σε μια τέτοια περίπτωση, πρέπει να εξακριβωθεί αν η εκδοθείσα από ένα τέτοιο δικαστήριο διαιτητική απόφαση υπόκειται στον έλεγχο δικαστηρίου κράτους μέλους και αν ο έλεγχος αυτός μπορεί να εξασφαλίσει πλήρως την τήρηση του δικαίου της Ένωσης, διασφαλίζοντας ότι ζητήματα που άπτονται του εν λόγω δικαίου και τα οποία θα μπορούσε να κληθεί να εκδικάσει το δικαστήριο αυτό μπορούν, ενδεχομένως, να υποβληθούν στο Δικαστήριο στο πλαίσιο αίτησης προδικαστικής απόφασης. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο παρατηρεί ότι, στο πλαίσιο της υπόθεσης της κύριας δίκης, τα μέρη επέλεξαν την πα-

ραπομπή της διαφοράς σε *ad hoc* διαιτητικό δικαστήριο με έδρα το Παρίσι. Αυτό σημαίνει ότι το γαλλικό δίκαιο καθίσταται εφαρμοστέο στη διαδικασία ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου, η οποία έχει ως αντικείμενο τον δικαστικό έλεγχο της εκδοθείσας από το εν λόγω δικαστήριο διαιτητικής απόφασης. Ωστόσο, ένας τέτοιος έλεγχος μπορεί να ασκηθεί μόνον κατά το μέτρο που τούτο επιτρέπεται από το εσωτερικό δίκαιο του κράτους μέλους στο οποίο ανήκει το αιτούν δικαστήριο, εν προκειμένω από το γαλλικό δίκαιο.

Με βάση τα παραπάνω, προκύπτει ότι, εάν οι διατάξεις του άρθρου 26 της ΣΧΕ που καθιστούν δυνατή την παραπομπή της επίλυσης μιας διαφοράς σε ένα τέτοιο δικαστήριο μπορούσαν να έχουν εφαρμογή σε διαφορά ανακύπτουσα μεταξύ επενδυτή κράτους μέλους και ενός άλλου κράτους μέλους, τούτο θα σήμαινε ότι η Ένωση και τα συμβαλλόμενα στην εν λόγω Συνθήκη κράτη μέλη, διά της σύναψης της ΣΧΕ, έχουν καθιερώσει έναν μηχανισμό επίλυσης διαφορών δυνάμενο να αποκλείει την επίλυση της διαφοράς αυτής, η οποία ωστόσο αφορά την ερμηνεία ή την εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης, κατά τρόπο που να διασφαλίζει την πλήρη αποτελεσματικότητα του δικαίου αυτού. Βεβαίως, μια διεθνής συμφωνία, η οποία προβλέπει τη σύσταση δικαιοδοτικού οργάνου επιφορτισμένου με την ερμηνεία των διατάξεών της, δεν είναι, κατ' αρχήν, ασύμβατη με το δίκαιο της Ένωσης. Ωστόσο, η άσκηση της αρμοδιότητας της Ένωσης στο τομέα του διεθνούς δικαίου δεν μπορεί να εκτείνεται μέχρι του σημείου να καθίσταται δυνατή η πρόβλεψη, σε διεθνή συμφωνία, διάταξης κατά την οποία διαφορά ανακύπτουσα μεταξύ επενδυτή κράτους μέλους και άλλου κράτους μέλους, απτόμενη του δικαίου της Ένωσης, μπορεί να εξαιρείται από το δικαιοδοτικό σύστημα της Ένωσης, κατά τρόπο ώστε να μην διασφαλίζεται η πλήρης αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης. Επομένως, πρέπει να γίνει δεκτό ότι το άρθρο 26 παρ. 2 στοιχείο γ' της ΣΧΕ έχει την έννοια ότι δεν έχει εφαρμογή σε διαφορές μεταξύ κράτους μέλους και επενδυτή άλλου κράτους μέλους σχετικά με επένδυση του εν λόγω επενδυτή στο πρώτο κράτος μέλος. Εντός της Ένωσης, οι εν λόγω διαφορές πρέπει να επιλύονται από όργανα που εντάσσονται στο επίσημο δικαιοδοτικό σύστημα της ενωσιακής έννομης τάξης, έτσι ώστε να διαφυλάσσεται η συνοχή και η ενότητα της ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης μέσω του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής.

Σε ό,τι αφορά περαιτέρω τον όρο «επένδυση» του άρθρου 1 σημείο 6 εδάφιο α' της ΣΧΕ, το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι η έννοια αυτή χαρακτηρίζεται από τη σωρευτική συνδρομή δύο προϋποθέσεων. Πρώτον, πρέπει να πρόκειται για περιουσιακό στοιχείο το οποίο κατέχει ή ελέγχει άμεσα ή έμμεσα ένας επενδυτής και, δεύτερον, το εν λόγω περιουσιακό στοιχείο πρέπει να περιλαμβάνει τουλάχιστον ένα εκ των απαριθμούμενων στα στοιχεία α'

έως στ' της διάταξης αυτής στοιχείων. Όσον αφορά την πρώτη προϋπόθεση, διαπιστώνεται ότι απαίτηση η οποία απορρέει από σύμβαση παροχής ηλεκτρικής ενέργειας αποτελεί περιουσιακό στοιχείο το οποίο κατέχει άμεσα ένας επενδυτής. Η Komstroy πρέπει, πράγματι, να θεωρηθεί ως επενδυτής που κατέχει άμεσα περιουσιακό στοιχείο υπό τη μορφή απαίτησης απορρέουσας από σύμβαση παροχής ηλεκτρικής ενέργειας. Όσον αφορά τη δεύτερη προϋπόθεση, διαπιστώνεται ότι η επίμαχη στην κύρια δίκη απαίτηση πηγάζει από μια απλή σύμβαση παροχής ηλεκτρικής ενέργειας η οποία, ως εμπορική πράξη, δεν μπορεί, αφ' εαυτής, να αποτελεί «επένδυση» κατά την έννοια του άρθρου 1 σημείο 6 της ΣΧΕ.

Συνεπώς, καταλήγει το Δικαστήριο, το άρθρο 1 σημείο 6 και το άρθρο 26 παρ. 1 της ΣΧΕ έχουν την έννοια ότι η απόκτηση, από επιχείρηση συμβαλλόμενου μέρους της Συνθήκης αυτής, απαίτησης η οποία απορρέει από σύμβαση παροχής ηλεκτρικής ενέργειας, μη συνδεδεμένη με επένδυση, και την οποία κατέχει επιχείρηση κράτους το οποίο δεν είναι συμβαλλόμενο μέρος της εν λόγω Συνθήκης έναντι δημόσιας επιχείρησης άλλου συμβαλλόμενου μέρους της ίδιας Συνθήκης, δεν συνιστά «επένδυση», κατά την έννοια των εν λόγω διατάξεων.

Η απάντηση στα άλλα δύο προδικαστικά ερωτήματα παρέλκει.

► Υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής εθνικού δικαστηρίου τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας

Εξαιρέσεις

προδικαστική παραπομπή – άρθρο 267 ΣΛΕΕ – υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής την οποίαν υπέχουν τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας – εξαιρέσεις από την υποχρέωση αυτή – κριτήρια – ερώτημα σχετικό με την ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης το οποίο εγείρεται από τους διαδίκους της δίκης ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου μετά την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως του Δικαστηρίου στο πλαίσιο της δίκης αυτής – έλλειψη διευκρινίσεων όσον αφορά τους λόγους για τους οποίους είναι αναγκαία η απάντηση στα προδικαστικά ερωτήματα – εν μέρει απαράδεκτη αίτηση προδικαστικής απόφασης

ΔΕΕ C-561/19, Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi και Catania Multiservizi, 06.10.2021, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: Κ. Lenaerts, Εισηγητής: Α. Arabadjiev, Γεν. Εισαγγελέας: Μ. Bobek, ECLI:EU:C:2021:799 – Προδικαστική παραπομπή

Βλ. στο παρόν τεύχος της ΕΕΕυρΔ, Παρατηρήσεις Μ. Σαπαρδάνη, σ. 547.

II. ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

Επιμ.: Μαρία Σαπαρδάνη

► Συμπράξεις

Ευθύνη θυγατρικής εταιρείας για αντι-ανταγωνιστικές πρακτικές της μητρικής

προδικαστική παραπομπή – ανταγωνισμός – αποκατάσταση της ζημίας που προκλήθηκε από πρακτική απαγορευόμενη από το άρθρο 101 ΣΛΕΕ – προσδιορισμός των οντοτήτων που ευθύνονται για την αποκατάσταση της ζημίας – αγωγή αποζημίωσης η οποία στρέφεται κατά της θυγατρικής μιας μητρικής εταιρείας και η οποία ασκήθηκε κατόπιν απόφασης διαπιστώνουσας τη συμμετοχή της μητρικής και μόνον εταιρείας σε σύμπραξη – έννοια της «επιχείρησης» – έννοια της «οικονομικής ενότητας»

ΔΕΕ C-882/19, Sumal, 06.10.2021, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: D. Šváby, Γεν. Εισαγγελέας: G. Pitruzzella, ECLI:EU:C:2021:800 – Προδικαστική παραπομπή

Βλ. στο παρόν τεύχος της ΕΕΕυρΔ, Παρατηρήσεις Ε. Τζούλια, σ. 538.

► Κρατικές ενισχύσεις

Έννοια «νέας» ενίσχυσης

προδικαστική παραπομπή – κρατικές ενισχύσεις – αγορά βιοντίζελ – καθεστώς ενισχύσεων το οποίο καθιερώνει ορισμένες ποσοστώσεις βιοντίζελ απαλλασσόμενες από την καταβολή ειδικού φόρου κατανάλωσης – τροποποίηση του εγκεκριμένου καθεστώτος ενισχύσεων – μεταβολή των κριτηρίων κατανομής των ποσοστώσεων – υποχρέωση προηγούμενης κοινοποίησης στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή – Κανονισμός (ΕΚ) 659/1999 – άρθρο 1 στοιχείο γ' – έννοια της «νέας ενίσχυσης» – Κανονισμός (ΕΚ) 794/2004 – άρθρο 4 παρ. 1 – έννοια της «μεταβολής υφισταμένης ενίσχυσης»

ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-915/19 έως C-917/19, Eco Fox, 28.10.2021, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος (Εισηγητής): E. Regan, Γεν. Εισαγγελέας: E. Tanchev, ECLI:EU:C:2021:887 – Προδικαστική παραπομπή

Με διαδοχικές νομοθετικές ρυθμίσεις, το ιταλικό κράτος θέσπισε τρία διαφορετικά προγράμματα πολυετούς διάρκειας για την προώθηση της δημιουργίας μιας εθνικής αγοράς ντίζελ βιολογικής προέλευσης. Τα προγράμματα αυτά αφορούσαν την εφαρμογή προτιμησιακού συντελεστή ειδικού φόρου κατανάλωσης επί του προϊόντος βιοντίζελ και είχαν εγκριθεί από την Επιτροπή (N. 461/2001, N. 582/2004 και N. 326/2007).

Στη συνέχεια, το Consiglio di Stato (ιταλικό Συμβούλιο της Επικρατείας) ακύρωσε ορισμένες διατάξεις των εν λόγω νομοθετικών πράξεων που αφορούσαν τα κριτήρια κατανομής στους παραγωγούς ποσοτήτων του βιοντίζελ που απαλλάσσονται από τον ειδικό φόρο κατανάλωσης. Ο Ιταλός Υπουργός Οικονομίας και Οικονομικών, προκειμένου να συμμορφωθεί με τις αποφάσεις αυτές, εξέδωσε την υπουργική απόφαση υπ' αριθ. 37/2015, με την οποία αναδιατύπωσε τις ακυρωθείσες διατάξεις. Συγκεκριμένα, ενώ στις προηγούμενες μορφές του καθεστώτος που υφίσταντο πριν από την υπουργική αυτή απόφαση τα κριτήρια χορήγησης των φορολογικώς προνομιακών ποσοστώσεων βιοντίζελ απέδιδαν μικρότερο συντελεστή στην παραγωγική ικανότητα κάθε εμπλεκόμενης επιχείρησης και μεγαλύτερο στο ιστορικό της παραγωγής κάθε επιχείρησης, δηλαδή στην ποσότητα βιοντίζελ την οποία αυτή είχε όντως διαθέσει στην αγορά κατά τα προηγούμενα έτη, με τη νέα ρύθμιση καθορίσθηκε αναδρομικά ενιαίος συντελεστής και για τα δύο κριτήρια.

Η Eco Fox, που ήταν ένας από τους δικαιούχους των προνομιακών ποσοστώσεων βιοντίζελ, άσκησε προσφυγή με αίτημα την ακύρωση της υπουργικής απόφασης, υποστηρίζοντας ότι συνιστούσε νέα κρατική ενίσχυση. Το ιταλικό δικαστήριο απέρριψε την εν λόγω προσφυγή στο σύνολό της, καθώς έκρινε ότι δεν θεσπίστηκε νέο καθεστώς κρατικών ενισχύσεων, αλλά ότι καθορίσθηκαν αναδρομικά ορισμένοι συντελεστές κατανομής των προϊόντων βιοντίζελ, χωρίς να μεταβληθεί η διάρκεια, ο προϋπολογισμός και ο σκοπός των προηγούμενων καθεστώτων.

Κατά της απόφασης αυτής, η Eco Fox άσκησε έφεση, εμμένοντας στην άποψη ότι η επίμαχη εθνική ρύθμιση συνιστά νέα κρατική ενίσχυση, στο μέτρο που η προηγούμενη ακυρώθηκε αναδρομικά, ή έστω τροποποίηση υφιστάμενης ενίσχυσης η οποία πρέπει να κοινοποιηθεί στην Επιτροπή. Στο πλαίσιο αυτό, το Consiglio di Stato απέστειλε προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, προκειμένου να διευκρινισθεί εάν η τροποποίηση προτιμησιακού φορολογικού καθεστώτος για βιοντίζελ, το οποίο έχει προηγουμένως εγκριθεί από την Επιτροπή, πρέπει να θεωρηθεί ως νέα ενίσχυση υποκείμενη στην υποχρέωση κοινοποίησης του άρθρου 108 παρ. 3 ΣΛΕΕ, δεδομένου ότι η τροποποίηση αυτή συνίσταται στη μεταβολή, με αναδρομική ισχύ, των κριτηρίων κατανομής των ποσοστώσεων βιοντίζελ, για το οποίο ισχύει ο μειωμένος συντελεστής ειδικού φόρου κατανάλωσης.

Το ΔΕΕ διαπίστωσε, αρχικά, ότι η επίμαχη εθνική ρύθμιση μετέβαλε, πράγματι, τα κριτήρια κατανομής μεταξύ των δικαιούχων των ποσοτήτων βιοντίζελ στις οποίες εφαρμόζεται ο μειωμένος συντελεστής ειδικού φόρου κατανάλωσης αναδρομικά για τις χρήσεις 2006 έως 2009. Κατά το ΔΕΕ, το εγκεκριμένο καθεστώς απέδιδε μεγαλύτερη βαρύτητα στο κριτήριο του ιστορικού της παραγωγής

εκάστης εμπλεκόμενης επιχείρησης, πράγμα που είχε ως συνέπεια οι παραγωγοί που δραστηριοποιούνται στον τομέα του βιοντίζελ για πολλά έτη να λαμβάνουν κάθε φορά μεγαλύτερη φορολογικώς προνομιακή ποσότητα βιοντίζελ από εκείνη η οποία χορηγούνταν στους παραγωγούς, οι οποίοι, μολονότι είχαν μεγαλύτερη παραγωγική ικανότητα, είχαν εισέλθει στην αγορά πιο πρόσφατα.

Το ΔΕΕ διαπίστωσε, όμως, ότι η στάθμιση αυτών των δύο κριτηρίων (ιστορικό παραγωγής και παραγωγική ικανότητα) με τον ίδιο συντελεστή δεν επηρέασε ούτε τον κύκλο των δικαιούχων που είχαν γίνει προηγουμένως δεκτοί στο προτιμησιακό καθεστώς ούτε τον προϋπολογισμό του εγκριθέντος από την Επιτροπή καθεστώτος ούτε τον ορισμό του προϊόντος που υπόκειται σε μειωμένο συντελεστή ειδικού φόρου κατανάλωσης.

Συναφώς, το ΔΕΕ έλαβε υπόψη του το γεγονός ότι τα κριτήρια χορήγησης των ποσοτήτων προϊόντος επί των οποίων εφαρμόζεται ο μειωμένος συντελεστής ειδικού φόρου κατανάλωσης δεν αποτελούν στοιχείο επί του οποίου η Επιτροπή στήριξε την εκ μέρους της έγκριση των αρχικών μορφών του επίμαχου καθεστώτος ενισχύσεων. Μάλιστα, το γεγονός ότι ο επανακαθορισμός των κριτηρίων χορήγησης του πλεονεκτήματος είχε ως αποτέλεσμα να χορηγούνται σε ορισμένους δικαιούχους μικρότερες φορολογικά προνομιακές ποσοστώσεις βιοντίζελ από τις αρχικώς προβλεφθείσες, ενώ αυξάνονται οι ποσοστώσεις άλλων δικαιούχων, δεν μπορεί να επηρεάσει την εκτίμηση της Επιτροπής ως προς τη συμβατότητα του καθεστώτος στις σχετικές εγκριτικές αποφάσεις.

Περαιτέρω, το ΔΕΕ διαπίστωσε ότι δεν επήλθε ούτε και τροποποίηση του σκοπού ή της διάρκειας του συγκεκριμένου καθεστώτος.

Βάσει των ανωτέρω, το ΔΕΕ έκρινε ότι η τροποποίηση προτιμησιακού φορολογικού καθεστώτος για βιοντίζελ, το οποίο έχει εγκριθεί από την Επιτροπή, δεν αποτελεί νέο καθεστώς ενισχύσεων που πρέπει να κοινοποιηθεί εκ νέου στην Επιτροπή, όταν η τροποποίηση αυτή συνίσταται στη μεταβολή, με αναδρομική ισχύ, των κριτηρίων κατανομής των ποσοστώσεων βιοντίζελ για το οποίο ισχύει μειωμένος συντελεστής ειδικού φόρου κατανάλωσης, στο μέτρο που η συγκεκριμένη τροποποίηση δεν επηρεάζει τα συστατικά στοιχεία του επίμαχου καθεστώτος, όπως αυτά είχαν εκτιμηθεί από την Επιτροπή κατά την αξιολόγηση της συμβατότητάς του.

Ενίσχυση χρηματοδοτούμενη μέσω οιονεί φορολογικής επιβάρυνσης

κρατικές ενισχύσεις – καθεστώς ενισχύσεων που έθεσε σε εφαρμογή η Γερμανία υπέρ ορισμένων μεγάλων καταναλωτών ηλεκτρικής ενέργειας – απαλλαγή από τα τέλη δικτύου για την περίοδο 2012-2013 – απόφαση που κηρύσσει

σει το καθεστώς ενισχύσεων ασυμβίβαστο με την εσωτερική αγορά και παράνομο, διατάσσει δε την ανάκτηση των καταβληθεισών ενισχύσεων – προσφυγή ακύρωσης – προθεσμία άσκησης προσφυγής – παραδεκτό – έννοια ενίσχυσης – κρατικοί πόροι – επιλεκτικός χαρακτήρας – ίση μεταχείριση – δικαιολογημένη εμπιστοσύνη .

ΓεΔΕΕ T-196/19, AZ/Επιτροπή, 06.10.2021, Τμήμα τρίτο, Πρόεδρος: A. M. Collins, Εισηγητής: Z. Csehi, ECLI:EU:T:2021:646 – Προσφυγή ακυρώσεως

Η εταιρεία AZ είναι κατασκευαστής προσαρμοσμένων αναλογικών και μεικτών ολοκληρωμένων κυκλωμάτων που προορίζονται, κυρίως, για την αυτοκινητοβιομηχανία, τα αεροσκάφη και άλλες βιομηχανίες.

Σύμφωνα με τη γερμανική νομοθεσία, οι αντικυκλικόι καταναλωτές και οι καταναλωτές συνεχούς φορτίου υπέκειντο σε εξατομικευμένα τέλη που επιβάρυναν τους Διαχειριστές Συστημάτων Μεταφοράς (ΔΣΜ) και υπολογίζονταν σύμφωνα με μια μεθοδολογία που είχε καθορίσει η αρμόδια εθνική αρχή, λαμβάνοντας υπόψη το κόστος δικτύου που προκαλούσαν οι καταναλωτές αυτοί, ενώ σε κάθε περίπτωση το τέλος αυτό δεν μπορούσε να είναι χαμηλότερο από το 20% των ισχυόντων γενικών τελών.

Στη συνέχεια, τα εξατομικευμένα τέλη για τους καταναλωτές συνεχούς φορτίου καταργήθηκαν και θεσπίσθηκε πλήρης απαλλαγή από αυτά λόγω της υποτιθέμενα σταθεροποιητικής επίδρασης που ασκούσαν οι καταναλωτές αυτοί στο δίκτυο. Η απαλλαγή αυτή είχε ως αποτέλεσμα μείωση των εσόδων για τους φορείς εκμετάλλευσης δικτύων. Οι ΔΣΜ υποχρεούνταν πλέον να επιστρέφουν στους Διαχειριστές Συστημάτων Διανομής (ΔΣΔ) ποσό ίσο προς τη μείωση των εσόδων τους που προέκυπτε από την επίδικη απαλλαγή. Παράλληλα, οι ΔΣΜ ήταν υποχρεωμένοι να εξισώνουν, μέσω συμψηφισμού μεταξύ τους, το ποσό των πληρωμών τους προς τους ΔΣΔ με τις δικές τους ζημίες που συνεπαγόταν η απαλλαγή από τα τέλη δικτύου, έτσι ώστε ο καθένας να επωμίζεται την ίδια οικονομική επιβάρυνση, υπολογιζόμενη αναλόγως της ποσότητας ηλεκτρικής ενέργειας την οποία παρείχε στους ωφελούμενους από την επίμαχη απαλλαγή και οι οποίοι ήταν συνδεδεμένοι στο δίκτυό του.

Στο πλαίσιο αυτό, η αρμόδια αρχή θέσπισε έναν χρηματοδοτικό μηχανισμό, βάσει του οποίου οι ΔΣΔ εισέπραταν από τους τελικούς καταναλωτές ή τους προμηθευτές ηλεκτρικής ενέργειας μια προσαύξηση, το ποσό της οποίας καταβαλλόταν, στη συνέχεια, ανά μήνα, στους ΔΣΜ. Το ποσό αυτό καθοριζόταν κάθε έτος, εκ των προτέρων, από τους ΔΣΜ, βάσει μεθόδου που επέβαλλε η αρμόδια αρχή.

Κατόπιν σωρείας καταγγελιών σχετικά με την επίμαχη απαλλαγή, η Επιτροπή έκρινε ότι η Γερμανία χορήγησε παράνομα κρατικές ενισχύσεις με τη μορφή της επίδικης

απαλλαγής στους ΔΣΜ. Ειδικά όσον αφορά την προϋπόθεση των κρατικών πόρων κατ' άρθρο 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ, η Επιτροπή διαπίστωσε ότι η απώλεια εσόδων λόγω της επίδικης απαλλαγής μετακυλίστηκε εξ ολοκλήρου στους τελικούς χρήστες με μηχανισμό πλήρους αντιστάθμισης, ο οποίος χρηματοδοτήθηκε με υποχρεωτική εισφορά (προσαύξηση) που επιβλήθηκε σε αυτούς από το κράτος, δηλαδή μέσω μιας οιονεί φορολογικής επιβάρυνσης (SA.34045/2018).

Η εταιρεία AZ άσκησε προσφυγή ακύρωσης κατά της απόφασης της Επιτροπής ενώπιον του ΓεΔΕΕ, αμφισβητώντας τον χαρακτηρισμό της επίμαχης προσαύξησης ως «οιονεί φορολογικής επιβάρυνσης», καθώς δεν υπήρχε κάποιος μηχανισμός πλήρους αντιστάθμισης των ζημιών που βάρυναν τους ΔΣΔ λόγω αδυναμίας μετακύλισης του κόστους της προσαύξησης και, επιπλέον, επειδή το κράτος δεν διέθετε οποιαδήποτε εξουσία ελέγχου επί των ΔΣΔ που εισέπρατταν την εν λόγω προσαύξηση.

Το ΓεΔΕΕ σημείωσε ότι ο χαρακτηρισμός της επίδικης προσαύξησης ως οιονεί φορολογικής επιβάρυνσης αρκεί για να θεωρηθούν τα έσοδα που προκύπτουν από αυτήν ως κρατικοί πόροι, χωρίς να απαιτείται το κράτος να αναλαμβάνει την υποχρέωση να αντισταθμίζει τις ζημιές που προκαλούνται από τη μη καταβολή της εν λόγω φορολογικής επιβάρυνσης, ιδίως σε περίπτωση μη δυνάμενων να ικανοποιηθούν απαιτήσεων. Ειδικότερα, το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι οι ζημιές που προκαλούνται λόγω των μη εισπράξιμων απαιτήσεων και οφείλονται σε αφερεγγυότητα των υπόχρεων δεν συνιστούν απώλεια εσόδων κατά την έννοια του επίμαχου μέτρου και δικαιολογούνται από το γεγονός ότι οι σχέσεις μεταξύ των διαχειριστών του δικτύου και των τελικών οφειλετών είναι ιδιωτικού δικαίου.

Περαιτέρω, το ΓεΔΕΕ επεσήμανε ότι, εν προκειμένω, η αρμόδια αρχή διέταξε, κατά τρόπο νομικά δεσμευτικό, την επίδικη προσαύξηση, επιβάλλοντας στους ΔΣΔ την υποχρέωση να την εισπράττουν από όλους τους τελικούς καταναλωτές ή τους προμηθευτές. Συναφώς, το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι η απουσία ρητής «εξουσιοδότησης» προς τους ΔΣΔ δεν αποτελεί κρίσιμο στοιχείο στην υπό κρίση περίπτωση, εφόσον αποδεικνύεται πως ασκείται κρατικός έλεγχος επί των σχετικών κεφαλαίων, δηλαδή επί του όλου μηχανισμού είσπραξης και κατανομής της επίδικης προσαύξησης. Εξάλλου, όπως επεσήμανε το ΓεΔΕΕ, οι ΔΣΔ ενεργούσαν μόνον ως ενδιάμεσοι στο πλαίσιο της εκτέλεσης του επίμαχου μηχανισμού ο οποίος διεπόταν στο σύνολό του από διατάξεις της κρατικής νομοθεσίας.

Βάσει των ανωτέρω, το ΓεΔΕΕ απέρριψε την προσφυγή της AZ και επικύρωσε την απόφαση της Επιτροπής, καταδικάζοντας την πρώτη στα δικαστικά έξοδα.

Ευνοϊκή φορολογική μεταχείριση της υπεραξίας μετοχών

αίτηση αναίρεσης – κρατικές ενισχύσεις – άρθρο 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ – φορολογικό καθεστώς – διατάξεις περί φόρου εταιρειών οι οποίες επιτρέπουν στις εταιρείες με φορολογική έδρα στην Ισπανία την απόσβεση της υπεραξίας που προκύπτει από την απόκτηση μεριδίων στο κεφάλαιο εταιρειών με φορολογική έδρα εκτός του εν λόγω κράτους μέλους – έννοια της «κρατικής ενίσχυσης» – προϋπόθεση περί επιλεκτικού χαρακτήρα – σύστημα αναφοράς – παρέκκλιση – διαφορετική μεταχείριση – δικαιολόγηση της διαφορετικής μεταχείρισης

ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-51/19 P και C-64/19 P, World Duty Free Group/Επιτροπή, 06.10.2021, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: N. Wahl, Γεν. Εισαγγελέας: G. Pitruzzella, ECLI:EU:C:2021:793 – Αίτηση αναίρεσης

Κατόπιν καταγγελίας, η Επιτροπή αποφάσισε να κινήσει την επίσημη διαδικασία έρευνας όσον αφορά τη διάταξη που προστέθηκε στον ισπανικό νόμο περί φόρου εταιρειών, σύμφωνα με την οποία, όταν επιχείρηση που φορολογείται στην Ισπανία αποκτά μερίδια στο κεφάλαιο «αλλοδαπής εταιρείας» τουλάχιστον της τάξης του 5% και τα διακρατεί αδιαλείπτως για χρονική περίοδο τουλάχιστον ενός έτους, η προκύπτουσα χρηματοοικονομική υπεραξία μπορεί να εκπέσει, υπό τη μορφή απόσβεσης, από τη βάση επιβολής του φόρου εταιρειών τον οποίο οφείλει η οικεία επιχείρηση. Στο πλαίσιο αυτό, προκειμένου μια εταιρεία να χαρακτηριστεί ως «αλλοδαπή», πρέπει να υπόκειται σε φόρο πανομοιότυπο με τον εφαρμοζόμενο στην Ισπανία και τα έσοδά της πρέπει να προέρχονται πρωτίστως από επιχειρηματικές δραστηριότητες που πραγματοποιούνται στο εξωτερικό.

Η Επιτροπή έκρινε ότι με το επίμαχο μέτρο εισήχθη διαφορετική μεταχείριση μεταξύ εθνικών και αλλοδαπών συναλλαγών, καθώς και ότι αυτό παρέκκλιζε από τον ισχύοντα γενικό κανόνα που προέβλεπε ότι η απόσβεση της υπεραξίας είναι δυνατή μόνο στην περίπτωση συνένωσης επιχειρήσεων και όχι με την απόκτηση απλώς ενός ελάχιστου ποσοστού επί του μετοχικού κεφαλαίου άλλης εταιρείας. Ως εκ τούτου, η Επιτροπή κήρυξε μη συμβατό το επίμαχο μέτρο, κατά το μέρος που εφαρμόζεται επί της απόκτησης μεριδίων στο κεφάλαιο εταιρειών εγκατεστημένων εντός της ΕΕ (1η απόφαση Επιτροπής). Συνέχισε όμως τη διεξαγωγή της επίσημης διαδικασίας έρευνας όσον αφορά την απόκτηση μεριδίων στο κεφάλαιο εταιρειών εκτός της ΕΕ, μετά το πέρας της οποίας η Επιτροπή έκρινε ότι το επίμαχο μέτρο συνιστά παράνομο και μη συμβατό καθεστώς ενισχύσεων και διέταξε την Ισπανία να ανακτήσει τις ενισχύσεις που χορήγησε παράνομα (2η απόφαση Επιτροπής) [C 45/07 (πρώην NN 51/07, πρώην CP 9/07)].

Οι προαναφερόμενες αποφάσεις της Επιτροπής ακυρώθηκαν, αρχικά, από το ΓεΔΕΕ (T-219/10 και T-399/11), το οποίο, στη συνέχεια, κλήθηκε να τις επανεξετάσει, κατόπιν αναίρεσης των αποφάσεων του από το ΔΕΕ (C-20/15 P και C-21/15 P). Οι προσφυγές της World Duty Free Group SA (WDFG) απορρίφθηκαν, τελικά, από το ΓεΔΕΕ που έκρινε ότι το επίμαχο μέτρο συνιστούσε παράνομη κρατική ενίσχυση (ΓεΔΕΕ T-219/10 RENV και T-399/11 RENV).

Στη συνέχεια, τόσο η WDFG όσο και η Ισπανία άσκησαν εκ νέου αίτηση αναίρεσης ενώπιον του ΔΕΕ, ισχυριζόμενες ότι το ΓεΔΕΕ υπέπεσε σε ορισμένα νομικά σφάλματα κατά την εφαρμογή της μεθόδου ανάλυσης σε τρία στάδια της επιλεκτικότητας φορολογικών μέτρων, δηλαδή α) κατά τον προσδιορισμό του συστήματος αναφοράς, β) τη διαπίστωση παρέκκλισης του επίμαχου μέτρου από το εν λόγω σύστημα, και γ) τη δικαιολόγηση ή μη αυτής της παρέκκλισης βάσει της φύσης και της οικονομίας του συστήματος αναφοράς.

Καταρχάς, το ΔΕΕ παρατήρησε ότι, όταν ένα φορολογικό μέτρο δεν μπορεί να διαχωριστεί από το συνολικό φορολογικό σύστημα του οικείου κράτους μέλους, πρέπει να γίνεται παραπομπή στο σύστημα αυτό. Αντιθέτως, όταν προκύπτει ότι τέτοιου είδους μέτρο μπορεί σαφώς να διαχωριστεί από το συνολικό σύστημα, δεν αποκλείεται το πλαίσιο αναφοράς το οποίο πρέπει να ληφθεί υπόψη να είναι πιο περιορισμένο από το συνολικό σύστημα, ή ακόμη και να ταυτίζεται με αυτό καθ' εαυτό το μέτρο, όταν το τελευταίο εμφανίζεται ως κανόνας με αυτοτελή νομική λογική και δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί ένα συνεκτικό σύνολο κανόνων δικαίου εκτός του εν λόγω μέτρου. Εν προκειμένω, το ΔΕΕ παρατήρησε ότι, παρόλο που το επίμαχο μέτρο έχει καταρχήν γενικό χαρακτήρα, ο οποίος συνίσταται στο ότι μπορούν *a priori* να υπαχθούν σ' αυτό όλες οι επιχειρήσεις οι οποίες υπόκεινται στον φόρο εταιρειών, δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο να είναι τελικά επιλεκτικό.

Ειδικότερα, το ΔΕΕ σημείωσε πως ένα μέτρο, όπως το επίμαχο στην υπό κρίση περίπτωση, το οποίο αποσκοπεί στην προώθηση των εξαγωγών, μπορεί να θεωρηθεί ως επιλεκτικού χαρακτήρα, εφόσον ωφελεί τις επιχειρήσεις που πραγματοποιούν πράξεις επενδυτικής φύσης στην αλλοδαπή έναντι άλλων επιχειρήσεων οι οποίες βρίσκονται σε συγκρίσιμη πραγματική και νομική κατάσταση, υπό το πρίσμα του σκοπού που επιδιώκεται με το οικείο φορολογικό καθεστώς, αλλά πραγματοποιούν πράξεις της ίδιας φύσης στην ημεδαπή.

Περαιτέρω, το ΔΕΕ έκρινε ότι, παρόλο που το ΓεΔΕΕ εσφαλμένα δέχθηκε ότι ο σκοπός του συστήματος αναφοράς έγκειται στη συνοχή μεταξύ της φορολογικής μεταχείρισης και της λογιστικής μεταχείρισης της υπεραξίας, δεν αποδείχθηκε ότι ο πραγματικά επιδιωκόμενος σκοπός της φορολογικής ουδετερότητας μπορούσε να αποκλείσει τον επιλεκτικό χαρακτήρα της ενίσχυσης

κατά το δεύτερο στάδιο της προαναφερόμενης μεθόδου ανάλυσης της επιλεκτικότητας του μέτρου.

Κατόπιν των ανωτέρω, το ΔΕΕ απέρριψε τις αιτήσεις αναίρεσης και καταδίκασε τις προσφεύγουσες στα δικαστικά έξοδα.

Εφαρμογή του κριτηρίου του ιδιώτη επενδυτή

κρατικές ενισχύσεις – συμφωνίες που συνήψε η *Kärntner Flughafen Betriebsgesellschaft* με τη *Ryanair* και τις θυγατρικές της *Airport Marketing Services* και *Leading Verge.com* – αερολιμενικές υπηρεσίες – υπηρεσίες εμπορικής προώθησης – απόφαση με την οποία οι ενισχύσεις κρίνονται μη συμβατές με την εσωτερική αγορά και διατάσσεται η ανάκτησή τους – έννοια της κρατικής ενίσχυσης – καταλογισμός στο κράτος – πλεονέκτημα – κριτήριο του ιδιώτη επενδυτή – ανάκτηση – άρθρο 41 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων – δικαίωμα πρόσβασης στον φάκελο – δικαίωμα ακρόασης

ΓεΔΕΕ T-448/18, *Ryanair* κ.λπ./Επιτροπή, 29.09.2021, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος (Εισηγητής): D. Spielmann, ECLI:EU:T:2021:626 – Προσφυγή ακυρώσεως

Το αεροδρόμιο Klagenfurt (KLU) βρίσκεται στα περίχωρα της πόλης Klagenfurt, η οποία είναι η πρωτεύουσα της αυστριακής επαρχίας της Καρινθίας. Το KLU ανήκει από το 1939 στην εταιρεία *Kärntner Flughafen Betriebsgesellschaft mbH* (KFBG). Μέτοχοι της KFBG είναι, από το 2003, η επαρχία της Καρινθίας (80%) και ο δήμος του Klagenfurt (20%). Η KFBG έχει μια εξ ολοκλήρου θυγατρική εταιρεία, την *Destinations Management GmbH* (DMG), η οποία ενήργησε ως σύμβουλος για την προσέλκυση αεροπορικών εταιρειών στον αερολιμένα KLU και συνήψε διάφορες συμφωνίες, βάσει των οποίων οι αεροπορικές εταιρείες λάμβαναν σημαντικά χρηματικά ποσά σε αντάλλαγμα για την παροχή υπηρεσιών μάρκετινγκ.

Συγκεκριμένα, το 2002 και το 2006, η αεροπορική εταιρεία *Ryanair DAC* (*Ryanair*), η θυγατρική της, *Ryanair Airport Marketing Services Ltd* (*AMS*), η οποία παρέχει υπηρεσίες μάρκετινγκ, και δραστηριοποιείται ιδίως στην πώληση διαφημιστικού χώρου στην ιστοσελίδα της *Ryanair*, και, τέλος, η θυγατρική της, *Ryanair FR Financing (Malta) Ltd*, πρώην *Leading Verge.com Limited* (*LV*), η οποία αναπτύσσει διαδικτυακές τουριστικές ιδέες, συνήψαν διάφορες συμφωνίες με τους φορείς εκμετάλλευσης του αεροδρομίου KLU, δηλαδή την KFBG και την DMG. Στις συμφωνίες αυτές προβλεπόταν η καταβολή σταθερής ετήσιας πληρωμής στην LV και ετήσιας αμοιβής στην AMS για την παροχή υπηρεσιών μάρκετινγκ.

Το 2005, η KFBG άρχισε να εφαρμόζει καθεστώς παροχής κινήτρων υπό μορφή ποσοστιαίας έκπτωσης επί ορισμέ-

νων τελών αερολιμένα για τις αεροπορικές εταιρείες που εκτελούσαν δρομολόγια από και προς τον αερολιμένα του Klagenfurt, με στόχο την προώθηση της δημιουργίας νέων προορισμών πτήσεων, την εντατικοποίηση της εξυπηρέτησης των υφιστάμενων ανταποκρίσεων καθώς και την αύξηση της συχνότητας και την ενίσχυση της αξιοπιστίας των ανταποκρίσεων πτήσεων. Βάσει αυτού, η Ryanair επωφελήθηκε από την καταβολή σταθερού ποσού 7,62 ευρώ ανά αναχωρούντα επιβάτη, το οποίο αφαιρούνταν από τα αερολιμενικά τέλη που όφειλε η τελευταία.

Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, ο αερολιμένας του KLU χρηματοδοτήθηκε μέσω επιδοτήσεων από τους μετόχους της KFBG, την επαρχία της Καρινθίας και τον δήμο του Klagenfurt, προκειμένου να καλύψει τις ετήσιες λειτουργικές ζημιές των KFBG και DMG, οι οποίες προέκυπταν από τις δαπάνες που σχετιζόνταν με τις προαναφερόμενες συμφωνίες εμπορικής προώθησης.

Το 2007, ανταγωνίστρια της Ryanair εταιρεία υπέβαλε καταγγελία στην Επιτροπή, στην οποία ισχυρίστηκε ότι η Ryanair έλαβε παράνομη κρατική ενίσχυση από το αυστριακό κράτος. Η Επιτροπή, αφού ζήτησε πληροφορίες από τις αυστριακές αρχές και την Ryanair, κίνησε την επίσημη διαδικασία έρευνας. Το 2016, η Επιτροπή εξέδωσε απόφαση, με την οποία έκρινε ότι το καθεστώς κινήτρων και οι συμφωνίες χρηματοδότησης υπηρεσιών μάρκετινγκ των ετών 2002 και 2006 συνιστούσαν κρατικές ενισχύσεις, επειδή, μεταξύ άλλων, δεν πληρούνταν το κριτήριο του ιδιώτη επενδυτή, καθώς και ότι ήταν παράνομες και μη συμβατές και διέταξε την ανάκτησή τους (SA.24221). Κατά τον έλεγχο του κριτηρίου του ιδιώτη επενδυτή, η Επιτροπή εφάρμοσε τη μέθοδο της εκ των προτέρων ανάλυσης της αποδοτικότητας ("ex ante profitability analysis") των επίμαχων συμφωνιών, σύμφωνα με το σημείο 63 των Κατευθυντηρίων Γραμμών για τις αερομεταφορές 2014. Αναφορικά με την κρατική χρηματοδότηση που έλαβε ο αερολιμένας KLU, η Επιτροπή έκρινε ότι πρόκειται για παράνομη κρατική ενίσχυση λειτουργίας που είναι, όμως, συμβατή σύμφωνα με τις Κατευθυντήριες Γραμμές για τις αερομεταφορές 2014 (σημείο 5.1.2).

Στη συνέχεια, οι προαναφερόμενες εταιρείες Ryanair, AMS και Ryanair FR Financing (Malta) Ltd (πρώην LV) άσκησαν προσφυγή ακύρωσης ενώπιον του ΓεΔΕΕ κατά της απόφασης της Επιτροπής, επικαλούμενες παραβίαση της αρχής της χρηστής διοίκησης που κατοχυρώνεται στο άρθρο 41 παρ. 1 και 2 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (ΧΘΔΕΕ), στο μέτρο που η Επιτροπή δεν τους επέτρεψε την πρόσβαση στον διοικητικό φάκελο της υπόθεσης, δεν τις ενημέρωσε για τα πραγματικά περιστατικά και για τις εκτιμήσεις της, με αποτέλεσμα να παραβιάσει τα δικαιώματα άμυνάς τους. Επιπλέον, ισχυρίστηκαν ότι η Επιτροπή εφάρμοσε εσφαλμένα τη μέθο-

δο της εκ των προτέρων ανάλυσης της αποδοτικότητας των επίμαχων συμφωνιών, καθώς δεν συμπεριέλαβε ως πρόσθετα έσοδα τις επιδοτήσεις που έλαβε η KFBG από τις τοπικές αρχές, με αποτέλεσμα να καταλήξει στο εσφαλμένο συμπέρασμα ότι δεν πληρούνταν το κριτήριο του ιδιώτη επενδυτή και ότι οι προσφεύγουσες επωφελήθηκαν οικονομικά από τις επίμαχες συμφωνίες.

Το ΓεΔΕΕ επεσήμανε ότι οι προσφεύγουσες, ως ενδιαφερόμενα μέρη κατά την έννοια του άρθρου 108 παρ. 2 ΣΛΕΕ, έχουν δικαίωμα να γνωρίζουν εάν η έρευνα της Επιτροπής διεξάγεται αμερόληπτα και δίκαια σύμφωνα με το άρθρο 41 παρ. 1 του ΧΘΔΕΕ, δεδομένου ότι η απόφαση της Επιτροπής περί ύπαρξης κρατικών ενισχύσεων ενδέχεται να έχει γι' αυτές οικονομικές συνέπειες. Ωστόσο, δεν έχουν το δικαίωμα πρόσβασης στον διοικητικό φάκελο, ούτε, επίσης, ισχύει για αυτές το δικαίωμα ακρόασης βάσει του άρθρου 41 παρ. 2 του ΧΘΔΕΕ, διότι, λόγω της ιδιότητάς τους ως δικαιούχοι της ενίσχυσης, δεν μπορούν να επικαλεστούν δικαιώματα άμυνας, τα οποία μπορεί να επικαλεστεί μόνον το οικείο κράτος μέλος που χορήγησε την ενίσχυση και κατά του οποίου κινείται η διαδικασία του άρθρου 108 ΣΛΕΕ. Αντιθέτως, οι δικαιούχοι της ενίσχυσης θεωρούνται απλώς «ενδιαφερόμενοι» στο πλαίσιο της διαδικασίας, έχοντας τον ρόλο των πηγών πληροφόρησης για την Επιτροπή σχετικά με τις εξεταζόμενες κρατικές ενισχύσεις. Το ΓεΔΕΕ σημείωσε, σχετικά, ότι η εκ των προτέρων κοινοποίηση των αποδεικτικών στοιχείων, στα οποία προτίθεται να βασιστεί η Επιτροπή την τελική της απόφαση, παρέχοντας, έτσι, το δικαίωμα ακρόασης, θα είχε ως αποτέλεσμα τα ενδιαφερόμενα μέρη να λαμβάνουν μέρος σε διαδικασία αντιπαράθεσης επιχειρημάτων με την Επιτροπή, όπως αυτή που λαμβάνει χώρα με το κράτος μέλος που χορήγησε την ενίσχυση. Συνεπώς, το ΓεΔΕΕ διαπίστωσε ότι, εν προκειμένω, οι προσφεύγουσες κλήθηκαν να υποβάλουν τις παρατηρήσεις τους και είχαν επαρκή γνώση του σκεπτικού της Επιτροπής σχετικά με την προσωρινή κρίση της ότι τα επίμαχα μέτρα συνιστούσαν κρατικές ενισχύσεις. Οπότε, κατέληξε ότι δεν παραβιάστηκαν τα διαδικαστικά τους δικαιώματα.

Όσον αφορά τη χορήγηση οικονομικού πλεονεκτήματος, το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι η Επιτροπή ορθά δεν έλαβε υπόψη της, κατά την εφαρμογή της μεθόδου της εκ των προτέρων ανάλυσης της αποδοτικότητας, ως πρόσθετο έσοδο τη λειτουργική ενίσχυση προς τον KLU, καθώς αυτή ήταν ανεξάρτητη από τις συμφωνίες μάρκετινγκ που είχαν συνάψει οι προσφεύγουσες με την KFBG και την DMG. Ειδικότερα, το ΓεΔΕΕ έκρινε πως το γεγονός ότι οι επιδοτήσεις που χορήγησαν οι μέτοχοι της KFBG (η επαρχία της Καρινθίας και ο δήμος του Klagenfurt) στον KLU συνδέονται εννοιολογικά με τις επίμαχες συμβάσεις μάρκετινγκ, δεν σημαίνει ότι οι επιδοτήσεις αυτές έπρεπε να ληφθούν υπόψη ως πρόσθετα έσοδα κατά την εφαρμογή της εκ

των προτέρων ανάλυσης της αποδοτικότητας των επίμαχων συμφωνιών, στο μέτρο που διαφέρουν σαφώς από οικονομική άποψη για τους σκοπούς της εν λόγω ανάλυσης. Κατά το ΓεΔΕΕ, η εφαρμογή του κριτηρίου του ιδιώτη επενδυτή σε μια οικονομία της αγοράς έχει ως στόχο να δώσει στην Επιτροπή τη δυνατότητα να απαντήσει στο ερώτημα εάν οι δικαιούχοι θα μπορούσαν να αποκομίσουν το ίδιο πλεονέκτημα με αυτό που τους παρέχεται μέσω του επίμαχου μέτρου, εν προκειμένω των επίμαχων συμφωνιών, σε συνθήκες που αντιστοιχούν στους όρους της αγοράς. Ως εκ τούτου, κατά την εφαρμογή της εκ των προτέρων ανάλυσης της αποδοτικότητας, η Επιτροπή μπορούσε να λαμβάνει υπόψη της μόνον τα πρόσθετα έσοδα και το κόστος που προέκυπταν από κάθε συμφωνία και τη δραστηριότητα της οικείας αεροπορικής εταιρείας που δραστηριοποιείται στον ΚΛΥ. Εάν δεν ίσχυε αυτό, μια δημόσια αρχή θα μπορούσε, προκειμένου η εκ των προτέρων ανάλυση της αποδοτικότητας μιας εμπορικής συμφωνίας μεταξύ του διαχειριστή ενός αερολιμένα και μιας αεροπορικής εταιρείας να είναι θετική, να χορηγεί επιδοτήσεις στον αερολιμένα αυτόν για τις λειτουργικές ζημιές που θα του προκαλούσε η συμφωνία. Έτσι, το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι, εάν και στην υπό κρίση περίπτωση οι ενισχύσεις λειτουργίας που χορηγήθηκαν στον ΚΛΥ λαμβάνονταν υπόψη ως πρόσθετα έσοδα, αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα την τεχνητή μείωση του πρόσθετου κόστους κάθε επίμαχης συμφωνίας και, άρα, τη μη ορθή εφαρμογή του κριτηρίου του ιδιώτη επενδυτή.

Βάσει των ανωτέρω, το ΓεΔΕΕ απέρριψε την προσφυγή ακύρωσης και επικύρωσε την απόφαση της Επιτροπής, καταδικάζοντας τις προσφεύγουσες στα δικαστικά έξοδα.

Έννοια καταλογισμού στο κράτος

κρατικές ενισχύσεις – τιμολόγιο προμήθειας ηλεκτρικής ενέργειας – καθορισμός του τιμολογίου προμήθειας ηλεκτρικού ρεύματος στην Αλουμίνιον με απόφαση διαιτητικού δικαστηρίου – απόφαση περί θέσης της καταγγελίας στο αρχείο – απόφαση με την οποία διαπιστώνεται η απουσία κρατικής ενίσχυσης – πράξη δυνάμενη να προσβληθεί – ιδιότητα του ενδιαφερομένου – έννομο συμφέρον – ενεργητική νομιμοποίηση – παραδεκτό – καταλογισμός στο κράτος – πλεονέκτημα – αρχή του ιδιώτη επιχειρηματία – σοβαρές δυσχέρειες

ΓεΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις T-639/14 RENV, T-352/15 και T-740/17, ΔΕΙ/Επιτροπή, 22.09.2021, Τμήμα τρίτο (πενταμελές), Πρόεδρος: A. M. Collins, Εισηγητής: V. Kreuschitz, ECLI:EU:T:2021:604 – Προσφυγές ακυρώσεως

Η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού ΑΕ (στο εξής: ΔΕΗ) είναι παραγωγός και προμηθευτής ηλεκτρικής ενέργειας

που εδρεύει στην Αθήνα και ελέγχεται από το Ελληνικό Δημόσιο.

Μεταξύ των ετών 1960 και 2006, η ΔΕΗ είχε υπογράψει συμφωνία με τον μεγαλύτερο πελάτη της, την εταιρεία Μυτιληναίος ΑΕ - Όμιλος Επιχειρήσεων (πρώην Αλουμίνιον της Ελλάδος ΒΕΑΕ) σχετικά με το τιμολόγιο ηλεκτρικής ενέργειας που θα έπρεπε να πληρώνει η τελευταία για την ηλεκτρική ενέργεια που της προμηθεύει η πρώτη. Μετά τη λήξη της εν λόγω συμφωνίας, τα μέρη δεν μπόρεσαν να συμφωνήσουν σχετικά με το νέο τιμολόγιο για τα χαρακτηριστικά κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας της Αλουμίνιον και βρισκόνταν σε συνεχείς διαπραγματεύσεις, ώσπου, το 2010, υπέγραψαν «Πλαίσιο Συμφωνίας» σχετικά με το τιμολόγιο ηλεκτρικής ενέργειας καθώς και τον διακανονισμό των εκκρεμών οφειλών της Αλουμίνιον. Ωστόσο, δεν υπογράφηκε ποτέ το «Σχέδιο Σύμβασης Προμήθειας» που καταρτίστηκε και το οποίο θα καθόριζε λεπτομερώς τη συμβατική σχέση μεταξύ των δύο μερών, με σκοπό την εφαρμογή του Πλαισίου Συμφωνίας. Σημειωτέον ότι το περιεχόμενο αυτού του σχεδίου διαβιβάστηκε από τη ΔΕΗ στη Ρυθμιστική Αρχή Ενέργειας (στο εξής: ΡΑΕ) για παρατηρήσεις.

Στη συνέχεια, η ΔΕΗ και η Μυτιληναίος υπέγραψαν συνυποσχετικό διαιτησίας και δεσμεύθηκαν να αναθέσουν την επίλυση της διαφοράς τους στη μόνιμη διαιτησία της ΡΑΕ (άρθρο 37 Ν. 4001/2011), προκειμένου η τελευταία να επικαιροποιήσει και να προσαρμόσει τους όρους τιμολόγησης που περιλαμβάνονταν στο Σχέδιο Σύμβασης Προμήθειας, το οποίο είχε στόχο την εφαρμογή του Πλαισίου Συμφωνίας της 4ης Αυγούστου 2010, ώστε να ανταποκρίνονται στα χαρακτηριστικά κατανάλωσης της Αλουμίνιον και να καλύπτουν τουλάχιστον το κόστος της ΔΕΗ. Για τον σκοπό αυτόν, το διαιτητικό δικαστήριο έπρεπε να λάβει υπόψη του τις βασικές αρχές τιμολόγησης ηλεκτρικής ενέργειας που είχαν καθορισθεί προηγουμένως από τη ΡΑΕ (απόφαση υπ' αριθμ. 692/2011, ΦΕΚ Β 2529/7.11.2011), καθώς και τις παρατηρήσεις, τις σκέψεις και τις συστάσεις της ΡΑΕ όσον αφορά το προαναφερόμενο Σχέδιο Σύμβασης Προμήθειας (απόφαση ΡΑΕ υπ' αριθμ. 798/30-6-2011).

Μετά τη σύναψη του παραπάνω συνυποσχετικού, η Αλουμίνιον υπέβαλε καταγγελία ενώπιον της ΡΑΕ, επειδή η ΔΕΗ την απειλούσε με παύση προμήθειας ηλεκτρικής ενέργειας, εάν η Αλουμίνιον εξακολουθούσε να μην καταβάλλει τα ποσά που η ΔΕΗ έκρινε ως «ορθό αντίτιμο» στα μηνιαία τιμολόγιά της. Η ΡΑΕ καθόρισε προσωρινό τιμολόγιο μέχρι τον οριστικό καθορισμό του τιμολογίου, ύψους 42 ευρώ/MWh, για την προμήθεια ηλεκτρικής ενέργειας στη Μυτιληναίος και υποχρέωσε τη ΔΕΗ να συνεχίσει την προμήθεια ηλεκτρικής ενέργειας στην Αλουμίνιον βάσει του προσωρινού τιμολογίου για όσο διάστημα εκκρεμεί η διαδικασία διαιτησίας.

Ακολούθως, το διαιτητικό δικαστήριο καθόρισε το τιμολόγιο προμήθειας, για την περίοδο από 1 Ιουλίου 2010 έως 31 Δεκεμβρίου 2013, σε ακαθάριστο ποσό ύψους 40,7 ευρώ/MWh και καθαρό ποσό ύψους 36,6 ευρώ/MWh. Η ΔΕΗ άσκησε αγωγή ακύρωσης κατά της απόφασης αυτής, η οποία απορρίφθηκε από το Εφετείο Αθηνών.

Παράλληλα, η ΔΕΗ υπέβαλε καταγγελία ενώπιον της Επιτροπής, ισχυριζόμενη ότι το διαιτητικό δικαστήριο χορήγησε στη Μυτιληναίος παράνομη κρατική ενίσχυση, στο μέτρο που το επίμαχο τιμολόγιο την υποχρέωνε να προμηθεύει στη Μυτιληναίος ηλεκτρική ενέργεια σε τιμή χαμηλότερη από το κόστος της και, επομένως, από την τιμή της αγοράς. Με έγγραφο υπογεγραμμένο από προϊστάμενο μονάδας της ΓΔ Ανταγωνισμού, η Επιτροπή ενημέρωσε τη ΔΕΗ ότι η καταγγελία της τέθηκε στο αρχείο, επειδή εν προκειμένω δεν πληρούνταν τα κριτήρια του καταλογισμού και του πλεονεκτήματος, δηλαδή το επίμαχο τιμολόγιο δεν συνιστούσε κρατική ενίσχυση και, ως εκ τούτου, παρείλκε η κίνηση της επίσημης διαδικασίας έρευνας.

Στη συνέχεια, η ΔΕΗ άσκησε προσφυγή ακύρωσης ενώπιον του ΓεΔΕΕ, ζητώντας την ακύρωση του προαναφερόμενου εγγράφου (ΓεΔΕΕ T-639/14). Η εκδίκαση της υπόθεσης ενώπιον του ΓεΔΕΕ ανεστάλη και, κατά το διάστημα αυτό, η Επιτροπή επανεξέτασε την υπόθεση και προέβη στην ανάκληση του επίδικου εγγράφου. Η Επιτροπή έκρινε τελικώς ότι η διαιτητική απόφαση δεν συνεπαγόταν τη χορήγηση κρατικής ενίσχυσης υπέρ της Μυτιληναίος, καθώς η οικειοθελής εκ μέρους της ΔΕΗ υπαγωγή της διαφοράς σε διαιτησία ισοδυναμούσε με τη συμπεριφορά ενός συνετού ιδιώτη επενδυτή και, συνεπώς, δεν χορηγήθηκε πλεονέκτημα (SA.38101/2015). Ενόψει της νέας αυτής απόφασης, το ΓεΔΕΕ έκρινε με διάταξη ότι παρείλκε η έκδοση απόφασης επί της προσφυγής στην υπόθεση T-639/14.

Ακολούθως, η ΔΕΗ άσκησε αίτηση αναίρεσης ενώπιον του ΔΕΕ (C-228/16 P) κατά της διάταξης του ΓεΔΕΕ, καθώς και προσφυγή ακύρωσης κατά της απόφασης της Επιτροπής, ισχυριζόμενη ότι η απόφαση της Επιτροπής (SA.38101/2015) δεν μπορούσε νομίμως να αντικαταστήσει το έγγραφο που έθετε την υπόθεση στο αρχείο, καθώς και ότι η Επιτροπή υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο κατά την ερμηνεία και εφαρμογή της αρχής του ιδιώτη επενδυτή (ΓεΔΕΕ T-352/15).

Το ΔΕΕ έκανε δεκτή την αίτηση αναίρεσης, κρίνοντας ότι η απόφαση του 2015 ήταν απλώς επιβεβαιωτική του εγγράφου της ΓΔ Ανταγωνισμού, και ανέπεμψε την υπόθεση στο ΓεΔΕΕ, προκειμένου να κρίνει επί της ουσίας της διαφοράς.

Κατόπιν, η Επιτροπή εξέδωσε δεύτερη απόφαση, με την οποία κρίθηκε εκ νέου ότι η διαιτητική απόφαση δεν συνεπάγεται τη χορήγηση κρατικής ενίσχυσης κατά την

έννοια του άρθρου 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ λόγω πλήρωσης του κριτηρίου του ιδιώτη επενδυτή (SA.38101/2017).

Η ΔΕΗ άσκησε εκ νέου προσφυγή κατά και της δεύτερης απόφασης της Επιτροπής ενώπιον του ΓεΔΕΕ για τους ίδιους λόγους που είχε προβάλει και στην προηγούμενη αίτηση ακύρωσης (ΓεΔΕΕ T-740/17).

Το ΓεΔΕΕ αποφάσισε τη συνεκδίκαση των τριών εκκρεμών υποθέσεων, T-639/14 RENV, T-352/15 και T-740/17, προς διευκόλυνση της προφορικής διαδικασίας και προς έκδοση κοινής απόφασης που περατώνει τη δίκη.

Όσον αφορά τη δυνατότητα καταλογισμού της απόφασης σχετικά με το επίμαχο τιμολόγιο στο κράτος, το ΓεΔΕΕ σημείωσε ότι ένα διαιτητικό δικαστήριο το οποίο αποφαινεται δυνάμει διαδικασίας διαιτησίας προβλεπόμενης από τον νόμο και καθορίζει τιμολόγιο ηλεκτρικής ενέργειας με νομικά δεσμευτική απόφαση δυνάμενη να προσβληθεί ενώπιον των κρατικών δικαστηρίων, η οποία έχει ισχύ δεδικασμένου και αποτελεί εκτελεστό τίτλο, όπως η επίμαχη διαιτητική απόφαση, και, λαμβανομένης υπόψη της φύσης του, του πλαισίου εντός του οποίου εντάσσεται η δραστηριότητά του, του σκοπού του, καθώς και των κανόνων στους οποίους υπόκειται, πρέπει το δικαστήριο αυτό να χαρακτηριστεί, όπως και τα τακτικά δικαστήρια, ως όργανο που ασκεί εξουσία εμπίπτουσα στη σφαίρα της δημόσιας εξουσίας. Συνεπώς, το διαιτητικό δικαστήριο μπορεί, όπως και κάθε τακτικό κρατικό δικαστήριο, να καθιστά δυνατή ή να διαιωνίζει τη χορήγηση παράνομης κρατικής ενίσχυσης ή ακόμη και να καθίσταται το ίδιο το μέσο χορήγησης, όπως συνέβη στην υπό κρίση περίπτωση.

Αναφορικά με το ζήτημα εάν η Επιτροπή έπρεπε να διατηρεί αμφιβολίες ως προς την ύπαρξη οικονομικού πλεονεκτήματος, το ΓεΔΕΕ διαπίστωσε ότι στη διαιτητική απόφαση διατυπώνονται λεπτομερώς αντιφατικοί λόγοι μεταξύ της μειοψηφίας και της πλειοψηφίας του δικαστηρίου σχετικά με τη μέθοδο τιμολόγησης και το πραγματικό κόστος της ΔΕΗ, ενώ παρατίθενται και λεπτομερή οικονομικά και τεχνικά στοιχεία, γεγονός που συνεπάγεται ότι η Επιτροπή πρέπει να αντιμετωπίζει σοβαρές δυσχέρειες κατά την αξιολόγηση του επίμαχου μέτρου. Ειδικότερα, το ΓεΔΕΕ έκρινε πως η Επιτροπή δεν μπορούσε, χωρίς να διατηρεί αμφιβολίες ή να αντιμετωπίζει σοβαρές δυσχέρειες, να αρνηθεί να εξακριβώσει, βάσει σύνθετης ανάλυσης των συνήθων συνθηκών της αγοράς, εάν το επίμαχο τιμολόγιο, όπως καθορίστηκε με τη γνώμη της πλειοψηφίας στη διαιτητική απόφαση, ήταν πιθανό να προσπορίζει στη Μυτιληναίος ΑΕ πλεονέκτημα και, ως εκ τούτου, να συνιστά κρατική ενίσχυση.

Επομένως, προκειμένου η Επιτροπή να μπορέσει να άρει κάθε αμφιβολία ή σοβαρή δυσχέρεια ως προς το ζήτημα αυτό, ήταν υποχρεωμένη να ελέγξει κατά πόσον ένα κρατικό μέτρο, όπως ο καθορισμός του επίμαχου τιμολογίου,

πληρούσε τα κριτήρια του άρθρου 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ. Αντιθέτως, η Επιτροπή, περιορίζοντας την ανάλυσή της στο ζήτημα εάν ένας ιδιώτης επιχειρηματίας θα είχε υπαχθεί στη διαιτησία που αποδέχθηκε η ΔΕΗ, ανέθεσε τις σύνθετες αυτές εκτιμήσεις στα ελληνικά δικαιοδοτικά όργανα, παραβλέποντας το δικό της καθήκον ελέγχου. Επιπλέον, λαμβανομένων υπόψη των στοιχείων που υπέβαλε η ΔΕΗ κατά τη διοικητική διαδικασία, η Επιτροπή όφειλε να προβεί στη δική της ανάλυση του ζητήματος εάν η μέθοδος προσδιορισμού του κόστους της ΔΕΗ, όπως εφαρμόστηκε από το διαιτητικό δικαστήριο, ήταν ενδεδειγμένη και αρκούντως εύλογη προκειμένου να διαπιστωθεί ότι το επίμαχο τιμολόγιο ήταν σύμφωνο με τις συνθήκες συνθήκες της αγοράς.

Βάσει των ανωτέρω, το ΓεΔΕΕ έκρινε δεκτές όλες τις προσφυγές, ακυρώνοντας τόσο τις αποφάσεις της Επιτροπής όσο και το έγγραφο της ΓΔ Ανταγωνισμού, καταδικάζοντας την Επιτροπή στα δικαστικά έξοδα της ΔΕΗ.

Συστηματική συμπεριφορά των εθνικών αρχών και έννοια καθεστώτος

αίτηση αναίρεσης – κρατικές ενισχύσεις – καθεστώς ενισχύσεων που έθεσε σε εφαρμογή το Βασίλειο του Βελγίου – απαλλαγή των πλεοναζόντων κερδών – φορολογική προαπόφαση (tax ruling) – πάγια διοικητική πρακτική – Κανονισμός (ΕΕ) 2015/1589 – άρθρο 1 στοιχείο δ' – έννοια του «καθεστώτος ενισχύσεων» – έννοια της «πράξης» – έννοια των «περαιτέρω μέτρων εκτέλεσης» – προσδιορισμός των δικαιούχων «κατά γενικό και αφηρημένο τρόπο» – αντανάιρηση – παραδεκτό – φορολογική αυτονομία των κρατών μελών

ΔΕΕ C-337/19 Ρ, Επιτροπή/Βέλγιο και Magnetrol International, 16.09.2021, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: Μ. Βηλαράς, Εισηγήτρια: Κ. Jürimäe, Γεν. Εισαγγελέας: J. Kokott, ECLI:EU:C:2021:741 – Αίτηση αναίρεσεως

Το Βέλγιο, μεταξύ των ετών 2004 και 2014, εφήρμοσε ένα σύστημα «απαλλαγής από τα πλεονάζοντα κέρδη» επί του φόρου εισοδήματος εταιρειών για τις επιχειρήσεις με έδρα στο Βέλγιο, οι οποίες αποτελούσαν μέλη πολυεθνικών ομίλων. Το σύστημα αυτό προβλεπόταν σε διάταξη του βελγικού φορολογικού κώδικα, βάσει της οποίας και των σχετικών διευκρινίσεων που παρείχε ο αρμόδιος Υπουργός, οι επιχειρήσεις αυτές μπορούσαν να επωφεληθούν από φορολογική απόφαση τύπου «tax ruling» που εξέδιδαν οι βελγικές φορολογικές αρχές, ώστε, κατά τον καθορισμό του φόρου εισοδήματος, τυχόν κέρδη που θεωρούνται «έκτακτα» ή «πλεονάζοντα», δηλαδή κέρδη που αντιστοιχούν σε ενδοομιλικές διασυνοριακές συναλλαγές, να μην συνυπολογίζονται στα έσοδά της, επειδή θεωρείται ότι οι συναλλαγές αυτές δεν πραγματοποιούνται σε συνθήκες πλήρους ανταγωνισμού.

Στο πλαίσιο ελέγχου των αποφάσεων τύπου «tax ruling» που κίνησε αυτεπαγγέλτως η Επιτροπή, εξετάστηκε, το 2013, και το προαναφερόμενο καθεστώς απαλλαγής των πλεοναζόντων κερδών. Μετά την κίνηση της επίσημης διαδικασίας έρευνας, η Επιτροπή έκρινε ότι οι απαλλαγές που χορηγήθηκαν συστηματικά από το Βέλγιο μέσω αποφάσεων τύπου «tax ruling» οι οποίες στηρίζονταν στον βελγικό φορολογικό κώδικα συνιστούν παράνομο και μη συμβατό καθεστώς λειτουργικών ενισχύσεων οι οποίες πρέπει να ανακτηθούν. Ειδικότερα, η Επιτροπή διαπίστωσε ότι τα απαραίτητα στοιχεία για τη χορήγηση των ενισχύσεων περιγράφονται αφηρημένα στον βελγικό φορολογικό κώδικα, ενώ οι φορολογικές αποφάσεις τύπου «tax ruling» αποτελούν απλή τεχνική εφαρμογή των σχετικών διατάξεων και όχι μέτρα εκτέλεσής τους (SA.37667/2016).

Στη συνέχεια, η απόφαση αυτή ακυρώθηκε από το ΓεΔΕΕ, το οποίο έκρινε ότι η Επιτροπή λανθασμένα χαρακτήρισε το παραπάνω σύστημα φοροαπαλλαγών ως καθεστώς κρατικών ενισχύσεων, καθώς δεν πληρούνταν καμία από τις τρεις σωρευτικές προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούνται για να χαρακτηριστεί ένα μέτρο ως «καθεστώς ενισχύσεων» κατά την έννοια του άρθρου 1 στοιχείο δ' του διαδικαστικού Κανονισμού 2015/1589, και, συγκεκριμένα: (i) ότι η ενίσχυση μπορεί να χορηγηθεί ατομικά σε επιχειρήσεις βάσει «πράξης», (ii) ότι η χορήγηση αυτής της ενίσχυσης δεν απαιτεί περαιτέρω εκτελεστικά μέτρα, και (iii) ότι οι επιχειρήσεις στις οποίες μπορεί να χορηγηθεί ατομική ενίσχυση ορίζονται με γενικό και αφηρημένο τρόπο. Κατά το ΓεΔΕΕ, ορισμένα από τα βασικά στοιχεία του επίμαχου καθεστώτος δεν προέκυπταν από τον φορολογικό κώδικα και τις σχετικές πράξεις του Υπουργού Οικονομικών, αλλά από τις ίδιες τις αποφάσεις τύπου «tax ruling» οι οποίες λειτουργούσαν αναγκαστικά ως περαιτέρω μέτρα εκτέλεσης της βασικής διάταξης. Περαιτέρω, το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι οι βελγικές φορολογικές αρχές διέθεταν εξουσία εκτίμησης, η οποία τους παρείχε τη δυνατότητα να επηρεάσουν σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση: α) το ποσό των απαλλαγών από τα πλεονάζοντα κέρδη, β) τα βασικά στοιχεία του εν λόγω καθεστώτος, και γ) τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες χορηγούνταν η φοροαπαλλαγή, ακόμη και εάν η έκδοση αυτών των αποφάσεων συνιστούσε μία «συστηματική συμπεριφορά» εκ μέρους των βελγικών φορολογικών αρχών. Συνεπώς, κατά το ΓεΔΕΕ, δεν επρόκειτο για καθεστώς ενισχύσεων, αλλά για *ad hoc* ενισχύσεις που χορήγησαν οι φορολογικές αρχές μέσω των επίμαχων αποφάσεων (ΓεΔΕΕ T-131/16 και T-263/16). Κατά αυτής της απόφασης προσέφυγε η Επιτροπή ενώπιον του ΔΕΕ, εμμένοντας στην απόφασή της την οποία θεωρεί ορθή και πλήρως αιτιολογημένη.

Όσον αφορά την πρώτη προϋπόθεση του άρθρου 1 στοιχείο δ' του Κανονισμού 2015/1589, το ΔΕΕ διαπίστωσε ότι το ΓεΔΕΕ προέβη σε υπερβολικά στενή ερμηνεία

της έννοιας της «πράξης» που έρχεται σε αντίθεση προς τον σκοπό του εν λόγω Κανονισμού, ο οποίος συνίσταται στον καθορισμό του τρόπου με τον οποίο γίνεται ο προβλεπόμενος στο άρθρο 108 ΣΛΕΕ έλεγχος σχετικά με τις κρατικές ενισχύσεις. Συναφώς, το ΔΕΕ επεσήμανε ότι η αποτελεσματικότητα των κανόνων κρατικών ενισχύσεων θα μειωνόταν σημαντικά εάν ο όρος «πράξη» αφορούσε αποκλειστικά και μόνο τις τυπικές πράξεις που συνιστούν καθεστώς ενισχύσεων. Ο περιορισμός αυτός θα είχε ως αποτέλεσμα η έκταση και ο τρόπος διεξαγωγής του ελέγχου κρατικών ενισχύσεων να εξαρτάται από τη μορφή που τα κράτη μέλη προσδίδουν στα μέτρα ενισχύσεων που θεσπίζουν. Συνεπώς, σύμφωνα με το ΔΕΕ, η Επιτροπή μπορεί να διαπιστώσει την ύπαρξη καθεστώτος ενισχύσεων, εφόσον αποδεικνύει επαρκώς ότι αυτό συνάγεται από την κατά «συστηματική συμπεριφορά» των αρμόδιων αρχών εφαρμογή εθνικής διάταξης, και εφόσον τα χαρακτηριστικά αυτής της συμπεριφοράς ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις του άρθρου 1 στοιχείο δ' του Κανονισμού 2015/1589. Εν προκειμένω, το ΔΕΕ έκρινε ότι η συνεκτίμηση της διοικητικής πρακτικής των βελγικών φορολογικών αρχών καθιστά δυνατό να καταδειχθεί το πραγματικό περιεχόμενο της επίμαχης φορολογικής διάταξης, το οποίο δεν θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά αντιληπτό με βάση και μόνον την εν λόγω πράξη.

Περαιτέρω, το ΔΕΕ παρατήρησε ότι, στο μέτρο που οι αποφάσεις των φορολογικών αρχών αποτελούσαν συστηματική πρακτική, μπορεί να συναχθεί ότι οι τελευταίες δεν διέθεταν, στην πραγματικότητα, καμία διακριτική ευχέρεια κατά την εφαρμογή της επίμαχης διάταξης, γεγονός που καταδεικνύει ότι δεν απαιτούνταν κανένα επιπλέον μέτρο εκτέλεσης και, άρα, πληρούται και η δεύτερη προϋπόθεση του άρθρου 1 στοιχείο δ' του Κανονισμού 2015/1598.

Αναφορικά με την τρίτη προϋπόθεση, το ΔΕΕ σημείωσε ότι αυτή συνδέεται άρρηκτα με τις δύο πρώτες και, επομένως, πληρούται και αυτή.

Βάσει των ανωτέρω, το ΔΕΕ αναίρεσε την απόφαση του ΓεΔΕΕ και ανέπεμψε τις υποθέσεις σε αυτό, προκειμένου να εξετασθεί η ύπαρξη επιλεκτικού πλεονεκτήματος, καθώς και εάν, λόγω της ανάκτησης που διατάχθηκε κατά των ομίλων στους οποίους ανήκουν οι δικαιούχοι των ενισχύσεων, παραβιάσθηκαν οι αρχές της νομιμότητας και της προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης.

Έμμεσος ανταγωνισμός και έννοια «ενδιαφερόμενου μέρους»

κρατικές ενισχύσεις – ενίσχυση για τη λειτουργία υπεράκτιων μονάδων παραγωγής αιολικής ενέργειας – υποχρέωση αγοράς της ηλεκτρικής ενέργειας σε τιμή υψηλότερη από την αγοραία – προκαταρκτική εξέταση – απόφαση περί μη προβολής αντιρρήσεων – προσφυγή ακυρώσεως

– άρθρο 1 περ. η' του Κανονισμού 2015/1589 – αλιευτικές επιχειρήσεις – περιορισμός αλιευτικών δραστηριοτήτων – σχέση με τον ανταγωνισμό – απαράδεκτο

ΓεΔΕΕ T-777/19, CAPA κ.λπ./Επιτροπή, 15.09.2021, Τμήμα ένατο, Πρόεδρος: M. van der Woude, Εισηγητής: Δ. Γρατσίας, ECLI:EU:T:2021:588 – Προσφυγή ακυρώσεως

Μεταξύ των ετών 2012 και 2014, η Γαλλία θέσπισε μέτρα χρηματοδότησης, προκειμένου να στηρίξει έξι υπεράκτιες μονάδες παραγωγής αιολικής ενέργειας που βρίσκονται στα γαλλικά χωρικά ύδατα πέραν της βορειοδυτικής ακτής της Γαλλίας, και, συγκεκριμένα, στις τοποθεσίες “Courselles-sur-Mer”, “Fécamp”, “Saint-Nazaire”, “Iles d'Yeu/Noirmoutier”, “Dieppe/Le Tréport” και “Saint-Brieuc”.

Καθένα από τα αιολικά πάρκα θα αποτελούνταν από 62 έως 83 τουρμπίνες με εγκατεστημένη ισχύ από 450 έως 498 μεγαβάτ ανά μονάδα παραγωγής και θα λάμβανε λειτουργική ενίσχυση, με τη μορφή υποχρέωσης της εταιρείας EDF (EDF-OA) να αγοράσει την ηλεκτρική ενέργεια σε τιμή υψηλότερη από την αγοραία, ενώ το πρόσθετο κόστος θα αντισταθμιζόταν πλήρως από το κράτος.

Ωστόσο, λόγω ιδίως των καθυστερήσεων στη λήψη διοικητικών αδειών και των πολυάριθμων προσφυγών που ασκήθηκαν από τρίτους ενώπιον των γαλλικών εθνικών δικαστηρίων σχετικά με τα έξι αυτά πάρκα, η έναρξη της κατασκευής των πρώτων πάρκων προβλέφθηκε να γίνει το 2019. Στο μεταξύ, διοργανώθηκε νέα πρόσκληση υποβολής προσφορών μεταξύ των ετών 2016 και 2019 για την κατασκευή ενός νέου αιολικού πάρκου στα ανοιχτά της Δουνκέρκης.

Η Επιτροπή, που επιλήφθηκε της υπόθεσης κατόπιν κοινοποίησης εκ μέρους των γαλλικών αρχών και ορισμένων καταγγελιών, έκρινε ότι τα επίμαχα μέτρα αποτελούν παράνομες κρατικές ενισχύσεις, καθώς τέθηκαν σε εφαρμογή πριν κοινοποιηθούν στην Επιτροπή, ωστόσο τα ενέκρινε σύμφωνα με τις Κατευθυντήριες Γραμμές για την προστασία του περιβάλλοντος 2008 (SA.45274, SA.45273, SA.45276, SA.47246, SA.47247 και SA.48007).

Κατά της ανωτέρω απόφασης της Επιτροπής, άσκησαν προσφυγή ακύρωσης ενώπιον του ΓεΔΕΕ ο Συνεταιρισμός Συνεργαζόμενων Βιοτεχνικών Αλιέων (“Coopérative des artisans pêcheurs associés” – CAPA), το γαλλικό Ταμείο περιφερειακής οργάνωσης ιχθυαγορών (FROM NORD) και ο Οργανισμός παραγωγών CME Manche-Mer du Nord (OP CME Manche-Mer du Nord), επειδή θεώρησαν ότι θίγονται έμμεσα από τα επίμαχα μέτρα.

Όσον αφορά τους προσφεύγοντες αλιείς, το ΓεΔΕΕ διαπίστωσε ότι οι αγορές στις οποίες δραστηριοποιούνται οι ίδιοι και αυτές στις οποίες πωλούν τα αντίστοιχα προϊόντα τους οι δικαιούχοι της επίδικης ενίσχυσης είναι εντελώς διαφορετικές. Συγκεκριμένα, οι αλιείς δραστηριο-

ποιούνται στον τομέα της θαλάσσιας βιοτεχνικής αλιείας, ενώ οι δικαιούχοι της επίμαχης ενίσχυσης εκμεταλλεύονται υπεράκτια αιολικά πάρκα με σκοπό την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας που πωλείται στην αγορά ενέργειας. Περαιτέρω, η αντίστοιχη διαδικασία παραγωγής τους δεν συνεπάγεται τη χρήση της ίδιας «πρώτης ύλης»: οι αλιείς εξαγουν τον αλιευτικό πόρο, ενώ οι διαχειριστές υπεράκτιων αιολικών πάρκων χρησιμοποιούν την κινητική ενέργεια του ανέμου. Πρόκειται, δηλαδή, για δύο διαφορετικές οικονομικές δραστηριότητες που αναπτύσσονται, απλώς, στην ίδια περιοχή, με σκοπό την εκμετάλλευση διαφορετικών πόρων. Το ΓεΔΕΕ έλαβε υπόψη του, επίσης, το γεγονός ότι οι προσφεύγοντες αλιείς δεν έχουν άνευ όρων δικαίωμα να εκμεταλλεύονται αυτές τις περιοχές, πράγμα που θα τους έθετε σε άμεσο ανταγωνισμό με τους δικαιούχους των ενισχύσεων.

Υπ' αυτά τα δεδομένα, το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι, σε αντίθεση με την περίπτωση που υφίσταται σχέση άμεσου ανταγωνισμού μεταξύ του προσώπου που αιτείται την ακύρωση απόφασης της Επιτροπής και του δικαιούχου της ενίσχυσης, όταν υπάρχει σχέση έμμεσου ανταγωνισμού, όπως στην υπό κρίση περίπτωση, δεν συνεπάγεται αυτοδικαίως ότι ο προσφεύγων έχει την ιδιότητα του «ενδιαφερόμενου μέρους», κατ' άρθρο 1 περ. η' του Διαδικαστικού Κανονισμού 2015/1589. Πράγματι, μια τέτοια σχέση επιβάλλει την υποχρέωση σε όσους την επικαλούνται να αποδεικνύουν επαρκώς κατά νόμον ότι η επίμαχη ενίσχυση κινδυνεύει να έχει συγκεκριμένο αρνητικό αντίκτυπο στην ανταγωνιστική τους θέση.

Εν προκειμένω, το ΓεΔΕΕ διαπίστωσε ότι η άδεια που χορηγήθηκε για τη λειτουργία των αιολικών πάρκων στις εν λόγω περιοχές δεν αποκλείει την ανάπτυξη άλλων δραστηριοτήτων σε αυτές, όπως την αλιεία. Εξάλλου, οι περιορισμοί, στους οποίους υπόκεινται στην πράξη οι αλιευτικές δραστηριότητες σ' αυτές τις περιοχές, οφείλονται στους στόχους ασφάλειας και πρόληψης της αλιείας που επιβάλλουν οι αρμόδιες αρχές και όχι στην άσκηση από τους δικαιούχους των ενισχύσεων ενός αποκλειστικού δικαιώματος χρήσης που τους απένειμαν οι ίδιες αρχές. Συνεπώς, το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι οι πιθανές συνέπειες αυτών των περιορισμών στην οικονομική δραστηριότητα των αλιείων είναι εγγενείς στη ρύθμιση του δημόσιου θαλάσσιου χώρου και δεν μπορούν να θεωρηθούν ότι παρέχουν πλεονέκτημα στους φορείς εκμετάλλευσης των αιολικών πάρκων έναντι των αλιευτικών επιχειρήσεων που χρησιμοποιούν τις ίδιες περιοχές.

Σχετικά με τον CAPA, το ΓεΔΕΕ επεσήμανε ότι η δραστηριότητά του εξαρτάται από τις οικονομικές αποφάσεις των πελατών του και, άρα, δεν επηρεάζεται από τη χορήγηση των επίμαχων ενισχύσεων. Επομένως, σε καμία περίπτωση δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια σχέση ανταγωνισμού μεταξύ τους, ιδίως αφού η πελατεία του CAPA δεν περιορίζεται στους προσφεύγοντες αλιείς, αλλά περιλαμβάνει

περίπου 70 επαγγελματίες εγγεγραμμένους στην περιοχή Hauts-de-France, τη Νορμανδία και τη Βρετανία.

Βάσει των ανωτέρω, το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι η προσφυγή δεν είναι παραδεκτή και την απέρριψε, καταδικάζοντας τις προσφεύγουσες στα δικαστικά έξοδα.

Έννοια σοβαρών δυσχερειών κατά την αξιολόγηση ενός μέτρου

αίτηση αναίρεσης – κρατικές ενισχύσεις – καθεστώς ενίσχυσης – άρθρο 108 παρ. 2 και 3 ΣΛΕΕ – Κανονισμός (ΕΚ) 659/1999 – άρθρο 4 παρ. 3 και 4 – έννοια της φράσης «αμφιβολίες κατά πόσον το κοινοποιηθέν μέτρο συμβιβάζεται με την κοινή αγορά» – απόφαση για τη μη διατύπωση αντιρρήσεων – μη κίνηση της επίσημης διαδικασίας έρευνας – κατευθυντήριες γραμμές για τις κρατικές ενισχύσεις στους τομείς του περιβάλλοντος και της ενέργειας (2014-2020) – κώδικας βέλτιστων πρακτικών για τη διεξαγωγή διαδικασιών που αφορούν τον έλεγχο των κρατικών ενισχύσεων – επαφές «προ της κοινοποίησης» – διαδικαστικά δικαιώματα των ενδιαφερόμενων μερών – αγορά επάρκειας ηλεκτρικής ισχύος στο Ηνωμένο Βασίλειο

ΔΕΕ C-57/19 P, Επιτροπή/Tempus energy και Tempus Energy Technology, 02.09.2021, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος (Εισηγητής): Μ. Βηλαράς, Γεν. Εισαγγελέας: Ε. Tanchev, ECLI:EU:C:2021:663 – Αίτηση αναίρεσης

Η Tempus Energy Ltd και η Tempus Energy Technology Ltd (από κοινού καλούμενες Tempus Energy) διαθέτουν άδεια προμηθευτή ηλεκτρικής ενέργειας στο Ηνωμένο Βασίλειο και εκμεταλλεύονται εμπορικά μια τεχνολογία διαχείρισης της κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας, γνωστή και ως «ανταπόκριση στη ζήτηση» (DSR), την οποία παρέχουν σε ιδιώτες και επαγγελματίες.

Το Ηνωμένο Βασίλειο εγκαθίδρυσε αγορά δυναμικότητας ("capacity market"), χορηγώντας στους προμηθευτές επάρκειας ισχύος αμοιβή έναντι της δέσμευσής τους να προμηθεύουν ηλεκτρική ενέργεια ή να μειώνουν ή να μεταθέτουν χρονικά την κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας σε περιόδους αιχμής στο δίκτυο. Σκοπός του καθεστώτος αυτού είναι να διασφαλίζεται ο απρόσκοπτος εφοδιασμός του δικτύου με ηλεκτρική ενέργεια.

Ειδικότερα, όσον αφορά τη λειτουργία της αγοράς δυναμικότητας, η απαιτούμενη ποσότητα ισχύος ενέργειας ορίζεται σε κεντρικό επίπεδο και η αγορά καθορίζει, μέσω δημοπρασιών, την κατάλληλη τιμή για την προμήθεια της αντίστοιχης ποσότητας. Κάθε χρόνο διενεργείται μειοδοτική δημοπρασία για την παράδοση της απαιτούμενης επάρκειας ισχύος μετά από μια τετραετία (δημοπρασία T-4). Άλλη δημοπρασία πραγματοποιείται κατά το έτος που προηγείται του έτους παράδοσης του αντικειμένου των κύριων δημοπρασιών (δημοπρασία T-1). Ορισμένη επάρκεια ισχύος αφαιρείται συστηματι-

κά από τις δημοπρασίες T-4 με σκοπό την «αποκλειστική διάθεσή της» στις δημοπρασίες T-1, βάσει υπολογισμού της «οικονομικά αποδοτικής» DSR που θα μπορούσε να συμμετάσχει στις δημοπρασίες T-1.

Στη συνέχεια, συνάπτεται με τους υπερθεματιστές-προμηθευτές επάρκειας ισχύος σύμβαση στην τιμή εκκαθάρισης, η οποία είναι η χαμηλότερη τιμή που καθορίζεται κατά το πέρας της μειοδοτικής δημοπρασίας. Η διάρκεια των συμβάσεων επάρκειας ισχύος, για τις οποίες υποβάλλουν προσφορές οι συμμετέχοντες, ποικίλλει.

Το κόστος της χρηματοδότησης της αμοιβής των προμηθευτών επάρκειας ισχύος καλύπτεται από το σύνολο των πιστοποιημένων προμηθευτών ηλεκτρικής ενέργειας. Η εισφορά των προμηθευτών ηλεκτρικής ενέργειας καθορίζεται ανάλογα με το μερίδιο αγοράς, το οποίο κατέχουν, και υπολογίζεται βάσει της ζήτησης που καταγράφεται μεταξύ των ωρών 16:00 και 19:00 εβδομαδιαίως, από τον Νοέμβριο έως τον Φεβρουάριο, προκειμένου οι προμηθευτές να έχουν κίνητρο για μείωση της ζήτησης ηλεκτρικής ενέργειας από τους πελάτες τους, κατά τις περιόδους στις οποίες η ζήτηση είναι γενικώς στο υψηλότερο επίπεδο.

Το Ηνωμένο Βασίλειο, πριν θέσει σε εφαρμογή την αγορά δυναμικότητας, κοινοποίησε το προπεριγραφόμενο καθεστώς στην Επιτροπή, η οποία αποφάσισε να μην κινήσει την επίσημη διαδικασία έρευνας, κρίνοντας ότι το επίμαχο μέτρο ήταν συμβατό, επειδή πληρούσε τα κριτήρια του σημείου 3.9 των Κατευθυντήριων Γραμμών για την ενέργεια και το περιβάλλον 2014 (SA.35980/2014).

Κατά της απόφασης αυτής προσέφυγε ενώπιον του ΓεΔΕΕ η Tempus λόγω παραβίασης του άρθρου 108 παρ. 2 ΣΛΕΕ και πλημμελούς αιτιολογίας εκ μέρους της Επιτροπής. Η προσφυγή αυτή έγινε δεκτή από το ΓεΔΕΕ, το οποίο έκρινε ότι, αφενός, η διάρκεια και οι όλες περιστάσεις του προ της κοινοποίησης σταδίου και, αφετέρου, το ελλειπές και ανεπαρκές περιεχόμενο της επίδικης απόφασης λόγω της πλημμελούς διερεύνησης από την Επιτροπή, κατά το στάδιο της προκαταρκτικής εξέτασης, ορισμένων πτυχών της αγοράς επάρκειας ισχύος συγκροτούσαν ένα σύνολο αντικειμενικών και συγκλινουσών ενδείξεων που κατέτειναν στο συμπέρασμα ότι η απόφαση εκείνη είχε εκδοθεί παρά την ύπαρξη αμφιβολιών, οι οποίες θα έπρεπε να έχουν οδηγήσει την Επιτροπή να κινήσει τη διαδικασία του άρθρου 108 παρ. 2 ΣΛΕΕ. Συνεπώς, το ΓεΔΕΕ ακύρωσε την απόφαση της Επιτροπής και καταδίκασε την τελευταία στα δικαστικά έξοδα (ΓεΔΕΕ T-793/14).

Στη συνέχεια, η Επιτροπή άσκησε αίτηση αναίρεσης ενώπιον του ΔΕΕ κατά της απόφασης του ΓεΔΕΕ λόγω εσφαλμένης ερμηνείας του άρθρου 108 παρ. 2 ΣΛΕΕ και του εφαρμοζόμενου στην υπό κρίση περίπτωση διαδικαστικού Κανονισμού 659/1999 σχετικά με την έννοια των σοβαρών δυσχερειών.

Όσον αφορά τη λήψη υπόψη από το ΓεΔΕΕ της διάρκειας του προ της κοινοποίησης σταδίου, το ΔΕΕ επεσήμανε, αρχικά, ότι είναι πιθανόν η Επιτροπή και το ενδιαφερόμενο κράτος μέλος να συζητούν, στη διάρκεια του σταδίου αυτού, μεταξύ άλλων, και το κατά πόσον το μέτρο ενίσχυσης του οποίου σχεδιάζεται η κοινοποίηση είναι συμβατό. Ωστόσο, η οριστική εξέταση της συμβατότητας αυτού του μέτρου μπορεί να ξεκινήσει μόνον αφότου αυτό λάβει την τελική του μορφή, δηλαδή κατά το χρονικό σημείο της κοινοποίησής του στην Επιτροπή. Ως εκ τούτου, δεν είναι δυνατόν η διάρκεια και οι περιστάσεις του προ της κοινοποίησης σταδίου να αποτελούν ενδείξεις περί δυσχερειών που τυχόν προκαλεί το μέτρο που κοινοποιήθηκε μεταγενέστερα. Πράγματι, είναι πιθανόν, μετά από ένα προ της κοινοποίησης στάδιο που έχει διαρκέσει πολύ, το ενδιαφερόμενο κράτος μέλος να αξιοποίησε αυτήν την επικοινωνία με την Επιτροπή, προκειμένου να τροποποιήσει το σχεδιαζόμενο μέτρο κατά τρόπο ώστε να επιλύσει κάθε ζήτημα το οποίο θα μπορούσε να θέτει το μέτρο στην αρχικώς σχεδιαζόμενη μορφή του και, συνεπώς, να μην εγείρει στην τελική του μορφή πλέον καμία αμφιβολία ή δυσχέρεια.

Περαιτέρω, το ΔΕΕ σημείωσε ότι η πολυπλοκότητα ενός μέτρου ενίσχυσης, αν και συγκαταλέγεται μεταξύ των περιστάσεων που χαρακτηρίζουν την εκάστοτε υπόθεση και μπορούν να δικαιολογήσουν μεγάλη διάρκεια του προκαταρκτικού σταδίου εξέτασης, δεν συνεπάγεται ότι η Επιτροπή πρέπει οπωσδήποτε να κινήσει την επίσημη διαδικασία έρευνας. Αντίστοιχα, η Επιτροπή δεν υποχρεούται να κινήσει την επίσημη διαδικασία έρευνας ούτε για τον λόγο και μόνον ότι το κοινοποιηθέν μέτρο είναι νέο, υπό την έννοια ότι δεν έχει εξετάσει κάποιο ανάλογο μέτρο στο παρελθόν.

Τέλος, αναφορικά με τα στοιχεία που αποδεικνύουν την ύπαρξη αμφιβολιών, το ΔΕΕ παρατήρησε ότι η Επιτροπή δεν είναι υποχρεωμένη να αναζητεί άλλα στοιχεία πέραν εκείνων που έχουν τεθεί υπόψη της, καθώς με αυτόν τον τρόπο θα μεταφερόταν ουσιαστικά το βάρος απόδειξης περί ύπαρξης αμφιβολιών από τον αιτούντα την ακύρωση διάδικο στο θεσμικό όργανο.

Κατόπιν των ανωτέρω, το ΔΕΕ έκρινε ότι το ΓεΔΕΕ υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο και, συνεπώς, αναίρεσε την απόφασή του, καταδικάζοντας την Tempus Energy στα δικαστικά έξοδα της Επιτροπής.

Ενίσχυση μέσω διαγωνισμού πώλησης περιουσιακών στοιχείων

αίτηση αναίρεσης – κρατικές ενισχύσεις – ενισχύσεις υπέρ του συγκροτήματος Nürburgring (Γερμανία) – απόφαση που κηρύσσει τις ενισχύσεις εν μέρει ασυμβίβαστες με την εσωτερική αγορά – πώληση των περιουσιακών στοιχείων των δικαιούχων της κρατικής ενίσχυσης η οποία κρίθηκε

ασυμβίβαστη – ανοιχτή, διαφανής, αμερόληπτη και άνευ όρων διαδικασία διαγωνισμού – απόφαση που κρίνει ότι η επιστροφή των ενισχύσεων αυτών δεν αφορά τον νέο ιδιοκτήτη του συγκροτήματος Nürburgring και ότι αυτός δεν έλαβε νέα ενίσχυση για την εξαγορά του συγκροτήματος αυτού – παραδεκτό – ενδιαφερόμενο μέρος – πρόσωπο το οποίο η πράξη αφορά ατομικά – προσβολή των διαδικαστικών δικαιωμάτων των ενδιαφερόμενων μερών – δυσχέρειες που απαιτούν την κίνηση επίσημης διαδικασίας έρευνας – αιτιολόγηση

ΔΕΕ C-665/19 P, NeXovation/Επιτροπή, 02.09.2021, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος (Εισηγητής): Μ. Βηλαράς, Γεν. Εισαγγελέας: G. Pitruzzella, ECLI:EU:C:2021:667 – Αίτηση αναίρεσης

Το συγκρότημα Nürburgring του ομόσπονδου κράτους της Ρηνανίας-Παλατινάτου στη Γερμανία περιλαμβάνει πίστα αγώνων αυτοκινήτων, πάρκο ψυχαγωγίας, ξενοδοχεία και εστιατόρια. Μεταξύ των ετών 2002 και 2012 οι δημόσιες επιχειρήσεις-ιδιοκτήτες του Nürburgring ωφελήθηκαν από μέτρα στήριξης για την κατασκευή πάρκου ψυχαγωγίας, ξενοδοχείων και εστιατορίων, καθώς και για την οργάνωση αγώνων της Formula 1. Για τα μέτρα αυτά η Επιτροπή κίνησε αυτεπαγγέλτως, το 2012, επίσημη διαδικασία έρευνας βάσει του άρθρου 108 παρ. 2 (SA.31550).

Την ίδια χρονιά, το γερμανικό πρωτοδικείο κήρυξε τους ιδιοκτήτες του Nürburgring σε πτώχευση και διέταξε την πώληση των περιουσιακών τους στοιχείων μέσω διαδικασίας διαγωνισμού, ο οποίος οργανώθηκε ως εξής: αρχικά, οι ενδιαφερόμενοι επενδυτές έλαβαν σειρά εγγράφων που αφορούσαν το Nürburgring και κλήθηκαν να υποβάλουν, εντός συγκεκριμένης προθεσμίας, ενδεικτική προσφορά είτε για το σύνολο των περιουσιακών στοιχείων είτε για καθορισμένες ομάδες περιουσιακών στοιχείων ή ακόμη για επιμέρους περιουσιακά στοιχεία του Nürburgring. Στη συνέχεια, τέθηκε νέα προθεσμία, προκειμένου οι δυνητικοί αγοραστές που προσκλήθηκαν στο επόμενο στάδιο του διαγωνισμού να υποβάλουν επιβεβαιωτικές προσφορές, οι οποίες έπρεπε να είναι πλήρως εγγυημένες και να περιλαμβάνουν συμφωνία ως προς τους όρους εξαγοράς των περιουσιακών στοιχείων του Nürburgring. Κατά το τελευταίο στάδιο, οι επενδυτές θα επιλέγονταν με βάση τη μεγιστοποίηση της αξίας όλων των περιουσιακών στοιχείων, αφενός, και της ασφάλειας της συναλλαγής, αφετέρου. Τελικά, η ομάδα των πιστωτών, στο πλαίσιο της διαδικασίας αφερεγγυότητας των πωλητών, ενέκρινε την πώληση των περιουσιακών στοιχείων του Nürburgring στην Capricorn, η οποία πρότεινε την εξαγορά του συνόλου των περιουσιακών στοιχείων του Nürburgring. Βάσει της συμφωνίας εξαγοράς που συνάφθηκε μεταξύ της αγοράστριας και των πωλητών-ιδιοκτητών του Nürburgring, το τίμημα θα καταβαλλόταν σε δύο δόσεις. Ωστόσο, η Capricorn δεν

κατάφερε να καταβάλει τη δεύτερη δόση του τιμήματος εντός της συμφωνηθείσας προθεσμίας, οπότε κινήθηκαν άτυπες διαπραγματεύσεις μεταξύ αυτής και των πωλητών περί αναβολής της καταβολής, στο πλαίσιο των οποίων προτάθηκε και η μεταβίβαση των περιουσιακών στοιχείων του Nürburgring προς άλλον αγοραστή.

Το 2014, η εταιρεία NeXovation Inc. με έδρα στις ΗΠΑ, που συμμετείχε στον ανωτέρω διαγωνισμό, υπέβαλε καταγγελία στην Επιτροπή και ισχυρίστηκε ότι η Capricorn έτυχε ευνοϊκής μεταχείρισης στο πλαίσιο του διαγωνισμού, δεδομένου ότι επελέγη, ενώ η προσφορά που υπέβαλε ήταν χαμηλότερη από τη δική της, καθώς και ότι η πώληση των περιουσιακών στοιχείων του Nürburgring δεν βασίστηκε στην αγοραία τιμή τους, επειδή δεν υπήρξε ανοιχτή, διαφανής, αμερόληπτη και άνευ όρων διαδικασία διαγωνισμού. Συνεπώς, σύμφωνα με τη NeXovation, η Capricorn έλαβε ενίσχυση ίση με τη διαφορά μεταξύ του τιμήματος που έπρεπε να καταβάλει και της αγοραίας τιμής των περιουσιακών στοιχείων που απέκτησε.

Η Επιτροπή εξέδωσε τελική απόφαση με την οποία έκρινε ότι η πώληση των στοιχείων του Nürburgring στην Capricorn δεν συνιστούσε κρατική ενίσχυση, αφού ο διαγωνισμός είχε διεξαχθεί κατά τρόπο ανοιχτό, διαφανή και αμερόληπτο, το τίμημα ήταν σύμφωνο με την αγορά και δεν υπήρχε οικονομική συνέχεια μεταξύ των πωλητών και της αγοράστριας εταιρείας. Από την άλλη πλευρά, η Επιτροπή έκρινε ότι ορισμένα από τα μέτρα που είχαν ληφθεί την περίοδο 2002-2012 υπέρ του Nürburgring αποτελούσαν παράνομες και μη συμβατές κρατικές ενισχύσεις που πρέπει να ανακτηθούν από τους πωλητές-ιδιοκτήτες και όχι από την Capricorn και τις θυγατρικές της.

Κατά της απόφασης αυτής, η NeXovation άσκησε προσφυγή ακύρωσης ενώπιον του ΓεΔΕΕ. Ειδικά, όσον αφορά το περιεχόμενο της καταγγελίας της, η NeXovation υποστήριξε ότι η Επιτροπή όφειλε να κινήσει την επίσημη διαδικασία έρευνας λόγω ύπαρξης σοβαρών δυσχερειών και, συγκεκριμένα, επειδή από ποικίλα στοιχεία προκύπτει ότι η επίμαχη διαδικασία ήταν αδιαφανής και μεροληπτική. Συγκεκριμένα, η NeXovation υποστήριξε ότι: α) στη διαδικασία του διαγωνισμού είχε εισαχθεί μεταγενέστερα ένα περιβαλλοντικό κριτήριο επιλογής, χωρίς να γνωστοποιηθεί σε όλους τους διαγωνιζόμενους, β) η διαδικασία του διαγωνισμού δεν είχε ανακοινωθεί εκτός της Ένωσης, γ) πολλά έγγραφα σημαντικά για την πώληση δεν είχαν κοινοποιηθεί ή είχαν κοινοποιηθεί καθυστερημένα ή με παραπλανητικό τρόπο, δ) η Επιτροπή έκρινε εσφαλμένα ότι η καθυστερημένη ανακοίνωση πληροφοριών κατά τη διαδικασία του διαγωνισμού δεν θα επηρέαζε την υποβολή της τελικής προσφοράς των διαγωνιζόμενων, ε) η Επιτροπή έκρινε εσφαλμένα ότι οι πωλητές είχαν παράσχει σε όλους τους διαγωνιζόμενους όλες τις αναγκαίες πληροφορίες ώστε αυτοί να μπορούν να προβούν σε κατάλληλη εκτίμηση των περιουσιακών

στοιχείων του Nürburgring, ε) η Capricorn έτυχε προνομιακής μεταχείρισης, ενώ αντιμετώπιζε σημαντικά προβλήματα χρηματοδότησης, και στ) η προσφορά που υπέβαλε η Capricorn δεν καλυπτόταν από εγγύηση.

Το ΓεΔΕΕ απέρριψε την προσφυγή της NeXovation, κρίνοντας ότι η διαδικασία του διαγωνισμού ήταν διαφανής, αφού γνωστοποιήθηκε σε όλους τους διαγωνιζόμενους η προθεσμία για την υποβολή επιβεβαιωτικών προσφορών, καθώς και η δυνατότητα υποβολής προσφορών μετά την παρέλευσή της με την επισήμανση, όμως, ότι οι πωλητές θα επέλεγαν τον αγοραστή σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την ως άνω προθεσμία. Ακόμη, έκρινε ότι η διαδικασία ήταν αμερόληπτη, καθώς η Deutsche Bank δεσμεύθηκε με επιστολή της, απευθυνόμενη στην Capricorn, να της χορηγήσει δάνειο, γεγονός που της παρείχε την απαραίτητη εξασφάλιση για την αποπληρωμή του τιμήματος, όπως ίσχυε και για τις υπόλοιπες εταιρείες που συμμετείχαν στον διαγωνισμό (ΓεΔΕΕ T-353/15).

Στη συνέχεια, η NeXovation άσκησε αίτηση αναίρεσης ενώπιον του ΔΕΕ λόγω παράβασης της υποχρέωσης αιτιολόγησης του ΓεΔΕΕ σχετικά με τον διαφανή και αμερόληπτο χαρακτήρα του διαγωνισμού, δεδομένου ότι δεν απάντησε στα αντίθετα επιχειρήματα που προέβαλε η ίδια κατά την ακροαματική διαδικασία.

Το ΔΕΕ σημείωσε ότι η αιτιολογία της απόφασης του ΓεΔΕΕ μπορεί να συνάγεται και εμμέσως, υπό την προϋπόθεση ότι παρέχονται επαρκή στοιχεία στους ενδιαφερόμενους, ώστε να γνωρίζουν τους λόγους για τους οποίους δεν έγιναν δεκτά τα επιχειρήματά τους, αλλά και στο ίδιο το ΔΕΕ, προκειμένου αυτό να μπορεί να ελέγξει την απόφαση. Εν προκειμένω, το ΔΕΕ διαπίστωσε ότι, όσον αφορά τον αδιαφανή χαρακτήρα του επίμαχου διαγωνισμού, το ΓεΔΕΕ απάντησε με πολύ συνοπτικό τρόπο, από τον οποίο δεν συνάγεται ούτε και εμμέσως ο λόγος απόρριψης πολλών από τα επιχειρήματα που προέβαλε η NeXovation. Αντίστοιχα, ούτε και ως προς τα επιχειρήματα που σχετίζονταν με τον μεροληπτικό χαρακτήρα του διαγωνισμού απάντησε το ΓεΔΕΕ έστω και εμμέσως, με αποτέλεσμα να παραβεί την υποχρέωση αιτιολόγησης που υπέχει.

Κατόπιν τούτου, το ΔΕΕ ακύρωσε την προαναφερόμενη απόφαση του ΓεΔΕΕ και εξέτασε την προσφυγή ακύρωσης. Στο πλαίσιο αυτό, εξέτασε την υποχρέωση της Επιτροπής να κινήσει την επίσημη διαδικασία έρευνας λόγω ύπαρξης σοβαρών δυσχερειών ως προς την αξιολόγηση του μέτρου υπέρ της Capricorn και, συγκεκριμένα, ως προς το εάν η χρηματοδότηση της προσφοράς της Capricorn ήταν πράγματι εγγυημένη.

Το ΔΕΕ διαπίστωσε ότι η επιστολή της Deutsche Bank δεν περιείχε δεσμευτική υπόσχεση χρηματοδότησης υπέρ της Capricorn, όπως θεώρησε η Επιτροπή, αφού στο Παράρτημα Α αυτής αναγράφεται ρητά ότι η Deutsche Bank

δεν αποσκοπεί στη δημιουργία δεσμευτικής υποχρέωσης της να χρηματοδοτήσει την Capricorn. Περαιτέρω, το ΔΕΕ σημείωσε ότι, εάν η χρηματοδότηση της προσφοράς της Capricorn ήταν πράγματι εξασφαλισμένη, η τελευταία θα ήταν σε θέση να καταβάλει όλο το τίμημα, χωρίς να υπάρχει ανάγκη διαπραγματεύσεως, όπως συνέβη στην υπό κρίση περίπτωση.

Ως εκ τούτου, το ΔΕΕ έκρινε ότι η εκτίμηση της Επιτροπής περί χορήγησης ενίσχυσης στην Capricorn ήγειρε αμφιβολίες, βάσει των οποίων έπρεπε να κινηθεί η επίσημη διαδικασία έρευνας και, συνεπώς, χωρίς να εξετάσει του υπόλοιπους λόγους ακύρωσης, έκανε δεκτή την προσφυγή της NeXovation και ακύρωσε την απόφαση της Επιτροπής, κατά το μέρος που αφορούσε την εκποίηση των περιουσιακών στοιχείων του Nürburgring.

III. ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

Επιμ.: Ευαγγελία Λαμπράκη

► Δικαίωμα διαμονής υπηκόων τρίτων χωρών τένος συζύγων πολίτη της ΕΕ

Θύματα ενδοοικογενειακής βίας

Γάμος μεταξύ πολίτη της Ένωσης και υπηκόου τρίτης χώρας – υποχρέωση απόδειξης της ύπαρξης επαρκών πόρων – Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – ίση μεταχείριση – διαφορετική μεταχείριση ανάλογα με το αν ο συντηρών είναι πολίτης της Ένωσης ή υπήκοος τρίτης χώρας

ΔΕΕ C-930/19, Βελγικό Δημόσιο (Droit de séjour en cas de violence domestique), 02.09.2021, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: Κ. Lenaerts, Εισηγήτρια: R. Silva de Lapuerta, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2021:657 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά στο κύρος του άρθρου 13 παρ. 2 της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 29ης Απριλίου 2004, σχετικά με το δικαίωμα των πολιτών της Ένωσης και των μελών των οικογενειών τους να κυκλοφορούν και να διαμένουν ελεύθερα στην επικράτεια των κρατών μελών. Ως προς τα πραγματικά δεδομένα, ο Χ, Αλγερινός υπήκοος, συνήψε γάμο με Γαλλίδα υπήκοο στο Αλγέρι πριν μεταβεί στο Βέλγιο προκειμένου να επανενωθεί με τη σύζυγό του, κάτοικο Βελγίου. Δύο μήνες μετά την άφιξή του γεννήθηκε η κόρη τους η οποία απέκτησε τη γαλλική ιθαγένεια της μητέρας της. Στον Χ χορηγήθηκε δελτίο διαμονής μέλους της οικογένειας πολίτη της Ένωσης. Ύστερα από σχεδόν πέντε έτη γάμου και δύο έτη συμβίωσης στο Βέλγιο, ο προσφεύγων της κύριας δίκης, θύμα ενδοοικογενειακής βίας εκ μέρους της συζύγου του, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την οικογενειακή στέγη. Αρχικά, έγινε

δεκτός σε καταφύγιο και, εν συνεχεία, εγκαταστάθηκε σε κατάλυμα στο Tournai (Βέλγιο). Ο Χ υπέβαλε μήνυση εναντίον της συζύγου του για ενδοοικογενειακή βία. Κατόπιν έκθεσης περί συνοίκησης, διαπιστώθηκε η μη συμβίωση του Χ και της συζύγου του, καθότι αυτή και η θυγατέρα τους επέστρεψαν στη Γαλλία. Κατόπιν τούτου, η Βελγική Κυβέρνηση εξέδωσε απόφαση τερματισμού του δικαιώματος διαμονής, συνοδευόμενη από διαταγή αναχώρησης από την επικράτεια καθώς, σύμφωνα με τη βελγική διάταξη με την οποία μεταφέρεται στο εσωτερικό δίκαιο το άρθρο 13 παρ. 2 της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ, σε περίπτωση διαζυγίου ή λήξης της συνοίκησης των συζύγων, η διατήρηση του δικαιώματος διαμονής υπηκόου τρίτης χώρας ο οποίος υπήρξε θύμα πράξεων ενδοοικογενειακής βίας εκ μέρους του συζύγου του που είναι πολίτης της Ένωσης εξαρτάται από ορισμένες προϋποθέσεις, στις οποίες περιλαμβάνεται, μεταξύ άλλων, η προϋπόθεση να διαθέτει ο ενδιαφερόμενος επαρκείς πόρους. Η απόφαση αυτή ακυρώθηκε με απόφαση του Conseil du contentieux des étrangers (Συμβούλιο επίλυσης ενδίκων διαφορών αλλοδαπών, Βέλγιο). Προκειμένου να συνεχίσει να διαμένει νόμιμα στο Βέλγιο, το Βελγικό Δημόσιο ζήτησε από τον Χ να αποδείξει ότι διαθέτει τα αναγκαία μέσα διαβίωσης και ασφάλεια ασθενοειάς προκειμένου να μην επιβαρύνει το δημόσιο σύστημα υγείας, γεγονός το οποίο δεν αρνήθηκε. Οι αρμόδιες βελγικές αρχές έθεσαν τέλος στο δικαίωμα διαμονής του Χ. Έναν χρόνο αργότερα, ο Χ άσκησε αίτηση διαζυγίου. Ο τελευταίος άσκησε προσφυγή κατά της απόφασης απόρριψης του δικαιώματος διαμονής ενώπιον του Conseil du contentieux des étrangers για τον λόγο ότι υφίσταται αδικαιολόγητη διαφορετική μεταχείριση μεταξύ του συζύγου ενός πολίτη της Ένωσης ο οποίος δεν διατηρεί το δικαίωμα διαμονής ελλείψει επαρκών πόρων και του συζύγου ενός υπηκόου τρίτης χώρας που διαμένει νόμιμα στο Βέλγιο. Το εθνικό δικαστήριο αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο το ακόλουθο προδικαστικό ερώτημα: Συνιστά παραβίαση της αρχής της ίσης μεταχείρισης, η οποία κατοχυρώνεται στα άρθρα 20 και 21 του Χάρτη, το γεγονός ότι η διάταξη του άρθρου 13 παρ. 2 της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ εξαρτά, σε περίπτωση διαζυγίου, ακύρωσης του γάμου ή λήξης της καταχωρισμένης συμβίωσης, τη διατήρηση του δικαιώματος διαμονής υπηκόου τρίτης χώρας, συζύγου πολίτη της Ένωσης που υπήρξε θύμα ενδοοικογενειακής βίας, από την προϋπόθεση, μεταξύ άλλων, να διαθέτει επαρκείς πόρους, ενώ το άρθρο 15 παρ. 3 της Οδηγίας 2003/86/ΕΚ περί οικογενειακής επανένωσης δεν εξαρτά, σε περίπτωση διαζυγίου ή χωρισμού, τη διατήρηση του δικαιώματος διαμονής υπηκόου τρίτης χώρας που είχε δικαίωμα οικογενειακής επανένωσης από την προϋπόθεση αυτή; Το Δικαστήριο αρχικά απαντά σχετικά με το παραδεκτό του προδικαστικού ερωτήματος και εν συνεχεία απαντά στο προδικαστικό ερώτημα.

Σχετικά με το παραδεκτό του προδικαστικού ερωτήματος, το Δικαστήριο αρχικά τοποθετείται επί των αμφιβολιών που διατύπωσαν η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο σχετικά με τη δυνατότητα εφαρμογής του άρθρου 13 παρ. 2 εδάφιο α' στοιχείο γ' της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ. Οι αμφιβολίες αυτές στηρίζονταν στην απόφαση ΔΕΕ C-115/15, ΝΑ, 30.06.2016 (ECLI:EU:C:2016:487, σκ. 51), με την οποία το Δικαστήριο έκρινε ότι η ως άνω διάταξη έχει την έννοια ότι υπήκοος τρίτης χώρας, ο οποίος έχει διαζευχθεί πολίτη της Ένωσης και ο οποίος υπήρξε, κατά τη διάρκεια του γάμου, θύμα πράξεων ενδοοικογενειακής βίας εκ μέρους του δευτέρου, δεν μπορεί να διατηρήσει το δικαίωμα διαμονής του στο κράτος μέλος υποδοχής, βάσει της διάταξης αυτής, σε περίπτωση κατά την οποία η δικαστική διαδικασία για την έκδοση διαζυγίου κινήθηκε κατόπιν της αναχώρησης του συζύγου ο οποίος είναι πολίτης της Ένωσης από το εν λόγω κράτος μέλος. Αντιθέτως με την απόφαση ΝΑ, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι, από το γράμμα της διάταξης του άρθρου 13 παρ. 2 της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ, προκύπτει ότι η διατήρηση του δικαιώματος διαμονής του οποίου απολαύουν, βάσει της διάταξης αυτής, τα μέλη της οικογένειας πολίτη της Ένωσης τα οποία δεν έχουν την ιθαγένεια κράτους μέλους, προβλέπεται ιδίως σε περίπτωση διαζυγίου και ότι, συνεπώς, εφόσον πληρούνται οι προϋποθέσεις της ως άνω διάταξης, το διαζύγιο δεν συνεπάγεται την απώλεια του εν λόγω δικαιώματος διαμονής. Από τη διάταξη αυτή δεν αντλούν δικαιώματα εισόδου και διαμονής σε κράτος μέλος όλοι οι υπήκοοι τρίτων χωρών, αλλά μόνον όσοι είναι «μέλη της οικογένειας» πολίτη της Ένωσης που άσκησε το δικαίωμα της ελεύθερης κυκλοφορίας εγκαθιστάμενος σε κράτος μέλος διαφορετικό από εκείνο του οποίου έχει την ιθαγένεια. Συνεπώς, βάσει της διάταξης αυτής, θα πρέπει ο πολίτης της Ένωσης να έχει μετακινήσει και να διαμένει στο κράτος μετακίνησής του προκειμένου να διατηρήσει το μέλος της οικογένειάς του το δικαίωμα διαμονής. Το Δικαστήριο υπενθυμίζει την απόφαση C-218/14 (ECLI:EU:C:2015:476) με την οποία έκρινε ότι στην περίπτωση κατά την οποία πριν από την έναρξη της δικαστικής διαδικασίας έκδοσης διαζυγίου ο πολίτης της Ένωσης είχε εγκαταλείψει το κράτος μέλος στο οποίο κατοικεί ο σύζυγός του, προκειμένου να εγκατασταθεί σε άλλο κράτος μέλος ή σε τρίτη χώρα, το παράγωγο δικαίωμα διαμονής του υπηκόου τρίτης χώρας, βάσει του άρθρου 7 παρ. 2 της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ, λήγει κατά την αναχώρηση του πολίτη της Ένωσης και δεν μπορεί πλέον να διατηρηθεί βάσει του άρθρου 13 παρ. 2 εδάφιο α' στοιχείο α' της Οδηγίας αυτής. Ωστόσο, επισημαίνει ότι στην περίπτωση που προβλέπεται στο άρθρο 13 παρ. 2 εδάφιο α' στοιχείο γ' της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ το να απαιτείται για τη διατήρηση του δικαιώματος διαμονής του υπηκόου τρίτης χώρας ο οποίος υπήρξε θύμα πράξεων ενδοοικογενειακής βίας εκ μέρους του συζύγου του, πολίτη της Ένωσης, να κινήσει η δικαστική διαδικασία έκ-

δοσης διαζυγίου πριν από την αναχώρηση του εν λόγω πολίτη της Ένωσης από το κράτος μέλος υποδοχής θα μπορούσε να παράσχει στον τελευταίο ένα μέσο πίεσης που θα ήταν προδήλως αντίθετο προς τον σκοπό της διασφάλισης της προστασίας του θύματος τέτοιων πράξεων και, ως εκ τούτου, θα μπορούσε να εκθέσει το θύμα σε εκβιασμό σε σχέση με το διαζύγιο ή την αναχώρηση. Σε αντίθεση, λοιπόν, με ό,τι κρίθηκε στην απόφαση *NA*, το Δικαστήριο εκτιμά ότι πρέπει να γίνει δεκτό ότι, για τη διατήρηση του δικαιώματος διαμονής βάσει του άρθρου 13 παρ. 2 εδάφιο α' στοιχείο γ' της Οδηγίας 2004/38/EK, η δικαστική διαδικασία έκδοσης διαζυγίου μπορεί να κινηθεί και μετά την αναχώρηση του πολίτη της Ένωσης από το κράτος μέλος υποδοχής εντός, όμως, εύλογου χρονικού διαστήματος από την αναχώρηση. Ο χρόνος αυτός είναι απαραίτητος προκειμένου να δοθεί στον ενδιαφερόμενο υπήκοο τρίτης χώρας επαρκής χρόνος για να επιλέξει μεταξύ των δύο εναλλακτικών λύσεων που του παρέχει η Οδηγία 2004/38/EK: είτε να εκκινήσει τη δικαστική διαδικασία έκδοσης διαζυγίου με σκοπό την απόκτηση προσωπικού δικαιώματος διαμονής βάσει του άρθρου 13 παρ. 2 εδάφιο α' στοιχείο γ' της εν λόγω Οδηγίας είτε να εγκατασταθεί στο κράτος μέλος στο οποίο κατοικεί ο πολίτης της Ένωσης με σκοπό τη διατήρηση του παράγωγου δικαιώματος διαμονής του. Εν προκειμένω, λοιπόν, ο προσφεύγων *X* δεν επανενώθηκε με τη σύζυγό του στο κράτος μέλος καταγωγής της. Αντιθέτως, κίνησε τη δικαστική διαδικασία έκδοσης διαζυγίου σχεδόν τρία έτη μετά την αναχώρηση της συζύγου του και της κόρης τους από το κράτος μέλος υποδοχής, χρονικό διάστημα το οποίο δεν φαίνεται να είναι εύλογο. Ωστόσο, καθώς από την απόφαση παραπομπής προκύπτει ότι υφίσταται σχετική εθνική νομοθεσία η οποία μεταφέρεται στο εσωτερικό δίκαιο με το άρθρο 13 παρ. 2 της Οδηγίας 2004/38/EK, υπήκοος τρίτης χώρας ευρισκόμενος στην κατάσταση του προσφεύγοντος της κύριας δίκης διατηρεί το δικαίωμα διαμονής του, υπό την επιφύλαξη της τήρησης της υποχρέωσης που προβλέπεται στο δεύτερο εδάφιο του εν λόγω άρθρου. Υπό τις συνθήκες αυτές, το προδικαστικό ερώτημα είναι παραδεκτό και δύναται να εξεταστεί από το Δικαστήριο.

Σχετικά με το κύρος του άρθρου 13 παρ. 2 της Οδηγίας 2004/38/EK, το Δικαστήριο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η διάταξη αυτή δεν συνεπάγεται δυσμενή διάκριση των υπηκόων τρίτων χωρών οι οποίοι είναι θύματα πράξεων ενδοοικογενειακής βίας και των οποίων ο σύζυγος είναι πολίτης της Ένωσης, σε σχέση με εκείνους των οποίων ο σύζυγος είναι επίσης υπήκοος τρίτης χώρας. Το Δικαστήριο εκτιμά ότι, παρά το γεγονός ότι το άρθρο 13 παρ. 2 εδάφιο α' στοιχείο γ' της Οδηγίας 2004/38/EK και το άρθρο 15 παρ. 3 της Οδηγίας 2003/86/EK έχουν ως κοινό σκοπό να διασφαλίσουν την προστασία των μελών της οικογένειας που υπήρξαν θύματα ενδοοικογενειακής βίας, τα θεσπιζόμενα με τις Οδηγίες αυτές κα-

θεστώτα εμπίπτουν σε διαφορετικούς τομείς, οι οποίοι έχουν επίσης διαφορετικές αρχές, αντικείμενα και σκοπούς. Επιπλέον, οι έλκοντες δικαιώματα από την Οδηγία 2004/38/EK απολαύουν διαφορετικού καθεστώτος και δικαιωμάτων άλλης φύσεως από εκείνα που απολαύουν οι έλκοντες δικαιώματα από την Οδηγία 2003/86/EK, η δε εξουσία εκτίμησης που αναγνωρίζεται στα κράτη μέλη για την εφαρμογή των προϋποθέσεων τις οποίες θέτουν οι Οδηγίες αυτές δεν είναι η ίδια. Κατά συνέπεια, στην εν λόγω υπόθεση το Δικαστήριο εκτιμά ότι δεν παραβιάζεται η διάταξη του άρθρου 21 του Χάρτη η οποία απαγορεύει κάθε διάκριση λόγω ιθαγενείας.

Σχετικά με την εφαρμογή του άρθρου 20 του Χάρτη, το Δικαστήριο υπενθυμίζει την πάγια νομολογία του σύμφωνα με την οποία η θεσπιζόμενη από τη διάταξη αυτή ισότητα έναντι του νόμου αποτελεί γενική αρχή του δικαίου της Ένωσης η οποία επιτάσσει να μην αντιμετωπίζονται διαφορετικά συγκρίσιμες καταστάσεις ούτε να αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο διαφορετικές μεταξύ τους καταστάσεις, εκτός αν η διαφορετική αυτή αντιμετώπιση δικαιολογείται αντικειμενικά. Η απαίτηση να είναι οι καταστάσεις συγκρίσιμες προκειμένου να διαπιστωθεί η παραβίαση της αρχής της ίσης μεταχείρισης πρέπει να εκτιμάται υπό το πρίσμα του συνόλου των στοιχείων που τις χαρακτηρίζουν, ιδίως δε υπό το πρίσμα του αντικειμένου και του σκοπού της πράξης που εισάγει την επίμαχη διάκριση, εξυπακουόμενου ότι πρέπει να λαμβάνονται υπόψη, προς τούτο, οι αρχές και οι σκοποί του τομέα στον οποίο εμπίπτει η πράξη αυτή. Εφόσον οι καταστάσεις δεν είναι συγκρίσιμες, η διαφορετική αντιμετώπισή τους δεν θίγει την ισότητα έναντι του νόμου η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 20 του Χάρτη. Εν προκειμένω, οι παντρεμένοι με πολίτη της Ένωσης υπήκοοι τρίτων χωρών οι οποίοι υπήρξαν θύματα πράξεων ενδοοικογενειακής βίας εκ μέρους του πολίτη αυτού και οι οποίοι εμπίπτουν στην Οδηγία 2004/38/EK και οι παντρεμένοι με άλλον υπήκοο τρίτης χώρας υπήκοοι τρίτων χωρών οι οποίοι υπήρξαν θύματα πράξεων ενδοοικογενειακής βίας εκ μέρους του εν λόγω υπηκόου τρίτης χώρας και οι οποίοι εμπίπτουν στην Οδηγία 2003/86/EK δεν βρίσκονται σε συγκρίσιμη κατάσταση. Συνεπώς, καταλήγει το Δικαστήριο, από την εξέταση του προδικαστικού ερωτήματος που υπέβαλε το αιτούν δικαστήριο δεν προκύπτει παραβίαση του άρθρου 20 του Χάρτη.

► **Αποδεικτικό ταυτοποίησης πολίτη κράτους μέλους της ΕΕ κατά την επιστροφή του στο κράτος μέλος της ιθαγένειάς του**

Εθνική ρύθμιση επιβολής ποινικών κυρώσεων σε όσους δεν φέρουν το προβλεπόμενο αποδεικτικό ταυτοποίησης

διέλευση θαλασσιών συνόρων κράτους μέλους με σκάφος αναψυχής – καθεστώς κυρώσεων που επιβάλλονται σε περίπτωση κυκλοφορίας μεταξύ κρατών μελών χωρίς δελτίο ταυτότητας ή διαβατήριο – ποινικό σύστημα ημερήσιου προστίμου – αναλογικότητα – αυστηρότητα της ποινής σε σχέση με το αδίκημα

ΔΕΕ C-35/20, A (Franchissement de frontières en navire de plaisance), 06.10.2021, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος: E. Regan, Εισηγητής: K. Λυκούργος, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2021:813 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά στην ερμηνεία του άρθρου 21 παρ. 1 ΣΛΕΕ, του άρθρου 4 παρ. 1, του άρθρου 5 παρ. 1 και του άρθρου 27 παρ. 2 της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ, σχετικά με το δικαίωμα των πολιτών της Ένωσης και των μελών των οικογενειών τους να κυκλοφορούν και να διαμένουν ελεύθερα στην επικράτεια των κρατών μελών. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας που κινήθηκε κατά του Α, καθότι αυτός διήλθε τα εθνικά σύνορα της Φινλανδίας με σκάφος αναψυχής χωρίς να φέρει δελτίο ταυτότητας ή διαβατήριο.

Ως προς τα πραγματικά γεγονότα, ο Α, Φινλανδός υπήκοος, πραγματοποίησε ταξίδι μετ' επιστροφής μεταξύ Φινλανδίας και Εσθονίας με σκάφος αναψυχής. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού, ο Α διήλθε διεθνή ύδατα μεταξύ των δύο κρατών. Παρότι ήταν κάτοχος ισχύοντος φινλανδικού διαβατηρίου, δεν το έφερε μαζί του, έτσι κατά τον συνοριακό έλεγχο που διενεργήθηκε στο Ελσίνκι κατά την επιστροφή του, ο Α δεν ήταν σε θέση να το επιδείξει ενώ δεν κατείχε και κάποιο άλλο ταξιδιωτικό έγγραφο. Η ταυτότητά του εξακριβώθηκε βάσει της άδειάς του οδηγησης.

Εκ του γεγονότος αυτού, ο *syttjä* (Εισαγγελέας, Φινλανδία) άσκησε ποινική δίωξη εις βάρος του Α για διάπραξη του ήσσονος σημασίας ποινικού αδικήματος της παράνομης διέλευσης των συνόρων. Σε πρώτο βαθμό, αν και διαπιστώθηκε ότι ο Α είχε διαπράξει το αδίκημα της διέλευσης των φινλανδικών συνόρων χωρίς να φέρει ταξιδιωτικό έγγραφο, δεν του επιβλήθηκε καμία ποινή καθότι η παράβαση ήταν ήσσονος σημασίας, ενώ το ποσό του προστίμου που θα μπορούσε να του επιβληθεί σύμφωνα με το προβλεπόμενο από το φινλανδικό δικαιοποινικό καθεστώς, σε συνάρτηση με το μέσο μηνιαίο εισόδημά του, κρίθηκε υπερβολικό καθώς θα ανερχόταν σε 95.250 ευρώ. Μετά την απόρριψη της έφεσης που άσκησε ο εισαγγελέας κατά της ανωτέρω απόφασης, ο τελευταίος άσκησε αναίρεση ενώπιον του *Korkein oikeus* (Ανωτάτου Δικαστηρίου, Φινλανδία). Το εν λόγω δικαστήριο αποφάσισε να υποβάλει στο Δικαστήριο τα ακόλουθα τρία προδικαστικά ερωτήματα που, όπως αυτά αναδιατυπώθηκαν από το Δικαστήριο, έχουν ως εξής: Πρώτον, το δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας των πολιτών της Ένωσης, το οποίο προβλέπεται στο άρθρο 21

παρ. 1 ΣΛΕΕ και διευκρινίζεται στο άρθρο 4 παρ. 1 της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ, πρέπει, λαμβανομένων υπόψη των διατάξεων περί διέλευσης των συνόρων του Κανονισμού 562/2006, να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση με την οποία κράτος μέλος υποχρεώνει τους υπηκόους του, επ' απειλή ποινικών κυρώσεων, να φέρουν ισχύον δελτίο ταυτότητας ή διαβατήριο οσάκις ταξιδεύουν προς άλλο κράτος μέλος και το γεγονός ότι το ταξίδι πραγματοποιείται με σκάφος αναψυχής και με διάπλου διεθνών υδάτων ασκεί επιρροή; Δεύτερον, το δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας των πολιτών της Ένωσης, το οποίο προβλέπεται στο άρθρο 21 παρ. 1 ΣΛΕΕ και διευκρινίζεται στο άρθρο 5 παρ. 1 της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ, πρέπει, λαμβανομένων υπόψη των διατάξεων περί διέλευσης των συνόρων του Κανονισμού 562/2006, να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση με την οποία κράτος μέλος υποχρεώνει τους υπηκόους του, επ' απειλή ποινικών κυρώσεων, να φέρουν ισχύον δελτίο ταυτότητας ή διαβατήριο οσάκις εισέρχονται στην επικράτεια του ερχόμενοι από άλλο κράτος μέλος και το γεγονός ότι το ταξίδι αυτό πραγματοποιείται με σκάφος αναψυχής και με διάπλου διεθνών υδάτων ασκεί επιρροή; Τρίτον, είναι σύμφωνη με την αρχή της αναλογικότητας, που απορρέει από το άρθρο 27 παρ. 2 της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ, η κύρωση που είθισται να επιβάλλεται στη Φινλανδία με τη μορφή ημερήσιου προστίμου για τη διέλευση των φινλανδικών εθνικών συνόρων χωρίς την κατοχή ισχύοντος ταξιδιωτικού εγγράφου;

Σχετικά με το πρώτο ερώτημα, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι, κατά το γράμμα του άρθρου 21 παρ. 1 ΣΛΕΕ, κάθε πολίτης της Ένωσης έχει το δικαίωμα να κυκλοφορεί και να διαμένει ελεύθερα στο έδαφος των κρατών μελών, υπό την επιφύλαξη των περιορισμών και με τις προϋποθέσεις που προβλέπονται στις Συνθήκες και στις διατάξεις που θεσπίζονται για την εφαρμογή τους. Όπως ορίζει το άρθρο 1 της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ, σκοπός της τελευταίας είναι, μεταξύ άλλων, να καθορίσει τους όρους άσκησης του ανωτέρω δικαιώματος καθώς και τους περιορισμούς του και αφορά όλους τους πολίτες της Ένωσης οι οποίοι μεταβαίνουν σε κράτος μέλος διαφορετικό από αυτό του οποίου έχουν την ιθαγένεια. Σύμφωνα με το άρθρο 36 της Οδηγίας 2004/38/ΕΚ, κάθε κράτος μέλος έχει την εξουσία να καθορίζει τις κυρώσεις που επιβάλλονται σε περίπτωση παράβασης των εθνικών διατάξεων που θεσπίζονται κατ' εφαρμογήν της Οδηγίας αυτής. Ελλείψει εναρμόνισης των κυρώσεων, τα κράτη μέλη παραμένουν αρμόδια να επιλέγουν εκείνες τις οποίες κρίνουν κατάλληλες υπό δύο, όμως, προϋποθέσεις: Πρώτον, ότι τηρούν το δικαίωμα της Ένωσης και τις γενικές αρχές του. Δεύτερον, ότι οι ποινικές κυρώσεις συνάδουν, μεταξύ άλλων, με την αρχή της αναλογικότητας. Το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι οι εθνικές ποινικές νομοθετικές διατάξεις δεν μπορούν να εισάγουν διακρίσεις εις βάρος προσώπων στα οποία το δικαίωμα της Ένωσης αναγνωρίζει το δικαίωμα ίσης με-

ταχείριση, ούτε να περιορίζουν τις θεμελιώδεις ελευθερίες που εγγυάται το δίκαιο αυτό. Επιπλέον, μολονότι στο πρώτο εδάφιο του σημείου 3.2.5 του παραρτήματος VI του Κανονισμού 562/2006 ορίζεται ο κανόνας ότι οι επιβάτες σκαφών αναψυχής τα οποία προέρχονται από ή αναχωρούν προς λιμένα ευρισκόμενο σε κράτος μέλος και τα οποία διασχίζουν εξωτερικά σύνορα του χώρου Σένγκεν δεν υποβάλλονται σε έλεγχο ταυτότητας, στο δεύτερο εδάφιο του ίδιου σημείου εισάγεται εξαίρεση στον κανόνα αυτόν, κατά την οποία οι εν λόγω επιβάτες μπορούν παρά ταύτα να υπόκεινται σε ελέγχους «βάσει αξιολογήσεως των κινδύνων όσον αφορά τη λαθρομετανάστευση». Συνεπώς, στο πρώτο προδικαστικό ερώτημα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι το δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας των πολιτών της Ένωσης πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι δεν αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση με την οποία κράτος μέλος υποχρεώνει τους υπηκόους του, επ' απειλή ποινικών κυρώσεων, να φέρουν ισχύον δελτίο ταυτότητας ή διαβατήριό οσάκις ταξιδεύουν, με οιοδήποτε μεταφορικό μέσο και με οιαδήποτε διαδρομή, προς άλλο κράτος μέλος, υπό την προϋπόθεση ότι οι επιμέρους αυτές κυρώσεις είναι σύμφωνες με τις γενικές αρχές του δικαίου της Ένωσης, μεταξύ άλλων με τις αρχές της αναλογικότητας και της απαγόρευσης των διακρίσεων.

Σχετικά με το δεύτερο ερώτημα, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι η Οδηγία 2004/38/ΕΚ δεν διέπει την περίπτωση κατά την οποία πολίτης της Ένωσης, ερχόμενος από άλλο κράτος μέλος, διέρχεται τα σύνορα του κράτους μέλους του οποίου είναι υπήκοος. Αντιθέτως, σύμφωνα με το άρθρο της 3 παρ. 1, η εν λόγω Οδηγία διέπει αποκλειστικώς και μόνον τις προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής πολίτη της Ένωσης σε κράτος μέλος διαφορετικό από εκείνο της ιθαγένειάς του. Συνεπώς, ένα κράτος μέλος δεν δύναται να αρνηθεί στους υπηκόους του την είσοδο στην επικράτειά του και τη διαμονή τους σε αυτήν. Ωστόσο, η επιστροφή πολίτη της Ένωσης στην επικράτεια του κράτους μέλους του οποίου έχει την ιθαγένεια άπτεται του άρθρου 21 παρ. 1 ΣΛΕΕ, εάν ο συγκεκριμένος πολίτης άσκησε προηγουμένως, εντός κράτους μέλους διαφορετικού από το κράτος μέλος καταγωγής του, το προβλεπόμενο από τη διάταξη αυτή δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας. Επίσης, πρέπει να εξεταστεί αν η υποχρέωση την οποία επιβάλλει κράτος μέλος στους υπηκόους του να φέρουν ισχύον δελτίο ταυτότητας ή διαβατήριό οσάκις εισέρχονται στην επικράτειά του ερχόμενοι από άλλο κράτος μέλος μπορεί να παρακωλύσει την άσκηση του δικαιώματος ελεύθερης κυκλοφορίας που προβλέπει το άρθρο 21 ΣΛΕΕ. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, δεδομένου ότι κάθε πολίτης της Ένωσης είναι κάτοχος δελτίου ταυτότητας ή διαβατηρίου και πρέπει να φέρει το έγγραφο αυτό κάθε φορά που μεταβαίνει σε κράτος μέλος διαφορετικό από εκείνο του οποίου έχει την ιθαγένεια, η επιβαλλόμενη από εθνική ρύθμιση υποχρέωση να φέρει ο πολίτης το

ίδιο έγγραφο κατά την επιστροφή στο κράτος μέλος καταγωγής δεν είναι επαχθής, ούτε από οικονομική ούτε από πρακτική άποψη, και δεν μπορεί, ως εκ τούτου, να θεωρηθεί ότι έχει ως αποτέλεσμα να αποθαρρύνει την άσκηση του δικαιώματος ελεύθερης κυκλοφορίας, υπό την προϋπόθεση ότι οι κυρώσεις που προβλέπονται σε περίπτωση παράβασης της εν λόγω υποχρέωσης είναι συμβατές με την αρχή της αναλογικότητας, η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 49 παρ. 3 του Χάρτη, καθώς και με τις άλλες γενικές αρχές του δικαίου της Ένωσης, συμπεριλαμβανομένης της αρχής της απαγόρευσης των διακρίσεων. Επιπλέον, το γεγονός ότι το οικείο ταξίδι πραγματοποιείται με σκάφος αναψυχής και με διάπλου διεθνών υδάτων δεν εμποδίζει τη διενέργεια ελέγχου της ταυτότητας των επιβαινόντων σε αυτό. Η δε περίπτωση αυτή συγκαταλέγεται, υπό τις προϋποθέσεις που προβλέπονται στο σημείο 3.2.5 εδάφιο β' του παραρτήματος VI του Κανονισμού 562/2006, μεταξύ των περιπτώσεων στις οποίες μπορεί να ζητηθεί η επίδειξη τέτοιου εγγράφου.

Σχετικά με το τρίτο προδικαστικό ερώτημα, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι, μολονότι τα κράτη μέλη δύναται να επιβάλλουν πρόστιμο ως κύρωση για την παράβαση μιας τυπικής προϋπόθεσης σε σχέση με την άσκηση δικαιώματος που απονέμει το δίκαιο της Ένωσης, η κύρωση αυτή πρέπει να είναι ανάλογη προς τη σοβαρότητα της παράβασης. Όταν όμως, όπως εν προκειμένω, ο έχων δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας, ο οποίος είναι κάτοχος ισχύοντος δελτίου ταυτότητας ή διαβατηρίου, παραβεί την υποχρέωση να φέρει τέτοιο έγγραφο, επειδή απλώς παρέλειψε να το φέρει μαζί του κατά το ταξίδι του, το αδίκημα είναι ήσσονος σοβαρότητας. Ως εκ τούτου, μια βαριά χρηματική κύρωση, όπως πρόστιμο ανερχόμενο στο 20 % του καθαρού μέσου μηνιαίου εισοδήματος του παραβάτη, είναι δυσανάλογη προς τη σοβαρότητα της εν λόγω παράβασης.

► Οικογενειακή επανένωση ανηλίκων τέκνων Τούρκων εργαζομένων

Αλλαγή εθνικής ρύθμισης για ηλικιακό όριο σχετικό με οικογενειακή επανένωση μετά τη Συμφωνία Συνδέσεως ΕΟΚ - Τουρκίας

Απόφαση 1/80 – άρθρο 13 – ρήτρα *standstill* – νέος περιορισμός – προϋπόθεση περί ηλικίας – απαίτηση περί συνδρομής ειδικών λόγων για την οικογενειακή επανένωση – επιτακτικός λόγος γενικού συμφέροντος – επιτυχή ένταξη – αναλογικότητα

ΔΕΕ C-379/20, Udlændingenævnet, 02.09.2021, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: J.-C. Bonichot, Εισηγήτρια: R. Silva de Lapuerta, Γεν. Εισαγγελέας: G. Hogan, ECLI:EU:C:2021:660 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 13 της Απόφασης 1/80 του Συμβουλίου Συνδέσεως, της 19ης Σεπτεμβρίου 1980, σχετικά με την ανάπτυξη της σύνδεσης μεταξύ της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας και της Τουρκίας. Η εν λόγω αίτηση υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ του Β, Τούρκου πολίτη, και της Udlændingenævnet (επιτροπής προσφυγών επί θεμάτων μετανάστευσης, Δανία), σχετικά με την απόρριψη από την εν λόγω επιτροπή της αίτησης του Β για χορήγηση άδειας διαμονής στη Δανία λόγω οικογενειακής επανένωσης. Ως προς τα πραγματικά δεδομένα, ο Β είναι Τούρκος πολίτης γεννηθείς στην Τουρκία. Όντας ανήλικος υπέβαλε στην Udlændingestyrelsen αίτηση χορήγησης άδειας διαμονής στη Δανία, με σκοπό την οικογενειακή επανένωση με τον πατέρα του, τον F, Τούρκο εργαζόμενο ο οποίος διαμένει νομίμως στο κράτος μέλος αυτό από τις 13 Οκτωβρίου 2003. Με απόφασή της η δανική υπηρεσία μετανάστευσης απέρριψε την αίτηση αυτή με την αιτιολογία ότι ο Β, ηλικίας άνω των 15 ετών κατά τον χρόνο υποβολής της αίτησής του, δεν είχε αποδείξει ότι η χορήγηση άδειας διαμονής κατ'εφαρμογήν της διάταξης αυτής δικαιολογούνταν βάσει όλως ειδικών λόγων, αναγομένων ιδίως στην οικογενειακή ενότητα και στο υπέρτερο συμφέρον του παιδιού. Ο Β άσκησε προσφυγή κατά της απόφασης αυτής ενώπιον του Udlændinge- og Integrationsministeriet (Υπουργείου Αλλοδαπών και Ενσωμάτωσης, Δανία), το οποίο παρέπεμψε την προσφυγή αυτή στην υπηρεσία μετανάστευσης, ζητώντας της να εξετάσει αν ο Β μπορούσε να έχει δικαίωμα διαμονής δυνάμει της Απόφασης 1/80. Η υπηρεσία μετανάστευσης έκρινε ότι δεν συνέτρεχε λόγος επανεξέτασης της αίτησης που είχε υποβάλει ο Β. Ο Β άσκησε προσφυγή κατά της ανωτέρω απόφασης ενώπιον της Udlændingenævnet (επιτροπής προσφυγών σε θέματα μετανάστευσης, Δανία), η οποία επικύρωσε την απόφαση της υπηρεσίας μετανάστευσης. Εν συνεχεία, ο Β άσκησε ενώπιον του Københavns Byret (πρωτοβάθμιου δικαστηρίου Κοπεγχάγης, Δανία) προσφυγή με αίτημα να υποχρεωθεί η υπηρεσία μετανάστευσης να του αναγνωρίσει δικαίωμα διαμονής στη Δανία, κατ'εφαρμογήν του δικαίου της Ένωσης. Το ως άνω δικαστήριο παρέπεμψε την υπόθεση στο Østre Landsret (εφετείο ανατολικής περιφέρειας, Δανία). Το τελευταίο αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο το ακόλουθο προδικαστικό ερώτημα: Αντιβαίνει στο άρθρο 13 της Απόφασης 1/80 του Συμβουλίου Συνδέσεως, της 19ης Σεπτεμβρίου 1980, σχετικά με την πρόωθηση της σύνδεσης, η οποία σχετίζεται με τη Συμφωνία Συνδέσεως μεταξύ της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας και της Τουρκίας, η θέσπιση και εφαρμογή νέας εθνικής ρύθμισης, δυνάμει της οποίας η οικογενειακή επανένωση μεταξύ Τούρκου πολίτη, νόμιμα διαμένοντος στο εν λόγω κράτος μέλος, και του δεκαπεντάχρονου τέκνου αυτού, εξαρτάται από την προϋπόθεση η επανέ-

νωση να επιβάλλεται για πολύ ειδικούς λόγους, συμπεριλαμβανομένης της εξέτασης της οικογενειακής ενότητας και της συνεκτίμησης των υπέρτερων συμφερόντων του τέκνου;

Το Δικαστήριο υπενθυμίζει αρχικά ότι η ρήτρα standstill του άρθρου 13 της Απόφασης 1/80 απαγορεύει εν γένει τη θέσπιση οποιουδήποτε νέου εσωτερικού μέτρου που θα είχε ως σκοπό ή ως αποτέλεσμα να υπόκειται η εκ μέρους Τούρκου πολίτη άσκηση του δικαιώματος της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων εντός της εθνικής επικράτειας σε όρους πιο περιοριστικούς από εκείνους που ίσχυαν συναφώς κατά την έναρξη ισχύος της εν λόγω Απόφασης στο οικείο κράτος μέλος. Επαναλαμβάνει δε και την πάγια νομολογία του σύμφωνα με την οποία κάθε εθνική ρύθμιση η οποία καθιστά αυστηρότερες τις προϋποθέσεις της οικογενειακής επανένωσης στην περίπτωση Τούρκων εργαζομένων οι οποίοι διαμένουν νομίμως στο οικείο κράτος μέλος, σε σχέση με τις εφαρμοστέες κατά την έναρξη ισχύος της Απόφασης 1/80 στο κράτος μέλος αυτό, συνιστά «νέο περιορισμό». Το Δικαστήριο επισημαίνει ότι από την απόφαση περί παραπομπής προκύπτει ότι ο εθνικός νόμος της Δανίας περί αλλοδαπών μείωσε από τα 18 στα 15 έτη το όριο ηλικίας προκειμένου να έχουν τα ανήλικα τέκνα τη δυνατότητα να αιτηθούν την οικογενειακή επανένωση. Η ρύθμιση δε αυτή θεσπίστηκε μετά την ημερομηνία έναρξης ισχύος της Απόφασης 1/80 στη Δανία και κατέστησε αυστηρότερες, όσον αφορά την οικογενειακή επανένωση, τις προϋποθέσεις της πρώτης εισόδου στη Δανία των τέκνων Τούρκων πολιτών οι οποίοι διαμένουν νομίμως στο κράτος μέλος αυτό σε σύγκριση με τις προϋποθέσεις που ίσχυαν κατά την έναρξη ισχύος της Απόφασης 1/80 στο εν λόγω κράτος μέλος. Συνεπώς, το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι το συγκεκριμένο εθνικό μέτρο συνιστά «νέο περιορισμό» ο οποίος, όμως, απαγορεύεται, εκτός εάν δικαιολογείται για λόγους δημόσιας τάξης, δημόσιας ασφάλειας και δημόσιας υγείας ή από επιτακτικό λόγο γενικού συμφέροντος, είναι κατάλληλος να διασφαλίσει την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού και δεν υπερβαίνει το αναγκαίο για την επίτευξή του μέτρο. Προκειμένου να εξετασθεί εάν το επίμαχο εθνικό μέτρο που περιορίζει την οικογενειακή επανένωση ανηλικών τέκνων ηλικίας άνω των 15 ετών είναι κατάλληλο για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού και δεν υπερβαίνει το αναγκαίο για την επίτευξή του μέτρο, το Δικαστήριο προβαίνει στις ακόλουθες διαπιστώσεις: Πρώτον, ότι η ένταξη των ανηλικών τέκνων που επιθυμούν να τύχουν της οικογενειακής επανένωσης των τέκνων στο κράτος μέλος υποδοχής ευνοείται αν αυτά φθάσουν στο συγκεκριμένο κράτος μέλος σε όσο το δυνατόν νεαρότερη ηλικία. Συνεπώς, το επίμαχο εθνικό μέτρο είναι κατάλληλο για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού. Δεύτερον, ότι κατόπιν εξατομικευμένης εκτίμησης της κατάστασης του τέκνου και των συμφερόντων του δύναται να χορηγηθεί άδεια διαμονής και

σε ανήλικο τέκνο ηλικίας άνω των 15 ετών. Κατόπιν του συνόλου των ανωτέρω σκέψεων, στο υποβληθέν προδικαστικό ερώτημα το Δικαστήριο αποφαινεται ότι εθνικό μέτρο με το οποίο μειώνεται από τα 18 στα 15 έτη το όριο ηλικίας προκειμένου να δύναται το τέκνο Τούρκου πολίτη, ο οποίος διαμένει νομίμως στο έδαφος του κράτους μέλους υποδοχής, να υποβάλει αίτηση οικογενειακής επανένωσης συνιστά «νέο περιορισμό» κατά τη διάταξη αυτή. Ο περιορισμός αυτός είναι, ωστόσο, δυνατόν να δικαιολογηθεί βάσει του σκοπού της διασφάλισης της επιτυχούς ένταξης των ενδιαφερομένων πολιτών τρίτων χωρών, εφόσον ο τρόπος εφαρμογής του δεν υπερβαίνει το αναγκαίο για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού μέτρο.

IV. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Επιμ.: Αθηνά Γαϊτανίδου

► **Συμφωνία των κοινωνικών εταίρων για επέκταση του πεδίου εφαρμογής των Οδηγιών 98/59/ΕΚ, 2001/23/ΕΚ και 2002/14/ΕΚ στους υπαλλήλους και τους λοιπούς εργαζομένους των διοικήσεων των κεντρικών κυβερνήσεων των κρατών μελών**

Η Επιτροπή δεν υποχρεούται να ικανοποιήσει το αίτημα των κοινωνικών εταίρων για την εφαρμογή, στο επίπεδο της Ένωσης, της συμφωνίας που συνήψαν

αίτηση αναίρεσης – θεσμικό δίκαιο – κοινωνική πολιτική – άρθρα 154 και 155 ΣΛΕΕ – κοινωνικός διάλογος μεταξύ των κοινωνικών εταίρων στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης – ενημέρωση των υπαλλήλων και των λοιπών εργαζομένων στις διοικήσεις των κεντρικών κυβερνήσεων των κρατών μελών και διαβούλευση με αυτούς – συμφωνία συναφθείσα μεταξύ των κοινωνικών εταίρων – από κοινού αίτηση των μερών που υπέγραψαν τη συμφωνία αυτή για την εφαρμογή της στο επίπεδο της Ένωσης – άρνηση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής να υποβάλει πρόταση αποφάσεως στο Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης – έκταση δικαστικού ελέγχου – υποχρέωση αιτιολόγησεως της αποφάσεως περί μη υποβολής προτάσεως

ΔΕΕ C-928/19 Ρ, EPSU/Επιτροπή, 02.09.2021, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: N. Jääskinen, Γεν. Εισαγγελέας: P. Pikamäe, ECLI:EU:C:2021:656 – Αίτηση αναίρεσης

Το ΔΕΕ επικυρώνει την απόφαση του ΓεΔΕΕ και υπενθυμίζει ότι η Επιτροπή διαθέτει περιθώριο εκτίμησης προκειμένου να αποφασίσει για τη σκοπιμότητα υποβολής στο Συμβούλιο πρότασης περί τέτοιας εφαρμογής δυνάμει του άρθρου 155 παρ. 2 ΣΛΕΕ.

Τον Απρίλιο του 2015, η Επιτροπή προέβη σε διαβούλευση σχετικά με την ενδεχόμενη επέκταση του πεδίου εφαρμογής διαφόρων Οδηγιών για την ενημέρωση των εργαζομένων και τη διαβούλευση με αυτούς στους υπαλλήλους και τους εργαζομένους των κεντρικών διοικήσεων των κρατών μελών. Μερικούς μήνες αργότερα, στο πλαίσιο της διαβούλευσης αυτής, δύο κοινωνικοί εταίροι, η Αντιπροσωπεία Συνδικάτων της Εθνικής και Ευρωπαϊκής Διοίκησης (TUNED) και η Ένωση Εργοδοτών της Ευρωπαϊκής Διοίκησης (EUPAE), συνήψαν συμφωνία περί θέσπισης γενικού πλαισίου για την ενημέρωση και τη διαβούλευση των υπαλλήλων και των λοιπών εργαζομένων των εθνικών αυτών διοικήσεων. Τα μέρη που μετείχαν στη συμφωνία ζήτησαν εν συνεχεία από την Επιτροπή να υποβάλει στο Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης πρόταση απόφασης για τη θέση σε εφαρμογή της συμφωνίας αυτής στο επίπεδο της Ένωσης βάσει του άρθρου 155 παρ. 2 ΣΛΕΕ. Με απόφαση της 5ης Μαρτίου 2018, η Επιτροπή απέρριψε την αίτησή τους (στο εξής: επίδικη απόφαση).

Τον Μάιο του 2018, η European Public Service Unions (EPSU), ένωση των ευρωπαϊκών συνδικαλιστικών οργανώσεων των εργαζομένων των δημοσίων υπηρεσιών η οποία συνέβαλε στην ίδρυση της TUNED, προσέβαλε την απόφαση αυτή ενώπιον του ΓεΔΕΕ, ζητώντας την ακύρωσή της. Το ΓεΔΕΕ απέρριψε την προσφυγή, κρίνοντας ότι το άρθρο 155 παρ. 2 ΣΛΕΕ δεν υποχρεώνει τα θεσμικά όργανα της Ένωσης να δώσουν συνέχεια σε από κοινού αίτηση των υπογραφόντων μερών μιας συμφωνίας για την εφαρμογή της συμφωνίας αυτής στο επίπεδο της Ένωσης. Το ΓεΔΕΕ, αφού διαπίστωσε ότι η επίδικη απόφαση έπρεπε να αποτελέσει αντικείμενο περιορισμένου ελέγχου, έκρινε ότι αυτή πληρούσε την προβλεπόμενη στο άρθρο 296 ΣΛΕΕ υποχρέωση αιτιολόγησεως και ότι η αμφισβητούμενη αιτιολογία της απόφασης αυτής ήταν βάσιμη.

Επιληφθέν αίτησης αναίρεσης την οποία άσκησε η EPSU, το τμήμα μείζονος συνθέσεως του ΔΕΕ επικυρώνει την απόφαση του ΓεΔΕΕ, υπενθυμίζοντας το περιθώριο εκτίμησης που αναγνωρίζεται στην Επιτροπή στον εν λόγω τομέα και τον περιορισμένο δικαστικό έλεγχο στον οποίον υπόκεινται τέτοιες αποφάσεις.

Όσον αφορά, καταρχάς, τη γραμματική ερμηνεία του άρθρου 155 παρ. 2 ΣΛΕΕ, το ΔΕΕ επισημαίνει ότι η διάταξη αυτή δεν περιέχει ένδειξη σχετικά με ενδεχόμενη υποχρέωση της Επιτροπής να υποβάλει πρόταση απόφασης στο Συμβούλιο. Επομένως, οι επιτακτικές διατυπώσεις που χρησιμοποιούνται σε διάφορες γλωσσικές αποδόσεις σκοπούν απλώς και μόνον να εκφράσουν τον αποκλειστικό χαρακτήρα των δύο εναλλακτικών διαδικασιών που προβλέπονται στην εν λόγω διάταξη, εκ των οποίων η μία αποτελεί ειδική διαδικασία η οποία οδηγεί στην έκδοση πράξης της Ένωσης.

Εν συνεχεία, όσον αφορά τη συστηματική και τελεολογική ερμηνεία της διάταξης, το ΔΕΕ αναλύει τη διάταξη αυτή στο πλαίσιο των εξουσιών που απονέμουν στην Επιτροπή οι Συνθήκες και, ιδίως, το άρθρο 17 ΣΕΕ, η παρ. 1 του οποίου αναθέτει στο θεσμικό αυτό όργανο την αποστολή της προαγωγής του γενικού συμφέροντος της Ένωσης, ενώ η παρ. 2 αναγνωρίζει στο εν λόγω θεσμικό όργανο τη γενική εξουσία νομοθετικής πρωτοβουλίας. Το ΔΕΕ συνάγει εκ των ανωτέρω το συμπέρασμα ότι το άρθρο 155 παρ. 2 ΣΛΕΕ απονέμει στην Επιτροπή ειδική αρμοδιότητα, η οποία εντάσσεται στο πλαίσιο της αποστολής που της έχει ανατεθεί από το άρθρο 17 παρ. 1 ΣΕΕ, και η οποία συνίσταται στην εκτίμηση της σκοπιμότητας υποβολής πρότασης στο Συμβούλιο βάσει συμφωνίας συναφθείσας μεταξύ κοινωνικών εταίρων για την εφαρμογή της συμφωνίας στο επίπεδο της Ένωσης. Διαφορετική ερμηνεία θα είχε ως συνέπεια να υπερισχύουν της αποστολής της προαγωγής του γενικού συμφέροντος της Ένωσης, η οποία ανατίθεται στην Επιτροπή, μόνον τα συμφέροντα των κοινωνικών εταίρων που υπέγραψαν συμφωνία. Δεν αναιρεί το συμπέρασμα αυτό η αυτονομία των κοινωνικών εταίρων, η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 152 εδάφιο α' ΣΛΕΕ και η οποία πρέπει να λαμβάνεται υπόψη στο πλαίσιο του κοινωνικού διαλόγου που έχει αναχθεί σε σκοπό της Ένωσης από το άρθρο 151 εδάφιο α' ΣΛΕΕ. Η ύπαρξη της αυτονομίας αυτής, η οποία χαρακτηρίζει το στάδιο της διαπραγμάτευσης ενδεχόμενης συμφωνίας μεταξύ κοινωνικών εταίρων, δεν σημαίνει ότι η Επιτροπή οφείλει να υποβάλει αυτομάτως στο Συμβούλιο πρόταση απόφασης για την εφαρμογή, στο επίπεδο της Ένωσης, τέτοιας συμφωνίας όταν το ζητήσουν από κοινού οι εν λόγω εταίροι, διότι τούτο θα ισοδυναμούσε με αναγνώριση στους κοινωνικούς εταίρους ίδιας εξουσίας πρωτοβουλίας, η οποία δεν τους έχει ανατεθεί.

Το ΔΕΕ επισημαίνει, εξάλλου, ότι το ζήτημα του νομοθετικού χαρακτήρα των νομικών πράξεων που εκδίδονται βάσει του άρθρου 155 παρ. 2 ΣΛΕΕ, το οποίο εγείρει η EPSU, είναι διακριτό από το ζήτημα της εξουσίας που διαθέτει η Επιτροπή να αποφασίζει για τη σκοπιμότητα υποβολής στο Συμβούλιο πρότασης βάσει της εν λόγω διάταξης και ότι η έκταση της εξουσίας αυτής της Επιτροπής είναι η ίδια είτε η πράξη έχει νομοθετικό χαρακτήρα είτε όχι.

Εξάλλου, όσον αφορά την προβληματική του βαθμού του δικαστικού ελέγχου της επίδικης απόφασης, το ΔΕΕ υπενθυμίζει ότι η Επιτροπή διαθέτει περιθώριο εκτίμησης όσον αφορά την απόφαση για τη σκοπιμότητα υποβολής στο Συμβούλιο πρότασης δυνάμει του άρθρου 155 παρ. 2 ΣΛΕΕ. Δεδομένων των περίπλοκων εκτιμήσεων στις οποίες πρέπει να προβεί συναφώς η Επιτροπή, ο δικαστικός έλεγχος αυτού του είδους των αποφάσεων είναι περιορισμένος. Ο περιορισμός αυτός επιβάλλεται ιδίως όταν τα θεσμικά όργανα της Ένωσης υποχρεού-

νται, όπως εν προκειμένω, να συμβιβάζουν διστάμενα, ενδεχομένως, συμφέροντα και να λάβουν αποφάσεις βάσει πολιτικών επιλογών, λαμβάνοντας υπόψη εκτιμήσεις πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής φύσης.

Τέλος, η αναιρεσείουσα προέβαλε προσβολή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης, εκτιμώντας ότι η Επιτροπή είχε αποκλίνει από τις προγενέστερες, δημοσιευμένες από την ίδια, ανακοινώσεις στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής. Συναφώς, το ΔΕΕ επισημαίνει ότι, ασφαλώς, το θεσμικό όργανο, θεσπίζοντας κανόνες συμπεριφοράς και αναγγέλλοντας με τη δημοσίευσή τους ότι, στο εξής, θα τους εφαρμόζει στις περιπτώσεις τις οποίες οι κανόνες αυτοί αφορούν, αυτοπεριορίζεται κατά την άσκηση της εξουσίας εκτίμησης που διαθέτει. Εντούτοις, ελλείψει ρητής και αδιαμφισβήτητης δέσμευσης εκ μέρους της Επιτροπής, δεν μπορεί να γίνει δεκτό ότι η Επιτροπή είχε, εν προκειμένω, αυτοπεριοριστεί κατά την άσκηση της αρμοδιότητάς της που προβλέπεται από διάταξη του πρωτογενούς δικαίου, δεσμευόμενη να εξετάζει αποκλειστικώς ορισμένες συγκεκριμένες εκτιμήσεις πριν υποβάλει την πρότασή της, μετατρέποντας με τον τρόπο αυτό τη διακριτική αυτή ευχέρεια σε δέσμια αρμοδιότητα υπό τη συνδρομή ορισμένων προϋποθέσεων.

Ως εκ τούτου, το ΔΕΕ επιβεβαιώνει ότι το ΓεΔΕΕ δεν υπέπεσε σε πλάνη περί το δίκαιο και απορρίπτει στο σύνολό της την αίτηση αναίρεσης της EPSU.

V. Χώρος Ελευθερίας Ασφάλειας και Δικαιοσύνης

Επιμ.: Έλλη Τσιτσιπά

► Δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις

Το Δικαστήριο διευκρινίζει ορισμένες διατάξεις της Οδηγίας σχετικά με τη δέσμευση και δήμευση οργάνων και προϊόντων εγκλήματος στην Ευρωπαϊκή Ένωση

προδικαστική παραπομπή – δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις – Οδηγία 2014/42/ΕΕ – δέσμευση και δήμευση οργάνων και προϊόντων εγκλήματος στην Ευρωπαϊκή Ένωση – πεδίο εφαρμογής – δήμευση παράνομωσ αποκτηθέντων περιουσιακών στοιχείων – οικονομικό όφελος προερχόμενο από ποινικό αδίκημα για το οποίο δεν έχει εκδοθεί καταδικαστική απόφαση – άρθρο 4 – δήμευση – άρθρο 5 – εκτεταμένη δήμευση – άρθρο 6 – δήμευση εις χείρας τρίτου – προϋποθέσεις – δήμευση χρηματικού ποσού το οποίο φέρεται ως ανήκον σε τρίτον – τρίτος μη δικαιούμενος να παρίσταται ως διάδικος στη διαδικασία δημεύσεως – άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-845/19 και C-863/19, Okrazhna prokuratura – Varna, 21.10.2021, Τμήμα τρίτο,

Πρόεδρος: A. Prechal, Εισηγήτρια: L.S. Rossi, Γεν. Εισαγγελέας: P. Pikamäe, ECLI:EU:C:2021:864 – Προδικαστική παραπομπή

Οι αιτήσεις προδικαστικής απόφασης αφορούν την ερμηνεία του άρθρου 2 της Οδηγίας 2014/42/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με τη δέσμευση και τη δήμευση οργάνων και προϊόντων εγκλήματος στην Ευρωπαϊκή Ένωση, και του άρθρου 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης). Υποβλήθηκαν από το *Apelativen sad – Varna* (εφετείο Βάρνας, Βουλγαρία) στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών κατά του DR (C-845/19) και του TS (C-863/19) (στο εξής, από κοινού: εμπλεκόμενοι), κατόπιν της καταδίκης τους για κατοχή ναρκωτικών ουσιών με σκοπό τη διανομή, και αφορούν αιτήματα δήμευσης χρηματικών ποσών τα οποία οι εμπλεκόμενοι ισχυρίζονται ότι ανήκουν σε τρίτους.

Η υπόθεση αφορά δύο Βούλγαρους υπηκόους, οι οποίοι καταδικάστηκαν ποινικά επειδή διαπιστώθηκε ότι, τον Φεβρουάριο του 2019, κατείχαν στη Βάρνα (Βουλγαρία) χωρίς άδεια, με σκοπό τη διανομή τους, ιδιαίτερα επικίνδυνες ναρκωτικές ουσίες. Κατόπιν της ως άνω καταδίκης, η εισαγγελική αρχή της περιφέρειας της Βάρνας ζήτησε από το περιφερειακό δικαστήριο της Βάρνας να διατάξει τη δήμευση των χρηματικών ποσών που είχαν ανευρεθεί στο πλαίσιο ερευνών στις οικίες των εμπλεκόμενων.

Ενώπιον του εν λόγω δικαστηρίου, οι ενδιαφερόμενοι ισχυρίστηκαν ότι τα χρηματικά ποσά που είχαν κατασχεθεί ανήκαν σε μέλη των οικογενειών τους. Με δεδομένο ότι το εθνικό δίκαιο δεν το επιτρέπει, τα μέλη αυτά δεν είχαν μετάσχει στην ενώπιον του εν λόγω δικαστηρίου διαδικασία. Το συγκεκριμένο δικαστήριο απέρριψε το αίτημα δήμευσης των χρηματικών ποσών, με το σκεπτικό ότι το ποινικό αδίκημα για το οποίο είχαν καταδικασθεί οι εμπλεκόμενοι δεν ήταν ως εκ της φύσεώς του ικανό να τους προσπορίσει οικονομικά οφέλη. Επιπλέον, μολονότι υπήρχαν αποδεικτικά στοιχεία περί του ότι οι εμπλεκόμενοι πωλούσαν ναρκωτικές ουσίες, ούτε τους ασκήθηκε ποινική δίωξη ούτε καταδικάστηκαν για το συγκεκριμένο ποινικό αδίκημα. Η απόφαση αυτή προσβλήθηκε από την εισαγγελική περιφέρεια της Βάρνας, η οποία υποστήριξε ότι, κατά την εφαρμογή των σχετικών εθνικών διατάξεων, το εν λόγω δικαστήριο δεν έλαβε υπόψη την Οδηγία 2014/42/ΕΕ.

Υπό τις συνθήκες αυτές, το αιτούν δικαστήριο αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο προδικαστικά ερωτήματα σχετικά με την ανάγκη ύπαρξης διασυνοριακής κατάστασης προκειμένου να τύχει εφαρμογής η Οδηγία 2014/42/ΕΕ, σχετικά με την έκταση της προβλεπόμενης από την Οδηγία αυτή δήμευσης και το περιεχόμενο του δικαιώματος πραγματικής προσφυγής τρίτου ο οποίος υποστηρίζει, ή

για τον οποίο υποστηρίζεται, ότι είναι ο κύριος του υπό δήμευση περιουσιακού στοιχείου.

Στο πλαίσιο εξέτασης του πρώτου προδικαστικού ερωτήματος που υποβλήθηκε από το εθνικό δικαστήριο, το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι η κατοχή ναρκωτικών ουσιών με σκοπό τη διανομή τους εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2014/42/ΕΕ ακόμη και αν όλα τα συστατικά στοιχεία της τέλεσης του ποινικού αδικήματος αυτού περιορίζονται στο εσωτερικό ενός μόνον κράτους μέλους, καθώς το συγκεκριμένο ποινικό αδίκημα εμπίπτει σε τομέα ιδιαίτερα σοβαρής εγκληματικότητας, με διασυνοριακή διάσταση, ο οποίος μνημονεύεται από την ΣΛΕΕ. Κατά συνέπεια, ο νομοθέτης της Ένωσης είναι αρμόδιος να θεσπίζει ελάχιστους κανόνες εναρμόνισης σχετικά με τον ορισμό των ποινικών αδικημάτων και των κυρώσεων στον οικείο τομέα, ενώ η αρμοδιότητα αυτή καλύπτει και περιπτώσεις στις οποίες τα συστατικά στοιχεία της τέλεσης συγκεκριμένου ποινικού αδικήματος περιορίζονται στο εσωτερικό ενός μόνον κράτους μέλους.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο προβαίνει στην από κοινού εξέταση του δεύτερου και του τρίτου προδικαστικού ερωτήματος. Κρίνει, σχετικά, ότι η Οδηγία 2014/42/ΕΕ δεν προβλέπει μόνον τη δήμευση περιουσιακών στοιχείων που συνιστούν οικονομικό πλεονέκτημα προερχόμενο από το ποινικό αδίκημα για το οποίο έχει καταδικασθεί ο αυτουργός του αδικήματος, αλλά ότι καταλαμβάνει και τη δήμευση των περιουσιακών στοιχείων τα οποία ανήκουν στον αυτουργό και ως προς τα οποία το εθνικό δικαστήριο που έχει επιληφθεί της υπόθεσης κρίνει ότι προέρχονται από άλλη εγκληματική δραστηριότητα. Τέτοιες δημεύσεις, ωστόσο, λαμβάνουν χώρα τόσο υπό τον όρο τήρησης των εγγυήσεων που προβλέπει η εν λόγω Οδηγία όσο και υπό τη διττή προϋπόθεση ότι το ποινικό αδίκημα για το οποίο καταδικάστηκε ο συγκεκριμένος αυτουργός καταλέγεται μεταξύ των απαριθμούμενων στη συγκεκριμένη Οδηγία και ότι το ποινικό αυτό αδίκημα δύναται να προσπορίσει, άμεσα ή έμμεσα, οικονομικό όφελος. Όσον αφορά την πρώτη περίπτωση δήμευσης, το προϊόν εγκλήματος του οποίου εξετάζεται η δήμευση πρέπει να προέρχεται από το ποινικό αδίκημα για το οποίο καταδικάστηκε ο αυτουργός του με αμετάκλητη απόφαση. Όσον αφορά τη δεύτερη περίπτωση, η οποία αντιστοιχεί στην εκτεταμένη δήμευση, το Δικαστήριο διευκρινίζει, αφενός, ότι, προκειμένου να καθορίζουν αν ένα ποινικό αδίκημα δύναται να προσπορίσει οικονομικό όφελος, τα κράτη μέλη μπορούν να λαμβάνουν υπόψη το *modus operandi*, για παράδειγμα αν το αδίκημα τελέστηκε στο πλαίσιο οργανωμένου εγκλήματος ή με την πρόθεση να παραχθεί τακτικό εισόδημα από ποινικά αδικήματα. Αφετέρου, η κρίση του εθνικού δικαστηρίου ότι τα περιουσιακά στοιχεία προέρχονται από εγκληματική δραστηριότητα πρέπει να στηρίζεται στις περιστάσεις της υπόθεσης, περιλαμβανομένων των συγκεκριμένων

πραγματικών περιστατικών και των διαθέσιμων αποδεικτικών στοιχείων. Για τον σκοπό αυτό, το εθνικό δικαστήριο μπορεί, μεταξύ άλλων, να λάβει υπόψη τυχόν δυσαναλογία μεταξύ της αξίας των επίμαχων περιουσιακών στοιχείων και των νομίμων εισοδημάτων του καταδικασθέντος. Σε ό,τι αφορά, τέλος, τη δήμευση περιουσιακών στοιχείων τρίτων, αυτή προϋποθέτει ότι έχει αποδειχθεί η εκ μέρους υπόπτου ή κατηγορουμένου μεταβίβαση προϊόντων εγκλήματος σε τρίτο ή η απόκτηση τέτοιων προϊόντων από τρίτο, καθώς και ότι ο τρίτος γνώριζε ότι η μεταβίβαση ή απόκτηση είχε ως σκοπό την αποφυγή της δήμευσης.

Στο πλαίσιο εξέτασης του τελευταίου προδικαστικού ερωτήματος, το Δικαστήριο κρίνει ότι η Οδηγία 2014/42/ΕΕ, ερμηνευόμενη σε συνδυασμό με το άρθρο 47 του Χάρτη, δεν επιτρέπει την εφαρμογή εθνικής ρύθμισης επιτρέπουσας τη δήμευση περιουσιακού στοιχείου το οποίο υποστηρίζεται ότι ανήκει σε πρόσωπο διαφορετικό από τον αυτουργό του ποινικού αδικήματος, μολονότι ο εν λόγω τρίτος δεν έχει τη δυνατότητα να παρίσταται ως διάδικος στη σχετική με τη δήμευση ένδικη διαδικασία. Πράγματι, η Οδηγία αυτή επιβάλλει στα κράτη μέλη να λαμβάνουν τα αναγκαία μέτρα προκειμένου να διασφαλίσουν ότι τα πρόσωπα που θίγονται από τα μέτρα τα οποία προβλέπει η συγκεκριμένη Οδηγία, περιλαμβανομένων των τρίτων οι οποίοι υποστηρίζουν ή για τους οποίους υποστηρίζεται ότι είναι οι κύριοι των περιουσιακών στοιχείων που πρόκειται να δημευθούν, έχουν το δικαίωμα πραγματικής προσφυγής και δίκαιης δίκης προκειμένου να προασπίσουν τα δικαιώματά τους. Επιπλέον, η Οδηγία 2014/42/ΕΕ προβλέπει πλείονες ειδικές εγγυήσεις για τη διασφάλιση της προάσπισης των θεμελιωδών δικαιωμάτων των ως άνω τρίτων. Μεταξύ των εγγυήσεων αυτών καταλέγεται το δικαίωμα πρόσβασης σε δικηγόρο καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας δήμευσης, το οποίο συνεπάγεται προφανώς το δικαίωμα ακρόασης των τρίτων στο πλαίσιο της συγκεκριμένης διαδικασίας, περιλαμβανομένου του δικαιώματος επίκλησης των τίτλων τους κυριότητας επί των περιουσιακών στοιχείων τα οποία αφορά η δήμευση.

Η αρχή ne bis in idem δεν αντιτίθεται στην έκδοση ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης κατά των προσώπων τα οποία κατηγορούνται ότι απήγαγαν τον υιό πρώην Προέδρου της Σλοβακίας

προδικαστική παραπομπή – δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις – ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης – Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – πεδίο εφαρμογής – άρθρο 51 – εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης – Απόφαση-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ – αρμοδιότητα του Δικαστηρίου – προδικαστική παραπομπή προ της εκδόσεως ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψε-

ως – παραδεκτό – αρχή ne bis in idem – άρθρο 50 – έννοιες της «αθώωσης» και της «καταδίκης» – αμνήστευση στο κράτος μέλος εκτελέσεως – αμετάκλητη απόφαση περί παύσεως των ποινικών διώξεων – ανάκληση της αμνηστίας – ακύρωση της αποφάσεως περί παύσεως των ποινικών διώξεων – επανάληψη των διώξεων – ανάγκη εκδόσεως αποφάσεως κατόπιν εκτιμήσεως της ποινικής ευθύνης του ενδιαφερομένου – Οδηγία 2012/13/ΕΕ – δικαίωμα ενημερώσεως στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών – πεδίο εφαρμογής – έννοια της «ποινικής διαδικασίας» – νομοθετική διαδικασία για την έγκριση ψηφίσματος περί ανακλήσεως της αμνηστίας – διαδικασία δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας του εν λόγω ψηφίσματος

ΔΕΕ C-203/20, ΑΒ κ.λπ. (Révocation d'une amnistie), 16.12.2021, Τμήμα δεύτερο, Πρόεδρος: Α. Prechal, Εισηγήτρια: L.S. Rossi, Γεν. Εισαγγελέας: J. Kokott, ECLI:EU:C:2021:1016 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 4 παρ. 3 ΣΕΕ, του άρθρου 82 ΣΛΕΕ, των άρθρων 47, 48 και 50 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης), της Απόφασης-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ του Συμβουλίου για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης και τις διαδικασίες παράδοσης μεταξύ των κρατών μελών και της Οδηγίας 2012/13/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με το δικαίωμα ενημέρωσης στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το Okresný súd Bratislava III (πρωτοβάθμιο δικαστήριο της τρίτης περιφέρειας της Μπρατισλάβας, Σλοβακία) στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας κατά των ΑΒ, CD, ΕF, ΝΟ, JΛ, GH, ΙJ, LM, ΡR, ST, UV, WZ, BC, DE και FG (στο εξής: κατηγορούμενοι), στο πλαίσιο της οποίας το αιτούν δικαστήριο προτίθεται να εκδώσει ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης κατά ενός εκ των προσώπων αυτών.

Η συγκεκριμένη υπόθεση αφορά πρώην μέλη των σλοβακικών υπηρεσιών ασφαλείας, τα οποία κατηγορούνται στη Σλοβακία ότι διέπραξαν, το 1995, μια σειρά ποινικών αδικημάτων, συμπεριλαμβανομένης της αρπαγής προς τον σκοπό μεταφοράς του θύματος στην αλλοδαπή, το οποίο ήταν ο υιός του τότε Προέδρου της Σλοβακίας. Στις 3 Μαρτίου 1998, ο Σλοβάκος Πρωθυπουργός, ο οποίος, λόγω της λήξης της θητείας του Προέδρου της Σλοβακικής Δημοκρατίας, ασκούσε τότε τις εξουσίες του, αποφάσισε τη χορήγηση αμνηστίας για τα αδικήματα αυτά. Οι ποινικές διαδικασίες οι οποίες είχαν κινηθεί για τα εν λόγω αδικήματα έπαυσαν ως εκ τούτου οριστικώς στις 29 Ιουνίου 2001, γεγονός που, σύμφωνα με τη σλοβακική νομοθεσία, παρήγαγε τα αποτελέσματα αθωωτικής απόφασης. Με ψήφισμα της 5ης Απριλίου 2017, το Národná rada Slovenskej republiky (Εθνικό Κοινοβούλιο της Σλοβακικής Δημοκρατίας) ανακάλεσε την αμνηστία, και το Ústavný súd Slovenskej republiky (Συνταγματικό Δικαστήριο της Σλοβακικής Δημοκρατίας) έκρινε εν συνεχεία

ότι το εν λόγω ψήφισμα ήταν σύμφωνο προς το Σύνταγμα. Κατόπιν αυτού, επαναλήφθηκαν οι ποινικές διώξεις οι οποίες είχαν παύσει λόγω της αμνηστίας. Επιληφθέν των διαδικασιών αυτών, το Okresný súd Bratislava III (πρωτοβάθμιο δικαστήριο της τρίτης περιφέρειας της Μπρατισλάβας, Σλοβακία) προτίθεται να εκδώσει ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης εις βάρος ενός εκ των κατηγορουμένων. Στο πλαίσιο αυτό, αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο με το οποίο ερωτά, κατ' ουσίαν, εάν, υπό τις περιστάσεις της παρούσας υπόθεσης, η έκδοση ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης, αφενός, και η ανάκληση της αμνηστίας, αφετέρου, συνάδουν προς το δίκαιο της Ένωσης και, ειδικότερα, προς τον Χάρτη.

Το σλοβακικό δικαστήριο στηρίζει τις επιφυλάξεις του, μεταξύ άλλων, στην αρχή *ne bis in idem*, με δεδομένο ότι η κινηθείσα ποινική διαδικασία κατά του οικείου προσώπου για τα αποδιδόμενα αδικήματα έχει ήδη οριστικώς παύσει.

Με τη απόφασή του στη συγκεκριμένη υπόθεση, το Δικαστήριο επισημαίνει, κατ' αρχάς, ότι η διαφορά της κύριας δίκης εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης στον βαθμό που η Απόφαση-πλαίσιο για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης και, ως εκ τούτου, οι διατάξεις του Χάρτη περί της αρχής *ne bis in idem*, όπως η αρχή αυτή τίθεται σε εφαρμογή μεταξύ άλλων με την Απόφαση-πλαίσιο, μπορούν να εφαρμοσθούν στη διαδικασία έκδοσης του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης την οποία προτίθεται να κινήσει το σλοβακικό δικαστήριο.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι επίκληση της αρχής *ne bis in idem* είναι δυνατή μόνον στην περίπτωση κατά την οποία έχει εξετασθεί η ποινική ευθύνη του ενδιαφερομένου και έχει εκδοθεί απόφαση για αυτόν. Πράγματι, μόνον μια τέτοια ερμηνεία συνάδει προς τον θεμιτό σκοπό της αποτροπής του κινδύνου ατιμωρησίας των προσώπων που έχουν διαπράξει ποινικό αδίκημα. Συναφώς, το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι η απόφαση της 29ης Ιουνίου 2001 με την οποία έπαυσαν οι κινηθείσες ποινικές δίωξεις κατά των οικείων προσώπων παράγει, κατά το εθνικό σλοβακικό δίκαιο, τα αποτελέσματα αθωωτικής απόφασης. Εντούτοις, το Δικαστήριο φρονεί ότι, ανεξαρτήτως της φύσης και των αποτελεσμάτων της απόφασης αυτής στο σλοβακικό δίκαιο, από τη δικογραφία που έχει στη διάθεσή του φαίνεται να προκύπτει ότι η εν λόγω απόφαση είχε ως μοναδικό αποτέλεσμα την παύση των προαναφερθεισών ποινικών διώξεων, πριν τα σλοβακικά δικαστήρια μπορέσουν να αποφανθούν επί της ποινικής ευθύνης των κατηγορουμένων.

Υπό τις περιστάσεις αυτές, το Δικαστήριο αποφαίνεται ότι, στον βαθμό που η απόφαση της 29ης Ιουνίου 2001 είχε εκδοθεί πριν από την εκτίμηση της ποινικής ευθύνης των οικείων κατηγορουμένων, η αρχή *ne bis in idem*

δεν αντιτίθεται στην έκδοση ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης εις βάρος τους. Τέλος, το Δικαστήριο κρίνει ότι εθνική νομοθεσία η οποία προβλέπει νομοθετικής φύσης διαδικασία για την ανάκληση αμνηστίας καθώς και δικαστική διαδικασία με αντικείμενο τον έλεγχο της συνταγματικότητας της εν λόγω ανάκλησης δεν θέτει σε εφαρμογή το δίκαιο της Ένωσης και, επομένως, οι εν λόγω διαδικασίες δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης.

Η αρχή της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης επιβάλλει στον εθνικό δικαστή την υποχρέωση να μην εφαρμόσει κάθε εθνική δικαστική πρακτική η οποία θίγει την ευχέρειά του να υποβάλλει προδικαστικά ερωτήματα στο Δικαστήριο

προδικαστική παραπομπή – δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις – Οδηγία 2010/64/ΕΕ – άρθρο 5 – ποιότητα της διερμηνείας και της μετάφρασης – Οδηγία 2012/13/ΕΕ – δικαίωμα ενημέρωσης στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών – άρθρο 4 παρ. 5 και άρθρο 6 παρ. 1 – δικαίωμα ενημέρωσης σχετικά με την ποινική κατηγορία – δικαίωμα σε διερμηνεία και μετάφραση – Οδηγία 2016/343/ΕΕ – δικαίωμα σε πραγματική προσφυγή και σε αμερόληπτο δικαστήριο – άρθρο 48 παρ. 2 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρο 267 ΣΛΕΕ – άρθρο 19 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ – παραδεκτό – αναίρεση υπέρ του νόμου κατά απόφασης διατάσσουσας προδικαστική παραπομπή – πειθαρχική διαδικασία – εξουσία του ανώτερου δικαστηρίου να κηρύξει μη σύννομη την αίτηση προδικαστικής αποφάσεως

ΔΕΕ C-564/19, IS (Illégalité de l'ordonnance de renvoi), 23.11.2021, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: I. Jarukaitis, Γεν. Εισαγγελέας: P. Pikamäe, ECLI:EU:C:2021:949 – Προδικαστική παραπομπή

Βλ. στο παρόν τεύχος της ΕΕΕυρΔ, Παρατηρήσεις Ε. Τσιτσιπά, σ. 542.

Το δίκαιο της Ένωσης αντιτίθεται στο καθεστώς που ισχύει στην Πολωνία στο πλαίσιο του οποίου ο Υπουργός Δικαιοσύνης, ο οποίος είναι συγχρόνως και ο Γενικός Εισαγγελέας, δύναται να αποσπά δικαστές σε ανώτερα ποινικά δικαστήρια και να θέτει τέρμα στην απόσπαση ανά πάσα στιγμή χωρίς αιτιολογημένη απόφαση

προδικαστική παραπομπή – κράτος δικαίου – ανεξαρτησία της δικαιοσύνης – άρθρο 19 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ – εθνική ρύθμιση η οποία προβλέπει τη δυνατότητα του Υπουργού Δικαιοσύνης να αποσπά δικαστές σε ανώτερα δικαστήρια και να ανακαλεί τις εν λόγω αποσπάσεις – δι-

καστικοί σχηματισμοί σε ποινικές υποθέσεις στους οποίους μετέχουν δικαστές αποσπασμένοι με απόφαση του Υπουργού Δικαιοσύνης – Οδηγία (ΕΕ) 2016/343 – τεκμήριο αθωότητας

ΔΕΕ C-748/19, Prokuratura Rejonowa w Mińsku Mazowieckim, 16.11.2021, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: I. Jarukaitis, Γεν. Εισαγγελέας: M. Bobek, ECLI:EU:C:2021:931 – Προδικαστική παραπομπή

Βλ. στο παρόν τεύχος της ΕΕΕυρΔ, Παρατηρήσεις Κ. Κοττού, σ. 534.

► Μεταναστευτική πολιτική

Κατά το δίκαιο της Ένωσης, δεν επιτρέπεται να απορρίπτεται ως απαράδεκτη μεταγενέστερη αίτηση διεθνούς προστασίας για τον λόγο και μόνον ότι στηρίζεται σε στοιχεία τα οποία υφίσταντο ήδη κατά τη διαδικασία που αφορούσε την πρώτη αίτηση

προδικαστική παραπομπή – έλεγχοι στα σύνορα, άσυλο και μετανάστευση – πολιτική ασύλου – κοινές διαδικασίες για τη χορήγηση και ανάκληση του καθεστώτος διεθνούς προστασίας – Οδηγία 2013/32/ΕΕ – άρθρο 40 – μεταγενέστερη αίτηση – νέα στοιχεία ή πορίσματα – έννοια – περιστάσεις που υφίσταντο ήδη πριν από την οριστική περάτωση διαδικασίας με αντικείμενο προγενέστερη αίτηση διεθνούς προστασίας – αρχή του δεδικασμένου – υπαιτιότητα του αιτούντος

ΔΕΕ C-18/20, Bundesamt für Fremdenwesen und Asyl (Demande ultérieure de protection internationale), 09.09.2021, Τμήμα τρίτο, Πρόεδρος: A. Prechal, Εισηγήτρια: L.S. Rossi, Γεν. Εισαγγελέας: H. Saugmandsgaard Øe, ECLI:EU:C:2021:710 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 40 της Οδηγίας 2013/32/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με κοινές διαδικασίες για τη χορήγηση και ανάκληση του καθεστώτος διεθνούς προστασίας και υποβλήθηκε από το Verwaltungsgerichtshof (Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο, Αυστρία) στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ του ΧΥ και της Bundesamt für Fremdenwesen und Asyl (Ομοσπονδιακής υπηρεσίας για θέματα αλλοδαπών και ασύλου, Αυστρία) (στο εξής: Bundesamt) σχετικά με την απόρριψη από την Bundesamt αίτησης διεθνούς προστασίας που υπέβαλε ο ΧΥ.

Η υπόθεση αφορά έναν Ιρακινό υπήκοο του οποίου η πρώτη αίτηση διεθνούς προστασίας απορρίφθηκε αμετάκλητα από την Bundesamt für Fremdenwesen und Asyl (Ομοσπονδιακή υπηρεσία για θέματα αλλοδαπών και ασύλου, Αυστρία) και ο οποίος υπέβαλε, μερικούς μήνες αργότερα, νέα αίτηση διεθνούς προστασίας ενώπιον την

ίδιας αρχής. Ενώ είχε στηρίξει την πρώτη του αίτηση στο γεγονός ότι φοβόταν για τη ζωή του σε περίπτωση επιστροφής στο Ιράκ, καθότι είχε αρνηθεί να πολεμήσει στο πλευρό των σιιτικών παραστρατιωτικών ομάδων, καθώς ο ίδιος είναι σίιτης μουσουλμάνος στο θρήσκευμα, καθώς και στο γεγονός ότι η χώρα αυτή εξακολουθούσε να βρίσκεται σε εμπόλεμη κατάσταση, προέβαλε πλέον ότι ο πραγματικός λόγος για τον οποίον είχε υποβάλει τις αιτήσεις του σχετιζόταν με την ομοφυλοφιλία του, η οποία απαγορεύεται από τη χώρα του και από το θρήσκευμά του. Διευκρίνισε ότι, κατά τον χρόνο υποβολής της πρώτης αίτησης, δεν είχε αντιληφθεί ακόμη ότι, αποκαλύπτοντας την ομοφυλοφιλία του, δεν διέτρεχε κάποιον κίνδυνο στην Αυστρία.

Η Bundesamt απέρριψε ως απαράδεκτη τη μεταγενέστερη αίτηση, με την αιτιολογία ότι έβαλλε κατά προηγούμενης απορριπτικής απόφασης η οποία είχε καταστεί απρόσβλητη. Συγκεκριμένα, κατά το αυστριακό δίκαιο, κάθε μεταγενέστερη αίτηση που στηρίζεται σε στοιχεία ή πορίσματα που υφίσταντο ήδη πριν από την έκδοση της αμετάκλητης απόφασης με την οποία περατώνεται η προηγούμενη διαδικασία μπορεί να επιφέρει μόνον επανάλυση της διαδικασίας, τούτο δε μόνον αν ο αιτών δεν παρέλειψε, με δική του υπαιτιότητα, να επικαλεστεί τα εν λόγω στοιχεία και πορίσματα κατά την προηγούμενη διαδικασία. Μόνο στοιχεία ή πορίσματα τα οποία προέκυψαν πρόσφατα, μετά την έκδοση της πρώτης αμετάκλητης απόφασης, μπορούν να δικαιολογήσουν την κίνηση νέας διαδικασίας.

Εκτιμώντας ότι η μεταγενέστερη αίτησή του έπρεπε να οδηγήσει σε κίνηση νέας διαδικασίας, ο αιτών προσέφυγε στα αυστριακά δικαστήρια. Στο πλαίσιο αυτό, το Verwaltungsgerichtshof (Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο, Αυστρία) αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να αποστείλει προδικαστικά ερωτήματα στο Δικαστήριο.

Απαντώντας στα ερωτήματα που έθεσε το αιτούν δικαστήριο, το Δικαστήριο διευκρινίζει ότι η επί της ουσίας εξέταση μεταγενέστερης αίτησης διεθνούς προστασίας, στηριζόμενης σε στοιχεία ή πορίσματα που υφίσταντο ήδη πριν από την οριστική περάτωση της πρώτης διαδικασίας, μπορεί, καταρχήν, και εφόσον τηρούνται οι βασικές αρχές και εγγυήσεις τις οποίες προβλέπει η Οδηγία, να διενεργηθεί στο πλαίσιο της επανάλυσης της διαδικασίας που είχε ως αντικείμενο την πρώτη αίτηση.

Η επανάλυση της διαδικασίας μπορεί, όπως συμβαίνει στην Αυστρία, να υπόκειται στην προϋπόθεση (i) τα νέα αυτά στοιχεία ή πορίσματα να αυξάνουν σημαντικά τις πιθανότητες να πληροί ο αιτών τις προϋποθέσεις ώστε να χαρακτηριστεί δικαιούχος διεθνούς προστασίας και (ii) ο αιτών να μην ήταν σε θέση, χωρίς υπαιτιότητά του, να τα προβάλλει κατά την προηγούμενη διαδικασία. Αντιθέτως, η επανάλυση αυτή δεν πρέπει να υπόκειται στην

προβλεπόμενη από το αυστριακό δίκαιο προϋπόθεση να έχει υποβληθεί η μεταγενέστερη αίτηση εντός ορισμένης προθεσμίας. Για την περίπτωση που οι διατάξεις του αυστριακού δικαίου που έχουν εφαρμογή στην επανάληψη διαδικασίας δεν διασφαλίζουν την τήρηση των προϋποθέσεων του παραδεκτού της μεταγενέστερης αίτησης ή δεν συνάδουν με τις βασικές αρχές και εγγυήσεις που προβλέπονται από την Οδηγία, το Δικαστήριο κρίνει περαιτέρω ότι η μεταγενέστερη αίτηση του συγκεκριμένου αιτούντος θα πρέπει, εν προκειμένω, να εξεταστεί στο πλαίσιο νέας διοικητικής διαδικασίας. Με δεδομένο ότι η Αυστρία δεν έχει μεταφέρει, όσον αφορά την κίνηση νέας διοικητικής διαδικασίας, την μη επιτακτικού χαρακτήρα διάταξη της Οδηγίας η οποία παρέχει στα κράτη μέλη τη δυνατότητα να προβλέπουν ότι η μεταγενέστερη αίτηση εξετάζεται περαιτέρω μόνον εφόσον ο συγκεκριμένος αιτών δεν ήταν σε θέση, χωρίς δική του υπαιτιότητα, να προβάλει, κατά τη διάρκεια της προηγούμενης διαδικασίας, τα νέα στοιχεία ή πορίσματα, ενώ αυτά υφίσταντο ήδη, δεν μπορεί να απορριφθεί η αίτηση για την κίνηση νέας διαδικασίας λόγω ενδεχόμενης υπαιτιότητας του αιτούντος.

► Δικαστική συνεργασία σε αστικές υποθέσεις

Διεθνής δικαιοδοσία για την εκδίκαση αγωγής διαζυγίου: το Δικαστήριο προσδιορίζει το νόημα και το περιεχόμενο της έννοιας της συνήθους διαμονής συζύγου

προδικαστική παραπομπή – δικαστική συνεργασία σε αστικές υποθέσεις – Κανονισμός (ΕΚ) 2201/2003 – διεθνής δικαιοδοσία για εκδίκαση αγωγής διαζυγίου – άρθρο 3 παρ. 1 στοιχείο α' – έννοια της «συνήθους διαμονής» του ενάγοντος

ΔΕΕ C-289/20, IB (Résidence habituelle d'un époux – Divorce), 25.11.2021, Τμήμα τρίτο, Πρόεδρος: A. Prechal, Εισηγήτρια: L.S. Rossi, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2021:955 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 3 παρ. 1 στοιχείο α' του Κανονισμού (ΕΚ) 2201/2003 του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2003, για τη διεθνή δικαιοδοσία και την αναγνώριση και εκτέλεση αποφάσεων σε γαμικές διαφορές και διαφορές γονικής μέριμνας ο οποίος καταργεί τον Κανονισμό (ΕΚ) αριθ. 1347/2000. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το cour d'appel de Paris (εφετείο Παρισιού, Γαλλία) στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ των IB και FA αφορώσας αίτηση λύσης του συζυγικού δεσμού.

Η υπόθεση αφορά τον IB, γαλλικής ιθαγένειας, και την FA, ιρλανδικής ιθαγένειας, οι οποίοι συνήψαν γάμο στην Ιρλανδία το 1994. Απέκτησαν τρία τέκνα, τα οποία είναι πλέ-

ον ενήλικα. Το 2018, ο IB άσκησε αγωγή διαζυγίου ενώπιον του tribunal de grande instance de Paris (πολυμελούς πρωτοδικείου Παρισιού, Γαλλία). Με δεδομένο ότι το δικαστήριο αυτό έκρινε ότι δεν είχε διεθνή δικαιοδοσία να αποφανθεί επί του διαζυγίου, ο IB άσκησε έφεση ενώπιον του cour d'appel de Paris (εφετείου Παρισιού, Γαλλία). Το δικαστήριο αυτό καλείται να αποφανθεί επί της διεθνούς δικαιοδοσίας του tribunal de grande instance de Paris (πολυμελούς πρωτοδικείου Παρισιού) με γνώμονα τη συνήθη διαμονή του IB, σύμφωνα με τον Κανονισμό Βρυξέλλες IIa. Επισημαίνει συναφώς ότι από πλήθος στοιχείων προκύπτουν προσωπικοί και οικογενειακοί δεσμοί του IB με την Ιρλανδία, όπου ζούσε από το 1999 με τη σύζυγο και τα παιδιά του. Ωστόσο, εδώ και πολλά έτη, ο IB μετέβαινε κάθε εβδομάδα στη Γαλλία, όπου είχε εγκαταστήσει το κέντρο των επαγγελματικών συμφερόντων του. Ως εκ τούτου, το ως άνω δικαστήριο εκτιμά ότι ο IB είχε στην πράξη δύο τόπους διαμονής, έναν στο Παρίσι, σε εβδομαδιαία βάση για επαγγελματικούς λόγους, και ακόμη έναν στην Ιρλανδία, για το υπόλοιπο χρονικό διάστημα, μαζί με τη σύζυγο και τα παιδιά του. Υπό τις συνθήκες αυτές, το cour d'appel de Paris (εφετείο Παρισιού) υπέβαλε στο Δικαστήριο προδικαστικό ερώτημα προκειμένου αυτό να προσδιορίσει τα δικαστήρια που έχουν διεθνή δικαιοδοσία να αποφανθούν επί του διαζυγίου του IB και της FA, δυνάμει του άρθρου 3 παρ. 1 στοιχείο α' του Κανονισμού Βρυξέλλες IIa.

Ειδικότερα, το Δικαστήριο ερωτάται αν σύζυγος ο οποίος διαβιεί σε δύο κράτη μέλη μπορεί να έχει τη συνήθη διαμονή του και στα δύο αυτά κράτη μέλη, με αποτέλεσμα τα δικαστήρια αμοτέρων των κρατών μελών να έχουν διεθνή δικαιοδοσία να αποφανθούν επί του διαζυγίου. Με την απόφασή του, το Δικαστήριο προσδιορίζει την έννοια της «συνήθους διαμονής» ενός συζύγου και κρίνει ότι ο σύζυγος, ακόμη και αν διαβιεί σε δύο κράτη μέλη, μπορεί να έχει μόνο μία συνήθη διαμονή κατά το άρθρο 3 παρ. 1 στοιχείο α' του Κανονισμού Βρυξέλλες IIa.

Πιο συγκεκριμένα, ελλείψει ορισμού της έννοιας «συνήθους διαμονής» στον Κανονισμό Βρυξέλλες IIa ή ρητής σχετικής παραπομπής στο δίκαιο των κρατών μελών, το Δικαστήριο αποφαινεται ότι η έννοια αυτή πρέπει να ερμηνεύεται κατά τρόπο αυτοτελή και ομοιόμορφο. Επισημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι ούτε το άρθρο 3 παρ. 1 στοιχείο α' του Κανονισμού Βρυξέλλες IIa ούτε κάποια άλλη διάταξη του προβλέπουν ότι ένα πρόσωπο μπορεί να έχει ταυτοχρόνως περισσότερες της μίας συνήθεις διαμονές ή μία συνήθη διαμονή σε περισσότερους τόπους. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να θίξει ειδικότερα την ασφάλεια δικαίου, διότι θα καθιστούσε δυσχερέστερο τον εκ των προτέρων προσδιορισμό των δικαστηρίων που θα μπορούσαν να αποφανθούν επί του διαζυγίου, καθώς και την εξακρίβωση, από το επιληφθέν δικαστήριο, της δικής του διεθνούς δικαιοδοσίας.

Στη συνέχεια, στηριζόμενο στη νομολογία του σχετικά με τη συνήθη διαμονή ενός παιδιού, το Δικαστήριο κρίνει ότι η έννοια της «συνήθους διαμονής» για τον καθορισμό της διεθνούς δικαιοδοσίας σε θέματα λύσης του συζυγικού δεσμού χαρακτηρίζεται, κατ' αρχήν, από δύο στοιχεία, και συγκεκριμένα, αφενός, από τη βούληση του ενδιαφερομένου να εγκαταστήσει το σύνθητες κέντρο των συμφερόντων του σε συγκεκριμένο τόπο και, αφετέρου, από μια αρκούντως σταθερή παρουσία στο έδαφος του οικείου κράτους μέλους. Επομένως, ο σύζυγος ο οποίος επικαλείται υπό την ιδιότητα του ενάγοντος τη διεθνή δικαιοδοσία των δικαστηρίων του κράτους μέλους της συνήθους διαμονής του, βάσει του άρθρου 3 παρ. 1 στοιχείο α' του Κανονισμού Βρυξέλλες ΙΙα, πρέπει οπωσδήποτε να έχει μεταφέρει τη συνήθη διαμονή του στο έδαφος κράτους μέλους διαφορετικού από εκείνο της πρώην διαμονής του ζεύγους. Επομένως, πρέπει να έχει εκδηλώσει τη βούληση να εγκαταστήσει το σύνθητες κέντρο των συμφερόντων του σε αυτό το άλλο κράτος μέλος και να έχει αποδείξει ότι η παρουσία του στο έδαφος του εν λόγω κράτους μέλους μαρτυρεί επαρκή βαθμό σταθερότητας.

Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο υπογραμμίζει τις ιδιαίτερες περιστάσεις υπό τις οποίες προσδιορίζεται η συνήθης διαμονή ενός συζύγου. Συγκεκριμένα, όταν ένας σύζυγος αποφασίζει να εγκατασταθεί σε άλλο κράτος μέλος λόγω της συζυγικής κρίσης, παραμένει ελεύθερος να διατηρήσει κοινωνικούς και οικογενειακούς δεσμούς στο κράτος μέλος της πρώην διαμονής του ζεύγους. Επιπλέον, το περιβάλλον ενός ενηλίκου είναι περισσότερο διαφοροποιημένο απ' ό,τι το περιβάλλον ενός παιδιού και αποτελείται από ένα ευρύτερο φάσμα πολυσχιδών δραστηριοτήτων και ενδιαφερόντων, ενώ δεν μπορεί να απαιτείται η συγκέντρωση των εν λόγω δραστηριοτήτων και ενδιαφερόντων στο έδαφος ενός μόνον κράτους μέλους. Βάσει των εκτιμήσεων αυτών, το Δικαστήριο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, μολονότι ένας σύζυγος μπορεί να έχει ταυτοχρόνως περισσότερες της μίας διαμονές, εντούτοις, σε δεδομένη χρονική στιγμή, μπορεί να έχει μόνο μία συνήθη διαμονή κατά την έννοια του άρθρου 3 παρ. 1 στοιχείο α' του Κανονισμού Βρυξέλλες ΙΙα.

Κατά συνέπεια, όταν ένας σύζυγος διαβίει σε δύο κράτη μέλη, μόνον τα δικαστήρια του κράτους μέλους στο έδαφος του οποίου βρίσκεται η συνήθης αυτή διαμονή έχουν διεθνή δικαιοδοσία να αποφανθούν επί της αίτησης λύσης του συζυγικού δεσμού. Εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να εξακριβώσει, βάσει όλων των ιδιαίτερων πραγματικών περιστάσεων της συγκεκριμένης περίπτωσης, αν το έδαφος του κράτους μέλους στο οποίο υπάγεται το δικαστήριο αυτό αντιστοιχεί στον τόπο όπου ο ΙΒ μετέφερε τη συνήθη διαμονή του κατά την έννοια του άρθρου 3 παρ. 1 στοιχείο α' του Κανονισμού Βρυξέλλες ΙΙα.

VI. ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Επιμ.: Έλλη Τσιτσιπά

► Επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και προστασία της ιδιωτικής ζωής στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών

Η εμφάνιση, στη θυρίδα εισερχόμενων μηνυμάτων ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, διαφημιστικών μηνυμάτων υπό μορφή που ομοιάζει με εκείνη ενός πραγματικού μηνύματος ηλεκτρονικού ταχυδρομείου συνιστά χρησιμοποίηση του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου για σκοπούς απευθείας εμπορικής προώθησης κατά την έννοια της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ

προδικαστική παραπομπή – Οδηγία 2002/58/ΕΚ – επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και προστασία της ιδιωτικής ζωής στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών – άρθρο 2 εδάφιο β' στοιχείο η' – έννοια του «ηλεκτρονικού ταχυδρομείου» – άρθρο 13 παρ. 1 – έννοια της «χρησιμοποίησης ηλεκτρονικού ταχυδρομείου για σκοπούς απευθείας εμπορικής προώθησης» – Οδηγία 2005/29/ΕΚ – αθέμιτες εμπορικές πρακτικές – παράρτημα Ι σημείο 26 – έννοια της «συνεχούς και ανεπιθύμητης άγρας πελατών μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου» – διαφημιστικά μηνύματα – inbox advertising

ΔΕΕ C-102/20, StWL Städtische Werke Lauf a.d. Pegnitz, 25.11.2021, Τμήμα τρίτο, Πρόεδρος: A. Prechal, Εισηγήτρια: L.S. Rossi, Γεν. Εισαγγελέας: J. Richard de la Tour, ECLI:EU:C:2021:954 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 2 εδάφιο β' στοιχείο η', και του άρθρου 13 παρ. 1 της Οδηγίας 2002/58/ΕΚ, σχετικά με την επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και την προστασία της ιδιωτικής ζωής στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών (Οδηγία για την προστασία ιδιωτικής ζωής στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες), καθώς και του παραρτήματος Ι σημείο 26 της Οδηγίας 2005/29/ΕΚ για τις αθέμιτες εμπορικές πρακτικές των επιχειρήσεων προς τους καταναλωτές στην εσωτερική αγορά (Οδηγία για τις αθέμιτες εμπορικές πρακτικές). Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το Bundesgerichtshof (Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο, Γερμανία) στο πλαίσιο δύο ένδικων διαφορών μεταξύ της StWL Städtische Werke Lauf a.d. Pegnitz GmbH (στο εξής: StWL) και της eprimo GmbH, δύο εταιρειών που πωλούν ηλεκτρική ενέργεια σε τελικούς πελάτες, με αντικείμενο διαφημιστική δραστηριότητα στην οποία προέβαινε η Interactive Media CCSP GmbH κατόπιν ανάθεσης της eprimo και η οποία συνίστατο στην εμφάνιση διαφημιστικών μηνυμάτων στην ηλεκτρονική θυρίδα εισερχόμενων μηνυμάτων των χρηστών της δωρεάν υπηρεσίας ηλεκτρονικού ταχυδρομείου «T-Online».

Τα μηνύματα αυτά εμφανίζονταν όταν οι χρήστες της υπηρεσίας ηλεκτρονικού ταχυδρομείου άνοιγαν τη θυρίδα εισερχομένων τους, οι δε χρήστες και τα εμφανιζόμενα μηνύματα επιλέγονταν τυχαία (διαφημιστική δραστηριότητα που ονομάζεται Inbox Advertising). Τα στοιχεία που διαφοροποιούσαν οπτικώς τα διαφημιστικά μηνύματα από τον κατάλογο των λοιπών μηνυμάτων ηλεκτρονικού ταχυδρομείου του χρήστη του λογαριασμού ήταν η αναγραφή της ένδειξης «Anzeige» (διαφημιστικό μήνυμα) στη θέση της ημερομηνίας, η μη αναγραφή αποστολέα και η γκρι σκίαση του κειμένου. Το πεδίο «Θέμα» των εν λόγω καταχωρίσεων στον κατάλογο μηνυμάτων περιελάμβανε κείμενο για την ανακοίνωση πλεονεκτικών τιμών για τις υπηρεσίες ηλεκτρικής ενέργειας και φυσικού αερίου.

Η StWL θεώρησε ότι η διαφημιστική αυτή πρακτική, η οποία συνεπαγόταν τη χρησιμοποίηση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου χωρίς την προηγούμενη ρητή συγκατάθεση του παραλήπτη, αντέβαινε στους κανόνες περί αθέμιτου ανταγωνισμού. Κατά συνέπεια, η StWL άσκησε αγωγή παράλειψης κατά της erimo ενώπιον του Landgericht Nürnberg-Fürth (πρωτοδικείου της περιφέρειας Νυρεμβέργης-Fürth, Γερμανία). Το δικαστήριο αυτό δέχθηκε το αίτημα της StWL και διέταξε την erimo, επ' απειλή χρηματικής ποινής, να παύσει να μεταδίδει σε τελικούς καταναλωτές τέτοιες διαφημίσεις καθόσον τούτο συνιστούσε ανεπίτρεπτη παρενόχληση καθώς και παραπλανητική πράξη. Κατόπιν έφεσης που άσκησε η erimo ενώπιον του Oberlandesgericht Nürnberg (εφετείου της περιφέρειας Νυρεμβέργης, Γερμανία), το δικαστήριο αυτό έκρινε ότι η επίμαχη καταχώριση της διαφήμισης στη θυρίδα εισερχομένων ιδιωτικής θυρίδας ηλεκτρονικής αλληλογραφίας στην T-Online δεν συνιστούσε αθέμιτη εμπορική πρακτική υπό το πρίσμα του δικαίου του ανταγωνισμού. Επιληφθέν αίτησης αναιρέσης την οποία άσκησε η StWL και εκτιμώντας ότι η ευδοκίμηση ή η μη ευδοκίμηση του εν λόγω ένδικου μέσου εξαρτάται από την ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης, το Bundesgerichtshof (Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο, Γερμανία) αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο προδικαστικά ερωτήματα.

Το Δικαστήριο κλήθηκε, μεταξύ άλλων, να αποφανθεί επί του ζητήματος εάν και υπό ποιες προϋποθέσεις μπορεί να θεωρηθεί σύμφωνη με τις σχετικές διατάξεις των Οδηγιών 2002/58/EK και 2005/29/EK μια πρακτική βάσει της οποίας εμφανίζονται διαφημιστικά μηνύματα στην ηλεκτρονική θυρίδα εισερχομένων μηνυμάτων του χρήστη δωρεάν παρεχόμενης υπηρεσίας ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και η οποία χρηματοδοτείται από διαφήμιση για την οποία έχουν καταβάλει τίμημα οι διαφημιζόμενοι.

Πρώτον, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι η Οδηγία 2002/58/EK αποσκοπεί, μεταξύ άλλων, στην παροχή στους συνδρομητές εγγυήσεων κατά της διείσδυσης

στην ιδιωτική τους ζωή από αυτόκλητες κλήσεις με σκοπό την άμεση εμπορική προώθηση, και δε μέσω αυτοματοποιημένων συστημάτων κλήσης, τηλεομοιοτυπίας (φαξ) και ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, καθώς και μέσω συντόμων μηνυμάτων (SMS). Ο συγκεκριμένος σκοπός πρέπει να διασφαλίζεται ανεξάρτητα από τις χρησιμοποιούμενες τεχνολογίες, για τον λόγο δε αυτόν πρέπει να γίνει δεκτή μια ευρεία και εξελικτική, από τεχνολογικής άποψης, αντίληψη των τρόπων επικοινωνίας τους οποίους αφορά η εν λόγω Οδηγία. Λαμβανομένου υπόψη του τρόπου μετάδοσης των επίμαχων στην κύρια δίκη διαφημιστικών μηνυμάτων, το Δικαστήριο έκρινε ότι μια τέτοια ενέργεια συνιστά χρήση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου δυνάμενη να θίξει τον σκοπό της προστασίας των χρηστών από κάθε προσβολή της ιδιωτικής ζωής τους μέσω μη ζητηθείσας επικοινωνίας πραγματοποιούμενης με σκοπό την απευθείας εμπορική προώθηση.

Δεύτερον, το Δικαστήριο κρίνει ότι η ίδια η φύση των επίμαχων στην κύρια δίκη διαφημιστικών μηνυμάτων, τα οποία στοχεύουν στην προώθηση υπηρεσιών, και το γεγονός ότι κοινοποιούνται υπό τη μορφή μηνύματος ηλεκτρονικού ταχυδρομείου καθιστούν δυνατό τον χαρακτηρισμό των μηνυμάτων αυτών ως «επικοινωνιών που έχουν ως σκοπό την απευθείας εμπορική προώθηση». Κατά το Δικαστήριο, ουδεμία επιρροή ασκεί συναφώς το γεγονός ότι ο παραλήπτης των εν λόγω διαφημιστικών μηνυμάτων επιλέγεται τυχαία, καθώς αυτό που έχει σημασία είναι ότι υφίσταται μήνυμα εμπορικού σκοπού το οποίο απευθύνεται άμεσα και ατομικά σε έναν ή περισσότερους χρήστες υπηρεσιών ηλεκτρονικού ταχυδρομείου.

Τρίτον, το Δικαστήριο διευκρινίζει ότι η χρησιμοποίηση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου με σκοπό την απευθείας εμπορική προώθηση επιτρέπεται υπό την προϋπόθεση ότι ο αποδέκτης της έχει προηγουμένως παράσχει τη συγκατάθεσή του. Μια τέτοια συγκατάθεση πρέπει να εκδηλώνεται με ελεύθερη, ρητή και με πλήρη επίγνωση δήλωση βούλησης του ενδιαφερομένου. Η υπηρεσία ηλεκτρονικού ταχυδρομείου T-Online διατίθεται στους χρήστες είτε υπό μορφή δωρεάν υπηρεσίας χρηματοδοτούμενης από διαφημίσεις είτε υπό μορφή υπηρεσίας επί πληρωμή, χωρίς διαφημίσεις. Το Δικαστήριο εκτιμά ότι απόκειται, επομένως, στο Bundesgerichtshof να κρίνει αν ο οικείος χρήστης, ο οποίος επέλεξε τη δωρεάν παροχή της υπηρεσίας ηλεκτρονικού ταχυδρομείου T-Online, ενημερώθηκε δεόντως για τον συγκεκριμένο τρόπο μετάδοσης μιας τέτοιας διαφήμισης και αν πράγματι παρέσχε τη συγκατάθεσή του για την παραλαβή διαφημιστικών μηνυμάτων.

Τέταρτον, μολονότι το Δικαστήριο επισημαίνει ότι η εμφάνιση των διαφημιστικών αυτών μηνυμάτων στον κατάλογο των ιδιωτικών μηνυμάτων ηλεκτρονικού ταχυδρομείου του χρήστη παρακωλύει την πρόσβαση στα μηνύματα κατά τρόπο ανάλογο με τα μη ζητηθέντα μηνύ-

ματα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (τα λεγόμενα «spam»), τονίζει εντούτοις ότι η Οδηγία 2002/58/ΕΚ δεν επιτάσσει να διαπιστωθεί ότι η επιβάρυνση την οποία υφίσταται ο χρήστης υπερβαίνει τα όρια τυχόν απλής παρενόχλησής του. Παράλληλα, το Δικαστήριο κρίνει ότι, σε κάθε περίπτωση, μια τέτοια εμφάνιση διαφημιστικών μηνυμάτων επιβαρύνει τον οικείο χρήστη.

Τέλος, το Δικαστήριο δέχεται ότι μια ενέργεια συνιστάμενη στην εμφάνιση, στη θυρίδα εισερχόμενων μηνυμάτων του χρήστη υπηρεσίας ηλεκτρονικής αλληλογραφίας,

αφενός, διαφημιστικών μηνυμάτων υπό μορφή που ομοιάζει με εκείνη ενός πραγματικού μηνύματος ηλεκτρονικού ταχυδρομείου εμπίπτει στην έννοια της «συνεχούς και ανεπιθύμητης άγρας πελατών» της Οδηγίας 2005/29/ΕΚ, εφόσον, αφενός, η εμφάνιση των εν λόγω διαφημιστικών μηνυμάτων είναι αρκούντως συχνή και λαμβάνει χώρα σε τακτά χρονικά διαστήματα ώστε να είναι δυνατό να χαρακτηριστεί ως «συνεχής» και, αφετέρου, είναι δυνατό να χαρακτηριστεί ως «ανεπιθύμητη» καθόσον δεν έχει παρασχεθεί προηγουμένως σχετική συγκατάθεση του χρήστη.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΔΕΕ - ΓεΔΕΕ

► Προστασία των μερών προϊόντος ως μη καταχωρισμένων κοινοτικών σχεδίων

Τα μέρη ενός προϊόντος, όπως είναι τα κιτ αμαξώματος ενός αυτοκινήτου, μπορούν να τύχουν αυτοτελούς προστασίας ως μη καταχωρισμένα κοινοτικά σχέδια ή υποδείγματα, χωρίς να απαιτείται να έχουν γνωστοποιηθεί στο κοινό αποκομμένα από το προϊόν στο οποίο ενσωματώνονται

προδικαστική παραπομπή – Κανονισμός (ΕΚ) 6/2002 – κοινοτικά σχέδια και υποδείγματα – άρθρα 4, 6 και 11 – αγωγή λόγω προσβολής δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας – μη καταχωρισμένο κοινοτικό σχέδιο ή υπόδειγμα – εικόνα μέρους προϊόντος – προϋποθέσεις προστασίας – συστατικό σύνθετου προϊόντος – ατομικός χαρακτήρας – πράξη γνωστοποιήσεως στο κοινό

ΔΕΕ C-123/20, Ferrari, 28.10.2021, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος: E. Regan, Εισηγητής: M. Ilešič, Γεν. Εισαγγελέας: H. Saugmandsgaard Øe, ECLI:EU:C:2021:889 – Προδικαστική παραπομπή

Τον Δεκέμβριο του 2014, η Ferrari παρουσίασε το νέο μοντέλο αυτοκινήτου «FXX K» μέσω ενός δελτίου τύπου στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν εικόνες της μπροστινής και πλάγιας όψης του οχήματος που σχεδίασε και επρόκειτο να αρχίσει να εμπορεύεται. Το κύριο χαρακτηριστικό της νέας αυτής Ferrari ήταν το διακοσμητικό στοιχείο σε σχήμα V που τοποθετήθηκε στο καπό του αυτοκινήτου, το οποίο παραπέμπει σε αεροσκάφος ή αγωνιστικό όχημα της Formula 1 και προσδίδει, έτσι, έναν μοναδικό χαρακτήρα στο συγκεκριμένο μοντέλο.

Η γερμανική εταιρεία Mansory Design, η οποία ειδικεύεται στη μετατροπή πολυτελών αυτοκινήτων, ξεκίνησε, το 2016, να κατασκευάζει και να εμπορεύεται κιτ εξαρτημάτων για εξωτερική μετατροπή του μοντέλου μαζικής παραγωγής Ferrari 488 GTB, ώστε να ομοιάζει με τη Ferrari FXX K.

Λαμβάνοντας γνώση αυτής της εμπορικής πρακτικής, η Ferrari θεώρησε ότι πλήττονται τα νόμιμα δικαιώματά της που απορρέουν από το δίκαιο διανοητικής ιδιοκτησίας και αποφάσισε να προσφύγει ενώπιον των γερμανικών δικαστηρίων. Συγκεκριμένα, η Ferrari ισχυρίστηκε ότι τα κιτ αμαξώματος της Mansory παραβιάζουν τρία μη καταχωρισμένα βιομηχανικά σχέδια, δηλαδή, το στοιχείο σχήματος «V», την εμφάνιση του εμπρόσθιου χείλους σπόιλερ του αυτοκινήτου και το αυτοκίνητο στο σύνολό του, δεδομένου ότι υπήρξε η απαραίτητη γνωστοποίηση μέσω της έκδοσης του δελτίου τύπου, το 2014.

Στον πρώτο βαθμό, οι ισχυρισμοί της Ferrari απορρί-

φθηκαν στο σύνολό τους. Στη συνέχεια, το γερμανικό εφετείο δέχθηκε μεν ότι η εκκαλούσα ήταν κάτοχος μη καταχωρισμένου κοινοτικού σχεδίου, αλλά μόνον για το αυτοκίνητο στο σύνολό του, το οποίο δεν προσβλήθηκε στην υπό κρίση υπόθεση, και όχι για τα επιμέρους εξαρτήματα τα οποία έκρινε ότι δεν διέθεταν μορφολογική αυτοτέλεια και συνοχή, ώστε να προστατεύονται ως μη καταχωρισμένα κοινοτικά σχέδια. Η Ferrari άσκησε αίτηση αναίρεσης ενώπιον του Ανώτατου Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου, το οποίο αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να αποστείλει προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ σχετικά με την ερμηνεία των άρθρων 11 παρ. 2 και 6 παρ. 1 του Κανονισμού 6/2002. Ειδικότερα, το Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο της Γερμανίας έθεσε, για πρώτη φορά, το ζήτημα της ύπαρξης ή μη υποχρέωσης περί αυτοτελούς γνωστοποίησης των εξαρτημάτων ενός προϊόντος ώστε να τύχουν προστασίας ως μη καταχωρισμένα κοινοτικά σχέδια ή υποδείγματα. Το ΔΕΕ έκρινε ότι οι ενδιαφερόμενοι δεν υποχρεούνται να δημοσιεύουν χωριστά κάθε μέρος ενός προϊόντος για το οποίο ζητείται προστασία του ως μη καταχωρισμένο κοινοτικό σχέδιο ή υπόδειγμα, επισημαίνοντας, ωστόσο, ότι τα χαρακτηριστικά του επίμαχου μέρους (ή μερών) πρέπει να είναι σαφώς ορατά και προσδιορίσιμα στην εικόνα του συνολικού προϊόντος που γνωστοποιείται και κατά τον χρόνο της εν λόγω γνωστοποίησης.

Παρατηρήσεις

Γεωργία Βασιλειάδου*

Ι. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Σύμφωνα με το άρθρο 4 παρ. 1 του Κανονισμού 6/2002, ένα βιομηχανικό σχέδιο ή υπόδειγμα, δηλαδή η εξωτερική μορφή ενός προϊόντος, προστατεύεται υπό τις προϋποθέσεις ότι είναι νέο και παρουσιάζει ατομικό χαρακτήρα σε σύγκριση με προγενέστερα σχέδια ή υποδείγματα. Οι προϋποθέσεις αυτές τελούν σε συνάρτηση προς το χρονικό σημείο κατά το οποίο θεμελιώνεται το δικαίωμα προστασίας του σχεδίου ή υποδείγματος, δεδομένου ότι ο Κανονισμός 6/2002 προβλέπει ένα διπλό σύστημα προστασίας, τυπικής και άτυπης, το οποίο είναι εναρμονισμένο με τις ανάγκες των εμπόρων: πρόκειται για τα καταχωρισμένα και τα μη καταχωρισμένα κοινοτικά σχέδια ή υποδείγματα¹.

* LLM, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος MoKE

1. Κατά την τυπική διαδικασία, η μορφή του προϊόντος που φέρεται να πληροί τις ανωτέρω δύο προϋποθέσεις υποβάλλεται προς καταχώριση στο Γραφείο Διανοητικής Ιδιοκτησίας της ΕΕ (EUIPO)

Αναφορικά με την προϋπόθεση της νεωτερικότητας, ο Κανονισμός τη συνδέει με τον όρο της χρονικής προτεραιότητας υπό την έννοια ότι κατά τη στιγμή της αιτούμενης καταχώρισης δεν πρέπει να υφίσταται άλλο πανομοιότυπο σχέδιο που να έχει γνωστοποιηθεί στο κοινό², χωρίς γεωγραφικό περιορισμό³. Στην έννοια του πανομοιότυπου εντάσσονται και τα βιομηχανικά σχέδια που διαφέρουν μόνον ως προς το μέγεθος ή τους συνδυασμούς χρωμάτων που φέρουν.

Παράλληλα, ένα σχέδιο θεωρείται ότι διαθέτει, επιπλέον, και ατομικό χαρακτήρα όταν η συνολική εντύπωση που προκαλεί στον «ενημερωμένο χρήστη»⁴ είναι διαφορετική από εκείνη την οποία του προκαλούν άλλα προϋπάρχοντα σχέδια ή υποδείγματα⁵. Επομένως, ο όρος αυτός δεν ταυτίζεται με την αυστηρότερη έννοια της «πρωτοτυπίας» που συναντάται στο δίκαιο των ευρεσιτεχνιών και της πνευματικής ιδιοκτησίας⁶, αλλά περιορίζεται στην οικονομική δυναμική του προϊόντος σε σχέση με τον «ενημερωμένο χρήστη»⁷ εξ ου και λαμβάνεται υπόψη η φύση του προϊόντος στο οποίο έχει εφαρμοσθεί ή ενσωματωθεί το σχέδιο ή το υπόδειγμα και, ιδίως, ο βιομηχανικός κλάδος στον οποίο εντάσσεται⁸, καθώς και η χρήση για την οποία προορίζεται. Πρόκειται, συνεπώς, για ένα επιπλέον χαρακτηριστικό που συμπληρώνει την προϋπόθεση της νεωτερικότητας⁹.

Το ΔΕΕ έχει διευκρινίσει ότι και οι δύο αυτές προϋποθέσεις εξετάζονται πάντοτε σε σχέση με τα προϋπάρχοντα σχέδια ή υποδείγματα ιδωμένα στο σύνολό τους και όχι με βάση επιμέρους στοιχεία από πολλά διαφορετικά προστατευόμενα σχέδια¹⁰, γεγονός που καθιστά ευχε-

ρέστερο τον έλεγχο της πλήρωσης των προϋποθέσεων για την υπαγωγή στο πεδίο προστασίας του Κανονισμού 6/2002.

Ειδικά όσον αφορά την περίπτωση των σύνθετων προϊόντων, οι ανωτέρω προϋποθέσεις εξετάζονται σε σχέση με το συνολικό προϊόν, εκτός εάν επιδιώκεται και η προστασία των συστατικών του, οπότε η τήρηση αυτών των προϋποθέσεων θα πρέπει να ισχύει και για κάθε συστατικό το οποίο, μετά την ενσωμάτωσή του στο σύνθετο προϊόν, παραμένει ορατό κατά τη συνήθη χρήση του σύνθετου αυτού προϊόντος¹¹. Στην υπό σχολιασμό περίπτωση, το ΔΕΕ απέφυγε να εξετάσει εάν τα επίμαχα μέρη συνιστούν συστατικά σύνθετου προϊόντος κατά την έννοια του άρθρου 3γ του Κανονισμού 6/2002 ή απλώς μέρη ενός προϊόντος, θεωρώντας ότι η κρίση του επί του τιθέμενου προδικαστικού ερωτήματος καταλαμβάνει αμφότερες τις περιπτώσεις¹².

II. Προϋποθέσεις προστασίας των μη καταχωρισμένων κοινοτικών σχεδίων ή υποδειγμάτων και βάρος απόδειξης

Σε αντίθεση με τα εμπορικά σήματα, όπου η τήρηση της τυπικής διαδικασίας καταχώρισης αποτελεί απαραίτητο όρο για τη γέννηση του δικαιώματος βιομηχανικής ιδιοκτησίας, στην περίπτωση των κοινοτικών σχεδίων και υποδειγμάτων, ο ενωσιακός νομοθέτης υιοθέτησε πιο ελαστική στάση, αναγνωρίζοντας την ταχύτητα με την οποία διακινούνται και ανανεώνονται τα προϊόντα στην αγορά, ώστε θέσπισε ένα δεύτερο σύστημα προστασίας, σαφώς πιο περιορισμένης ισχύος, για τα προϊόντα που έχουν διατεθεί στο κοινό και έχουν γίνει απλώς «γνωστά» στους «ειδικευμένου κύκλους», χωρίς να απαιτείται να είναι ευρέως γνωστά ή αναγνωρίσιμα, όπως ισχύει για τα σήματα φήμης. Εξισορροπώντας μεταξύ των αντιτιθέμενων συμφερόντων για αυτά τα μη καταχωρισμένα κοινοτικά σχέδια ή υποδείγματα, ο νομοθέτης προέβλεψε τριετή περίοδο προστασίας τους από την ημέρα της «γνωστοποίησής» τους και χωρίς δυνατότητα παράτασης.

Ειδικότερα, το δικαίωμα επί μη καταχωρισμένου κοινοτικού σχεδίου ή υποδείγματος γεννιέται κατά τον χρόνο που το σχέδιο αυτό τίθεται για πρώτη φορά στη διάθεση του κοινού («γνωστοποίηση») εντός της ΕΕ, όπως μέσω δημοσίευσης, έκθεσης, χρήσης στο εμπόριο, ώστε,

και, εφόσον η αίτηση αυτή γίνει δεκτή, παρέχεται στον κάτοχο του το αποκλειστικό δικαίωμα χρήσης και εμπορίας του κοινοτικού σχεδίου ή υποδείγματος για έως και είκοσι πέντε έτη.

2. Βλ. άρθρο 5 Κανονισμού 6/2002.

3. Βλ. ΓεΔΕΕΤ-651/16, *Crocs/EUIPO-Giff Diffusion (Chaussures)*, 13.04.2018, ECLI:EU:T:2018:137, σκ. 52.

4. Ο όρος αυτός προσομοιάζει στην έννοια του «μέσου» καταναλωτή που χρησιμοποιείται στο δίκαιο των εμπορικών σημάτων. Πρβλ. Οδηγίες του EUIPO σχετικά με την εξέταση των καταχωρισμένων κοινοτικών σχεδίων και υποδειγμάτων, 01.10.2018, διαθέσιμο στη διεύθυνση: https://euipo.europa.eu/tunnel-web/secure/webdav/guest/document_library/contentPdfs/law_and_practice/designs_practice_manual/Draft_Guidelines_2018/examination_of_design_invalidity_applications_en.pdf.

5. Άρθρο 6 παρ. 1 Κανονισμού 6/2002.

6. Ν. ΡΟΚΑΣ, Βιομηχανική Ιδιοκτησία, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2016, σ. 78.

7. Ibid, σ. 79.

8. Βλ. αιτιολογική σκ. 14 Κανονισμού 6/2002.

9. Ν. ΡΟΚΑΣ, Βιομηχανική Ιδιοκτησία, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2004, σσ. 68-69.

10. Βλ. ΔΕΕC-345/13, *KMF/Dunnes*, 19.06.2014, ECLI:EU:C:2014:2013, σκ.

35 και ΔΕΕ συνεδικασθείσες υποθέσεις C-361/15 P και C-405/15 P, *Shower drains*, 21.09.2017, ECLI:EU:C:2017:720, σκ. 69.

11. Βλ. άρθρο 4 παρ. 2 Κανονισμού 6/2002.

12. Βλ. σκ. 49-52 της σχολιαζόμενης απόφασης. Προς την ίδια κατεύθυνση και ο Γεν. Εισαγγελέας διατύπωσε την άποψη ότι «το αν το προϊόν αυτό είναι «σύνθετο» και το αν το επίμαχο μέρος αποτελείται ή όχι από στοιχεία που ανταποκρίνονται στον ορισμό των «συστατικών» σύνθετου προϊόντος δεν έχει αποφασιστικό χαρακτήρα προκειμένου να δοθεί απάντηση στα προδικαστικά ερωτήματα» (σημ. 51 των Προτάσεών του, 15.07.2021, ECLI:EU:C:2021:628).

κατά τη συνήθη πορεία των πραγμάτων, τα γεγονότα αυτά θεωρείται ότι θα μπορούσαν εύλογα να έχουν γίνει γνωστά στους «ειδικευμένους κύκλους», δηλαδή στους σχεδιαστές παρόμοιων προϊόντων και στους εμπόρους που ειδικεύονται στον σχετικό τομέα και οι οποίοι δραστηριοποιούνται εντός της ΕΕ¹³. Εξ αυτού συνάγεται ότι η γνωστοποίηση ενός σχεδίου εκτός ΕΕ δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του εν λόγω Κανονισμού. Ωστόσο, μια τέτοια γνωστοποίηση ενέχει τον κίνδυνο να εμποδιστεί η μεταγενέστερη αίτηση καταχώρισης του συγκεκριμένου σχεδίου λόγω έλλειψης νεωτερικότητας, εκτός και αν αποδειχθεί ότι οι ειδικευμένοι κύκλοι στην ΕΕ δεν είχαν λάβει γνώση της πράξης γνωστοποίησης¹⁴. Εν προκειμένω, το δελτίο τύπου που απέστειλε η Ferrari κρίθηκε ότι εντάσσεται στην έννοια της γνωστοποίησης κατά το άρθρο 7 παρ. 1 του Κανονισμού 6/2002.

Σημειώνεται ότι στο άρθρο 85 παρ. 2 του Κανονισμού 6/2002 καθιερώνεται ένα τεκμήριο εγκυρότητας των μη καταχωρισμένων σχεδίων και υποδείγματων¹⁵ υπέρ των κατόχων τους, το οποίο τους απαλλάσσει από την υποχρέωση της εξαντλητικής απόδειξης των προϋποθέσεων του άρθρου 11 του Κανονισμού 6/2002¹⁶. Η προστασία που διασφαλίζεται μέσω αυτής της άτυπης διαδικασίας περιορίζεται, όμως, και ως προς το αντικείμενο του δικαιώματος, στο μέτρο που ο δικαιούχος προστατεύεται μόνον από κάθε πιθανή αντιγραφή του σχεδίου του από τρίτο, δηλαδή δεν απολαύει το αποκλειστικό δικαίωμα χρήσης και εμπορίας, όπως ισχύει για τα καταχωρισμένα κοινοτικά σχέδια ή υποδείγματα. Σε αυτήν την περίπτωση, πάντως, το βάρος απόδειξης της ύπαρξης απομίμησης (αντιγράφου) φέρει ο κάτοχος του μη καταχωρισμένου σχεδίου ή υποδείγματος, ενώ εναπόκειται στον τρίτο να αποδείξει ότι το έργο του είναι αποτέλεσμα ανεξάρτητου σχεδιασμού και όχι απομίμησης. Δηλαδή, ο τελευταίος θα πρέπει να αποδείξει ότι, παρόλο που ανήκει στους «ειδικευμένους κύκλους», δεν είχε λάβει γνώση του συγκεκριμένου σχεδίου ή υποδείγματος. Η ενέργεια αυτή είναι ιδιαίτερος δυσχερής, ιδίως αν ληφθεί υπόψη το γεγονός πως για τα μη καταχωρισμένα σχέδια δεν υφίσταται ένας επίσημος κατάλογος, αλλά γίνεται γενικώς δεκτό ότι αυτά έχουν καταστεί γνωστά στον κύκλο των σχεδιαστών και των εμπόρων. Δημιουργείται, επομένως, ανασφάλεια δικαίου στους τρίτους οι οποίοι πρέπει διαρκώς να επαγρυπνούν για τυχόν γνωστοποίηση κάποιου προϊόντος που εντάσσεται στο πεδίο δραστηριότητάς τους.

13. Βλ. ΔΕΕ C-479/12, *H. Gautzsch Großhandel*, 13.02.2014, ECLI:EU:C:2014:75, σκ. 26-28.

14. *Ibid*, σκ. 30.

15. Άρθρο 85 παρ. 2 Κανονισμού 6/2002.

16. Βλ. ΔΕΕ C-345/13, *ό.π.*, σκ. 39-47.

III. Η αυτοτελής προστασία των μερών ενός προϊόντος που δεν έχουν γνωστοποιηθεί χωριστά

Κατά τη ρητή διατύπωση του Κανονισμού 6/2002, η διπλή προστασία που κατοχυρώνεται σε αυτόν καλύπτει τόσο τα προϊόντα αυτά καθεαυτά όσα και τα μέρη τους ή τα συστατικά τους, αναλόγως εάν πρόκειται για σύνθετο προϊόν, υπό τις εισαγωγικώς αναφερόμενες προϋποθέσεις. Ωστόσο, δεδομένου ότι στο άρθρο 11 του Κανονισμού 6/2002 δεν γίνεται ειδική αναφορά στις απαιτήσεις γνωστοποίησης για τα μέρη ή συστατικά προϊόντος¹⁷, το ΔΕΕ κλήθηκε στην υπό κρίση προδικαστική υπόθεση να αποσαφηνίσει το εν λόγω ζήτημα.

Ενστερνιζόμενο κατά βάση την άποψη του Γεν. Εισαγγελέα, το ΔΕΕ έκρινε ότι η γνωστοποίηση στο κοινό ολόκληρου του σχεδίου, δηλαδή η δημοσίευση του συγκεκριμένου μοντέλου αυτοκινήτου ως ενιαίου (τελικού) προϊόντος, μπορεί να καλύπτει και τη γνωστοποίηση ορισμένων μερών του, στον βαθμό που αυτά τα μέρη ήταν ευδιάκριτα κατά τον χρόνο που έλαβε χώρα η γνωστοποίηση του προϊόντος και εφόσον τα στοιχεία αυτά μπορούσαν να γίνουν αντιληπτά από τους ειδικευμένους κύκλους ως αυτοτελή κομμάτια¹⁸. Όπως επεσήμανε ο Γεν. Εισαγγελέας στις Προτάσεις του, απουσία ειδικών ρυθμίσεων και σύμφωνα με τη γραμματική ερμηνεία της επίμαχης διάταξης, δεν μπορεί να επιβληθεί η προϋπόθεση της μεμονωμένης γνωστοποίησης για κάθε μέρος του σχεδίου, προκειμένου αυτό να τύχει χωριστής προστασίας¹⁹, παρόλο που μια τέτοια γνωστοποίηση παρέχει μεγαλύτερη ασφάλεια δικαίου και διευκολύνει την απόδειξη σε περίπτωση ένδικων αντιπαραθέσεων μεταξύ ανταγωνιστικών επιχειρήσεων²⁰. Η άποψη αυτή προκύπτει και από την τελεολογική ερμηνεία του Κανονισμού 6/2002, καθώς μια τέτοια προϋπόθεση θα αντέβαινε στον σκοπό της καθιέρωσης ενός συστήματος προστασίας των μη καταχωρισμένων σχεδίων που βασίζεται στην απλότητα και την ταχύτητα²¹, δεδομένου ότι τα σχέδια αυτά προστατεύονται μόνο σε σχέση με τα αντίγραφα και για σύντομο χρονικό διάστημα.

Κατά το ΔΕΕ, κρίσιμο είναι να πληρούνται, εν προκειμένω, η προϋπόθεση περί ακριβούς και βέβαιης αποτύπωσης του μέρους του σχεδίου ή υποδείγματος, κατά τρόπο ώστε αυτό να μπορεί να οριοθετηθεί και να διακριθεί οπτικά από το συνολικό προϊόν κατά τη στιγμή της γνωστοποίησης. Επομένως, σε όσες περιπτώσεις η απεικόνιση

17. Βλ. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα επί της σχολιαζόμενης απόφασης, *ό.π.*, σημ. 57.

18. Βλ. σκ. 43-44 της σχολιαζόμενης απόφασης.

19. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα επί της σχολιαζόμενης απόφασης, *ό.π.*, σημ. 59.

20. *Ibid*, σημ. 75.

21. Βλ. αιτιολογικές σκ. 16 και 25 Κανονισμού 6/2002.

νιση ενός σχεδίου ή υποδείγματος δεν επιτρέπει τον εντοπισμό των μερών του, τα τελευταία δεν μπορούν να τύχουν μεμονωμένης προστασίας, αλλά θα πρέπει να γίνει η γνωστοποίησή τους ξεχωριστά από το προϊόν υπό τον κίνδυνο, βεβαίως, η προστασία τους να έχει ζητηθεί ήδη από έναν τρίτο και όχι από τον αρχικό δημιουργό.

Πέραν τούτου, το ΔΕΕ αναφέρθηκε και στο ζήτημα του «ατομικού χαρακτήρα» του μέρους προϊόντος το οποίο επιδιώκεται να προστατευθεί ως μη καταχωρισμένο κοινοτικό σχέδιο. Σύμφωνα με το ΔΕΕ, η ατομικότητα κρίνεται «με βάση τις ιδιαίτερες γραμμές, τα περιγράμματα, τα χρώματα, τα σχήματα ή την υφή του μέρους προϊόντος, ώστε λόγω της συγκεκριμένης εμφάνισής του, το μέρος να είναι ικανό να παράγει τη δική του συνολική εντύπωση, ανεξάρτητα από αυτήν του ευρύτερου σχεδίου»²². Μάλιστα, το ΔΕΕ επεσήμανε ότι ο ατομικός χαρακτήρας του σχεδίου ενός μέρους δεν κρίνεται σε σχέση με το σχέδιο του συνολικού προϊόντος²³, γι' αυτό και προφανώς δεν προέβη στην υιοθέτηση επιπλέον κριτηρίων, όπως είναι η ύπαρξη μορφολογικής αυτοτέλειας και συνοχής του μέρους, μετά από τον διαχωρισμό του από το συνολικό προϊόν²⁴.

Εν προκειμένω, η κρίση σχετικά με το κατά πόσον τα επίμαχα σχέδια των μερών του αμαξώματος του αυτοκινήτου πίστας FXX K είναι νέα και διαθέτουν ατομικό χαρακτήρα και, άρα, πληρούν τις απαιτήσεις για την απόκτηση προστασίας ως μη καταχωρισμένων σχεδίων εναπόκειται στα γερμανικά δικαστήρια. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η Ferrari δεν θα μπορέσει να αποτρέψει την Mansory Design από την περαιτέρω προσφορά και πώληση των κιτ σχεδιασμού της βάσει του Κανονισμού 6/2002, καθώς έχει παρέλθει ήδη η διάρκεια προστασίας των τριών ετών που μπορούσαν αυτά να τύχουν ως μη καταχωρισμένα σχέδια, οπότε πλέον στο νομικό της σπλοστάσιο απομένει μόνον η προσφυγή στις διατάξεις του δικαίου πνευματικής ιδιοκτησίας, εφόσον καταφέρει να αποδείξει ότι τα επίμαχα μέρη αποτελούν «έργα πνευματικής δημιουργίας» υπό το πρίσμα της Οδηγίας 2001/29/EK και της συναφούς νομολογίας του ΔΕΕ²⁵. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει έτι μία φορά το επισφαλές της προστασίας που συνεπάγονται τα μη καταχωρισμένα κοινοτικά σχέδια και υποδείγματα και την αντίστοιχη

ανάγκη για την τήρηση των προβλεπόμενων τυπικών διαδικασιών καταχώρισης.

IV. Επίλογος

Με την παρούσα απόφαση, το ΔΕΕ ενίσχυσε το επίπεδο προστασίας των κατασκευαστών και δικαιούχων σχεδίων ή υποδειγμάτων, στο μέτρο που αναγνώρισε ότι τα μέρη ενός προϊόντος που έχουν γνωστοποιηθεί μαζί με το συνολικό προϊόν μπορούν να τυγχάνουν αυτοτελούς προστασίας ως μη καταχωρισμένα κοινοτικά σχέδια ή υποδείγματα. Με αυτήν την κρίση, το ΔΕΕ απάλλαξε τους ενδιαφερόμενους από την ιδιαίτερα χρονοβόρα ή και κοστοβόρα υποχρέωση ξεχωριστής γνωστοποίησης των διαφόρων μερών για κάθε προϊόν. Υπό το πρίσμα της παρούσας απόφασης του ΔΕΕ, κατά την κυκλοφορία νέων προϊόντων στην αγορά θα πρέπει να διασφαλίζεται απλώς και μόνον ότι οι εικόνες του προϊόντος το οποίο γνωστοποιείται κατά την έννοια του άρθρου 11 του Κανονισμού 6/2002 αποτυπώνουν με ευκρίνεια και όλα τα μέρη/εξαρτήματα του εν λόγω προϊόντος που ενδέχεται να αναπαραχθούν από τρίτους, να προσφερθούν στην αγορά και να αποτελέσουν τυχόν αντικείμενο αίτησης για την κατοχύρωσή τους ως κοινοτικά σχέδια ή υποδείγματα. Ως εκ τούτου, το ΔΕΕ ευθυγράμμισε την απόφασή του με τη σημαντικότητα της προστασίας των μη καταχωρισμένων σχεδίων ή υποδειγμάτων, κατά τη βούληση του ενωσιακού νομοθέτη²⁶. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το νομοθετικό πλαίσιο για τα σχέδια και τα υποδείγματα τελεί υπό αναθεώρηση και ήδη η δημόσια διαβούλευση, την οποία ξεκίνησε η Επιτροπή τον Απρίλιο του 2021, ολοκληρώθηκε τον περασμένο Νοέμβριο 2021²⁷. Δεδομένου ότι οι υφιστάμενοι κανόνες ξεπερνούν την εικοσαετία, η προσαρμογή τους με βάση τόσο τα νέα τεχνολογικά δεδομένα όσο και την αποκτηθείσα κατ' αυτό το διάστημα εμπειρία της Επιτροπής κρίνεται απαραίτητη.

► Απόσπαση δικαστών από τον Πολωνό Υπουργό Δικαιοσύνης

Το δίκαιο της Ένωσης αντιτίθεται στο καθεστώς που ισχύει στην Πολωνία στο πλαίσιο του οποίου ο Υπουργός Δικαιοσύνης, ο οποίος είναι συγχρόνως και ο γενικός εισαγγελέας, δύναται να αποσπά δικαστές σε ανώτερα ποινικά δικαστήρια και να θέτει τέρμα στην απόσπαση ανά πάσα στιγμή χωρίς αιτιολογημένη απόφαση

22. Βλ. σκ. 49-50 της σχολιαζόμενης απόφασης.

23. Ibid, σκ. 47.

24. Κατά την άποψη του Γεν. Εισαγγελέα H. Saugmandsgaard Øe, τέτοιου είδους κριτήρια τα οποία δεν προβλέφθηκαν ρητά από τον ενωσιακό νομοθέτη ενέχουν τον κίνδυνο περιορισμού της επιδιωκόμενης με τον Κανονισμό 6/2002 προστασίας (βλ. σημ. 112-117 των Προτάσεων του επί της σχολιαζόμενης απόφασης, ό.π.).

25. ΔΕΕ C-683/17, *Cofemel*, 12.09.2019, ECLI:EU:C:2019:721, σκ. 37-48.

26. Βλ. αιτιολογικές σκ. 16-17 Κανονισμού 6/2002.

27. Βλ. λεπτομέρειες στον ιστότοπο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής: https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/12609-Review-of-the-Designs-Directive/public-consultation_el.

προδικαστική παραπομπή – κράτος δικαίου – ανεξαρτησία της δικαιοσύνης – άρθρο 19 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ – εθνική ρύθμιση η οποία προβλέπει τη δυνατότητα του Υπουργού Δικαιοσύνης να αποσπά δικαστές σε ανώτερα δικαστήρια και να ανακαλεί τις εν λόγω αποσπάσεις – δικαστικοί σχηματισμοί σε ποινικές υποθέσεις στους οποίους μετέχουν δικαστές αποσπασμένοι με απόφαση του Υπουργού Δικαιοσύνης – Οδηγία (ΕΕ) 2016/343 – τεκμήριο αθωότητας

ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-748/19 έως C-754/19, Prokuratura Rejonowa w Mińsku Mazowieckim, 16.11.2021, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: K. Jürimäe, Γεν. Εισαγγελέας: M. Bobek, ECLI:EU:C:2021:931 – Προδικαστική παραπομπή

Στο πλαίσιο επτά ποινικών υποθέσεων που εκκρεμούν ενώπιον του Δικαστηρίου, το Sąd Okręgowy w Warszawie (περιφερειακό δικαστήριο Βαρσοβίας, Πολωνία) διερωτάται, μέσω προδικαστικής παραπομπής, το κατά πόσον συνάδει με το δίκαιο της Ένωσης η σύνθεση των δικαστικών σχηματισμών που καλούνται να αποφανθούν επί των ανωτέρω υποθέσεων, λαμβανομένης υπόψη της συμμετοχής σε αυτούς δικαστή αποσπασμένου με απόφαση του Υπουργού Δικαιοσύνης βάσει του νόμου περί οργανώσεως των τακτικών δικαστηρίων¹.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον παραπάνω νόμο και το επακόλουθο καθεστώς που ισχύει στην Πολωνία, ο Υπουργός Δικαιοσύνης δύναται να αποσπά έναν δικαστή σε ανώτερο ποινικό δικαστήριο βάσει κριτηρίων που δεν είναι επισήμως γνωστά και χωρίς η απόφαση περί αποσπάσεως να μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο δικαστικού ελέγχου. Επιπροσθέτως, ο Υπουργός δύναται να ανακαλέσει την απόσπαση ανά πάσα στιγμή, χωρίς η ανάκληση να υπόκειται σε προκαθορισμένα νομικά κριτήρια και να χρήζει αιτιολογήσεως. Το προδικαστικό ερώτημα προς το ΔΕΕ αφορά τη συμβατότητα μεταξύ της εφαρμογής αυτών των κανόνων της πολωνικής νομοθεσίας περί αποσπάσεως δικαστών και του άρθρου 19 παρ. 1 εδάφιο β' της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση² (στο εξής, άρθρο 19 ΣΕΕ), καθώς και το ζήτημα εάν οι επίμαχοι κανόνες προσβάλλουν το τεκμήριο αθωότητας το οποίο εφαρμόζεται στις ποινικές διαδικασίες και το οποίο απορρέει ιδίως από την Οδηγία 2016/343/ΕΕ για την ενίσχυση ορισμένων πτυχών του τεκμηρίου αθωότητας και του δικαιώματος παράστασης του κατη-

γορουμένου στη δίκη του στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας³.

Με άλλα λόγια, το περιφερειακό δικαστήριο της Βαρσοβίας διερωτάται εάν ο πολωνικός νόμος και η επακόλουθη σύνθεση αυτού του δικαστηρίου (με τον αποσπασμένο από τον Υπουργό δικαστή) είναι συμβατοί με τις αξίες της ΕΕ.

Με την απόφασή του, το τμήμα μείζονος συνθέσεως του Δικαστηρίου αποφαινεται ότι το άρθρο 19 ΣΕΕ, εξεταζόμενο υπό το πρίσμα του άρθρου 2 ΣΕΕ, καθώς και η Οδηγία 2016/343/ΕΕ αντιτίθενται σε εθνική ρύθμιση κατά την οποία ο Υπουργός Δικαιοσύνης κράτους μέλους μπορεί, βάσει κριτηρίων που δεν έχουν δημοσιοποιηθεί, αφενός, να αποσπάσει δικαστή σε ανώτερο ποινικό δικαστήριο για ορισμένο χρονικό διάστημα ή επ' αορίστω και, αφετέρου, να ανακαλέσει την απόσπαση αυτή ανά πάσα στιγμή και δη με μη αιτιολογημένη απόφαση, ανεξαρτήτως αν πρόκειται για απόσπαση ορισμένου ή αορίστου χρόνου. Επομένως, το ΔΕΕ, υπό το φως του πρωτογενούς και παραγώγου ευρωπαϊκού δικαίου⁴, δη της ΣΕΕ και της Οδηγίας 2016/343/ΕΕ, λαμβάνει υπόψη την αρχή της υπεροχής του⁵, αμφισβητεί τον πολωνικό νόμο και, κατ' επέκταση, θέτει το ζήτημα της εφάρμογής ή όχι του κράτους δικαίου στο πολωνικό κράτος.

Παρατηρήσεις

Κοραλία Κοντού*

1. Εισαγωγή

Η ΕΕ υπερηφανευόταν πάντα ότι προσφέρει στους πολίτες της δημοκρατία, ευημερία και ελευθερία ακόμη και σε μια εποχή που οι «πρόδρομοι» της, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα και η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, που ιδρύθηκαν με τη Συνθήκη του

1. Ustawa Prawo o ustroju sądów powszechnych (νόμος περί οργανώσεως των τακτικών δικαστηρίων), 27.07.2001, ως είχε κατά τον χρόνο των πραγματικών περιστατικών των κύριων δικών (Dz. U. 2019, θέση 52).

2. Βάσει της διάταξης αυτής, «[τ]α κράτη μέλη προβλέπουν τα ένδικα βοηθήματα και μέσα που είναι αναγκαία για να διασφαλίζεται η πραγματική δικαστική προστασία στους τομείς που διέπονται από το δίκαιο της Ένωσης».

3. Οδηγία (ΕΕ) 2016/343 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 9ης Μαρτίου 2016, για την ενίσχυση ορισμένων πτυχών του τεκμηρίου αθωότητας και του δικαιώματος παράστασης του κατηγορουμένου στη δίκη του στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας (ΕΕ 2016 L 65/1).

4. Το ευρωπαϊκό δίκαιο διακρίνεται σε: α) πρωτογενές, δη η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ), η Συνθήκη για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ) και η Συνθήκη για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας (ΕΥΡΑΤΟΜ) καθώς και οι γενικές αρχές που πηγάζουν από αυτές, β) παράγωγο, δη Οδηγίες, Κανονισμούς και αποφάσεις.

5. ΔΕΕ C-378/17, *Minister for Justice and Equality και Commissioner of the Garda Síochána*, 04.12.2018, ECLI:EU:C:2018:979, σκ. 36.

* LLM, Δικηγόρος, Ευρωπαϊκή Επιτροπή - Γενική Διεύθυνση Μετανάστευσης και Εσωτερικών Υποθέσεων

Παρισιού το 1951 και τη Συνθήκη της Ρώμης το 1957, αντίστοιχα, γεννήθηκαν σε έναν κόσμο που εξακολουθούσε να κυριαρχείται εκείνη την εποχή από δικτατορίες ή κομμουνισμό.

Ένα από τα πρώτα άρθρα της μεταγενέστερης και πιο οικείας Συνθήκης της ΕΕ (στο εξής, ΣΕΕ) και, πιο συγκεκριμένα, το άρθρο 2, ορίζει ότι «η Ένωση βασίζεται στις αξίες του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων των ατόμων που ανήκουν σε μειονότητες...». Είναι σαφές, λοιπόν, λαμβάνοντας υπόψη και τη θέση του εν λόγω άρθρου στη Συνθήκη, ότι οι αξίες της ΕΕ χρησιμοποιούνταν ανέκαθεν ως διακριτικό στοιχείο της Ένωσης. Οι αξίες ενός κράτους δικαίου έχουν ύψιστη σημασία για τα κράτη μέλη και, ως εκ τούτου, αποτελούν βασική προϋπόθεση για την ένταξη οποιασδήποτε χώρας στην ΕΕ.

Γι' αυτό, για παράδειγμα, οι ενταξιακές διαπραγματεύσεις με την Ελλάδα, αν και ξεκίνησαν ήδη από το 1959, διακόπηκαν μεταξύ 1967 και 1974 επί στρατιωτικής χούντας. Ομοίως, πρόσφατα, οι χώρες των Δυτικών Βαλκανίων είδαν τις ενταξιακές τους διαπραγματεύσεις να μπλοκάρνται από φόβο ότι δεν διέθεταν ισχυρούς δημοκρατικούς θεσμούς.

Στην παρούσα απόφαση, η ΕΕ «αντιδρά» στον πολωνικό νόμο περί οργανώσεως των τακτικών δικαστηρίων, σύμφωνα με τον οποίο ο Υπουργός Δικαιοσύνης είναι και Γενικός Εισαγγελέας και μπορεί να αποσπά δικαστές σε ανώτερα ποινικά δικαστήρια βάσει κριτηρίων που δεν είναι επισήμως γνωστά, αλλά και να ανακαλεί την απόσπαση χωρίς αιτιολόγηση και χωρίς κριτήρια.

Είναι σαφές, λοιπόν, ότι το Δικαστήριο αντιτίθεται σε αυτή τη σύνθεση των δικαστικών σχηματισμών που επιτρέπει ο πολωνικός νόμος κυρίως γιατί οι θεμελιώδεις αξίες της ΕΕ, συμπεριλαμβανομένης της ανεξαρτησίας των δικαστών, επιβάλλει να υπάρχει ξεκάθαρη διάκριση των εξουσιών καθώς και οι κανόνες για την απόσπαση να περιβάλλονται από τις αναγκαίες εγγυήσεις.

II. Νομική βάση

Η συλλογιστική της απόφασης του ΔΕΕ στηρίχθηκε σε διττή νομική βάση προκειμένου να αντιταχθεί στην εφαρμογή του πολωνικού νόμου: αφενός, στην εφαρμογή του άρθρου 19 ΣΕΕ, δηλαδή του δικαιώματος των ιδιωτών σε αποτελεσματική δικαστική προστασία και, αφετέρου, της Οδηγίας 2016/343/ΕΕ που αφορά τη διασφάλιση του τεκμηρίου αθωότητας.

Σχετικά με την πρώτη νομική βάση, στο πλαίσιο της περαιτέρω διασφάλισης της αξίας του κράτους δικαίου που μνημονεύεται στο άρθρο 2 ΣΕΕ, το άρθρο 19 ΣΕΕ αναθέτει στα εθνικά δικαστήρια και στο ΔΕΕ τη διασφάλιση της πλήρους εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης στο σύ-

νολο των κρατών μελών και της δικαστικής προστασίας των δικαιωμάτων που οι πολίτες αντλούν από το δίκαιο αυτό⁶. Εναπόκειται, λοιπόν, στα κράτη μέλη να καθιερώσουν σύστημα ενδίκων βοηθημάτων και μέσων με το οποίο διασφαλίζεται ο σεβασμός του δικαιώματος των ιδιωτών σε αποτελεσματική δικαστική προστασία στους τομείς που διέπονται από το δίκαιο της Ένωσης⁷.

Επομένως, προκειμένου να διασφαλιστεί ότι τα δικαιοδοτικά όργανα ενός κράτους μέλους παρέχουν αποτελεσματική δικαστική προστασία, όπως απαιτείται βάσει του άρθρου 19 ΣΕΕ, θα πρέπει οι πολίτες του να μπορούν να έχουν πρόσβαση σε ανεξάρτητο δικαστήριο με ανεξάρτητους δικαστές καθώς και σε δίκαιη δίκη, απαιτήσεις που συνδέονται με το θεμελιώδες δικαίωμα πραγματικής προσφυγής⁸.

Τόσο το δικαίωμα στη δίκαιη δίκη όσο και αυτό στην αποτελεσματική δικαστική προστασία αναδεικνύονται εχέγγυο για τη διασφάλιση της προστασίας του συνόλου των δικαιωμάτων που αντλούν οι πολίτες από το δίκαιο της Ένωσης και για τη διαφύλαξη των κοινών αξιών των κρατών μελών (όπως αναγράφονται στο άρθρο 2 ΣΕΕ), ιδίως δε της αξίας του κράτους δικαίου. Ειδικότερα, η αρχή της δικαστικής προστασίας έχει αναχθεί σε γενική αρχή του δικαίου της Ένωσης, η οποία απορρέει από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών⁹ και είναι σήμερα κατοχυρωμένη με το άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Μία ακόμα βάση του επιχειρήματος του ΔΕΕ στηρίζεται στην παραβίαση του τεκμηρίου αθωότητας. Το τεκμήριο αυτό σημαίνει ότι κάθε άνθρωπος θεωρείται αθώος μέχρι αποδείξεως του εναντίου και η Πολιτεία μέσω των δικαστικών οργάνων της, και όχι ο ίδιος ο κατηγορούμενος, οφείλει να αποδείξει την ενοχή του κατηγορουμένου. Σύμφωνα με την Οδηγία 2016/343/ΕΕ, το τεκμήριο παραβιάζεται όταν το βάρος της αποδείξεως μετατίθεται από την εισαγγελική αρχή στην υπεράσπιση, ειδικά όταν ο δικαστής δεν είναι ή υπάρχουν βάσιμες υποψίες ότι δεν είναι απολύτως αμερόληπτος και απροκατάληπτος όταν εξετάζει την ποινική ευθύνη του κατηγορουμένου. Με άλλα λόγια, το άρθρο 6 της Οδηγίας 2016/343/ΕΕ που, επίσης, μνημονεύεται στο προδικαστικό ερώτημα, προϋποθέτει ότι η δικαστική εξουσία είναι απολύτως ανεξάρτητη προκειμένου το τεκμήριο αθωότητας, θεμέλιο στην

6. ΔΕΕ C-824/18, Α.Β. κ.λπ. (*Nomination des juges à la Cour suprême – Recours*), 02.03.2021, ECLI:EU:C:2021:153, σκ. 108 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία.

7. Βλ. παραπ. 5, σκ. 109.

8. ΔΕΕ C-487/19, *W. Ż. () και des affaires publiques de la Cour suprême – nomination*), 06.10.2021, ECLI:EU:C:2021:798, σκ. 107-108 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία.

9. Βλ. παραπ. 5, σκ. 110.

ποινική διαδικασία¹⁰, να μπορεί να εφαρμοστεί.

Ωστόσο, οι δύο νομικές βάσεις, δηλαδή η ανεξαρτησία και η αμεροληψία των δικαστών, ούσες κοινές συνιστώσες και για τις δύο νομικές βάσεις, πρέπει να ληφθούν υπόψη υπό το πρίσμα του κυρίαρχου καθεστώτος στην Πολωνία. Το Δικαστήριο, βασιζόμενο σε αυτές, κατέληξαν ότι υφίσταται μια ξεκάθαρη παραβίαση του ενωσιακού δικαίου και των αξιών που η ΕΕ πρεσβεύει.

III. Το καθεστώς στην Πολωνία – Κριτική

Το ήδη διαμορφωμένο καθεστώς της δικαστηριακής πρακτική στην Πολωνία εμφανίζει δύο ειδών παθογένειες: α) την απουσία αυστηρής διάκρισης των εξουσιών, απαραίτητο θεμέλιο μιας δημοκρατίας και β) την απόσπαση/ανάκληση των δικαστών σε ανώτερα δικαστήρια.

Αρχικά, ο Υπουργός έχει, σε συγκεκριμένη ποινική υπόθεση, εξουσία τόσο επί του Εισαγγελέα (ο ίδιος) όσο και επί των αποσπασθέντων δικαστών. Η ταύτιση των εκτελεστικών (του Υπουργού) και των δικαστικών (αυτών του Γενικού Εισαγγελέα) αξιωμάτων στο ίδιο πρόσωπο συγχέει τη διαφανή διάκριση των εξουσιών, που αποτελεί τη βάση του δημοκρατικού πολιτεύματος και του κράτους δικαίου.

Είναι σημαντικό η ανεξαρτησία των δικαστηρίων να διασφαλίζεται έναντι της νομοθετικής και της εκτελεστικής εξουσίας, γιατί διαφορετικά εγείρονται ερωτήματα για την αμεροληψία των αποσπασθέντων δικαστών και την εν γένει αξιοπιστία του δικαστικού σώματος. Με άλλα λόγια, μια τέτοια ταύτιση αξιωμάτων μεταξύ του Γενικού Εισαγγελέα και του Υπουργού Δικαιοσύνης εγείρει εύλογες αμφιβολίες ως προς το ανεπηρέαστο του δικαστικού οργάνου από εξωγενή στοιχεία, ως προς την ουδετερότητά του έναντι των αντιπαρατιθέμενων συμφερόντων και, κατ'επέκταση, ως προς το περιεχόμενο των δικαστικών αποφάσεων. Επομένως, σωστά κατακρίνεται η ταύτιση των δύο αξιωμάτων από το ΔΕΕ, καθώς οποιαδήποτε άμεση επιρροή, υπό τη μορφή εντολών, αλλά και πιο έμμεσες μορφές επιρροής, δυνάμενες να κατευθύνουν τις αποφάσεις τους, θα μπορούσαν να υπονομεύσουν την εμπιστοσύνη που πρέπει να εμπνέει η δικαιοσύνη στους πολίτες μιας δημοκρατικής κοινωνίας και ενός κράτους δικαίου.

Δεύτερον, ο σεβασμός της απαιτήσεως περί ανεξαρτησίας επιβάλλει, μεταξύ άλλων, οι κανόνες οι οποίοι διέπουν την απόσπαση/ανάκληση των δικαστών να περιβάλλονται από τις αναγκαίες εγγυήσεις, ώστε να αποφεύγεται κάθε ενδεχόμενο χρήσης της απόσπασης ως μέσου πολιτικού ελέγχου του περιεχομένου των δικαστικών αποφάσεων. Ειδικότερα, οι αποφάσεις για την απόσπαση δικαστή και περί τερματισμού της απόσπασης πρέπει να

λαμβάνονται βάσει κριτηρίων που είναι εκ των προτέρων γνωστά και να είναι δεόντως αιτιολογημένες¹¹.

Επιπροσθέτως, δεδομένου ότι η ανάκληση της απόσπασης δικαστή χωρίς τη συναίνεσή του ενδέχεται να συνεπάγεται για αυτόν αποτελέσματα ανάλογα με εκείνα πειθαρχικής κύρωσης, ένα τέτοιο μέτρο πρέπει να μπορεί να προσβληθεί ενώπιον δικαστηρίου, βάσει διαδικασίας διασφαλίζουσας πλήρως τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται στα άρθρα 47 και 48 του Χάρτη¹².

Τέλος, προκύπτει ότι, οι δικαστές οι οποίοι πριν από την απόσπασή τους ήταν αναπληρωτές του υπευθύνου πειθαρχικών διαδικασιών κατά των δικαστών, συνεχίζουν να ασκούν αυτές τις αρμοδιότητες, ενώ, την ίδια στιγμή, είναι υπεύθυνοι δικαστές και για τις κύριες ποινικές δίκες. Με άλλα λόγια, οι δικαστές αποτελούν μέλη του πειθαρχικού οργάνου που είναι επιφορτισμένο να διερευνά, ενδεχομένως υπό την εποπτεία του Υπουργού Δικαιοσύνης, τις πειθαρχικές διαδικασίες που μπορούν να κινηθούν κατά δικαστών, και ταυτόχρονα μπορούν να δικάζουν και τις κύριες υποθέσεις. Ωστόσο, η ταυτόχρονη άσκηση από το ίδιο πρόσωπο των διπλών ως άνω καθηκόντων, όπως στην προαναφερθείσα περίπτωση, ενδέχεται να δημιουργήσει εύλογες αμφιβολίες στους πολίτες ως προς το ανεπηρέαστο των λοιπών μελών των οικείων δικαστικών σχηματισμών από εξωγενή στοιχεία.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία αποδεικνύουν ότι η ανεξαρτησία των δικαστών, κυρίως στα ποινικά δικαστήρια, είναι υπό αμφισβήτηση. Και αυτό, γιατί, αφενός, η διάκριση των εκτελεστικών και δικαστικών εξουσιών καθίσταται ασαφής και, αφετέρου, επειδή η απόσπαση/ανάκληση δικαστών από τον Υπουργό Δικαιοσύνης θέτει σε κίνδυνο το ίδιο το περιεχόμενο της απόφασης και την αμεροληψία των οργάνων της.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, είσαι σαφές ότι το τεκμήριο αθωότητας, θεμελιώδες σε μια ποινική δίκη, καθώς και οι απαιτήσεις που απορρέουν από αυτό, παραβιάζονται. Αρκεί η διαπίστωση ότι μπορεί να δημιουργηθεί ζήτημα σχετικό με το τεκμήριο αθωότητας ή με το βάρος αποδείξεως όταν ένας ή περισσότεροι δικαστές που μετέχουν σε δικαστικό σχηματισμό ο οποίος έχει επιληφθεί ποινικής υποθέσεως διατηρεί δεσμούς με μία εκ των διδίκων πλευρών, ήτοι με την πλευρά της εισαγγελικής αρχής.

IV. Καταληκτικές παρατηρήσεις και προβληματισμοί

Η απάντηση στις προαναφερθείσες εύλογες αμφιβολίες περί της αμεροληψίας των αποσπασθέντων δικαστών δεδομένης της απόσπασης ή της ανάκλησης αυτής είναι η εφαρμογή του άρθρου 19 ΣΕΕ που επιβάλλει το εφαρ-

10. Βλ. παραπ. 3, αιτιολογική σκ. 22 και άρθρο 6 της Οδηγίας.

11. Σκ. 79 της σχολιαζόμενης απόφασης.

12. Βλ. παραπ. 8, σκ. 115 και 118.

μοστέο σε ένα τέτοιο μέτρο καθεστώς να παρέχει όλες τις αναγκαίες εγγυήσεις ώστε να αποτρέπεται κάθε κίνδυνος χρησιμοποίησης ενός τέτοιου καθεστώτος ως μέσου πολιτικού ελέγχου του περιεχομένου των δικαστικών αποφάσεων.

Επιπρόσθετα, πέρα από τα «όπλα» που διαθέτει το ΔΕΕ, το υπόλοιπο ευρωπαϊκό οικοδόμημα υποστηρίζει συμπληρωματικά την προστασία του κράτους δικαίου και των αξιών της ΕΕ στα κράτη μέλη της. Στο πλαίσιο της προετοιμασίας για τη μαζική προσχώρηση 10 επιπλέον κρατών μελών (που πραγματοποιήθηκε την 1η Μαΐου 2004), η Συνθήκη του Άμστερνταμ, η οποία τέθηκε σε ισχύ την 1η Μαΐου 1999, προέβλεψε μια νέα και πιο «τολμηρή» διαδικασία βάσει του άρθρου 7 ΣΕΕ.

Σύμφωνα με το άρθρο 7 ΣΕΕ, το Συμβούλιο (δηλαδή οι εκπρόσωποι των κυβερνήσεων των κρατών μελών) μπορεί να αποφασίσει ότι υπάρχει σαφής κίνδυνος σοβαρής παραβίασης των αξιών της ΕΕ από κράτος μέλος (άρθρο 7 παρ. 1) ή/και το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, σε δεύτερο στάδιο, μπορεί ακόμη και να προσδιορίσει την ύπαρξη σοβαρής και διαρκούς παραβίασης αυτών των αξιών (άρθρο 7 παρ. 2). Εάν καθοριστεί το τελευταίο, το Συμβούλιο μπορεί να αποφασίσει να επιβάλει κυρώσεις στο κράτος μέλος, φτάνοντας στο σημείο να του στερήσει το δικαίωμα ψήφου στο Συμβούλιο για όλες τις αποφάσεις της ΕΕ.

Η «έκτακτη» διαδικασία του άρθρου 7 παρ. 1 ΣΕΕ κινήθηκε πρόσφατα από την Επιτροπή τρεις φορές κατά της Πολωνίας, η οποία διαπιστώθηκε ότι σε διάστημα δύο ετών είχε εκδώσει περισσότερους από 13 νόμους που επηρεάζουν ολόκληρη τη δομή του δικαστικού συστήματος, π.χ. Συνταγματικό Δικαστήριο, Ανώτατο Δικαστήριο, τακτικά δικαστήρια, Εθνικό Δικαστικό Συμβούλιο, εισαγγελική υπηρεσία και Εθνική Σχολή Δικαιοσύνης. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ευθυγραμμίστηκε με Ψήφισμα που εγκρίθηκε τον Μάρτιο του 2018¹³. Ωστόσο, το Συμβούλιο Γενικών Υποθέσεων, παρά τις συζητήσεις που προηγήθηκαν, δεν έχει λάβει ακόμη μια τέτοια απόφαση.

Ομοίως, για σοβαρά ζητήματα που σχετίζονται με την ανεξαρτησία του δικαστικού σώματος, η Επιτροπή έχει κινήσει διαδικασίες ενώπιον του ΔΕΕ κατά της Πολωνίας. Σε μια άνευ προηγουμένου απόφαση στις 24 Ιουνίου 2019 (υπόθεση C-619/18), το τμήμα μείζονος συνθέσεως του Δικαστηρίου αποφάσισε ότι, υιοθετώντας αυτά τα μέτρα, επιχειρεί να αλλάξει τη σύνθεση του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Πολωνίας μέσω ενός συστήματος που προβλέπει πρόωρη συνταξιοδότηση των δικαστών, και αποφάνθηκε ότι «η Δημοκρατία της Πολωνίας δεν εκπλήρωσε τις υποχρε-

ώσεις της βάσει της Συνθήκης»¹⁴. Η διάταξη που διαπιστώθηκε ότι παραβιάστηκε ήταν αυτή του άρθρου 19 ΣΕΕ.

Τέλος, τον Οκτώβριο του 2019, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή άσκησε μια δεύτερη προσφυγή κατά της Πολωνίας ενώπιον του Δικαστηρίου (υπόθεση C-791/19¹⁵), βάσει και πάλι του άρθρου 19 παρ. 1 ΣΕΕ, λόγω νομοθεσίας που τροποποιεί την πειθαρχική διαδικασία δικαστών στην Πολωνία. Με μια πρόσφατη απόφαση της 8ης Απριλίου 2020, το Δικαστήριο ανέστειλε επίσης την εκτέλεση του πολωνικού νόμου μέχρι να εκδοθεί απόφαση.

Η πορεία του άρθρου 7 παρ. 2 ΣΕΕ αναφέρεται, μερικές φορές, στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ως «η πυρηνική επιλογή» όσον αφορά τις κυρώσεις. Εάν ακολουθηθεί, τα θεσμικά όργανα της ΕΕ θα μετατραπούν, μέσω μιας πραγματικής επανάστασης, από έναν παραδοσιακό μηχανισμό «ήπιου νόμου» σε μια μηχανή με δικαίωμα παρέμβασης σε ζητήματα που μέχρι σήμερα θεωρούνται στον πυρήνα των αρμοδιοτήτων των κρατών μελών. Τέτοια ζητήματα είναι η διαδικασία διορισμού δικαστών του Ανωτάτου Δικαστηρίου και Προϊσταμένων Εισαγγελέων σε πολλά κράτη μέλη, συμπεριλαμβανομένων των σχέσεών τους με τις κυβερνήσεις, τις απαρχαιωμένες συνήθειες κοινοβουλευτικές διαδικασίες, τους μακροχρόνιους μηχανισμούς διορισμού στις δημόσιες διοικήσεις κ.λπ.

Επομένως, η Ευρώπη έχει επιστρατεύσει όλα της τα «όπλα» για να αντιμετωπίσει την όλο και πιο έντονη απουσία του κράτους δικαίου από την Πολωνική Δημοκρατία. Ωστόσο, σοβαρούς προβληματισμούς εγείρει το γεγονός ότι η ΕΕ δεν έχει καταφέρει να περιορίσει αυτήν την απειλή, ούτε με τις δικαστικές αποφάσεις του ΔΕΕ ούτε με την ενεργοποίηση της «πυρηνικής επιλογής» ή διαφορετικά ονομαζόμενο προληπτικό και κυρωτικό μηχανισμό του άρθρου 7 ΣΕΕ¹⁶. Ο τελευταίος «άσσος» στα χέρια της Ένωσης θα ήταν η απειλή οικονομικών κυρώσεων όπως είχε συμβεί το 2017 κατά της Πολωνίας, όταν η Πολωνία είχε καταδικαστεί και πάλι σε πρόστιμο 100.000 ευρώ την ημέρα. Εκείνη την εποχή, η κυβέρνηση PiS στην Πολωνία υποχώρησε¹⁷.

► Συμπράξεις

Ευθύνη θυγατρικής εταιρείας για αντι-ανταγωνιστικές πρακτικές της μητρικής

14. ΔΕΕ C-619/18, *Επιτροπή/Πολωνία (Ανεξαρτησία του Ανωτάτου Δικαστηρίου)*, 24.06.2019, ECLI:EU:C:2019:531, σκ. 124.

15. ΔΕΕ C-791/19, *Επιτροπή/Πολωνία (Régime disciplinaire des juges)*, 15.07.2021, ECLI:EU:C:2021:596.

16. K. KONTOU / N. KOROGIANNAKIS, *Can the EU still impose the rule of law on member states?*, Cyprus Mail, 29.04.2020, (cyprus-mail.com).

17. «Πολωνία – Η διαμάχη με την Ε.Ε. για το Κράτος Δικαίου οδηγεί σε οικονομικές συνέπειες», 08.09.2021, Deutsche Welle.

13. Δελτίο τύπου «Rule of law in Poland: Parliament supports EU action», Επικαιρότητα στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 01.03.2018. <https://www.europarl.europa.eu/news/el/press-room/20180226IPR98615/rule-of-law-in-poland-parliament-supports-eu-action>

προδικαστική παραπομπή – ανταγωνισμός – αποκατάσταση της ζημίας που προκλήθηκε από πρακτική απαγορευόμενη από το άρθρο 101 ΣΛΕΕ – προσδιορισμός των οντοτήτων που ευθύνονται για την αποκατάσταση της ζημίας – αγωγή αποζημίωσης η οποία στρέφεται κατά της θυγατρικής μιας μητρικής εταιρείας και η οποία ασκήθηκε κατόπιν απόφασης διαπιστώνουσας τη συμμετοχή της μητρικής και μόνον εταιρείας σε σύμπραξη – έννοια της «επιχειρήσεως» – έννοια της «οικονομικής ενότητας»

ΔΕΕ C-882/19, *Sumal*, 06.10.2021, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: D. Šváby, Γεν. Εισαγγελέας: G. Pitruzzella, ECLI:EU:C:2021:800 – Προδικαστική παραπομπή

Με την απόφασή του στην υπόθεση *Sumal*, το ΔΕΕ έκανε δεκτό ότι μια θυγατρική εταιρεία μπορεί να ευθύνεται για αντι-ανταγωνιστικές πρακτικές της μητρικής. Δεδομένου ότι μέχρι πρότινος η νομολογία είχε πραγματευτεί μόνο την αντίστροφη περίπτωση, να μετακυλιεται δηλ. η ευθύνη για παραβάσεις των κανόνων ανταγωνισμού «από τη βάση προς την κορυφή» στους ομίλους επιχειρήσεων, η σχολιαζόμενη απόφαση εξελίσσει τη θεωρία περί «οικονομικής ενότητας». Εμφανίζει δε μεγάλη πρακτική σημασία, εφόσον, σύμφωνα με την απόφαση ΔΕΕ στην υπόθεση *Skanska*¹, η οντότητα που οφείλει να αποκαταστήσει τη ζημία που προκλήθηκε από παράβαση κανόνων ανταγωνισμού προσδιορίζεται άμεσα από το ενωσιακό δίκαιο. Τούτο μάλιστα ισχύει εξίσου, όσον αφορά στην επιβολή προστίμου από τα αρμόδια δικαιοδοτικά όργανα², όπως και αναφορικά με αγωγές αποζημίωσης από θιγόμενους ιδιώτες ενώπιον των πολιτικών δικαστηρίων στα κράτη μέλη δυνάμει της Οδηγίας 2014/104/ΕΕ³. Με αυτές τις αφορμές, κατωτέρω αναλύεται η συλλογιστική που έχει αναπτυχθεί και ακολουθείται στην ενωσιακή έννομη τάξη για τον καταλογισμό παραβάσεων κανόνων ανταγωνισμού που τελούνται από μέλος ομίλου επιχειρήσεων⁴.

1. ΔΕΕ C-724/17, *Skanska Industrial Solutions κ.λπ.*, 14.03.2019, ECLI:EU:C:2019:204, σκ. 28.

2. Βλ. άρθρο 23 παρ. 2 του Κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1/2003 του Συμβουλίου, της 16ης Δεκεμβρίου 2002, για την εφαρμογή των κανόνων ανταγωνισμού που προβλέπονται στα άρθρα 81 και 82 της Συνθήκης, ΕΕ 2003 L 1/1.

3. Βλ. Ν. 4529/2018 που τη μετέφερε στην ελληνική έννομη τάξη.

4. Βλ. σχετικά Λ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ / Ε. ΜΑΣΤΡΟΜΑΝΩΛΗ, Καταλογισμός σε μητρική εταιρία παράβασης κανόνων ανταγωνισμού θυγατρικής της, ΔΕΕτ, 2009, σσ. 1301-1315· Μ. KELLERBAUER / Ο. WEBER, Joint and several liability for fines imposed under EU competition law: recent developments, *EuZW*, 2014, σσ. 688-693· Β. FREUND, Reshaping liability – The concept of undertaking applied to private enforcement of EU competition law, *GRUR Int.* 2021, σσ. 731-743.

Παρατηρήσεις

Ελένη Τζούλια*

Ι. Περιεχόμενο και έννομες συνέπειες της θεωρίας περί «οικονομικής ενότητας»

Το υποκειμενικό πεδίο εφαρμογής του δικαίου για τον ανταγωνισμό προσδιορίζεται από την αυτοτελή ενωσιακή έννοια της «επιχείρησης». Η έννοια αυτή ορίζεται παγίως από το ΔΕΕ, ως αναφερόμενη σε κάθε «φορέα που ασκεί οικονομική δραστηριότητα, ανεξάρτητα από το νομικό καθεστώς που τον διέπει και τον τρόπο χρηματοδότησής του»⁵. Ακολούθως, η ιδιότητα της επιχείρησης εμφανίζει λειτουργικό χαρακτήρα στο δίκαιο του ανταγωνισμού, με την έννοια ότι αποδίδεται με κριτήριο την ασκούμενη ανά περίπτωση δραστηριότητα και όχι με βάση τη νομική μορφή και διάρθρωση του εξεταζόμενου φορέα. Οι επιχειρήσεις γίνονται συγκεκριμένα αντιληπτές ως οικονομικές ενότητες, δηλ. ως σύνολα προσωπικών, υλικών και άυλων στοιχείων, που έχουν οργανωθεί γύρω από τη διαρκή επιδίωξη ορισμένου οικονομικού σκοπού⁶. Υπό την έννοια αυτή, περισσότερα φυσικά ή νομικά πρόσωπα, που έχουν μεν διακεκριμένη νομική προσωπικότητα, αλλά επιδιώκουν κοινό οικονομικό σκοπό, αποτελούν τμήματα της ίδιας οικονομικής ενότητας. Σε τέτοια περίπτωση, αντιμετωπίζονται ως μία και μόνον επιχείρηση υπό το πρίσμα του δικαίου για τον ανταγωνισμό.

Η συνδρομή ενιαίας οικονομικής ενότητας απασχόλησε πρώτα στο πλαίσιο ομίλων επιχειρήσεων⁷ και ακολούθως αναφορικά με οντότητες που συνδέονται μεταξύ τους με σύμβαση εντολής⁸. Στις περιπτώσεις αυτές, οι νομικά διακριτές οντότητες θεωρείται ότι συγκροτούν μία μόνον επιχείρηση, όταν εμφανίζουν ενιαία συμπεριφορά στην αγορά ως αποτέλεσμα της μεταξύ τους σχέσης οικονομικής εξάρτησης. Κρίσιμο είναι, ειδικότερα, εάν το κάθε μέρος προσδιορίζει κατά τρόπο ανεξάρτητο τη συμπεριφορά του στην αγορά, ή αντιθέτως το ένα μέρος εφαρμόζει ως προς τα ουσιωδέστερα στοιχεία οδηγίες που του έχει

* Δ.Ν., Δικηγόρος

5. ΔΕΚ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-189/02 P, C-202/02 P, C-205/02 P έως C-208/02 P και C-213/02 P, *Dansk Rørindustri κ.λπ./Επιτροπή*, 28.06.2005, ECLI:EU:C:2005:408, σκ. 112· ΔΕΚ C-222/04, *Cassa di Risparmio di Firenze κ.λπ.*, 10.01.2006, ECLI:EU:C:2006:8, σκ. 107· ΔΕΚ C-205/03 P, *FENIN/Επιτροπή*, 11.07.2006, ECLI:EU:C:2006:453, σκ. 25· ΔΕΚ C-280/06, *ΕΤΙ κ.λπ.*, 11.12.2007, ECLI:EU:C:2007:775, σκ. 38.

6. ΠΕΚ T-145/94, *Unimetal/Επιτροπή*, 11.03.1999, ECLI:EU:T:1999:49, σκ. 600.

7. ΔΕΚ 48/69, *ICI/Επιτροπή*, 14.07.1972, ECLI:EU:C:1972:70.

8. ΔΕΚ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-40 έως 48, 50, 54 έως 56, 111, 113 και 114/73, *Suiker Unie/Επιτροπή*, 16.12.1975, ECLI:EU:C:1975:174, σκ. 480.

παράσχει το άλλο⁹.

Το παραπάνω ζήτημα εξετάζεται ανά περίπτωση με συνεκτίμηση όλων των στοιχείων που αφορούν τις οργανωτικές, οικονομικές και νομικές σχέσεις μεταξύ των κρίσιμων φορέων¹⁰. Γίνεται, για παράδειγμα, δεκτό ότι οικονομική εξάρτηση σηματοδοτεί η ανάληψη αμελητέων επιχειρηματικών κινδύνων από εντολοδόχο, η εξωτερική δράση αυτού στο όνομα και για λογαριασμό του εντολέα, καθώς και η αποκλειστικότητα της μεταξύ τους συνεργασίας¹¹. Άλλωστε, εξαρτημένη θεωρείται η οικονομική συμπεριφορά θυγατρικής εταιρείας στην οποία ασκείται «αποφασιστική επιρροή» εκ μέρους της μητρικής¹².

Η θεωρία της οικονομικής ενότητας έχει σοβαρές επιπτώσεις ως προς εφαρμογή των κανόνων ανταγωνισμού. Οι επιμέρους φορείς που απαρτίζουν την ίδια οικονομική ενότητα δεν θεωρούνται ως ανταγωνιστικές μεταξύ τους επιχειρήσεις. Ακολούθως, οι μεταξύ τους συμφωνίες δεν ελέγχονται ως αντι-ανταγωνιστικές συμπράξεις¹³. Από άλλη σκοπιά, εάν οι επιμέρους φορείς της ενότητας κατέχουν δεσπόζουσα θέση στη σχετική αγορά, αξιολογείται βάσει των κοινών οικονομικών τους δυνάμεων¹⁴. Περαιτέρω, τυχόν κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης ή άλλη αντι-ανταγωνιστική παράβαση που εκτελείται από εξαρτώμενο μέλος της ενότητας, θεμελιώνει την (αλληλέγγυα) ευθύνη εκείνου του προσώπου που ασκεί καθοριστική επιρροή ως προς τη συμπεριφορά του μεσάζοντα στην αγορά¹⁵.

II. Η άσκηση «αποφασιστικής επιρροής» ως κριτήριο καταλογισμού στη μητρική εταιρεία των αντι-ανταγωνιστικών πρακτικών μιας θυγατρικής της

Σύμφωνα με τη θεωρία της οικονομικής ενότητας, επομένως, η μητρική εταιρεία επωμίζεται την ευθύνη για τις αντι-ανταγωνιστικές πρακτικές των θυγατρικών, στις οποίες ασκεί «αποφασιστική επιρροή» αίροντας την οικονομική τους αυτονομία. Η συνδρομή τέτοιας επιρροής τεκμαίρεται μαχητά, σε περίπτωση που η μητρική κατέχει το σύνολο ή σχεδόν το σύνολο του κεφαλαίου μιας θυγατρικής της¹⁶. Μπορεί όμως να γίνει δεκτή και όταν η συμμετοχή στο κεφάλαιο της θυγατρικής είναι πολύ χαμηλότερη ή και μειοψηφική¹⁷. Τούτο δε, εφόσον συνοδεύεται από δικαιώματα που προσιδιάζουν στην άσκηση διευθυντικής εξουσίας και επιτρέπουν υψηλό βαθμό αναμειξωσ της μητρικής στη διαχείριση της θυγατρικής. Κριθθηκε, επί παραδείγματι, ότι μια επιχείρηση ελέγχεται από άλλη, που κατέχει το 51% του μετοχικού της κεφαλαίου και το 50% των εδρών στο ΔΣ, εφόσον ιδίως ο Πρόεδρος ΔΣ είναι εκπρόσωπος της τελευταίας και η ψήφος του υπερισχύει σε περίπτωση ισοψηφίας¹⁸.

Περαιτέρω, για να καταλογιστεί στη μητρική εταιρεία μια αντι-ανταγωνιστική πρακτική της θυγατρικής της, δεν αρκεί να αποδεικνύεται μόνον ικανότητα άσκησης αποφασιστικής επιρροής κατά τα παραπάνω, αλλά και ότι όντως ασκείται τέτοια¹⁹. Η μητρική εταιρεία δεν απαιτείται πάντως να εμπλέκεται στην παράβαση άμεσα ή έμμεσα²⁰, επειδή π.χ. την παρότρυνε ή δεν την απέτρεψε. Ούτε άλλωστε χρειάζεται να διαπιστώνεται ανάμειξη της μητρικής εταιρείας ειδικά στην εμπορική πολιτική της θυγατρικής. Εφόσον η μητρική εταιρεία επηρεάζει τη λειτουργία της εκμετάλλευσης, τις επενδύσεις, την παραγωγική ικανότητα και τα οικονομικά της θυγατρικής, συνάγεται εμμέσως ότι μεταξύ τους ακολουθείται ενιαία εμπορική πολιτική²¹.

9. Ibid, σκ. 539.

10. Έτσι ΔΕΕ C-407/08 P, *Knauf Gips/Επιτροπή*, 01.07.2010, ECLI:EU:C:2010:389, σκ. 100· ΓΕΔΕΕ T-399/09, *HSE/Επιτροπή*, 13.12.2013, ECLI:EU:T:2013:647, σκ. 30.

11. Έτσι ΠΕΚ T-66/99, *Minoan Lines/Επιτροπή*, 11.12.2003, ECLI:EU:T:2003:337, σκ. 121-130· ΠΕΚ T-325/01, *DaimlerChrysler/Επιτροπή*, 15.09.2005, ECLI:EU:T:2005:322, σκ. 85-88.

12. ΔΕΚ 107/82, *AEG/Επιτροπή*, 25.10.1983, ECLI:EU:C:1983:293, σκ. 50.

13. ΔΕΚ 66/86, *Ahmed Saeed Flugreisen κ.λπ./Zentrale zur Bekämpfung unlauteren Wettbewerbs*, 11.04.1989, ECLI:EU:C:1989:140, σκ. 35. Τούτο δεν ισχύει, πάντως, καθόσον αφορά σε ρήτρες αποκλειστικότητας και μη ανταγωνισμού, που επιδρούν στην αγορά όπου ο μεσάζοντας παρέχει τις υπηρεσίες του ως ανεξάρτητος οικονομικός φορέας και όχι στην αγορά προώθησης των προϊόντων του εντολέα του σε τρίτους. ΔΕΚ C-217/05, *Confederación Española de Empresarios de Estaciones de Servicio*, 14.12.2006, ECLI:EU:C:2006:784, σκ. 62-63· ΔΕΚ C-279/06, *CEPSA*, 11.09.2008, ECLI:EU:C:2008:485, σκ. 41.

14. Βλ. ΔΕΚ C-6/73 και C-7/73, *Istituto Chemioterapico Italiano και Commercial Solvents/Επιτροπή*, 06.03.1974, ECLI:EU:C:1974:18, σκ. 36-41.

15. Ibid και ΔΕΚ C-48/69, ό.π., σκ. 131-141· ΔΕΚ C-294/98 P, *Metsä-Serla Oyj κ.λπ./Επιτροπή*, 16.11.2000, ECLI:EU:C:2000:632, σκ. 10 επ.

16. ΔΕΕ C-521/09 P, *Elf Aquitaine/Επιτροπή*, 29.09.2011, ECLI:EU:C:2011:620, σκ. 56· ΔΕΚ C-97/08 P, *Akzo Nobel κ.λπ./Επιτροπή*, 10.09.2009, ECLI:EU:C:2009:536, σκ. 60· ΔΕΕ C-90/09 P, *General Química κ.λπ./Επιτροπή*, 20.01.2011, ECLI:EU:C:2011:21, σκ. 39· ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-201/09 P και C-216/09 P, *ArcelorMittal Luxembourg/Επιτροπή και Commission/ArcelorMittal Luxembourg κ.λπ.*, 29.03.2011, ECLI:EU:C:2011:190, σκ. 97.

17. ΓΕΔΕΕ T-104/13, *Toshiba/Επιτροπή*, 09.09.2015, ECLI:EU:T:2015:610, σκ. 97.

18. Βλ. π.χ. ΔΕΚ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-6/73 και C-7/73, ό.π., σκ. 6 και 36-41.

19. ΔΕΕ C-172/12 P, *El du Port de Nemours/Επιτροπή*, 26.09.2013, ECLI:EU:C:2013:601, σκ. 44· ΔΕΕ C-179/12 P, *The Dow Chemical Company/Επιτροπή*, 26.09.2013, ECLI:EU:C:2013:605, σκ. 55.

20. ΔΕΚ C-97/08 P, ό.π., σκ. 59.

21. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα επί της υπόθεσης την οποία αφορά η σχολιαζόμενη απόφαση, 15.04.2021, ECLI:EU:C:2021:293, σημ.

III. Ευθύνη «από τη βάση προς την κορυφή» vs. αρχή της υπαιτιότητας

Σύμφωνα με τα παραπάνω, για να στοιχειοθετηθεί αποφασιστική επιρροή της μητρικής προς τη θυγατρική εταιρεία, ως προϋπόθεση μετακύλισης της ευθύνης για παραβάσεις των κανόνων ανταγωνισμού, αρκεί μια «γενική σχέση» μεταξύ τους, ανεξάρτητη από την παράβαση αυτή καθαυτή. Υπό τις συνθήκες αυτές, η ευθύνη που αναλαμβάνει η μητρική εταιρεία εμφανίζεται ως ανεξάρτητη από προσωπικό της πταίσμα ή ακόμα και γνώση της διάπραξης του αδικήματος. Τούτο όμως προσκρούει στις αρχές της υπαιτιότητας και της προσωπικής ευθύνης που διέπουν το δίκαιο του ανταγωνισμού. Σύμφωνα με αυτές, πράγματι, οι κυρώσεις που επιβάλλονται για την παράβαση των κανόνων ανταγωνισμού έχουν οιοσδήποτε ποινικό χαρακτήρα. Για τον λόγο αυτό, τη ζημία που προκλήθηκε από αντι-ανταγωνιστική πρακτική υποχρεούνται να αποκαταστήσουν οι οντότητες που συμμετείχαν στην τέλεσή της, υπό την προϋπόθεση ότι βαρύνονται με πταίσμα²².

Στην υπόθεση *Akzo Nobel*, το ΔΕΕ έκρινε, πάντως, ότι η ευθύνη που αναλαμβάνει η μητρική εταιρεία για τις αντι-ανταγωνιστικές πρακτικές της θυγατρικής δεν εισάγει εξαίρεση από τις παραπάνω αρχές²³. Ουσιαστικά, το προσωπικό πταίσμα της θυγατρικής εταιρείας ανάγεται σε πταίσμα ολόκληρης της οικονομικής ενότητας και σε αυτήν, ως μία και μόνη επιχείρηση, καταλογίζεται η παράβαση. Τις οικονομικές συνέπειες του καταλογισμού υφίστανται, όμως, αναγκαστικά οι υποκείμενες οντότητες, επειδή μόνον αυτές έχουν νομική προσωπικότητα και άρα μόνον σε βάρος τους μπορούν να εκτελεστούν πρόστιμα και τυχόν επιδικαζόμενες αξιώσεις αποζημίωσης τρίτων. Τούτο ισχύει ανεξαρτήτως εάν συμμετείχαν στη διάπραξη της παράβασης οι ίδιες ή όχι²⁴.

Υποστηρίζεται, πάντως, και η άποψη ότι κάθε πράξη θυγατρικής εταιρείας που προσβάλλει τον ανταγωνισμό συνιστά, ως έναν βαθμό, προϊόν της καθοριστικής επιρροής που της ασκεί η μητρική²⁵. Όπως, άλλωστε, προκύπτει από το άρθρο 23 παρ. 2 του Κανονισμού 1/2003,

για την επιβολή προστίμου από παράβαση του δικαίου για τον ανταγωνισμό αρκεί να συντρέχει οποιοσδήποτε βαθμός πταίσματος, ακόμα και άνευ συνειδήσεως αμέλειας²⁶. Αναμένεται μάλιστα «να μην μπορούσε να αγνοεί» ο παραβάτης, ότι η συμπεριφορά του είχε ως αντικείμενο τον περιορισμό του ανταγωνισμού, χωρίς να απαιτείται θετική γνώση ή συνείδηση του αδίκου²⁷. Ανεξάρτητα, λοιπόν, από το πόσο «ειδική» και στοχευμένη είναι η επιρροή της μητρικής εταιρείας ως προς την (παράνομη) συμπεριφορά της θυγατρικής στην αγορά, οι υποχρεώσεις που αναλαμβάνει υπό τις σχολιαζόμενες περιστάσεις σε καμία περίπτωση δεν θεμελιώνονται σε αντικειμενική ευθύνη από αλλότριο πταίσμα.

IV. Δικαιολόγηση της ευθύνης «από την κορυφή προς τη βάση»

Αμφότερες οι προσεγγίσεις που ακολουθούνται στη νομολογία για τη δικαιολόγηση της ευθύνης «από τη βάση προς την κορυφή» στους ομίλους επιχειρήσεων επιχειρούν τον συγκερασμό της θεωρίας περί οικονομικής ενότητας και της αρχής υποκειμενικής και προσωποπαγούς ευθύνης. Με τα ίδια κριτήρια θεμελιώνεται και η αντίστροφη φορά του καταλογισμού, που αφορά τις αντι-ανταγωνιστικές πρακτικές της μητρικής εταιρείας και στρέφεται εις βάρος της θυγατρικής της. Σύμφωνα με τη σχολιαζόμενη απόφαση, και σε αυτή την περίπτωση η παράβαση των κανόνων ανταγωνισμού επιρρίπτεται καταρχήν στην οικονομική ενότητα ως ενιαία οικονομική μονάδα. Για να κληθεί όμως νομίμως η θυγατρική εταιρεία να υποστεί τις οικείες οικονομικές συνέπειες, θα πρέπει να επαληθεύεται η ύπαρξη οικονομικής ενότητας, ήτοι ενιαία οικονομική δραστηριότητα μεταξύ της ίδιας και της μητρικής εταιρείας.

Προς τούτο αναμένεται να αποδεικνύεται, συγκεκριμένα, συνεισφορά της θυγατρικής εταιρείας αντικειμενικά αναγκαία για την υλοποίηση της αντίθετης προς τους κανόνες του ανταγωνισμού συμπεριφοράς της μητρικής. Τούτο προϋποθέτει, καταρχάς, ότι η θυγατρική δραστηριοποιείται στον κλάδο όπου εκδηλώθηκε η αντι-ανταγωνιστική συμπεριφορά. Από κει και πέρα, η καταλυτική συνδρομή της θυγατρικής ως προς την υλοποίηση της παράβασης μπορεί να συνίσταται π.χ. στην εμπορική προώθηση των αγαθών που αποτελούν αντικείμενο της συμπράξεως στην οποία μετέχει η μητρική εταιρεία²⁸.

43· ΓεΔΕΕΤ-39/07, *ENI/Επιτροπή*, 13.07.2011, ECLI:EU:T:2011:356, σκ. 97; ΠΕΚΤ-168/05, *Arkema/Επιτροπή*, 30.09.2009, ECLI:EU:T:2009:367, σκ. 76.

22. Βλ. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα στην υπόθεση C-280/06, *ETI κ.λπ.*, 03.07.2007, ECLI:EU:C:2007:404, σημ. 71· ΔΕΕ C-724/17, ό.π., σκ. 31 επ.

23. ΔΕΚ C-97/08 P, ό.π., σκ. 77.

24. Ο συλλογισμός αυτός αναλύεται σε «τεστ τεσσάρων σταδίων», σύμφωνα με τις Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα στην υπόθεση την οποία αφορά η σχολιαζόμενη απόφαση, ό.π., σημ. 48-52.

25. Βλ. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα στην υπόθεση την οποία αφορά η σχολιαζόμενη απόφαση, ό.π., σημ. 34 και υποσημ. 56.

26. Έτσι Λ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, σε: Δ. Τζουγανάτος (επιμ.), Το Δίκαιο του Ελεύθερου Ανταγωνισμού, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2013, σ. 1129, όπου και περαιτέρω παραπομπές σε νομολογία.

27. ΔΕΚ 246/86, *Belasco κ.λπ./Επιτροπή*, 11.07.1989, ECLI:EU:C:1989:301, σκ. 41· ΔΕΚ συνεκδικασθείσες υποθέσεις 96 έως 102, 104, 105, 108 και 110/82, *IAZ/Επιτροπή*, 08.11.1983, ECLI:EU:C:1983:310, σκ. 45.

28. Σκ. 52 της σχολιαζόμενης απόφασης.

► **Δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις και εξουσία ανώτερου δικαστηρίου να κηρύξει μη σύννομη αίτηση προδικαστικής απόφασης**

Η αρχή της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης επιβάλλει στον εθνικό δικαστή την υποχρέωση να μην εφαρμόσει κάθε εθνική δικαστική πρακτική η οποία θίγει την ευχέρειά του να υποβάλλει προδικαστικά ερωτήματα στο Δικαστήριο

προδικαστική παραπομπή – δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις – Οδηγία 2010/64/ΕΕ – άρθρο 5 – ποιότητα της διερμηνείας και της μετάφρασης – Οδηγία 2012/13/ΕΕ – δικαίωμα ενημέρωσης στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών – άρθρο 4 παρ. 5 και άρθρο 6 παρ. 1 – δικαίωμα ενημέρωσης σχετικά με την ποινική κατηγορία – δικαίωμα σε διερμηνεία και μετάφραση – Οδηγία 2016/343/ΕΕ – δικαίωμα σε πραγματική προσφυγή και σε αμερόληπτο δικαστήριο – άρθρο 48 παρ. 2 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρο 267 ΣΛΕΕ – άρθρο 19 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ – παραδεκτό – αναίρεση υπέρ του νόμου κατά απόφασης διατάσσουσας προδικαστική παραπομπή – πειθαρχική διαδικασία – εξουσία του ανώτερου δικαστηρίου να κηρύξει μη σύννομη την αίτηση προδικαστικής απόφασης

ΔΕΕ C-564/19, IS (Illégalité de l'ordonnance de renvoi), 23.11.2021, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: Κ. Lenaerts, Εισηγητής: Ι. Jarukaitis, Γεν. Εισαγγελέας: Ρ. Pikamäe, ECLI:EU:C:2021:949 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 5 παρ. 2 της Οδηγίας 2010/64/ΕΕ, σχετικά με το δικαίωμα σε διερμηνεία και μετάφραση κατά την ποινική διαδικασία, του άρθρου 4 παρ. 5 και του άρθρου 6 παρ. 1 της Οδηγίας 2012/13/ΕΕ, σχετικά με το δικαίωμα ενημέρωσης στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών, του άρθρου 6 παρ. 1 και του άρθρου 19 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ, του άρθρου 267 ΣΛΕΕ και του άρθρου 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης). Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το Pesti Közponeti Kerületi Bíróság (κεντρικό πρωτοβάθμιο δικαστήριο του διαμερίσματος της Πέστης, Ουγγαρία) στο πλαίσιο ποινικής δίκης κατά του IS, Σουηδού υπηκόου τουρκικής καταγωγής, για παράβαση των διατάξεων του συγγρικού δικαίου περί απόκτησης και μεταφοράς πυροβόλων όπλων και πυρομαχικών.

Συγκεκριμένα, το κεντρικό πρωτοβάθμιο δικαστήριο του διαμερίσματος της Πέστης επελήφθη της ποινικής δίωξης που είχε ασκηθεί κατά του IS. Κατά την πρώτη ακρόαση από την ανακριτική αρχή, ο κατηγορούμενος, ο οποίος δεν γνωρίζει την ουγγρική γλώσσα, ενημερώθηκε για τις εις βάρος του υπόνοιες με τη συνδρομή διερμηνέα σουηδικής γλώσσας. Ωστόσο, δεν υπάρχουν στοιχεία ούτε σχετικά με τον τρόπο επιλογής του διερμηνέα και πιστοποίησης των προσόντων του ούτε σχετικά με το

εάν ο διερμηνέας και ο κατηγορούμενος κατανοούσαν ο ένας τον άλλο. Πράγματι, η Ουγγαρία δεν διαθέτει επίσημο μητρώο μεταφραστών και διερμηνέων και η συγγρική νομοθεσία δεν καθορίζει ποιος και με βάση ποια κριτήρια μπορεί να οριστεί ως μεταφραστής ή διερμηνέας σε ποινική διαδικασία. Επομένως, κατά το επιληφθέν δικαστήριο, ούτε ο συνήγορος ούτε ο δικαστής είναι σε θέση να εξακριβώσουν την ποιότητα της διερμηνείας. Υπό τις συνθήκες αυτές, το εν λόγω δικαστήριο εκτιμά ότι είναι δυνατό να υπάρξει προσβολή του δικαιώματος ενημέρωσης του κατηγορουμένου σχετικά με τα δικαιώματά του καθώς και προσβολή των δικαιωμάτων του υπεράσπισης.

Στο πλαίσιο αυτό, το ως άνω δικαστήριο αποφάσισε να υποβάλει στο Δικαστήριο προδικαστικό ερώτημα όσον αφορά τη συμβατότητα της συγγρικής νομοθεσίας με την Οδηγία 2010/64/ΕΕ, σχετικά με το δικαίωμα σε διερμηνεία και μετάφραση κατά την ποινική διαδικασία, και με την Οδηγία 2012/13/ΕΕ, σχετικά με το δικαίωμα ενημέρωσης στο πλαίσιο τέτοιων διαδικασιών. Σε περίπτωση ασυμβατότητας, ερωτά, επιπλέον, αν η ποινική διαδικασία μπορεί να συνεχισθεί ερήμην του κατηγορουμένου, δεδομένου ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, προβλέπεται στο συγγρικό δίκαιο τέτοια διαδικασία, όταν ο κατηγορούμενος δεν παρίσταται στην ακροαματική διαδικασία.

Μετά την εν λόγω αρχική υποβολή προδικαστικού ερωτήματος στο Δικαστήριο, το Κύρια (Ανώτατο Δικαστήριο, Ουγγαρία) αποφάνθηκε επί αίτησης αναίρεσης υπέρ του νόμου την οποία άσκησε ο Ούγγρος γενικός εισαγγελέας κατά της απόφασης περί παραπομπής και έκρινε την απόφαση αυτή μη σύννομη, χωρίς ωστόσο να θίξει τα έννομα αποτελέσματά της, με το σκεπτικό, κατ' ουσίαν, ότι τα υποβληθέντα ερωτήματα δεν ήταν λυσιτελή και αναγκαία για την επίλυση της οικείας διαφοράς. Με το ίδιο σκεπτικό με αυτό που στηρίζει την απόφαση του Κύρια (Ανωτάτου Δικαστηρίου), κινήθηκε πειθαρχική διαδικασία κατά του δικαστή του μονομελούς αιτούντος δικαστηρίου, η οποία εν τω μεταξύ ανακλήθηκε. Έχοντας αμφιβολίες ως προς τη συμβατότητα με το δίκαιο της Ένωσης μιας τέτοιας διαδικασίας καθώς και της απόφασης του Κύρια (Ανωτάτου Δικαστηρίου), όπως επίσης και ως προς τον αντίκτυπο της απόφασης αυτής όσον αφορά τη συνέχιση της ποινικής διαδικασίας της κύριας δίκης, ο εν λόγω δικαστής υπέβαλε συναφώς συμπληρωματική αίτηση προδικαστικής απόφασης.

Κατά πρώτον, το τμήμα μείζονος συνθέσεως του Δικαστηρίου κρίνει ότι το σύστημα συνεργασίας μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και του Δικαστηρίου, που καθιερώνει το άρθρο 267 ΣΛΕΕ, δεν επιτρέπει σε ανώτατο εθνικό δικαστήριο αποφαινόμενο επί αναίρεσης υπέρ του νόμου να διαπιστώσει ότι αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβληθείσα στο Δικαστήριο από κατώτερο δικαστήριο είναι μη σύννομη για τον λόγο ότι τα υποβληθέντα προδικαστικά ερωτήματα δεν είναι λυσιτελή και αναγκαία για

την επίλυση της διαφοράς της κύριας δίκης, ανεξαρτήτως του ότι η διαπίστωση αυτή δεν θίγει τα έννομα αποτελέσματα της απόφασης με την οποία υποβάλλεται η αίτηση προδικαστικής απόφασης. Πράγματι, ένας τέτοιος έλεγχος νομιμότητας προσομοιάζει στον έλεγχο του παραδεκτού αίτησης προδικαστικής απόφασης, για τον οποίο αποκλειστικώς αρμόδιο είναι το Δικαστήριο. Επιπλέον, μια τέτοια διαπίστωση έλλειψης νομιμότητας είναι ικανή, αφενός, να υπονομεύσει το κύρος των απαντήσεων που το Δικαστήριο θα παράσχει και, αφετέρου, να περιορίσει την άσκηση της αρμοδιότητας των εθνικών δικαστηρίων να υποβάλλουν στο Δικαστήριο αίτηση προδικαστικής απόφασης και, κατά συνέπεια, είναι ικανή να περιορίσει την αποτελεσματική δικαστική προστασία των δικαιωμάτων που οι ιδιώτες αντλούν από το δίκαιο της Ένωσης.

Υπό τις συνθήκες αυτές, η αρχή της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης επιβάλλει στο κατώτερο δικαστήριο την υποχρέωση να μην εφαρμόσει την απόφαση του ανώτατου δικαστηρίου του οικείου κράτους μέλους. Το συμπέρασμα αυτό ουδόλως επηρεάζεται από το γεγονός ότι, στη συνέχεια, το Δικαστήριο μπορεί ενδεχομένως να κηρύξει απαράδεκτα τα προδικαστικά ερωτήματα που υπέβαλε το κατώτερο δικαστήριο.

Κατά δεύτερον, το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι το δίκαιο της Ένωσης αντιτίθεται στην κίνηση πειθαρχικής διαδικασίας κατά εθνικού δικαστή για τον λόγο ότι υπέβαλε στο Δικαστήριο αίτηση προδικαστικής απόφασης, δεδομένου ότι απλώς και μόνον το ενδεχόμενο άσκησης πειθαρχικής δίωξης δύναται να θίξει τον μηχανισμό του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, καθώς και την ανεξαρτησία του δικαστή, η οποία είναι κεφαλαιώδους σημασίας για την εύρυθμη λειτουργία του μηχανισμού αυτού. Εξάλλου, μια τέτοια διαδικασία δύναται να αποτρέψει το σύνολο των εθνικών δικαστηρίων από την υποβολή αιτήσεων προδικαστικής απόφασης, πράγμα που θα μπορούσε να υπονομεύσει την ομοιόμορφη εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης.

Τέλος, κατά τρίτον, το Δικαστήριο εξετάζει τις υποχρεώσεις που υπέχουν τα κράτη μέλη από την Οδηγία 2010/64/ΕΕ σχετικά με τη διερμηνεία και τη μετάφραση κατά την ποινική διαδικασία. Συναφώς, τα κράτη μέλη έχουν την υποχρέωση να λαμβάνουν συγκεκριμένα μέτρα προκειμένου να διασφαλίζουν, αφενός, ότι η ποιότητα της διερμηνείας και μετάφρασης είναι επαρκής ώστε ο ύποπτος ή ο κατηγορούμενος να κατανοεί την εναντίον του κατηγορία. Η δημιουργία μητρώου ανεξάρτητων μεταφραστών και διερμηνέων αποτελεί, συναφώς, ένα από τα μέσα για την επίτευξη του σκοπού αυτού. Αφετέρου, τα μέτρα που λαμβάνουν τα κράτη μέλη πρέπει να παρέχουν στα εθνικά δικαστήρια τη δυνατότητα να εξακριβώνουν αν η ποιότητα της διερμηνείας ήταν επαρκής, προκειμένου να παρέχονται τα εχέγγυα για τη διεξαγωγή δίκης και να διασφαλίζεται η άσκηση των δικαιωμάτων υπεράσπισης.

Κατόπιν του ελέγχου αυτού, το εθνικό δικαστήριο μπορεί να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι, λόγω ανεπάρκειας της διερμηνείας ή επειδή είναι αδύνατον να διαπιστωθεί η ποιότητα της παρασχεθείσας διερμηνείας, ένα πρόσωπο δεν ενημερώθηκε, σε γλώσσα την οποία κατανοεί, για την εναντίον του κατηγορία. Υπό τις συνθήκες αυτές, οι Οδηγίες 2010/64/ΕΕ και 2012/13/ΕΕ, ερμηνευόμενες υπό το πρίσμα των δικαιωμάτων υπεράσπισης κατά την έννοια του άρθρου 48 παρ. 2 του Χάρτη, αντιτίθενται στο να συνεχιστεί ερήμην η ποινική διαδικασία.

Παρατηρήσεις

Έλλη Τσιτσιπά*

I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η σημασία του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής κατ' άρθρο 267 ΣΛΕΕ στο δικαιοδοτικό σύστημα της Ένωσης είναι αδιαμφισβήτητη. Αποτελεί το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα θεσμοθετημένου διαλόγου μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και του ΔΕΕ και έχει διαδραματίσει αποφασιστικό ρόλο στην ευρωπαϊκή ενοποίηση και την ομοιόμορφη εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης¹. Μέσω του μηχανισμού αυτού, το ΔΕΕ παρέχει την αναγκαία καθοδήγηση και βοήθεια στον εθνικό δικαστή που καλείται να εφαρμόσει το ενωσιακό δίκαιο στην ενώπιόν του κρινόμενη υπόθεση. Το άρθρο 267 ΣΛΕΕ έχει αποτελέσει αντικείμενο ερμηνείας από το ΔΕΕ σε πλείστες περιπτώσεις, με το τελευταίο να αποφαίνεται επί των προϋποθέσεων εφαρμογής της συγκεκριμένης διάταξης, της παράβασης υποχρέωσης αποστολής προδικαστικού ερωτήματος από ανώτατα δικαστήρια των οποίων οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα αλλά και επί εθνικών διατάξεων που περιστέλλουν την ευχέρεια των κατώτατων δικαστηρίων να απευθύνουν προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ. Σε αυτή την τελευταία περίπτωση εντάσσεται και η σχολιαζόμενη απόφαση, η οποία επιβεβαιώνει τη διαπίστωση ότι το ΔΕΕ έρχεται να σταθεί ως σύμμαχος δίπλα στους εθνικούς δικαστές κατώτερων δικαστηρίων που συναντούν εμπόδια από τον νομοθέτη και τα ανώτατα δικαστήρια στην προσπάθειά τους να κάνουν χρήση του μηχανισμού του άρθρου 267 ΣΛΕΕ και να λειτουργήσουν ως ενωσιακοί δικαστές.

II. Μια επισκόπηση της νομολογίας του Δικαστηρίου σχετικά με την άσκηση ενδίκων μέσων κατά αποφάσεων προδικαστικής παραπομπής

Η συμβατότητα με το ενωσιακό δίκαιο εθνικών δικονο-

* ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ

1. Ε. ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, 2η εκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, σ. 617 επ.

μικών διατάξεων που έχουν ως αποτέλεσμα να αποθαρρύνουν τα εθνικά δικαστήρια, ιδίως τα κατώτερα, από το να αποστέλλουν προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ δεν είναι κάτι που απασχολεί πρώτη φορά το Δικαστήριο².

Ιδίως, ωστόσο, το ζήτημα της άσκησης ενδίκου μέσου κατά απόφασης προδικαστικής παραπομπής είναι τόσο παλιό όσο και η πρώτη απόφαση εθνικού δικαστηρίου με την οποία ζητήθηκε από το τότε ΔΕΚ να εκδώσει προδικαστική απόφαση. Πιο συγκεκριμένα, στην υπόθεση *De Geus/Bosch*³, το Δικαστήριο κλήθηκε να αποφανθεί επί της επίδρασης που μπορεί να ασκήσει η άσκηση αναιρέσεως κατά απόφασης παραπομπής και επί του τυχόν ανασταλτικού αποτελέσματος αυτής. Η απάντηση που έδωσε τότε το Δικαστήριο επί του ζητήματος αυτού μπορεί να συνοψισθεί στη διαπίστωση ότι, «όπως η Συνθήκη δεν απαγορεύει στο εθνικό ακυρωτικό να επιληφθεί της αναιρέσεως, αλλά εγκαταλείπει την εξέταση του παραδεκτού της στο εσωτερικό δίκαιο και στην εκτίμηση του εθνικού δικαστή, η Συνθήκη εξαρτά την αρμοδιότητα του Δικαστηρίου από τη μόνη ύπαρξή της, κατά την έννοια του άρθρου 177, αιτήσεως, χωρίς ο κοινοτικός δικαστής να οφείλει να εξετάσει αν η απόφαση του εθνικού δικαστή αποτελεί δεδικασμένο κατά τις διατάξεις του εθνικού του δικαίου»⁴.

Η θέση αυτή εγκαταλείφθηκε επί της ουσίας λίγα χρόνια αργότερα, όταν στο πλαίσιο της απόφασης *Chanel/Cepeha*⁵ το Δικαστήριο, ακολουθώντας τις Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να αναμείνει την κρίση του εθνικού δικαστηρίου επί της ασκηθείσας αναιρέσεως κατά της απόφασης παραπομπής. Αυτή η αλλαγή στάσης δεν αιτιολογήθηκε από το Δικαστήριο και όχι πολύ αργότερα εγκαταλείφθηκε στην απόφαση *BRT/SABAM*⁶. Στο πλαίσιο της απόφασης αυτής, το αιτούν δικαστήριο εξέφρασε την επιθυμία του να μην ανασταλεί η διαδικασία ενώπιον το ΔΕΚ εν αναμονή της απόφασης επί του ενδίκου μέσου

που είχε ασκηθεί κατά της απόφασης παραπομπής. Συναφώς, το Δικαστήριο έκρινε ότι έχει επιληφθεί κανονικά των προδικαστικών ερωτημάτων που υποβλήθηκαν από το εθνικό δικαστήριο και δεν μπορεί να απόσχει από το να απαντήσει σε αυτά⁷, καθώς κάτι τέτοιο θα οδηγούσε σε στέρηση των ιδιωτών από τα δικαιώματα που αντλούν από την ίδια τη Συνθήκη⁸.

Σχετικό είναι, ακόμη, το δίπτυχο των αποφάσεων *Rheinmühlen-Düsseldorf*. Με την πρώτη, *Rheinmühlen-Düsseldorf I*⁹, το Δικαστήριο τόνισε τη σημασία της ομοιομορφίας του δικαίου της Ένωσης στην οποία συμβάλλει η διαδικασία προδικαστικής παραπομπής. Επιβεβαίωσε έτσι τα δικαιώματα των εθνικών δικαστηρίων κατώτερου βαθμού που εκδίδουν αποφάσεις προδικαστικής παραπομπής, αναφέροντας ότι «η ύπαρξη στο εσωτερικό δίκαιο κανόνα που δεσμεύει τα δικαστήρια ως προς τη νομική εκτίμηση δικαστηρίου ανωτέρου βαθμού δεν μπορεί γι' αυτό και μόνο το λόγο να τα στερήσει από την προβλεπόμενη στο άρθρο 177 ευχέρεια να απευθύνονται στο Δικαστήριο»¹⁰. Στην υπόθεση *Rheinmühlen-Düsseldorf II*¹¹, ενώ το Δικαστήριο δεν διαπίστωσε ρητά ότι οι διαταγές περί προδικαστικών παραπομπών από εθνικά δικαστήρια κατώτερου βαθμού δεν δύνανται να αποτελέσουν αντικείμενο αναιρέσεως, επεσήμανε ότι, ανεξαρτήτως του αν η διάταξη είναι αναιρετέα, το Δικαστήριο οφείλει, για λόγους σαφήνειας και ασφάλειας δικαίου, να τηρήσει την απόφαση περί παραπομπής, η οποία πρέπει να έχει πλήρη ισχύ εφόσον δεν έχει ακόμη ανακληθεί, προχωρώντας έτσι κανονικά με την εκδίκαση της υπόθεσης. Ωστόσο, συνέχισε επισημαίνοντας ότι το άρθρο 177 (νυν 267 ΣΛΕΕ) δεν αποκλείει μια τέτοια απόφαση δικαστηρίου που υποβάλλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο να υπόκειται στα ένδικα μέσα που είναι κανονικά διαθέσιμα βάσει του εθνικού δικαίου.

Η στάση του Δικαστηρίου επί του ζητήματος διαμορφώθηκε με ακόμη μεγαλύτερη σαφήνεια με την απόφασή του στην υπόθεση *Cartesio*¹², στο πλαίσιο της οποίας έκρινε ότι το άρθρο 234 ΕΚ πρέπει να ερμηνεύεται κατά τρόπο ώστε η δικαιοδοσία κάθε εθνικού δικαστηρίου να διατάξει προδικαστική παραπομπή να μην δύναται να τεθεί υπό αμφισβήτηση από την εφαρμογή τέτοιων κανόνων οι οποίοι επιτρέπουν στο κατ' έφεση δικάζον δικαστήριο να μεταρρυθμίσει την απόφαση η οποία δι-

2. Ενδεικτικά, ΔΕΕ C-614/14, *Ognyanov*, 05.07.2016, ECLI:EU:C:2016:514, σχετικά με βουλγαρική διάταξη η οποία ερμηνευόταν κατά τέτοιο τρόπο από το Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο ώστε η παράθεση από Βούλγαρο δικαστή, σε αίτηση προδικαστικής απόφασης, του πραγματικού και νομικού πλαισίου της υπόθεσης της κύριας δίκης να θεωρείται ως διατύπωση προσωρινής κρίσης από τον δικαστή αυτόν και να συνεπάγεται όχι μόνον την εξαίρεσή του και την εξαφάνιση της απόφασής του η οποία περατώνει τη δίκη, αλλά και την κίνηση εις βάρος του διαδικασίας λόγω πειθαρχικής παράβασης. Αξίζει να σημειωθεί ότι η σχολιαζόμενη απόφαση παραπέμπει, κατ' αναλογία, στην απόφαση *Ognyanov* (σκ. 77).

3. ΔΕΚ 13/61, *De Geus en Uitdenbogerd/Bosch* κ.λπ., 16.04.1962, ECLI:EU:C:1962:11.

4. Ibid, σ. 669.

5. ΔΕΚ 31/68, *Chanel/Cepeha*, 16.06.1970, ECLI:EU:C:1970:52.

6. ΔΕΚ 127/73, *BRT/SABAM*, 30.01.1974, ECLI:EU:C:1974:6 (πρώτη από τις δύο αποφάσεις που εκδόθηκαν στη συγκεκριμένη υπόθεση).

7. Ibid, σκ. 24, με την αγγλική διατύπωση να φαίνεται ακόμα πιο επιτακτική ("bound to give a reply").

8. Ibid, σκ. 17.

9. ΔΕΚ 166/73, *Rheinmühlen Düsseldorf/Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*, 16.01.1974, ECLI:EU:C:1974:3.

10. Ibid, σκ. 5.

11. ΔΕΚ 146/73, *Rheinmühlen Düsseldorf/Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel*, 12.02.1974, ECLI:EU:C:1974:12.

12. ΔΕΚ C-210/06, *Cartesio*, 16.12.2008, ECLI:EU:C:2008:723.

ατάσσει την προδικαστική παραπομπή ενώπιον του Δικαστηρίου, να καταργήσει την παραπομπή αυτή και να διατάξει το δικαστήριο που εξέδωσε την εν λόγω απόφαση να επαναλάβει την ανασταλείσα εσωτερικού δικαίου διαδικασία¹³.

Η στάση του ΔΕΕ ήταν εμφανώς πιο συγκρατημένη και μετριοπαθής σε σχέση με αυτή του Γεν. Εισαγγελέα Maduro στην ίδια υπόθεση¹⁴, ο οποίος επεσήμανε ότι η δυνατότητα ενός κατώτερου δικαστηρίου κράτους μέλους να απευθύνεται άμεσα στο Δικαστήριο έχει ζωτική σημασία για την ομοιόμορφη ερμηνεία και την αποτελεσματική εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου και αποτελεί τον μηχανισμό που μετατρέπει όλα τα εθνικά δικαστήρια σε δικαστήρια κοινοτικού δικαίου. Μέσω της διαδικασίας της προδικαστικής παραπομπής, το εθνικό δικαστήριο μετέχει σε έναν διάλογο στο πλαίσιο του κοινοτικού δικαίου, χωρίς να εξαρτάται από άλλες εξουσίες ή δικαστικές αρχές του εσωτερικού δικαίου, ενώ «σκοπός της Συνθήκης δεν ήταν να διεξάγεται ο διάλογος αυτός μέσω άλλων εθνικών δικαστηρίων, όποια και αν είναι η ιεράρχηση των δικαστηρίων εντός ενός κράτους μέλους». Μάλιστα, παρέπεμψε και σε απόφαση του Irish Supreme Court με την οποία το τελευταίο αρνήθηκε να εξετάσει ένδικο μέσο κατά διάταξης περί παραπομπής και έκρινε ότι «η δυνατότητα παρέχεται [στο κατώτερο δικαστήριο] από τη Συνθήκη, χωρίς περιορισμό, ρητό ή σιωπηρό, ο οποίος να καθιστά δυνατή την κατάργησή της από οποιοδήποτε άλλο εθνικό δικαστήριο».

III. Η ανάγκη αποφυγής ενός “chilling effect” στην αποστολή προδικαστικών ερωτημάτων από κατώτερα δικαστήρια

Από τη νομολογία που παρατέθηκε ανωτέρω προκύπτει ότι, ενώ η απόφαση *Cartesio* δεν υποχρεώνει το αιτούν εθνικό δικαστήριο να ανακαλέσει ή να τροποποιήσει την αρχική διάταξη προδικαστικής παραπομπής μετά από έφεση σε ανώτερο εθνικό δικαστήριο, το ενδεχόμενο μιας δευτεροβάθμιας διαδικασίας να καθυστερήσει, να ματαιώσει και να ασκήσει πίεση σε εθνικό δικαστήριο κατώτερου βαθμού είναι παραπάνω από υπαρκτό. Η επιτρεπτική και μετριοπαθής προσέγγιση του Δικαστηρίου στις υπόθεση *Rheinmühlen-Düsseldorf II* και *Cartesio* είχε ως βάση της τον σεβασμό στην εθνική δικονομική αυτονομία, υποτίμησε, ωστόσο, το δυνητικό ανασταλτικό αποτέλεσμα που δύναται να επιφέρει η άσκηση ενδίκων μέσων κατά αποφάσεων παραπομπής. Πράγματι, η προσέγγιση αυτή μπορεί να οδηγήσει σε απροθυμία των εθνικών δικαστηρίων κατώτερου βαθμού να παραπέμψουν μια υπόθεση στο ΔΕΕ (“chilling effect”¹⁵), αλλά και

σε αποδυνάμωση του ενθουσιασμού των διαδίκων να πιέζουν για προδικαστικές παραπομπές¹⁶.

Ένα άλλο σημείο που πρέπει να ληφθεί υπόψη προκειμένου να γίνει πλήρως αντιληπτός ο κίνδυνος ενός chilling effect στην αποστολή προδικαστικών ερωτημάτων είναι ότι η απόφαση *Cartesio* άφησε ανοιχτό το ενδεχόμενο για την εφαρμογή εθνικών δικονομικών κανόνων που να επιτρέπουν στα εθνικά δικαστήρια ανώτερου βαθμού, που επιλαμβάνονται μιας έφεσης κατά απόφασης παραπομπής, να αναλάβουν τον έλεγχο της κύριας δίκης και να κρίνουν τα ίδια την ουσία της υπόθεσης. Κάτι τέτοιο θα έχει ως συνέπεια η υπόθεση που έχει παραπεμφθεί ενώπιον του ΔΕΕ να παύει πλέον να είναι εκκρεμής και, επομένως, η αίτηση προδικαστικής παραπομπής να απορριφθεί ως अपараδέκτη.

Αυτό ακριβώς συνέβη στην υπόθεση *Nationale Loterij*¹⁷, στην οποία το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν ήταν αναγκαίο να απαντήσει σε προδικαστική παραπομπή που του απηύθυνε κατώτερο δικαστήριο, διότι το ανώτερο εθνικό δικαστήριο, επιληφθέν έφεσης κατά της απόφασης παραπομπής, εκτίμησε ότι η απάντηση στο ερώτημα που είχε τεθεί ήταν προφανής και ότι, κατά συνέπεια, δεν συνέτρεχε ανάγκη να υποβληθεί στο Δικαστήριο αίτηση έκδοσης προδικαστικής απόφασης και επέλυσε το ίδιο τη διαφορά μεταξύ των διαδίκων της κύριας δίκης, αναλαμβάνοντας έτσι την ευθύνη να διασφαλίσει την τήρηση του κοινοτικού δικαίου¹⁸. Με την απόφαση αυτή, το Δικαστήριο παρέπεμψε τόσο στην απόφαση *Rheinmühlen-Düsseldorf II* όσο και στην απόφαση *Cartesio* ως ισχύουσα νομολογία από την οποία προκύπτει ότι το δίκαιο της Ένωσης δεν απαγορεύει οι αποφάσεις παραπομπής που εκδίδονται από εθνικά δικαστήρια κατώτερου βαθμού να υπόκεινται σε ένδικα μέσα που προβλέπονται με βάση το εθνικό δικονομικό δίκαιο.

Αυτή η απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση *Nationale Loterij* ήταν ιδιαίτερα ανησυχητική, καθώς αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο για την εφαρμογή εθνικών δικονομικών κανόνων οι οποίοι επιτρέπουν σε ανώτατο δικαστήριο που επιλαμβάνεται ενδίκου μέσου κατά απόφασης παραπομπής να κρίνει το ίδιο την ουσία της υπόθεσης. Κάτι τέτοιο έχει ως αποτέλεσμα να αφαιρείται η υπόθεση που απαιτεί την εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου από τα χέρια των κατώτερων δικαστηρίων και να

13. Ibid, σκ. 98.

14. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα M. Poiares Maduro στην υπόθεση C-210/06, *Cartesio*, 22.05.2008, ECLI:EU:C:2008:294, σημ. 19.

15. Για την έννοια του chilling effect στο δίκαιο της Ένωσης, βλ. L.

PECH, The Concept of Chilling Effect: Its Untapped Potential to Better Protect Democracy, the Rule of Law, and Fundamental Rights in the EU, Μάρτιος 2021, διαθέσιμο σε: <https://www.opensocietyfoundations.org/publications/the-concept-of-chilling-effect>.

16. G. BUTLER / J. COTTER, Just Say No! Appeals Against Orders for a Preliminary Reference, EPL, 2020, σ. 621.

17. ΔΕΚ C-525/06, *Nationale Loterij*, 24.03.2009, ECLI:EU:C:2009:179.

18. Ibid, σκ. 5-8.

τους στερείται η δυνατότητα να ασκήσουν προδικαστική παραπομπή ενώπιον του ΔΕΕ, θέτοντας έτσι εμπόδια στον δικαστικό διάλογο μεταξύ εθνικής και ενωσιακής έννομης τάξης.

Από τα ανωτέρω προκύπτει ότι η άσκηση ενδίκου μέσου κατά απόφασης προδικαστικής παραπομπής μπορεί να διέπεται από τους εθνικούς δικονομικούς κανόνες κάθε κράτους μέλους, ωστόσο κάθε άλλο παρά εθνική υπόθεση είναι. Αντιθέτως, δύναται να έχει σημαντικές συνέπειες στη λειτουργία του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής και να θέσει σε κίνδυνο τη διασφάλιση της ομοιόμορφης ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου από το ΔΕΕ. Η επιτρεπτική και μετριοπαθής στάση του ΔΕΕ στην άσκηση τέτοιου είδους ενδίκων μέσων δύναται περαιτέρω να καλλιεργήσει στα κατώτερα δικαστήρια μια απρόθυμη στάση ως προς την αποστολή προδικαστικών ερωτημάτων, ιδίως σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η άσκηση ενδίκου μέσου κατά απόφασης παραπομπής συνοδεύεται από εκκίνηση πειθαρχικών διαδικασιών κατά του δικαστή που την εξέδωσε.

IV. Η κρίση του ΔΕΕ στη σχολιαζόμενη απόφαση

Η σχολιαζόμενη απόφαση παρέχει στο ΔΕΕ την ευκαιρία να διευκρινίσει περαιτέρω τη θέση του σχετικά με τη συμβατότητα της άσκησης ενδίκων μέσων κατά αποφάσεων παραπομπής με το δικαίο της Ένωσης και να εμβαθύνει την ισχύουσα νομολογία *Cartesio*¹⁹.

Σε ό,τι αφορά την απόφαση του Κύρια με την οποία η αίτηση προδικαστικής παραπομπής κρίθηκε μη σύνομη, το ΔΕΕ επανέλαβε ότι τα εθνικά δικαστήρια έχουν ευρεία διακριτική ευχέρεια να κάνουν χρήση του μηχανισμού προδικαστικής παραπομπής. Αυτό δεν σημαίνει ότι η άσκηση προσφυγής κατά προδικαστικής παραπομπής θα ήταν αυτή καθαυτή αντίθετη προς το δικαίο της Ένωσης. Ωστόσο, το σκεπτικό του Κύρια, ότι τα ερωτήματα δεν ήταν συναφή και αναγκαία για την επίλυση της διαφοράς στην αρχική ποινική διαδικασία, πλησίασε πολύ κοντά στον προσδιορισμό του παραδεκτού, το οποίο αποτελεί ζήτημα που πρέπει να αποφασιστεί αποκλειστικά από το ΔΕΕ²⁰. Το ΔΕΕ προχώρησε ένα βήμα παραπέρα διαπιστώνοντας ότι, μολονότι το Κύρια δεν υποχρέωσε το αιτούν δικαστήριο να ανακαλέσει την αρχική αίτηση προδικαστικής απόφασης, γεγονός παραμένει ότι το ανώτατο αυτό δικαστήριο έκρινε με την απόφασή του ότι η εν λόγω αίτηση είναι παράνομη. Μια τέτοια διαπίστωση έλλειψης νομιμότητας είναι ικανή να υπονομεύσει τόσο το κύρος των απαντήσεων

που το Δικαστήριο θα παράσχει στο αιτούν δικαστήριο όσο και την απόφαση που το αιτούν δικαστήριο θα εκδώσει υπό το πρίσμα των απαντήσεων αυτών. Εξάλλου, η εν λόγω απόφαση του Κύρια ενδέχεται να παρακινήσει τα συγγρικά δικαστήρια να απόσχουν από την υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων στο Δικαστήριο, προκειμένου να αποφευχθεί το ενδεχόμενο προσβολής των αιτήσεών τους προδικαστικής απόφασης από έναν εκ των διαδίκων βάσει της εν λόγω απόφασης ή το ενδεχόμενο άσκησης κατά των εν λόγω αιτήσεων αναίρεσης υπέρ του νόμου²¹. Κατά συνέπεια, ο δικαστής *Vasvári*, ο οποίος εξέδωσε την απόφαση παραπομπής, πρέπει να αγνοήσει την απόφαση παρανομίας του Κύρια, χωρίς να περιμένει οποιαδήποτε αρχή να ανακαλέσει ή να ακυρώσει την εν λόγω απόφαση²².

Όσον αφορά την πειθαρχική διαδικασία κατά του δικαστή *Vasvári*, το ΔΕΕ διέκρινε την υπόθεση *IS* από τις υποθέσεις *Miasto Łowicz* και *Prokurator Generalny*²³, όπου παρόμοιο ερώτημα είχε κριθεί απαράδεκτο. Σε αντίθεση με την υπόθεση *Miasto Łowicz*, στην προκειμένη περίπτωση ο παραπέμπων δικαστής αντιμετώπιζε ένα διαδικαστικό εμπόδιο, το οποίο προέκυπτε από την εφαρμογή εθνικού νόμου εναντίον του, το οποίο έπρεπε πρώτα να αντιμετωπίσει προτού μπορέσει να λάβει απόφαση σχετικά με τη συνέχιση ή μη της κύριας δίκης. Ως εκ τούτου, το ερώτημα κρίθηκε παραδεκτό. Ερχόμενο στην ουσία του ζητήματος, το Δικαστήριο επανέλαβε την προγενέστερη νομολογία του, σύμφωνα με την οποία η κίνηση πειθαρχικής διαδικασίας κατά εθνικού δικαστή για την υποβολή προδικαστικής παραπομπής αντίκειται στο δικαίο της ΕΕ. Η πειθαρχική διαδικασία δεν χρειάζεται καν να ολοκληρωθεί καθώς, «η απλή προσπάθεια να αποτελέσει αντικείμενο πειθαρχικής διαδικασίας» υπονομεύει την αποτελεσματική χρήση του άρθρου 267 ΣΛΕΕ²⁴. Περαιτέρω, επισημαίνει ότι η προστασία των εθνικών δικαστών έναντι του κινδύνου πειθαρχικών διαδικασιών ή κυρώσεων επειδή άσκησαν την εμπίπτουσα στην αποκλειστική αρμοδιότητά τους ευχέρεια υποβολής αίτησης προδικαστικής απόφασης στο Δικαστήριο αποτελεί «εγγύηση συμψυή με την ανεξαρτησία τους, ανεξαρτησία η οποία είναι ειδικότερα κεφαλαιώδους σημασίας για την εύρυθμη λειτουργία του συστήματος δικαστικής συνεργασίας το οποίο ενσαρκώνει ο μηχανισμός προδικαστικής παραπομπής του άρθρου 267 ΣΛΕΕ». Ως εκ τούτου, το ΔΕΕ έκρινε ότι το δικαίο της ΕΕ αποκλείει την άσκηση πειθαρχικής διαδικασίας κατά δικαστή για τον λόγο ότι

21. *Ibid*, σκ. 73-75.

22. *Ibid*, σκ. 80.

23. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-558/18 και C-563/18, *Miasto Łowicz (Régime disciplinaire concernant les magistrats)*, 26.03.2020, ECLI:EU:C:2020:234.

24. Σκ. 90 της σχολιαζόμενης απόφασης.

19. Βλ. σχετικά G. BUTLER / J. COTTER, *ό.π.*, σσ. 634 επ. και M. BROBERG / N. FENGER, *Preliminary References as a Right – but for Whom? The Extent to Which Preliminary Reference Decisions Can Be Subject to Appeal*, *E.L.Rev.*, 2011, σσ. 276-288.

20. Σκ. 72 της σχολιαζόμενης απόφασης.

υπέβαλε αίτηση προδικαστικής απόφασης στο ΔΕΕ.

V. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η κρίση του Δικαστηρίου ότι η παρενόχληση των δικαστών και η παρέμβαση στη διαδικασία προδικαστικής παραπομπής αποκλείονται από το δίκαιο της ΕΕ μόνο θετικά μπορεί να αποτιμηθεί, ενώ σημαντική είναι και η ενσωμάτωση της έννοιας του αποτρεπτικού αποτελέσματος στο σκεπτικό. Παρόλο που το Δικαστήριο δεν χρησιμοποίησε αυτόν ακριβώς τον όρο, αναγνώρισε ότι η σκιά μιας πιθανής πειθαρχικής διαδικασίας μπορεί να επηρεάσει αδικαιολόγητα τις αποφάσεις για την παραπομπή υποθέσεων, γεγονός που θα μπορούσε να οδηγήσει σε αυτολογοκρισία από την πλευρά του παραπέμποντος δικαστή και κάθε άλλου δικαστή στη χώρα, ανεξάρτητα από την έκβαση της πειθαρχικής υπόθεσης, δηλαδή από το αν η πειθαρχική διαδικασία τελικά ανασταλεί ή αν ο δικαστής απαλλαγεί ή όχι από την ευθύνη. Ομοίως, η κήρυξη της παρανομίας των προδικαστικών παραπομπών, ακόμη και όταν δεν συνδέονται περαιτέρω συνέπειες με μια τέτοια απόφαση, θα μπορούσε να έχει το ίδιο ανασταλτικό αποτέλεσμα.

Η προσπάθεια να αποτιμηθεί η σημασία της σχολιαζόμενης απόφασης δεν μπορεί, ωστόσο, να αγνοήσει την κατάσταση στην Ουγγαρία σε σχέση με το κράτος δικαίου. Χαρακτηριστικό της κατάστασης αυτής είναι το δελτίο τύπου που εξέδωσε το Κύρια, ως απάντηση στην απόφαση του Δικαστηρίου²⁵. Σε αυτό, το Κύρια τόνισε – σε σαφή αντίθεση με την παρατιθέμενη σκ. 80 της απόφασης και την αρχή της υπεροχής – ότι η αρχική του κρίση περί παρανομίας της απόφασης παραπομπής εξακολουθεί να ισχύει και, μάλιστα, είναι οριστική και η ερμηνεία του νόμου δεσμευτική, έως ότου το Κύρια αποφασίσει διαφορετικά. Το Κύρια δήλωσε περαιτέρω την πρόθεσή του να μελετήσει την απόφαση 15 υπό το πρίσμα της απόφασης 2/2019 του Ουγγρικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, η οποία «δημιούργησε μια νομική βάση για τη μη συμμόρφωση με τη νομοθεσία της ΕΕ (...) χρησιμοποιώντας, στην πραγματικότητα καταχρώμενη, την έννοια της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας»²⁶.

Σε αυτό το σκηνικό έρχεται να προστεθεί και ένα ακόμη περιστατικό, σύμφωνα με το οποίο ο διορισμός της Gabriella Szabó, εκπαιδευόμενης δικαστή, ματαιώθηκε κατόπιν της απόφασής της να αιτηθεί την έκδοση προδι-

καστικής απόφασης από το ΔΕΕ²⁷. Αξίζει, μάλιστα, να σημειωθεί ότι η πειθαρχική διαδικασία κατά της συγκεκριμένης δικαστή ασκήθηκε από τον πρόεδρο του Κεντρικού Δικαστηρίου της Βουδαπέστης, ο οποίος εκκίνησε και την πειθαρχική διαδικασία κατά του Δικαστή Vasvári στην υπόθεση της υπό σχολιασμό απόφασης.

Συμπερασματικά, όσο θετική και να μπορεί να χαρακτηριστεί η εξέλιξη της σχετικής νομολογίας του ΔΕΕ με την παρούσα υπόθεση, παραμένει αβέβαιο το αν οι Ούγγροι δικαστές θα είναι πρόθυμοι να εκτεθούν στον εμφανώς μεγάλο κίνδυνο να ασκηθεί κάποια πειθαρχική δίωξη σε βάρος τους αν ακολουθήσουν την κρίση του Δικαστηρίου και επιλέξουν να αξιοποιήσουν πλήρως το άρθρο 267 ΣΛΕΕ. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, «το ΔΕΕ από μόνο του δεν μπορεί να μας σώσει»²⁸, αλλά απαιτείται από όλα τα θεσμικά όργανα να φέρουν εις πέρας την αποστολή τους σε σχέση με τη διασφάλιση της τήρησης της αρχής του κράτους δικαίου στην Ουγγαρία και, ιδίως, να γίνει καλύτερη χρήση της διαδικασίας του άρθρου 258 από την Επιτροπή.

► Εξαιρέσεις από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής εθνικού δικαστηρίου τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας

Το άρθρο 267 ΣΛΕΕ έχει την έννοια ότι εθνικό δικαστήριο του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου οφείλει, όταν ανακύπτει ενώπιόν του ζήτημα σχετικό με την ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης, να τηρήσει την υποχρέωση περί υποβολής σχετικού προδικαστικού ερωτήματος στο Δικαστήριο, υπό την επιφύλαξη των εξαιρέσεων της νομολογίας CILFIT. Το ζήτημα εάν και σε ποιο στάδιο της διαδικασίας είναι σκόπιμο να υποβληθεί προδικαστικό ερώτημα αποφασίζεται αποκλειστικά από το επιληφθέν εθνικό δικαστήριο χωρίς τη συμμετοχή των διαδίκων. Το δικαστήριο αυτό δεν μπορεί να απαλλαγεί από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής για τον λόγο και μόνον ότι έχει ήδη υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο στο πλαίσιο της ίδιας υπόθεσης που εκκρεμεί ενώπιόν του. Εντούτοις, δύναται να μην υποβάλει προδικαστικό ερώτημα για λόγους απαραδέκτου από μόνους της διαδικασίας ενώπιόν του, υπό την επιφύλαξη της τήρησης των αρχών της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας.

25. Βλ. σχετικά: P. BARD, The Sanctity of Preliminary References, An analysis of the CJEU decision C-564/19 IS, Verfassungsblog, 26.11.2021, διαθέσιμο σε: <https://verfassungsblog.de/the-sanctity-of-preliminary-references/>.

26. V.Z. KAZAI / Á. KOVÁCS, The Last Days of the Independent Supreme Court of Hungary?, Verfassungsblog, 13.10.2020, διαθέσιμο σε: <https://verfassungsblog.de/the-last-days-of-the-independent-supreme-court-of-hungary/>.

27. E. ZALAN, Hungarian judge claims she was pushed out for political reasons, EUobserver, 06.07.2021, διαθέσιμο σε: <https://euobserver.com/democracy/152349>.

28. P. BARD, The Sanctity of Preliminary References ..., ό.π.

προδικαστική παραπομπή – άρθρο 267 ΣΛΕΕ – υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής την οποίαν υπέχουν τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας – εξαιρέσεις από την υποχρέωση αυτή – κριτήρια – ερώτημα σχετικό με την ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης το οποίο εγείρεται από τους διαδίκους της δίκης ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου μετά την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως του Δικαστηρίου στο πλαίσιο της δίκης αυτής – έλλειψη διευκρινίσεων όσον αφορά τους λόγους για τους οποίους είναι αναγκαία η απάντηση στα προδικαστικά ερωτήματα – εν μέρει απαράδεκτη αίτηση προδικαστικής απόφασης

ΔΕΕ C-561/19, Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi και Catania Multiservizi, 06.10.2021, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγητής: A. Arabadjiev, Γεν. Εισαγγελέας: M. Bobek, ECLI:EU:C:2021:799 – Προδικαστική παραπομπή

Στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ, αφενός, των ανασυμμετόχων δημόσιας σύμβασης για την παροχή υπηρεσιών καθαρισμού των εθνικών σιδηροδρομικών υποδομών, και, αφετέρου, της Rete Ferroviaria Italiana SpA σχετικά με την άρνηση της τελευταίας να δεχθεί το αίτημά τους για αναθεώρηση της τιμής της εν λόγω σύμβασης, το Συμβούλιο της Επικρατείας της Ιταλίας (Consiglio di Stato, εφεξής: αιτούν δικαστήριο), επιληφθέν της υπόθεσης σε τελευταίο βαθμό, υπέβαλε στο Δικαστήριο, στις 24 Νοεμβρίου 2016, μία πρώτη αίτηση προδικαστικής απόφασης. Το Δικαστήριο απάντησε με την απόφαση της 19ης Ιουλίου 2018 στην υπόθεση C-152/17, *Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi*, ECLI:EU:C:2018:264. Στις 14 Νοεμβρίου 2018, το αιτούν δικαστήριο προχώρησε σε διεξαγωγή επ' ακροατηρίου συζήτησης ενόψει της οποίας οι εκκαλούσες της κύριας δίκης ήγειραν νέα ερωτήματα προς έκδοση προδικαστικής απόφασης. Υπό τις συνθήκες αυτές, το αιτούν δικαστήριο εκτιμά ότι από τη νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει η υποχρέωσή του να υποβάλει εκ νέου αίτηση προδικαστικής απόφασης στο Δικαστήριο, εφόσον δεν υφίσταται κανένα ένδικο μέσο κατά της απόφασής του και στο μέτρο που ανέκυψε ενώπιόν του ζήτημα σχετικό με την ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης. Προηγουμένως, όμως, κρίνει αναγκαίο να υποβάλει προκαταρκτικό ερώτημα σχετικά με τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της προδικαστικής παραπομπής στην περίπτωση κατά την οποία ένας εκ των διαδίκων εγείρει ενώπιον δικαστηρίου τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας ζήτημα συμβατότητας του εθνικού δικαίου με το δίκαιο της Ένωσης μετά την πρώτη εκ μέρους του πράξη κίνησης της δίκης ή συμμετοχής του σε αυτήν, ή αφού η υπόθεση έχει τεθεί για πρώτη φορά υπό διάσκηψη, ή ακόμη και μετά την υποβολή μιας πρώτης αίτησης προδικαστικής απόφασης στο Δικαστήριο.

Παρατηρήσεις

Μαρία Σαπαρδάνη*

1. Η προδικαστική παραπομπή

Καθήκον των εθνικών δικαστηρίων, και των αρχών γενικώς των κρατών μελών, είναι να διασφαλίζουν, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους, την τήρηση των κανόνων του ενωσιακού δικαίου. Η προβλεπόμενη στο άρθρο 267 ΣΛΕΕ διαδικασία υποβολής προδικαστικών ερωτημάτων σχετικά με το κύρος και την ερμηνεία των πράξεων του δικαίου της Ένωσης καθιερώνει έναν διαρκή διάλογο μεταξύ των εθνικών δικαστηρίων και του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο οποίος αποβλέπει στην εξασφάλιση της ομοιόμορφης ερμηνείας και εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου στο σύνολο των κρατών μελών καθώς και στην προστασία των δικαιωμάτων που οι ιδιώτες αντλούν από το δίκαιο αυτό. Σύμφωνα με πάγια νομολογία, το άρθρο 267 ΣΛΕΕ καθιερώνει ένα σύστημα άμεσης συνεργασίας μεταξύ δικαστών, στο πλαίσιο του οποίου δεν χωρεί καμία πρωτοβουλία των διαδίκων. Κάθε εθνικό δικαστήριο μπορεί βέβαια να συνυπολογίζει την άποψη των διαδίκων ως προς την αναγκαιότητα υποβολής προδικαστικού ερωτήματος, η κίνηση ωστόσο της διαδικασίας του άρθρου 267 ΣΛΕΕ ανήκει αποκλειστικά στο επιληφθέν εθνικό δικαστήριο το οποίο είναι το μόνο αρμόδιο να εκτιμά τη λυσιτέλεια μιας αίτησης έκδοσης προδικαστικής απόφασης¹. Η διατύπωση των προδικαστικών ερωτημάτων καθώς και ο καθορισμός του χρόνου που πρόκειται να υποβληθούν στο Δικαστήριο απόκειται επίσης αποκλειστικά στο εθνικό δικαστήριο². Εξυπακούεται ότι, κατά τον χρόνο υποβολής της αίτησης, η υπόθεση θα πρέπει να είναι εκκρεμής ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου.

Βάσει των ανωτέρω, που αποτελούν πάγια νομολογία, το Δικαστήριο απάντησε εύκολα στο ερώτημα του αιτούντος δικαστηρίου σχετικά με τον ρόλο των διαδίκων στην υποβολή ενός προδικαστικού ερωτήματος και τον χρόνο υποβολής του προδικαστικού ερωτήματος. Μένει να διευκρινιστεί η έκταση της υποχρέωσης προδικαστικής απόφασης και το ζήτημα εάν υπάρχει πάντα η δυνατότητα να υποβληθεί εκ νέου αίτηση προδικαστικής απόφασης, στο πλαίσιο της ίδιας διαδικασίας, επί των ίδιων ή και διαφορετικών διατάξεων του δικαίου της Ένωσης.

* ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ

1. Σκ. 35, 53-54 της σχολιαζόμενης απόφασης και εκεί παρατιθέμενη νομολογία.

2. Ibid, σκ. 55-56.

II. Η έκταση της υποχρέωσης προδικαστικής παραπομπής και των εξαιρέσεων από αυτή υπό το πρίσμα της νομολογίας CILFIT

Μολονότι ο μηχανισμός της προδικαστικής παραπομπής είναι ανοικτός σε κάθε εθνικό δικαστή, ανεξαρτήτως της θέσης του στην εθνική δικαστική ιεραρχία, εφόσον αυτός κρίνει ότι σε υπόθεση που εκκρεμεί ενώπιόν του ανακύπτουν ζητήματα που επιβάλλουν την ερμηνεία ή την εκτίμηση του κύρους συγκεκριμένων διατάξεων του δικαίου της Ένωσης, άλλοτε αυτός έχει (καταρχήν) την ευχέρεια και άλλοτε έχει (καταρχήν) την υποχρέωση να απευθυνθεί στο Δικαστήριο. Το άρθρο 267 ΣΛΕΕ διακρίνει μεταξύ, αφενός, των δικαστηρίων που δεν δικάζουν σε τελευταίο βαθμό και τα οποία «δύνανται» να υποβάλλουν αίτηση προδικαστικής απόφασης (παρ. 2) και, αφετέρου, των δικαστηρίων των οποίων οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου (δηλ. δικάζουν σε τελευταίο βαθμό ή σε πρώτο και τελευταίο βαθμό) και τα οποία «οφείλουν» να απευθύνονται στο Δικαστήριο (παρ. 3). Επισημαίνεται ότι την υποχρέωση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος βάσει της παρ. 3 υπέχουν τα ανώτατα δικαστήρια των κρατών μελών καθώς και κάθε εθνικό δικαστήριο του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου³, προκειμένου, μεταξύ άλλων, να αποτραπεί το ενδεχόμενο σχηματισμού σε οποιοδήποτε κράτος μέλος εθνικής νομολογίας αποκλίνουσας από τους κανόνες του ενωσιακού δικαίου⁴.

Η απορρέουσα από το άρθρο 267 παρ. 3 ΣΛΕΕ υποχρέωση δεν είναι, ωστόσο, απόλυτη. Η αυστηρότητα της γραμματικής της διατύπωσης κάμφθηκε για πρώτη φορά με την απόφαση *Da Costa κ.λπ.* με την οποία το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι, όταν το ζήτημα που ανακύπτει ενώπιον εθνικού δικαστηρίου της παρ. 3 είναι ουσιαστικά όμοιο με ένα ζήτημα το οποίο έχει ήδη αποτελέσει αντικείμενο προδικαστικής απόφασης σε ανάλογη περίπτωση, η δεσμευτικότητα των αποφάσεών του «μπορεί να αποστερήσει [την υποχρέωση αποστολής προδικαστικού ερωτήματος] από τον λόγο υπάρξεώς της και να την καταστήσει

κενή περιεχομένου»⁵. Έκτοτε χρειάστηκε να περάσουν σχεδόν δύο δεκαετίες μέχρι την εμβληματική πλέον απόφαση *CILFIT*, η οποία, επικαλούμενη τα πορίσματα της νομολογίας *Da Costa* κ.λπ. και βασιζόμενη σε αυτά, ήρθε να κωδικοποιήσει, να καθιερώσει και τελικά να παγιώσει τις αυστηρές προϋποθέσεις υπό τις οποίες τα εθνικά δικαστήρια της παρ. 3 αποδεσμεύονται από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής και αναλαμβάνουν τα ίδια την ευθύνη επίλυσης ενός ζητήματος του δικαίου της Ένωσης που ανακύπτει ενώπιόν τους. Σύμφωνα με τα κριτήρια *CILFIT*, όπως διατυπώθηκαν, αυτό συμβαίνει: α) όταν το ανακύψαν ζήτημα δεν είναι ουσιώδες (λυσιστελής), δηλαδή η επίλυσή του, οποιαδήποτε και αν είναι, δεν ασκεί επιρροή στην έκβαση της δίκης⁶, ή β) όταν το ανακύψαν ζήτημα είναι κατ' ουσίαν ταυτόσημο προς ένα ζήτημα το οποίο έχει ήδη αντιμετωπιστεί και λυθεί από το Δικαστήριο σε ανάλογη περίπτωση⁷ ή όταν υπάρχει πάγια νομολογία του Δικαστηρίου επί του επίδικου νομικού ζητήματος, ανεξάρτητα από το είδος των διαδικασιών από τις οποίες προήλθε η νομολογία αυτή, ακόμη και αν τα επίδικα ζητήματα δεν ταυτίζονται απολύτως⁸ («acte éclairé»), ή γ) όταν η ορθή εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου είναι τόσο προφανής, ώστε να μην υφίσταται περιθώριο εύλογης ερμηνευτικής αμφιβολίας⁹ («acte clair» ή θεωρία της σαφούς πράξης). Στην τελευταία αυτή περίπτωση, τίθενται δύο επιπλέον προϋποθέσεις προκειμένου το εθνικό δικαστήριο να αποστεί της υποβολής ενός ερωτήματος στο Δικαστήριο και να το επιλύσει με δική του ευθύνη: πρώτον, «το εθνικό δικαστήριο πρέπει να έχει

3. Βλ. ΔΕΚ C-99/00, *Lyckeskog*, 04.06.2002, ECLI:EU:C:2002:329, σκ. 15 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία. Εθνικό δικαστήριο κατά των αποφάσεων του οποίου χωρεί η άσκηση, ενώπιον του συνταγματικού δικαστηρίου του οικείου κράτους μέλους, ενδίκου μέσου περιορισμένου στην εξέταση ενδεχόμενης προσβολής των δικαιωμάτων και ελευθεριών που εγγυάται το εθνικό Σύνταγμα ή διεθνής σύμβαση, θεωρείται δικαστήριο του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου, υπό την έννοια του άρθρου 267 παρ. 3 ΣΛΕΕ. Βλ. ΔΕΕ C-416/10, *Križan* κ.λπ., 15.01.2013, ECLI:EU:C:2013:8, σκ. 72.

4. Βλ., μεταξύ άλλων, ΔΕΚ 107/76, *Hoffmann-La Roche/Centrafarm*, 24.05.1977, ECLI:EU:C:1977:89, σκ. 5· ΔΕΚ συνεκδικασθείσες υποθέσεις 35 και 36/82, *Morson και Jhanjan/Staat der Nederlanden*, 27.10.1982, σκ. 8· ΔΕΚ C-495/03, *Intermodal Transports*, 15.09.2005, ECLI:EU:C:2005:552, σκ. 29.

5. ΔΕΚ συνεκδικασθείσες υποθέσεις 28 έως 30/62, *Da Costa en Schaake NV κ.λπ./Administratie der Belastingen*, 27.03.1963, ECLI:EU:C:1963:6, σ. 895. Επιπλέον όρια στην υποχρέωση υποβολής αίτησης για την έκδοση προδικαστικής απόφασης τέθηκαν δεκαπέντε περίπου χρόνια αργότερα, όταν το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι η σχετική υποχρέωση υποχωρεί στο πλαίσιο συνοπτικών και επειγουσών διαδικασιών (π.χ. διαδικασία ασφαλιστικών μέτρων) ακόμη και αν κατά της απόφασης που θα εκδοθεί από μια τέτοια διαδικασία δεν χωρεί ένδικο μέσο, υπό τον όρο όμως ότι οι διάδικοι δικαιούνται να απαιτήσουν την κίνηση τακτικής επί της ουσίας διαδικασίας κατά τη διάρκεια της οποίας το προσωρινά κριθέν νομικό ζήτημα ενωσιακού δικαίου μπορεί να επανεξεταστεί και να αποτελέσει αντικείμενο προδικαστικής παραπομπής, βλ. *ibid*, ΔΕΚ 107/76, σκ. 5. Έτσι και *ibid*, ΔΕΚ συνεκδικασθείσες υποθέσεις 35 και 36/82, σκ. 8-9.

6. ΔΕΚ 283/81, *CILFIT/Ministero della Sanità*, 06.10.1982, ECLI:EU:C:1982:335, σκ. 10.

7. *Ibid*, σκ. 13· ΔΕΚ συνεκδικασθείσες υποθέσεις 28 έως 30/62, ό.π., σ. 895. Αντίθετα, η πρώτη και η δεύτερη εξαίρεση, στην πραγματικότητα, δεν υπήρξαν ποτέ προβληματικές. Η πρώτη εξαίρεση είναι μάλλον προφανής, με την έννοια ότι εάν ένα ερώτημα δεν ασκεί ουσιώδη επίδραση στην έκβαση της δίκης θα απορριφθεί ως απαράδεκτο, ενώ η δεύτερη εξαίρεση επιβεβαιώνει την αξία του νομολογιακού προηγούμενου.

8. *Ibid*, ΔΕΚ 283/81, σκ. 14.

9. *Ibid*, σκ. 16.

σχηματίζει την πεποίθηση ότι εξίσου προφανής θα ενεφανίζετο η λύση αυτή στα δικαστήρια των άλλων κρατών μελών και στο Δικαστήριο» και, δεύτερον, «η συνδρομή [των προϋποθέσεων απαλλαγής από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής] πρέπει να εκτιμάται με γνώμονα τα χαρακτηριστικά του [ενωσιακού] δικαίου και τις ιδιάζουσες δυσκολίες που παρουσιάζει η ερμηνεία του», οι οποίες οφείλονται κυρίως στην απόκλιση μεταξύ των διαφόρων γλωσσικών αποδόσεων των κειμένων του ενωσιακού δικαίου, στη χρήση ειδικής ορολογίας και στην εφαρμογή συγκεκριμένων μεθόδων ερμηνείας¹⁰.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να διευκρινιστεί ότι οι προβλεπόμενες στη νομολογία *CILFIT* εξαιρέσεις καλούνται σε εφαρμογή μόνον όταν τίθεται ζήτημα ερμηνείας μιας πράξης του δικαίου της Ένωσης¹¹. Αντίθετα, προκειμένου περί ζητημάτων κύρους, είναι καθήκον κάθε εθνικού δικαστηρίου, συμπεριλαμβανομένων και των μη αποφαινόμενων σε τελευταίο βαθμό, να απευθύνεται με προδικαστική παραπομπή στο Δικαστήριο, προκειμένου να διαπιστώσει το ίδιο την τυχόν ακυρότητα μιας πράξης των θεσμικών οργάνων της Ένωσης¹². Το συμπέρασμα αυτό επιβάλλει η απαίτηση ομοιόμορφης εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου από τα εθνικά δικαστήρια – μια απαίτηση ιδιαίτερα επιτακτική όταν αμφισβητείται το κύρος ενωσιακής πράξης. Επειδή οι διαφορές μεταξύ των δικαστηρίων των κρατών μελών όσον αφορά το κύρος των ενωσιακών πράξεων θα ήταν ικανές να διακυβεύσουν την ίδια την ενότητα της ενωσιακής έννομης τάξης και να θίξουν τη θεμελιώδη αρχή της ασφάλειας δικαίου, εναπόκειται αποκλειστικώς στο Δικαστήριο να αποφαινεται επί ζητημάτων κύρους¹³. Τα εθνικά δικαστήρια, πάντως, μπορούν να εξετάζουν το κύρος ενωσιακής πράξης και να αποφαινούνται ότι η πράξη αυτή είναι καθ' όλα έγκυρη¹⁴.

10. Ibid, σκ. 16-20.

11. ΔΕΚ C-461/03, *Gaston Schul Douane-expediteur*, 06.12.2005, ECLI:EU:C:2005:742, σκ. 19 επ. Βλ., ωστόσο, και την αντίθετη άποψη του Γεν. Εισαγγελέα D. Ruiz-Jarabo Colomer στις Προτάσεις του, 30.06.2005, ECLI:EU:C:2005:415.

12. ΔΕΚ 314/85, *Foto-Frost/Hauptzollamt Lübeck-Ost*, 22.10.1987, ECLI:EU:C:1987:452, σκ. 20· *ibid*, ΔΕΚ C-461/03, σκ. 17 επ.

13. Ibid, ΔΕΚ 314/85, σκ. 15 και 17· *ibid*, ΔΕΚ C-461/03, σκ. 21. Ο κανόνας σύμφωνα με τον οποίο τα εθνικά δικαστήρια δεν είναι αρμόδια να αναγνωρίζουν τα ίδια την ακυρότητα των ενωσιακών πράξεων επιδέχεται, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, εξαιρέσεις, βλ., ενδεικτικά, *ibid*, ΔΕΚ 314/85, σκ. 19· ΔΕΚ 107/76, ό.π., σκ. 6· ΔΕΚ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-143/88 και C-92/89, *Zuckerfabrik Süderdithmarschen και Zuckerfabrik Soest/Hauptzollamt Itzehoe και Hauptzollamt Paderborn*, 21.02.1991, ECLI:EU:C:1991:65, σκ. 33· ΔΕΚ C-465/93, *Atlanta Fruchthandelsgesellschaft κ.λπ. (I)/Bundesamt für Ernährung und Forstwirtschaft*, 09.11.1995, ECLI:EU:C:1995:369, σκ. 51.

14. Ibid, ΔΕΚ 314/85, σκ. 14.

III. Η θεωρία της σαφούς πράξης ειδικότερα

Από τις διατυπωθείσες με τη νομολογία *CILFIT* εξαιρέσεις, η τρίτη κατά σειρά, περί ύπαρξης *acte clair*, θεωρείται τόσο στη δικαστική πρακτική όσο και στη θεωρία η πλέον ασαφής και αμφιλεγόμενη¹⁵. Αν κανείς επιχειρήσει να εφαρμόσει τη θεωρία της *acte clair* κατά γράμμα, γρήγορα θα διαπιστώσει ότι η εξαιρετικά αυστηρή απαίτηση περί έλλειψης κάθε εύλογης ερμηνευτικής αμφιβολίας περιορίζει σημαντικά όχι μόνο τη δικονομική σημασία της *acte clair* αλλά και την πρακτική της χρησιμότητα¹⁶. Οι αποκλίσεις δε στην ερμηνευτική προσέγγιση της έννοιας της «*acte clair*» από το Δικαστήριο δυσχεραίνουν την ομοιόμορφη εφαρμογή της θεωρίας της *acte clair* από τα δικαστήρια των κρατών μελών, τα οποία, μέχρι και σήμερα, δεν είναι εξοικειωμένα με την προσήκουσα χρήση της και αποφεύγουν να την επικαλούνται φοβούμενα τις ερμηνευτικές δυσκολίες που συνεπάγεται. Η αίσθηση που επικρατεί είναι ότι η νομολογία *CILFIT*, ερμηνευόμενη εντός του χρονικού πλαισίου στο οποίο εντάσσεται, εξυπηρετούσε πράγματι συγκεκριμένους σκοπούς. Υπό τα σημερινά δεδομένα, όμως, δημιουργεί περισσότερα προβλήματα απ' όσα επιχειρεί να επιλύσει.

Δεν είναι λίγες οι φορές που Γεν. Εισαγγελείς έχουν εκφράσει με τις Προτάσεις τους την άποψη περί μη εφαρμοσιμότητας της νομολογίας *CILFIT* και έχουν επισημάνει την ανάγκη επανεξέτασης και επαναδιατύπωσης των κριτηρίων που αυτή θεσπίζει, ιδίως δε της θεωρίας της *acte clair*, προς την κατεύθυνση της «χαλάρωσης» των προϋποθέσεων εφαρμογής τους¹⁷. Όπως ενδεικτικά, ο

15. Μεταξύ άλλων, βλ. τις Προτάσεις της Γεν. Εισαγγελέα C. Stix-Hackl στην υπόθεση C-495/03, *Intermodal Transports*, 12.04.2005, ECLI:EU:C:2005:215, σημ. 84 και 104. Βλ. και J. VAN DORP / P. PHOA, *How to Continue a Meaningful Judicial Dialogue About EU Law? From the Conditions in the CILFIT Judgment to the Creation of a New European Legal Culture*, *Utrecht Journal of International and European Law*, 2018, σ. 75 επ., M. BROBERG, *Acte clair revisited: Adapting the acte clair criteria to the demands of the times*, *CML Rev.*, 2008, σσ. 1383-1397.

16. Με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο, ο Γεν. Εισαγγελέας N. Wahl σημειώνει: «*Αν κάποιος προβεί σε αυστηρή ανάγνωση της νομολογίας, η εύρεση μιας «πραγματικής» περιπτώσεως acte clair θα φαινόταν, στην καλύτερη περίπτωση, απίθανη ακριβώς όσο μια συνάντηση με μονόκερω*», βλ. τις Προτάσεις του στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-72/14 και C-197/14, X, 13.05.2015, ECLI:EU:C:2015:319, σημ. 62.

17. Ωστόσο, δεν παραβλέπουμε και τις φωνές εκείνες που έχουν ταχθεί υπέρ μιας αυστηρής εφαρμογής των κριτηρίων *CILFIT* αναγνωρίζοντας ότι η νομολογία *CILFIT* ήδη παράσχει στα δικαστήρια τελευταίου βαθμού ένα σημαντικό περιθώριο εκτίμησης· συνεπώς, κατά την άποψή τους, μια διασταλτική ανάγνωση της απόφασης θα την εξέθετε σε ένα υψηλότερο επίπεδο υποκειμενικότητας και διακριτικής ευχέρειας. Βλ. τις Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα A. Tizzano στην υπόθεση C-99/00, *Lyckeskog*, 21.02.2002, ECLI:EU:C:2002:108, σημ. 71-72. Ακόμη, P. CRAIG, *The*

Γεν. Εισαγγελέας F.G. Jacobs πρότεινε την εφαρμογή των κριτηρίων CILFIT μόνον όταν ανακύπτει ερώτημα γενικού ενδιαφέροντος και υπάρχει γνήσια ανάγκη ομοιομορφίας ερμηνείας¹⁸, ενώ η Γεν. Εισαγγελέας C. Stix-Hackl αναγνώρισε ότι «η σημασία της απόφασης *Cilfit* κ.λπ. θα μπορούσε να τεθεί συνολικώς εν αμφιβόλω» και προέβαλε ως εναλλακτική λύση, σε σχέση με το καθιερωθέν με την απόφαση CILFIT σύστημα, την επιστροφή σε μια απόλυτη υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής για τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού¹⁹. Ο Γεν. Εισαγγελέας D. Ruiz-Jarabo Colomer, από την άλλη, θεωρούσε, ήδη το 2005, ότι, έπειτα από είκοσι δύο χρόνια εφαρμογής των κριτηρίων CILFIT, «είναι πλέον καιρός να αναθεωρηθεί μια νομολογία η οποία εκπλήρωσε την αποστολή της σε μια συγκεκριμένη περίοδο της ιστορίας της Κοινότητας, αλλά η οποία έχει ξεπεραστεί από τον βαθμό εξελίξεως της κοινοτικής έννομης τάξεως» και καλούσε το Δικαστήριο «να αναλάβει τις ευθύνες του και να διορθώσει τη νομολογία CILFIT ή, τουλάχιστον, να την καταστήσει λιγότερο απόλυτη, ώστε να την προσαρμόσει στις απαιτήσεις της εποχής [...]»²⁰. Ειδικά για τη θεωρία της σαφούς πράξης, σημείωνε ότι, λόγω των πολύ αυστηρών προϋποθέσεων εφαρμογής της, «είναι τόσο αφηρημένη ώστε ανήκει στη σφαίρα του θεωρητικού συμβολισμού»²¹. Δέκα χρόνια αργότερα, ο Γεν. Εισαγγελέας N. Wahl παρατηρούσε ότι οι απαιτήσεις της θεωρίας περί σαφούς πράξης «είναι εξαιρετικά αυστηρές»²² και διερωτάτο εάν, «δεδομένης της εξελίξεως, στο πέρασμα του χρόνου, της υποχρέωσης υποβολής αιτήσεως για την έκδοση προδικαστικής απόφασης [...], είναι η κατάλληλη στιγμή να αποσαφηνιστεί [...] από το Δικαστήριο η θεωρία περί σαφούς πράξεως»²³.

Απέναντι σε τέτοιου είδους παρατηρήσεις το Δικαστήριο τηρούσε συστηματικά σιγήν ιχθύος και απέφευγε μια ευθεία και ρητή επανεξέταση των κριτηρίων CILFIT – αν και είχαν παρουσιαστεί σημαντικές ευκαιρίες για κάτι τέτοιο. Ωστόσο, από μια συνολική επισκόπηση της νεότερης νομολογίας του αποδεικνύεται μια τάση διαρκούς και αισθητής «χαλάρωσης» των προϋποθέσεων εφαρμογής της θεωρίας της *acte clair*, αναλόγως των ειδικών περι-

στάσεων της κάθε υπόθεσης, και επιβεβαιώνεται η άποψη (που ήδη έχει υποστηριχθεί από αρκετούς Γεν. Εισαγγελείς²⁴) ότι η νομολογία CILFIT δεν πρέπει να διαβαστεί με αυστηρό και απόλυτο τρόπο. Τρεις αποφάσεις είναι ενδεικτικές.

Πρώτον, με την απόφαση *Intermodal Transports* έγινε δεκτό ότι η ύπαρξη διαφορετικής ερμηνείας ενός ζητήματος του δικαίου της Ένωσης από διοικητική αρχή κράτους μέλους δεν εμποδίζει δικαστήριο άλλου κράτους μέλους να επικαλείται ως προς το ίδιο ζήτημα τη θεωρία περί σαφούς πράξης και να αποφαίνεται υπέρ της μη υποβολής σχετικού προδικαστικού ερωτήματος²⁵. Το δικαστήριο αυτό καλείται απλώς να είναι «ιδιαιτέρως προσεκτικό» κατά την εκτίμηση της ενδεχόμενης απουσίας κάθε εύλογης ερμηνευτικής αμφιβολίας²⁶. Δεύτερον, στην απόφαση X, το Δικαστήριο έκρινε ότι η υποβολή προδικαστικού ερωτήματος από κατώτερο εθνικό δικαστήριο δεν συνεπάγεται, αυτή καθαυτή, ότι το αποφαίνόμενο σε τελευταίο βαθμό δικαστήριο του ίδιου κράτους μέλους δεν μπορεί να συναγάγει, ως προς το ίδιο ακριβώς νομικό ζήτημα, την ύπαρξη *acte clair*²⁷. Και αυτό διότι, όπως παγιώς αναγνωρίζεται, και με την επιφύλαξη όσων έγιναν δεκτά με τη νομολογία *Köbler*²⁸, το επιληφθέν εθνικό δικαστήριο τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας είναι το μόνο αρμόδιο να εκτιμήσει κατά πόσον υφίσταται *acte clair*²⁹. Τρίτον, με την απόφαση *Ferreira da Silva e Brito* κ.λπ., το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι η ύπαρξη και μόνο αντιφατικών αποφάσεων κατώτερων εθνικών δικαστηρίων δεν συνιστά στοιχείο αποφασιστικής σημασίας ικανό να επιβάλει σε δικαστήριο τελευταίου βαθμού την υποχρέωση υποβολής προδικαστικού ερωτήματος³⁰. Ωστόσο, κρίνοντας *ad hoc*, κατέληξε ότι ένα τέτοιο δικαστήριο οφείλει εν προκειμένω να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα για τον λόγο ότι ως προς το νομικό ζήτημα που τίθεται εδώ (συγκεκριμένα, η ερμηνεία της έννοιας «μεταβίβαση εγκατάστασης» κατά την Οδηγία 2001/23) εντοπίζονται ερμηνευτικές δυσχέρειες και αποκλίνουσες δικαστικές αποφάσεις όχι μόνο στο πλαίσιο ενός κράτους μέλους,

classics of EU law revisited: CILFIT and Foto-Frost, σε: M. Poiares Maduro / L. Azoulai (επιμ.), *The Past and Future of EU Law. The Classics of EU Law Revisited on the 50th Anniversary of the Rome Treaty*, Hart Publishing, 2010, σ. 188.

18. Βλ. τις Προτάσεις του στην υπόθεση C-338/95, *Wiener/Hauptzollamt Emmerich*, 10.07.1997, ECLI:EU:C:1997:352, σημ. 50 και 64.

19. Βλ. τις Προτάσεις της στην υπόθεση C-495/03, ό.π., σημ. 106.

20. Βλ. τις Προτάσεις του στην υπόθεση C-461/03, ό.π., σημ. 58. Βλ. και σημ. 52.

21. *Ibid*, σημ. 84.

22. Βλ. τις Προτάσεις του στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-72/14 και C-197/14, ό.π., σημ. 53.

23. *Ibid*, σημ. 60.

24. Για παράδειγμα, *ibid*, σημ. 67· Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα F.G. Jacobs στην υπόθεση C-338/95, ό.π., σημ. 58· Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα C. Stix-Hackl στην υπόθεση C-495/03, ό.π., σημ. 100.

25. ΔΕΚ C-495/03, ό.π., σκ. 34-35.

26. *Ibid*, σκ. 34.

27. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-72/14 και C-197/14, ό.π., σκ. 58-60.

28. Εφόσον, δηλαδή, δεν τίθεται ζήτημα παραβίασης του ενωσιακού δικαίου από ανώτατο εθνικό δικαστήριο ώστε να στοιχειοθετείται αποζημιωτική ευθύνη του οικείου κράτους μέλους, βλ. συναφώς ΔΕΚ C-224/01, *Köbler*, 30.09.2003, ECLI:EU:C:2003:513.

29. ΔΕΚ C-495/03, ό.π., σκ. 37 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία.

30. ΔΕΕ C-160/14, *Ferreira da Silva e Brito* κ.λπ., 09.09.2015, ECLI:EU:C:2015:565, σκ. 41-42.

αλλά σε ολόκληρη την Ένωση³¹.

Και στις τρεις περιπτώσεις, το Δικαστήριο ερμήνευσε και εφάρμοσε τη νομολογία *CILFIT* ουσιαστικά και όχι τυπολατρικά. Στην πράξη, έκανε απλώς μια γενική και μάλλον φευγαλέα αναφορά στα κριτήρια *CILFIT* χωρίς να εξετάσει εάν πληρούνται οι αυστηρές απαιτήσεις της θεωρίας περί σαφούς πράξης³², δίνοντας έτσι την εντύπωση ότι, στην πραγματικότητα, με την απόφαση *CILFIT*, πρόθεσή του δεν ήταν η διατύπωση ειδικών προϋποθέσεων αλλά η παροχή κατευθυντήριων οδηγιών προς κάθε εθνικό δικαστήριο τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας³³. Τα δικαστήρια αυτά είναι τα μόνα αρμόδια να αξιολογούν, «*με ιδία ευθύνη*» και «*αμερόληπτα*», κατά πόσον υφίσταται *acte clair*³⁴. Το εύρος της διακριτικής ευχέρειας που τους αναγνωρίζεται εν προκειμένω είναι τέτοιο που μπορούν να αποφαινούνται περί ύπαρξης *acte clair* ακόμη και αν άλλα εθνικά δικαστήρια ή αρχές ερμηνεύουν διαφορετικά το επίμαχο νομικό ζήτημα του δικαίου της Ένωσης ή έχουν εκφράσει ερμηνευτικές αμφιβολίες και έχουν απευθυνθεί στο Δικαστήριο για διευκρινίσεις. Αυτό, φυσικά, προϋποθέτει ότι το επιληφθέν σε τελευταίο βαθμό δικαστήριο θα εκτιμήσει τόσο την αναγκαιότητα μιας προδικαστικής απόφασης για την έκδοση της δικής του απόφασης όσο και το λυσιτελές των ερωτημάτων που θα υποβάλει στο Δικαστήριο, λαμβάνοντας υπόψη τις περιστάσεις και τις ιδιομορφίες της υπόθεσης που εκκρεμεί ενώπιόν του.

Συνεπώς, από τη νεότερη, σαφώς πιο φιλελεύθερη, προσέγγιση του Δικαστηρίου, προκύπτει ευθέως ότι για την εκτίμηση των περιστάσεων δεν απαιτείται μια μηχανική ανάλυση των κριτηρίων *CILFIT*, πόσω μάλλον μια αυστηρή προσήλωση στις προϋποθέσεις για την εφαρμογή της θεωρίας της *acte clair*. Αυτό θέτει τέρμα στη μακρά συζήτηση που διεξάγεται στη βιβλιογραφία σχετικά με το εάν τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν να εξετάζουν μία προς μία τις προϋποθέσεις της *CILFIT* πριν αποφασίσουν ότι υφίσταται *acte clair* ή εάν, αντίθετα, οι προϋποθέσεις αυτές πρέπει να αντιμετωπίζονται απλώς ως «*εργαλειοθήκη*» για την καθοδήγηση του επιληφθέντος εθνικού δικαστηρίου προτού καταλήξει σε ένα τέτοιο συμπέρασμα³⁵. Η προσέγγιση αυτή σηματοδοτεί την απονομή ση-

μαντικής αυτονομίας στα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας να ερμηνεύουν το δίκαιο της Ένωσης, αφού η «χαλάρωση» των κριτηρίων για την ύπαρξη *acte clair* συνεπάγεται συχνότερη εφαρμογή της θεωρίας της *acte clair* και αντίστοιχη μείωση του όγκου των υποθέσεων στις οποίες παρίσταται αναγκαία η συνδρομή του Δικαστηρίου. Αν κανείς έμενε προσκολλημένος στο γράμμα της νομολογίας *CILFIT*, θα ήταν εξαιρετικά σπάνιο να βρεθεί, στην πράξη, αντιμέτωπος με περίπτωση *acte clair*. Εξάλλου, η απαίτηση το επιληφθέν εθνικό δικαστήριο να έχει εξετάσει καθεμία από τις γλωσσικές αποδόσεις συγκεκριμένης διάταξης του δικαίου της Ένωσης ή να έχει σχηματίσει την πεποίθηση ότι η ερμηνεία της διάταξης αυτής εμφανίζεται εξίσου προφανής στα δικαστήρια των άλλων κρατών μελών και στο Δικαστήριο μάλλον ουδέποτε θεωρήθηκε ρεαλιστική από τα ανώτατα εθνικά δικαστήρια και τους Γεν. Εισαγγελείς³⁶ – ίσως ούτε και το 1982, οπότε εκδόθηκε η *CILFIT*, με την ΕΟΚ να αριθμεί τότε μόνον δέκα κράτη μέλη με επτά επίσημες γλώσσες εργασίας.

IV. Η σχολιαζόμενη απόφαση

Στη σχολιαζόμενη απόφαση, το Δικαστήριο κατέληξε στα εξής συμπεράσματα. Πρώτον, εάν ανώτατο εθνικό δικαστήριο διαπιστώσει ότι δεν συντρέχει κάποια από τις εξαιρέσεις *CILFIT*, οφείλει να παραπέμψει στο Δικαστήριο κάθε ζήτημα δικαίου της Ένωσης που ανακύπτει ενώπιόν του. Δεύτερον, το γεγονός ότι έχει ήδη υποβληθεί προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο στο πλαίσιο της ίδιας εκδικαζόμενης από το εθνικό δικαστήριο υπόθεσης δεν αναιρεί την υποχρέωση αυτή, εφόσον μετά την έκδοση της απόφασης του Δικαστηρίου εξακολουθεί να υφίσταται ζήτημα ερμηνείας των ίδιων ή ακόμη και διαφορετικών διατάξεων του δικαίου της Ένωσης, η επίλυση του οποίου είναι αναγκαία για την έκδοση της απόφασης του εθνικού δικαστηρίου³⁷. Το γεγονός ότι το Δικαστήριο έχει ήδη ερμηνεύσει στο πλαίσιο της ίδιας εθνικής διαδικασίας τις διατάξεις των οποίων ζητείται εκ νέου η ερμηνεία, δεν συνεπάγεται κώλυμα να αποφανθεί ξανά. Το εθνικό δικαστήριο δύναται να μην υποβάλει προδικαστικό ερώτημα για λόγους απαραδέκτου απτόμενους της διαδικασίας ενώπιόν του, τηρουμένων των αρχών της ισοδυναμίας και της αποτελεσματικότητας³⁸. Τρίτον, εάν το εθνικό δικαστήριο εκτιμά ότι απαλλάσσεται από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής επειδή συντρέχει

31. Ibid, σκ. 43-44.

32. Ibid, σκ. 38.

33. A. KORNEZOV, The new format of the *acte clair* doctrine and its consequences, CML Rev., 2016, σ. 1325.

34. ΔΕΕ C-160/14, ό.π., σκ. 40 και ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-72/14 και C-197/14, ό.π., σκ. 59.

35. A. KORNEZOV, ό.π., σσ. 1325-1326. Έτσι και ο Γεν. Εισαγγελέας N. Wahl στις Προτάσεις του στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-72/14 και C-197/14, ό.π., σημ. 67: «Κατά την άποψή μου, οι συνθήκες που αναφέρουν οι σκέψεις 16 έως 20 της αποφάσεως *Cilfit* κ.λπ. αποτελούν «εργαλειοθήκη» για τον καθορισμό του αν χωρεί

εύλογη αμφιβολία. Πρέπει να εκλαμβάνονται ως προειδοποιητικές ενδείξεις και όχι ως αυστηρά κριτήρια, που, εφόσον ερμηνευθούν σωστά, οδηγούν σε συμπεράσματα που δεν βαίνουν πέρα από την κοινή λογική».

36. Μεταξύ άλλων, Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα F.G. Jacobs στην υπόθεση C-338/95, ό.π., σημ. 65.

37. Σκ. 59 της σχολιαζόμενης απόφασης.

38. Ibid, σκ. 61-65.

εξαίρεση της *CILFIT*, οφείλει να εκθέσει ειδικώς και επαρκώς στο σκεπτικό της απόφασής του τους λόγους για τους οποίους κρίνει ότι συντρέχει τέτοια περίπτωση³⁹. Η υποχρέωση αιτιολόγησης απορρέει εν προκειμένω από τη συνδυαστική ανάγνωση των άρθρων 267 ΣΛΕΕ και 47 εδάφιο β' του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ και εξυπηρετεί τον σκοπό της διασφάλισης της ομοιομορφίας ερμηνείας του ενωσιακού δικαίου σε ολόκληρη την ΕΕ.

V. Κρίσιμα σημεία

Η σχολιαζόμενη απόφαση παρουσιάζει αυξημένο ενδιαφέρον για μια σειρά από λόγους. Καταρχάς, η απόκλιση του Δικαστηρίου από τη γνώμη του Γεν. Εισαγγελέα Μ. Bobek είναι αξιοσημείωτη. Στη μακροσκελή ανάλυσή του, ο Γεν. Εισαγγελέας αρχικώς εστίασε στις πρακτικές δυσχέρειες που συνδέονται ειδικά με την εφαρμογή της εξαίρεσης της *acte clair* και παρατήρησε ότι, εν μέσω της εξέλιξης του δικαίου της Ένωσης και της ωρίμανσης του δικαστικού της συστήματος, η απόφαση *CILFIT* «*παραμένει ως ακίνητος Τιτάνας μιας περασμένης εποχής*»⁴⁰. Στο πλαίσιο αυτό, κάλεσε το Δικαστήριο να επανακαθορίσει τα «*απολύτως μη εφαρμόσιμα*» κριτήρια που διατυπώθηκαν προ *σαραντακονταετίας*⁴¹. Ουσιαστικά ενθάρρυνε την επανεξέταση της *CILFIT* έτσι ώστε το Δικαστήριο να επανέλθει στη συλλογιστική που διέπει τη νομολογία *Hoffmann-Laroché*, σύμφωνα με την οποία σκοπός της υποχρέωσης υποβολής αίτησης προδικαστικής απόφασης είναι «*η αποτροπή του ενδεχομένου διαμορφώσεως στα κράτη μέλη εθνικής νομολογίας μη συμβατής με τους κανόνες του δικαίου της Ένωσης*»⁴². Σκοπός, δηλαδή, είναι η ομοιομορφία ερμηνείας. Πρότεινε, μάλιστα, την αντικατάσταση των κριτηρίων *CILFIT* από ένα νέο τεστ που θα υποχρεώνει κάθε εθνικό δικαστήριο του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου να παραπέμψει την υπόθεση που εκκρεμεί ενώπιόν του στο Δικαστήριο υπό την προϋπόθεση ότι αυτή εγείρει ένα γενικό ζήτημα *ερμηνείας* του δικαίου της Ένωσης⁴³. Σύμφωνα με τον Γεν. Εισαγγελέα, τα εθνικά δικαστήρια είναι σήμερα ιδιαίτερα εξοικειωμένα με το δικαίο της Ένωσης γενικά και με τον θεσμό της προδικαστικής παραπομπής ειδικότερα, γεγονός που θα δικαιολογούσε μια μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στην ικανότητά τους να αντιμετωπίζουν με ιδία ευθύνη ζητήματα του δικαίου της Ένωσης⁴⁴. Για τον λόγο αυτό, προσπάθησε να πείσει το Δικαστήριο ότι είναι η κατάλληλη στιγμή για «*μείζονα αλ-*

λαγή παραδείγματος»⁴⁵.

Στην υπό κρίση υπόθεση, το Δικαστήριο είχε πράγματι την τέλεια ευκαιρία να επανεξετάσει τη νομολογία *CILFIT* ανταποκρινόμενο θετικά στην (έντονη) προτροπή του Γεν. Εισαγγελέα, αλλά δεν το έπραξε. Προτίμησε να υιοθετήσει μια πιο μετριοπαθή προσέγγιση και να μην προχωρήσει στην αντικατάσταση της *CILFIT* από ένα νέο τεστ που θα συνάδει με το παρόν στάδιο εξέλιξης του δικαίου της Ένωσης. Η προσήλωση στα κριτήρια *CILFIT* θα μπορούσε για κάποιους να σημαίνει ότι το Δικαστήριο δεν εμπιστεύεται την ικανότητα των εθνικών δικαστηρίων να επιλύουν με ιδία ευθύνη ζητήματα δικαίου της Ένωσης χωρίς τη βοήθειά του και, ακριβώς για αυτόν τον λόγο, επιλέγει να διατηρήσει σε ισχύ την αυστηρή νομολογία *CILFIT*. Ενώ, εκ πρώτης όψης, μπορεί να προσάψει κανείς στο Δικαστήριο ότι επιβεβαίωσε την *CILFIT* και δεν εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία να αναθεωρήσει τις πρακτικά μη εφαρμόσιμες εξαιρέσεις που αυτή προβλέπει, από μια προσεκτικότερη ανάγνωση της σχολιαζόμενης απόφασης προκύπτει ότι το Δικαστήριο «*χαλάρωσε*» φανερά τις προϋποθέσεις για την εφαρμογή της εξαίρεσης της *acte clair* με τρεις τρόπους και ενέκρινε σιωπηρά την άσκηση σημαντικής διακριτικής ευχέρειας από τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας κατά την εκτίμηση του εάν υφίσταται υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής⁴⁶. Πρώτον, όρισε ότι η επίλυση ενός ζητήματος του δικαίου της Ένωσης θα πρέπει να παρίσταται εξίσου προφανής «*στα λοιπά δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας των κρατών μελών*»⁴⁷, σε αντιδιαστολή με τη διατύπωση «*στα δικαστήρια των άλλων κρατών μελών*» που χρησιμοποιούσε στη μέχρι τώρα νομολογία του. Δεύτερον, κατέστησε σαφές ότι το επιληφθέν εθνικό δικαστήριο δεν υποχρεούται να εξετάζει καθεμία από τις γλωσσικές αποδόσεις διάταξης του δικαίου της Ένωσης. Εντούτοις, δεν μπορεί να περιορίζεται σε μία μόνο γλωσσική απόδοση, αλλά οφείλει να λαμβάνει υπόψη τις αποκλίσεις μεταξύ των γλωσσικών αποδόσεων με τις οποίες είναι εξοικειωμένο, ιδίως όταν τις αποκλίσεις αυτές τις

39. Ibid, σκ. 51.

40. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Μ. Bobek, 15.04.2021, ECLI:EU:C:2021:291, σημ. 123.

41. Ibid, σημ. 103.

42. ΔΕΚ 107/76, ό.π., σκ. 5.

43. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Μ. Bobek, ό.π., σημ. 134 επ.

44. Ibid, σημ. 127-128.

45. Ibid, σημ. 3. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Μ. Bobek είχε πρόσφατα επισημάνει σε Προτάσεις του την ανάγκη της εκ νέου ερμηνείας της *CILFIT* προκειμένου αυτή να ασκεί πάλι επιρροή (βλ. C-620/17, *Hochtief Solutions Magyarországi Fióktelepe*, 30.04.2019, ECLI:EU:C:2019:340, σημ. 134). Είχε παρατηρήσει, ωστόσο, ότι εκείνη η υπόθεση δεν ήταν η κατάλληλη για τέτοιες προσπάθειες, υπονοώντας ότι είναι θέμα χρόνου να επανέλθει στο ζήτημα.

46. J. CLAASSEN, In the Courts the CJEU does not Trust?: The National Courts' Obligation to Refer Preliminary Questions to the CJEU after *Conorzio Italian Management*, *VerfBlog*, 12.10.2021.

47. Σκ. 40 της σχολιαζόμενης απόφασης. Επ' αυτού του σημείου βλ. D PETRIĆ, How to Make a Unicorn or "There Never Was an 'Acte Clair' in EU Law": Some Remarks About Case C-561/19 *Conorzio Italian Management*, *Croatian Yearbook of European Law and Policy*, 2021, σσ. 317-319.

επικαλούνται οι διάδικοι και τις αποδεικνύουν⁴⁸. Τρίτον, υπογράμμισε ότι «το γεγονός ότι μια διάταξη του δικαίου της Ένωσης επιδέχεται μία ή περισσότερες άλλες ερμηνείες δεν αρκεί για να θεωρηθεί ότι υφίσταται εύλογη αμφιβολία ως προς την ορθή ερμηνεία της διατάξεως αυτής, οσάκις καμία από τις άλλες αυτές ερμηνείες δεν φαίνεται να είναι αρκούντως πειστική για το οικείο εθνικό δικαστήριο, ιδίως υπό το πρίσμα του πλαισίου και του σκοπού της εν λόγω διατάξεως, καθώς και του κανονιστικού συστήματος στο οποίο αυτή εντάσσεται» και επέστησε την προσοχή κάθε εθνικού δικαστηρίου («οφείλει να είναι ιδιαίτερος προσεκτικό») όταν υφίσταται αποκλίνουσα νομολογία σχετικά με την ερμηνεία διάταξης του δικαίου της Ένωσης⁴⁹.

Επιπλέον, για πρώτη φορά, το Δικαστήριο όρισε ότι το άρθρο 47 εδάφιο β' του Χάρτη επιβάλλει η επίκληση από εθνικό δικαστήριο μίας εκ των τριών εξαιρέσεων της *CILFIT* να αιτιολογείται προσηκόντως στο σκεπτικό της απόφασης. Η προσθήκη αυτή αποτελεί μάλλον απάντηση του Δικαστηρίου σε φαινόμενα καταχρηστικής επίκλησης της εξαίρεσης της *acte clair* από εθνικά δικαστήρια, τα οποία συχνά δηλώνουν αόριστα ότι απαλλάσσονται από την υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής λόγω *acte clair* χωρίς να παρέχεται κατάλληλη αιτιολογία σχετικά με τους λόγους για τους οποίους εφαρμόζεται σε συγκεκριμένη υπόθεση το δόγμα *acte clair*⁵⁰. Το γεγονός ότι τα κριτήρια *CILFIT* καταλείπουν εν τοις πράγμασι ευρύ περιθώριο εκτίμησης στα εθνικά δικαστήρια, δημιουργεί την ανάγκη να υφίστανται πολλές ασφαλιστικές δικλείδες χάριν ασφάλειας δικαίου. Η υποχρέωση αιτιολόγησης κατέχει έναν κεντρικό ρόλο στο ενωσιακό δίκαιο (βλ. και άρθρο 296 ΣΛΕΕ) και ενισχύει εν προκειμένω τη διαφάνεια των εθνικών δικαστηρίων όταν αποφασίζουν εάν θα ζητήσουν τη συνδρομή του Δικαστηρίου. Παράλληλα, διευκολύνει τον έλεγχο του εάν υφίσταται αδικαιολόγητη μη συμμόρφωση ανώτατου εθνικού δικαστηρίου με την υποχρέωσή του να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα, κάτι το οποίο στοιχειοθετεί αποζημιωτική ευθύνη του οικείου κράτους μέλους⁵¹. Επισημαίνεται ότι υπάρχει ήδη νομολογία του ΕΔΔΑ, το οποίο, σε παρόμοιες περιπτώσεις, έχει διαπιστώσει παραβίαση του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη (άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ) λόγω παράλειψης ανωτάτων εθνικών δικαστηρίων να αιτιολογούν ειδικώς και επαρκώς την επιλογή τους να μην απευθυνθούν με

προδικαστική παραπομπή στο Δικαστήριο⁵².

VI. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Παρά τη διαφορετική προσέγγιση, Δικαστήριο και Γεν. Εισαγγελέας τονίζουν ότι απώτερος σκοπός της υποχρέωσης υποβολής προδικαστικών ερωτημάτων είναι η διασφάλιση της ομοιόμορφης ερμηνείας του δικαίου της Ένωσης σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση⁵³. Αυτό που διαφέρει είναι τα μέσα που προτείνει καθεμία από τις δύο πλευρές για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού. Αφενός, ο Γεν. Εισαγγελέας υποστηρίζει με τόλμη την ολική επανεξέταση της *CILFIT* και την άσκηση μεγαλύτερης διακριτικής ευχέρειας από τα εθνικά δικαστήρια κατά την επίλυση ζητημάτων δικαίου της Ένωσης. Κατά την άποψή του, η υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής για τα δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας θα πρέπει να διατηρηθεί μόνον όσον αφορά γενικά ή γενικεύσιμα ζητήματα ερμηνείας (και όχι εφαρμογής) του δικαίου της Ένωσης⁵⁴. Αφετέρου, το Δικαστήριο επιχειρεί έναν μερικό επαναπροσδιορισμό των κριτηρίων *CILFIT*, διατηρώντας, κατά τα λοιπά, τη συλλογιστική της *CILFIT* ως έχει, και εγκρίνει σιωπηρά την *de facto* διακριτική ευχέρεια των εθνικών δικαστηρίων κατά την εκτίμηση του εάν υφίσταται υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής. Πιο συγκεκριμένα, με τη σχολιαζόμενη απόφαση το Δικαστήριο: α) δίνει έμφαση στα ανώτατα εθνικά δικαστήρια τα οποία αναγνωρίζει ως συνερμηνευτές του δικαίου της Ένωσης, β) προωθεί τη ρεαλιστική γλωσσική και νομολογιακή σύγκριση την οποία πραγματοποιούν τα ανώτατα εθνικά δικαστήρια για να διαπιστώσουν εάν υφίσταται περίπτωση *acte clair*, και γ) συνδέει ρητά το άρθρο 267 ΣΛΕΕ με το άρθρο 47 εδάφιο β' του Χάρτη, ακολουθώντας το παράδειγμα του Στρασβούργου και την άποψη του Γεν. Εισαγγελέα⁵⁵. Η υποχρέωση αιτιολόγησης αποτελεί στην ουσία έναν πρόσθετο μηχανισμό ελέγχου της συμμόρφωσης των εθνικών δικαστηρίων με την υποχρέωσή τους προδικαστικής παραπομπής.

Η σχολιαζόμενη απόφαση μπορεί, με την πρώτη ματιά, να φαίνεται μια χαμένη ευκαιρία για το Δικαστήριο να επανεξετάσει την *CILFIT* και να διαμορφώσει τις εξαιρέ-

48. Σκ. 43-44 της σχολιαζόμενης απόφασης.

49. *Ibid*, σκ. 48-49.

50. Βλ. σχετικά CURIA, Directorate-General for Library, Research and Documentation, Research Note, Application of the *Cilfit* case-law by national courts or tribunals against whose decisions there is no judicial remedy under national law, May 2019. D PETRIĆ, ό.π., σσ. 321-327.

51. Βλ. ΔΕΚ C-224/01, ό.π., σκ. 50-55.

52. Ενδεικτικά, ΕΔΔΑ *Bio Farmland Betriebs S.R.L. κατά Ρουμανίας* (Προσφυγή No 43639/17), απόφαση της 13ης Ιουλίου 2021, παρ. 55-56· *Schipani και λοιποί κατά Ιταλίας* (Προσφυγή No 38369/09), απόφαση της 21ης Ιουλίου 2015, παρ. 69-73· *Dhahbi κατά Ιταλίας* (Προσφυγή No 17120/09), απόφαση της 8ης Απριλίου 2014, παρ. 31· *Vergauwen και λοιποί κατά Βελγίου* (Προσφυγή No 4832/04), απόφαση της 10ης Απριλίου 2012, παρ. 89-90· *Ullens de Schooten and Rezabek κατά Βελγίου* (Προσφυγές Nos 3989/07 και 38353/07), απόφαση της 20ής Σεπτεμβρίου 2011, παρ. 60-62.

53. J. KROMMENDIJK, Celebrating *CILFIT* while changing course, albeit slightly and subtly, EU Law Live, 07.10.2021.

54. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα M. Bobek, ό.π., σημ. 139 επ.

55. *Ibid*, σημ. 166 επ.

σεις από την υποχρέωση του άρθρου 267 παρ. 3 ΣΛΕΕ κατά τρόπο ώστε να αντανakλούν την ωριμότητα της ενωσιακής έννομης τάξης σήμερα. Από την άποψη αυτή, το Δικαστήριο μπορεί να κατηγορηθεί για έλλειψη εμπιστοσύνης στις ικανότητες των ανωτάτων εθνικών δικαστηρίων να αναλαμβάνουν με δική τους ευθύνη την επίλυση ζητημάτων δικαίου της Ένωσης. Στην πραγματικότητα, όμως, το Δικαστήριο έχει πλήρη επίγνωση του τρόπου με τον οποίο τα εθνικά δικαστήρια εφαρμόζουν στην πράξη τη νομολογία *CILFIT* και ιδίως το δόγμα *acte clair*. Γνωρίζει ότι η θεωρία *acte clair* δεν ακολουθείται αυστηρά και κατά γράμμα. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο έχει νομιμοποιήσει με προηγούμενες αποφάσεις του την αισθητή χαλάρωση των προϋποθέσεων εφαρμογής της. Αυτό σημαίνει ότι συνειδητά έχει παράσχει σημαντική εξουσία εκτίμησης και δράσης στα ανώτατα εθνικά δικαστήρια, κάτι το οποίο είναι απολύτως θεμιτό δεδομένου του παρόντος σταδίου εξέλιξης της ενωσιακής έννομης τάξης και του ολοένα αυξανόμενου φόρτου εργασίας του ίδιου του Δικαστηρίου⁵⁶. Με τη σχολιαζόμενη απόφαση επικαιροποιούνται οι αλλαγές που έχει επιφέρει στο δόγμα *acte clair* η προγενέστερη νομολογία (βλ. *Intermodal Transports, X, Ferreira da Silva e Brito κ.λπ.*) και επαναπροσδιορίζονται ελαφρώς τα κριτήρια *CILFIT*. Εν μέσω κρίσης του κράτους δικαίου, το Δικαστήριο ορθώς δεν ακολούθησε την πρόταση του Γεν. Εισαγγελέα για εξ ολοκλήρου αντικατάσταση του συστήματος της *CILFIT* από ένα νέο

56. J. KROMMENDIJK, ό.π. Στο ίδιο πνεύμα και οι G. GENTILE / M. BONELLI, *La jurisprudence des petits pas: C-561/19, Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi and Catania Multiservizi*, *Review of European and Administrative Law*, 30.11.2021.

τεστ. Κάτι τέτοιο θα έδινε ενδεχομένως τη λανθασμένη εντύπωση ότι θεμελιώδεις πτυχές της διαδικασίας προδικαστικής παραπομπής του άρθρου 267 ΣΛΕΕ (την οποία το Δικαστήριο χαρακτηρίζει «ακρογωνιαίιο λίθο» του δικαιοδοτικού συστήματος που έχουν καθιερώσει οι Συνθήκες⁵⁷) δεν έχουν στέρεη βάση και χρήζουν αναθεώρησης· συνεπώς, τα εθνικά δικαστήρια νομιμοποιούνται να μην τις λαμβάνουν υπόψη αυστηρά⁵⁸. Το πιο σημαντικό, όμως, είναι ότι με τη σχολιαζόμενη απόφαση καθιερώνεται ρητά η υποχρέωση των ανωτάτων εθνικών δικαστηρίων να αιτιολογούν δεόντως την απόφασή τους να μην παραπέμψουν στο Δικαστήριο ζητήματα του δικαίου της Ένωσης που ανακύπτουν ενώπιόν τους. Η ρητή σύνδεση του άρθρου 267 ΣΛΕΕ με το άρθρο 47 εδάφιο β' του Χάρτη θα μπορούσε να θεωρηθεί η μεγαλύτερη καινοτομία της σχολιαζόμενης απόφασης⁵⁹. Η εξέλιξη αυτή ευθυγραμμίζεται πλήρως με τη νομολογία του ΕΔΔΑ και καθιστά την υποχρέωση αιτιολόγησης έναν εποπτικό μηχανισμό των ανωτάτων εθνικών δικαστηρίων εξαιρετικά χρήσιμο και αναγκαίο σε καιρούς οπισθοδρόμησης⁶⁰.

57. Βλ. εν προκειμένω σκ. 27 της σχολιαζόμενης απόφασης.

58. J. KROMMENDIJK, ό.π., L. CECCHETTI, *CILFIT 'motionless Titan' has moved, albeit softly and with circumspection: Consorzio Italian Management II*, *Review of European and Administrative Law*, 21.01.2022.

59. Βλ. G. GENTILE / M. BONELLI, ό.π., X. ARZOZ, *The constitutional review of national courts' compliance with the obligation to refer preliminary questions after Consorzio Italian Management*, *Review of European and Administrative Law*, 28.01.2022.

60. L. CECCHETTI, ό.π.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

II. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

A. Επισκόπηση Νομολογίας (Αύγουστος – Οκτώβριος 2021)

Επιμ.: Έρρικα Κ. Λόραμ

► Άρθρο 1 – Υποχρέωση σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου

Υπόθεση *Shavlokhova* και λοιποί κατά Γεωργίας (Προσφυγές Νος 45431/08, 50669/08, 55291/08, 20517/09 και 24964/09), απόφαση της 5ης Οκτωβρίου 2021

Γεωργία – αρμοδιότητα – Νότια Οσσετία – ενεργός φάση εχθροπραξιών

Οι προσφεύγοντες είναι Ρώσοι υπήκοοι. Κατήγγειλαν παραβιάσεις διαφόρων άρθρων της Σύμβασης σχετικά με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις που διεξήγαγαν οι γεωργιανές ένοπλες δυνάμεις κατά τη διάρκεια της ενεργού φάσης της διεθνούς ένοπλης σύρραξης ανάμεσα στη Γεωργία και τη Ρωσική Ομοσπονδία, η οποία έλαβε χώρα τον Αύγουστο του 2008.

Οι φερόμενες ως παραβιάσεις διαφόρων προστατευόμενων εκ της Σύμβασης δικαιωμάτων των προσφευγόντων πράξεις έλαβαν χώρα στις 8 και 9 Αυγούστου του 2008 στο Tskhinvali και πέριξ αυτού, τη διοικητική πρωτεύουσα της Νότιας Οσσετίας. Οι δύο αυτές ημέρες εμπίπτουν στη διεθνή ένοπλη σύρραξη διάρκειας 5 ημερών που διεξήχθη ανάμεσα στις ένοπλες δυνάμεις της Γεωργίας και της Ρωσικής Ομοσπονδίας κυρίως στη Νότια Οσσετία αλλά και στην Αμπχαζία, καθώς και σε μη αμφισβητούμενο γεωργιανό έδαφος, μεταξύ 8 και 12 Αυγούστου 2008 [βλ. τη διακρατική Προσφυγή Νο 38263/08, *Γεωργία κατά Ρωσίας (III)* (απόφαση της 21ης Ιανουαρίου 2021 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης)]. Συνεπώς, ενώ οι περιοχές αυτές σαφώς εμπίπτουν εντός των διεθνώς αναγνωρισμένων συνόρων του εναγόμενου κράτους και συνεπώς καλύπτονται από την έννοια της εδαφικής αρμοδιότητας του άρθρου 1, το Δικαστήριο έπρεπε να εξετάσει εάν υπήρχε νόμιμος περιορισμός της συνήθους άσκησης της αρμοδιότητας αυτής. Το μείζον αυτό ερώτημα θα πρέπει να εξεταστεί υπό το πρίσμα των «πολεμικών επιχειρήσεων» που έλαβαν χώρα στη Νότια Οσσετία κατά το προαναφερόμενο χρονικό διάστημα.

Το Δικαστήριο είχε ήδη εξετάσει διεξοδικά την ενεργό φάση των εχθροπραξιών (8 έως 12 Αυγούστου 2008) μεταξύ της Γεωργίας και της Ρωσικής Ομοσπονδίας στην υπόθεση *Γεωργία κατά Ρωσίας (III)*. Στην παρούσα υπόθεση, έκρινε ότι το ίδιο σκεπτικό, σύμφωνα με το οποίο αποκλείεται το «στοιχείο της εγγύτητας» ανάμεσα στις στρατιωτικές ενέργειες και στις καταγγελλόμενες παραβιάσεις των διαφόρων προστατευόμενων από τη Σύμ-

βαση δικαιωμάτων των θυμάτων, εφαρμόζεται εξίσου στο τεκμήριο της «συνήθους άσκησης» της εδαφικής αρμοδιότητας από το εναγόμενο κράτος στο Tskhinvali και σε άλλες περιοχές της Νότιας Οσσετίας που επλήγησαν από εχθροπραξίες. Πράγματι, λαμβάνοντας υπόψη την εξαιρετικά μεγάλη κλίμακα διεθνή ένοπλη σύρραξη που έλαβε χώρα ανάμεσα στις ένοπλες δυνάμεις των δύο χωρών μεταξύ 8 και 12 Αυγούστου 2008 καθώς και το γεγονός ότι και οι δύο πλευρές, οι ρωσικές και οι γεωργιανές ένοπλες δυνάμεις, είχαν καταφύγει σε μαζικούς βομβαρδισμούς και βομβαρδισμούς εδαφών κατά την ίδια περίοδο, θα ήταν αδύνατο να εντοπίσει την ύπαρξη είτε άμεσης είτε έμμεσης αιτιολογίας ή ακόμη επαρκούς συνδέσμου μεταξύ των ενεργειών του γεωργιανού στρατού και των συνεπειών που επήλθαν στους προσφεύγοντες. Η ενδεχόμενη εξήγηση για πιθανές αντιφάσεις και ασυνέπειες κατά την ανάδειξη συνδέσμου μεταξύ των πολεμικών ενεργειών που έλαβαν χώρα στην εμπόλεμη ζώνη και των συνεπειών που είχαν αυτές οι ενέργειες στα μεμονωμένα θύματα είναι πολύπλοκη: ο εξαιρετικά μεγάλος αριθμός φερόμενων θυμάτων και καταγγελλόμενων περιστατικών, το πλήθος των αποδεικτικών στοιχείων, η δυσκολία απόδειξης των σχετικών συνθηκών και το γεγονός ότι τέτοιες καταστάσεις ρυθμιζόνταν κυρίως από νομικούς κανόνες διαφορετικούς απ' ό,τι ορίζει η Σύμβαση, κατά κύριο λόγο από το διεθνές ανθρωπιστικό δίκαιο και το δίκαιο των ενόπλων συρράξεων.

Το Δικαστήριο συνεπώς κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, τα γεγονότα που εκτυλίχθηκαν στη Νότια Οσσετία και σε άλλες περιοχές της Γεωργίας, συμπεριλαμβανομένης και της αποκαλούμενης «ουδέτερης ζώνης», όπου έλαβαν χώρα, μεταξύ 8 και 12 Αυγούστου του 2008, οι μαζικές συρράξεις ανάμεσα στις ένοπλες δυνάμεις της Ρωσικής Ομοσπονδίας και του εναγόμενου κράτους, αποτελούσαν «πολεμικές ενέργειες» σε ένα πλαίσιο χάους όπου το εναγόμενο κράτος αδυνατούσε να ασκήσει αποτελεσματικά τη δικαιοδοσία του επί των εν λόγω περιοχών κατά τη διάρκεια της ένοπλης σύρραξης. Με τον ίδιο τρόπο που αυτές οι «πολεμικές ενέργειες» ή η «ενεργός φάση των εχθροπραξιών» δεν εμπίπτουν στην εξωεδαφική αρμοδιότητα της Ρωσικής Ομοσπονδίας, της μίας πλευράς της διεθνούς ένοπλης σύρραξης, τα ίδια περιστατικά δεν θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι αποτελούν τη συνήθη άσκηση εδαφικής αρμοδιότητας της Γεωργίας, της άλλης πλευράς της διεθνούς ένοπλης σύρραξης, για τον μοναδικό λόγο ότι το έδαφος επί του οποίου έλαβαν χώρα οι εχθροπραξίες ήταν επισήμως γεωργιανό. Οποιοδήποτε

άλλο συμπέρασμα θα αντιστρατευόταν το πνεύμα της απόφασης του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης στην υπόθεση *Γεωργία κατά Ρωσίας (II)*, όπου εξετάστηκε διεξοδικά η διεθνής ένοπλη σύρραξη ανάμεσα στα δύο συμβαλλόμενα κράτη καθώς και οι προεκτάσεις αυτής της σύρραξης επί του γενικού τεστ δικαιοδοσίας που περιλαμβάνεται στο άρθρο 1.

Ακολουθώντας τη λογική της προσέγγισης στην υπόθεση *Ilascu και άλλοι κατά Μολδαβίας και Ρωσίας* [(Προσφυγή Νο 48787/99), απόφαση της 8ης Ιουλίου 2004 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης], το Δικαστήριο έκρινε ότι η αδυναμία της Γεωργίας να ασκήσει κυριαρχική εξουσία επί των σχετικών εδαφών κατά τη διάρκεια της ενεργού φάσης των εχθροπραξιών θα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως ένας περιορισμός της συνήθους άσκησης της εδαφικής δικαιοδοσίας του εναγόμενου κράτους επί των πληγεισών από τον πόλεμο περιοχών. Συνεπώς, για λόγους αρχής, το εναγόμενο κράτος όφειλε, σύμφωνα με τη Σύμβαση, να λάβει διπλωματικά, οικονομικά, δικαστικά και άλλα μέτρα. Όμως, δεν θα ήταν ρεαλιστικό να αναμένεται από το εναγόμενο κράτος να λάβει τέτοια μέτρα κατά τη διάρκεια της ενεργού φάσης των εχθροπραξιών σε ένα πλαίσιο χάους και σύγχυσης. Δεδομένης της συνεχιζόμενης μαζικής ένοπλης σύρραξης, τέτοια, δημόσιας τάξης μέτρα ήταν, αφενός, αδύνατον να εφαρμοστούν και, αφετέρου, χωρίς ουσιαστική αξία, καθώς δεν θα μπορούσαν να συμβάλλουν ουσιαστικά στην προστασία των δικαιωμάτων των προσφευγόντων εν καιρώ πολέμου.

Απαράδεκτη η προσφυγή λόγω καθ' ύλην αναρμοδιότητας του Δικαστηρίου (*ratione materiae*).

► Άρθρο 2 – Το δικαίωμα στη ζωή

Υπόθεση *Carter κατά Ρωσίας (Προσφυγή Νο 20914/07)*, απόφαση της 21ης Σεπτεμβρίου 2021

Δολοφονία πολιτικού αποστάτη και αντιφρονούντα – δράση ξένων αξιωματούχων στη Μεγάλη Βρετανία – αποτελεσματική έρευνα

Η προσφεύγουσα είναι η χήρα του Aleksandr Valterovich Litvinenko. Ο κ. Litvinenko, Ρώσος-Βρετανός υπήκοος, εργαζόταν στην πρώην σοβιετική Επιτροπή Κρατικής Ασφαλείας (KGB) και στις διάδοχες αυτής υπηρεσίες, συμπεριλαμβανομένης της Ομοσπονδιακής Υπηρεσίας Ασφαλείας (FSB). Μετά τις δημόσιες καταγγελίες του ότι του ζητήθηκε να προβεί σε παράνομες επιχειρήσεις καθώς και να εξετάσει το ενδεχόμενο δολοφονίας ενός πλούσιου επιχειρηματία, διέφυγε με την οικογένειά του από τη Ρωσία στη Μεγάλη Βρετανία, όπου και του χορηγήθηκε άσυλο. Στη Βρετανία ανέλαβε διάφορες δραστηριότητες και κυρίως επικεντρώθηκε στην καταπολέμηση της διαφθοράς στις ρωσικές υπηρεσίες πληροφοριών και στην αποκάλυψη των συνδέσμων τους με το οργανωμένο έγκλημα.

Τον Νοέμβριο του 2006, ο κ. Litvinenko αρρώστησε και εισήχθη στο νοσοκομείο, όπου και απεβίωσε. Ο θάνατός του αποδόθηκε σε σύνδρομο οξείας ακτινοβολίας λόγω έκθεσής του σε υψηλά επίπεδα πολωνίου 210, το οποίο εισήλθε στο σώμα του με κατάποση. Τον κ. Litvinenko επισκέφθηκαν τρεις φορές οι κ.κ. Lugonov και Kontun, παλιοί γνώριμοί του που ταξίδεψαν από τη Μόσχα για να τον συναντήσουν. Σε κάθε περίπτωση, περιοχές τις οποίες οι δυο τους είχαν επισκεφθεί βρέθηκαν μολυσμένες από πολώνιο.

Στη Ρωσία, το 2006, η Εισαγγελική Υπηρεσία διέταξε τη διεξαγωγή έρευνας. Στη Μεγάλη Βρετανία ξεκίνησε αστυνομική έρευνα, σύμφωνα με την οποία οι κ.κ. Lugonov και Kontun, που διαφεύγουν τη σύλληψη, κατηγορήθηκαν για ανθρωποκτονία. Από την ανάκριση και την έρευνα που διεξήχθη αποδείχθηκε το 2016, πέραν πάσης αμφιβολίας, ότι ο κ. Litvinenko δηλητηριάστηκε από πολώνιο που του χορήγησαν οι κ.κ. Lugonov και Kontun κατόπιν εντολής της FSB.

Η εναγόμενη κυβέρνηση διαμαρτυρήθηκε ότι πρέπει να κηρυχθεί απαράδεκτη η έκθεση έρευνας που προσκόμισε στο Δικαστήριο η κυβέρνηση της Μεγάλης Βρετανίας. Μετά από εξέταση των στοιχείων, το Δικαστήριο αποφάσισε ότι δεν υπήρχε λόγος να αμφισβητηθεί η ποιότητα των βρετανικών ερευνών ή η ανεξαρτησία, η αντικειμενικότητα και η διαφάνεια των ερευνητικών διαδικασιών. Έκρινε λοιπόν ότι δεν μπορούσε να αγνοήσει τα πορίσματα της έρευνας αποκλειστικά και μόνο επειδή οι αρχές της εναγόμενης κυβέρνησης απείχαν από την άσκηση του δικαιώματός τους να συμμετάσχουν στις διαδικασίες αυτές και, ως εκ τούτου, ότι η έκθεση της έρευνας θα έπρεπε να γίνει δεκτή ως αποδεικτικό στοιχείο.

Το Δικαστήριο έπρεπε να εξετάσει το παραδεκτό της προσφυγής ως προς το δικονομικό σκέλος της κατά τόπον αρμοδιότητας. Οι ρωσικές αρχές διεξήγαγαν τη δική τους έρευνα για τον θάνατο του συζύγου της προσφεύγουσας σύμφωνα με τις διατάξεις της εθνικής νομοθεσίας που προέβλεπαν τη δικαιοδοσία τους να ερευνήσουν αδικήματα κατά Ρώσων πολιτών, όπου κι αν αυτά διαπράχθηκαν. Η εκκίνηση αυτών των διαδικασιών δημιούργησε έναν σύνδεσμο δικαιοδοσίας ανάμεσα στην προσφεύγουσα και το ρωσικό κράτος. Επίσης, οι ύποπτοι της δολοφονίας ήταν Ρώσοι υπήκοοι, οι οποίοι, μετά την επιστροφή τους στη Ρωσία, δεν μπορούσαν να εκδοθούν λόγω της συνταγματικής προστασίας κατά της έκδοσης Ρώσων υπηκόων. Την προστασία αυτή επικαλέστηκαν οι ρωσικές αρχές για να αρνηθούν την έκδοση ενός από τους υπόπτους στη Μεγάλη Βρετανία. Κατά συνέπεια, οι βρετανικές αρχές δεν μπόρεσαν να ασκήσουν ποινική δίωξη στους υπόπτους. Το γεγονός ότι η εναγόμενη κυβέρνηση διατήρησε την αποκλειστική δικαιοδοσία επί ενός ατόμου που κατηγορήθηκε για σοβαρή παραβίαση ανθρωπίνου δικαιώματος αποτελεί «ειδικό χαρακτηριστικό» της

υπόθεσης που θεμελιώνει τη δικαιοδοσία του εναγόμενου κράτους, κατά το άρθρο 1 της Σύμβασης, αναφορικά με το δικονομικό σκέλος της προσφυγής. Οποιαδήποτε άλλη απόφαση θα υπονόμει τον αγώνα κατά της ατιμωρησίας των σοβαρών παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον «νομικό χώρο προστασίας της Σύμβασης», εμποδίζοντας την εφαρμογή των νόμων που έχει θεσπίσει το Ηνωμένο Βασίλειο για την προστασία του δικαιώματος στη ζωή των πολιτών του και κάθε ατόμου εντός της δικαιοδοσίας του. Το Δικαστήριο, συνεπώς, απέρριψε τη δικονομική ένσταση της εναγόμενης κυβέρνησης περί απαραδέκτου λόγω κατά τόπον αναρμοδιότητας.

Αναφορικά με την ουσία του δικονομικού σκέλους της προσφυγής, το Δικαστήριο σημείωσε ότι οι ρωσικές ανακριτικές αρχές ξεκίνησαν έρευνα για τον θάνατο του κ. Litvinenko δύο εβδομάδες μετά τον θάνατό του. Όμως, το ζήτημα δεν ήταν τόσο εάν διεξήχθη έρευνα, όσο εάν αυτή υπήρξε «αποτελεσματική» και εάν οι αρχές ήταν αποφασισμένες να εντοπίσουν και να ασκήσουν ποινική δίωξη στους υπεύθυνους για τον θάνατό του.

Η εναγόμενη κυβέρνηση παρουσίασε συνοπτικά στο Δικαστήριο τα ανακριτικά βήματα που ακολούθησε. Ωστόσο, αρνήθηκε επανειλημμένα και χωρίς αιτιολογία το αίτημα του Δικαστηρίου να προσκομίσει αντίγραφα του υλικού του ανακριτικού φακέλου και των εγγράφων στα οποία αναφερόταν και όπου βάσιζε τους ισχυρισμούς της. Αναφορικά με την ανατιμολογήτη άρνηση της κυβέρνησης να προσκομίσει τα αιτούμενα έγγραφα, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η εναγόμενη κυβέρνηση δεν ανταποκρίθηκε στο βάρος απόδειξης ότι οι ρωσικές αρχές διεξήγαγαν μια αποτελεσματική έρευνα, ικανή να οδηγήσει στη θεμελίωση των γεγονότων και στην τιμωρία των υπευθύνων για τον θάνατο του κ. Litvinenko. Φάνηκε επίσης ότι οι ρωσικές αρχές προσπάθησαν να ματαιώσουν τις προσπάθειες των βρετανικών ανακριτικών αρχών να εξακριβώσουν τα γεγονότα της υπόθεσης.

Αμέσως μετά την έκδοση από ένα βρετανικό δικαστήριο εντάλματος σύλληψης κατά του κ. Lugonoy, ανακοινώθηκε την τελευταία στιγμή ότι έθεσε υποψηφιότητα για τις εκλογές της Δούμα. Δύο μήνες μετά εκλέχθηκε και απέκτησε βουλευτική ασυλία. Ωστόσο, αυτό δεν εμπόδιζε καθόλου τη δυνατότητα διεξαγωγής έρευνας εις βάρος του ή δίωξής του. Οι σχετικές νομικές διατάξεις και η πρακτική εφαρμογή τους υποδείκνυαν ότι θα μπορούσε να αρθεί η ασυλία του μετά από συγκατάθεση της Βουλής της οποίας ήταν μέλος. Όμως, δεν υπήρξαν ενδείξεις ότι οι ρωσικές αρχές επεδίωξαν να ερευνήσουν την πιθανότητα αυτή.

Τελικά, η κυβέρνηση ισχυρίστηκε ότι η έρευνα στην παρούσα υπόθεση είχε μια διακρατική διάσταση και ότι οποιαδήποτε αποτυχία των ρωσικών αρχών οφειλόταν στην άρνηση των βρετανικών αρχών να ανταποκριθούν στα αιτήματά τους για νομική συνδρομή. Καθώς δεν υποβλήθηκε καταγγελία κατά του Ηνωμένου Βασιλείου, δεν

ήταν αρμοδιότητα του Δικαστηρίου να εξετάσει εάν οι βρετανικές αρχές συμμορφώθηκαν προς την υποχρέωσή τους να συνεργαστούν με τις αντίστοιχες ρωσικές αρχές. Όμως, το Δικαστήριο δεν δέχθηκε ότι οι ενέργειες των βρετανικών αρχών ανέτρεπαν το συμπέρασμα ότι οι ρωσικές αρχές απέτυχαν να διεξάγουν μια αποτελεσματική έρευνα για τον θάνατο του κ. Litvinenko.

Καθώς η εναγόμενη κυβέρνηση δεν προσκόμισε ούτε τον ανακριτικό φάκελο ούτε τα αιτήματα προς το Ηνωμένο Βασίλειο για δικαστική συνδρομή, δεν απέδειξε ότι το υλικό που ζήτησε από το Ηνωμένο Βασίλειο ήταν όντως απαραίτητο για την εξέλιξη της δικής της έρευνας. Η παράλειψη αυτή της εναγόμενης κυβέρνησης ήταν ιδιαίτερος σημαντική, δεδομένου ότι, κατά τον χρόνο που υποβλήθηκαν τα σχετικά αιτήματα, η έρευνα των ρωσικών αρχών είχε ήδη αποφανθεί ότι δεν υπήρξαν διαρροές ή κλοπές στις ρωσικές εγκαταστάσεις παρασκευής πολωνίου 210 και, συνεπώς, οι κ.κ. Lugonoy και Kontun είχαν απαλλαγεί από τυχόν ευθύνες τους για συμμετοχή στη δολοφονία, ενώ είχε αναφερθεί ότι δεν ανακρίθηκαν άλλοι ύποπτοι.

Το Δικαστήριο εξέτασε το παραδεκτό *ratione loci*¹ της προσφυγής. Στην πρόσφατη απόφασή του επί της υπόθεσης *Γεωργία κατά Ρωσίας (III)*, το Δικαστήριο αναφέρθηκε σε υποθέσεις που αφορούν σε άσκηση ελέγχου μιας εναγόμενης κυβέρνησης επί προσώπων στο εξωτερικό, μετά από εισβολές και επιθέσεις από ένοπλες ή αστυνομικές δυνάμεις του εναγόμενου κράτους, ενέργειες που θέτουν τα εμπλεκόμενα πρόσωπα «υπό την εξουσία και/ή τον αποτελεσματικό έλεγχο μιας εναγόμενης κυβέρνησης μέσω των προσώπων που ενεργούν για λογαριασμό της». Οι υποθέσεις αυτές αφορούν ενέργειες των ενόπλων δυνάμεων του εναγόμενου κράτους που λαμβάνουν χώρα στα σύνορα ή πέριξ αυτών. Όμως, η αρχή ότι, ένα κράτος ασκεί εξωεδαφική δικαιοδοσία όταν συγκεκριμένες ενέργειες ενέχουν ένα στοιχείο εγγύτητας, θα πρέπει να ισχύει εξίσου και σε περιπτώσεις εξωδικαστικών στοχευμένων δολοφονιών από κρατικούς αξιωματούχους που ενεργούν στο έδαφος ενός άλλου συμβαλλόμενου κράτους εκτός πλαισίου στρατιωτικών επιχειρήσεων. Η προσέγγιση αυτή είναι σύμφωνη με τη διατύπωση του άρθρου 15 παρ. 2 της Σύμβασης που δεν επιτρέπει καμία παρέκκλιση από την εφαρμογή του άρθρου 2, εκτός των περιπτώσεων θανάτου συνεπεία νόμιμων πολεμικών ενεργειών. Η ένσταση της εναγόμενης κυβέρνησης περί απαραδέκτου *ratione loci* της προσφυγής, ήτοι εάν ο κ. Litvinenko υπήρξε ή όχι υπό τον έλεγχο του κ. Lugonoy και άλλων και εάν ο κ. Lugonoy και άλλοι ενήργησαν για λογαριασμό του

1. Προκειμένου μια προσφυγή να κριθεί παραδεκτή *ratione loci* θα πρέπει η επικαλούμενη παραβίαση της Σύμβασης να έχει λάβει χώρα εντός της δικαιοδοσίας του εναγόμενου κράτους ή επί του εδάφους που ελέγχει πραγματικά το εν λόγω κράτος.

ρωσικού κράτους κατά την επίμαχη περίοδο, συνδεόταν με την ουσία της καταγγελίας και εξετάστηκε από κοινού με την ουσία της προσφυγής. Το Δικαστήριο διαπίστωσε τα πραγματικά περιστατικά σύμφωνα με τα αποδεικτικά στοιχεία που περιείχε ο φάκελος της υπόθεσης.

Δεν υπήρχαν πλέον εικασίες και αμφιβολίες σχετικά με τις συνθήκες θανάτου του κ. Litvinenko. Αποδείχθηκε, πέραν πάσης αμφιβολίας, ότι είχε δηλητηριαστεί με πολώνιο 210, ένα σπάνιο ραδιενεργό ισότοπο. Αποδείχθηκε επίσης, πέραν πάσης αμφιβολίας, ότι το δηλητήριο χορηγήθηκε από τους κ.κ. Lugonov και Kovtun. Το Δικαστήριο, συνεπώς, απέρριψε τον ισχυρισμό της εναγόμενης κυβέρνησης, ότι ο δράστης ή οι δράστες δεν είχαν ακόμη ταυτοποιηθεί.

Το Δικαστήριο εξέτασε το ζήτημα εάν η δολοφονία του κ. Litvinenko ισοδυναμούσε με άσκηση φυσικής δύναμης και ελέγχου στη ζωή του, μέσω στόχευσης εκ του σύνεγγυς. Οι αποδείξεις ότι επρόκειτο για προμελετημένη πράξη ήταν ισχυρές ενδείξεις περί του ότι ο θάνατος του κ. Litvinenko ήταν αποτέλεσμα μιας προγραμματισμένης και σύνθετης επιχείρησης. Ο κ. Litvinenko δεν ήταν ένα τυχαίο θύμα της επιχείρησης ή δεν επηρεάστηκε απλώς από αυτήν. Η πιθανότητα να κατάπιε πολώνιο 210 κατά λάθος δεν επιβεβαιώθηκε από τα αποδεικτικά στοιχεία. Αντιθέτως, οι επαναλαμβανόμενες και συνεχείς προσπάθειες να βάλουν δηλητήριο στο ποτό του καταδείκνυαν ότι ο κ. Litvinenko ήταν στόχος μιας προμελετημένης επιχείρησης δολοφονίας του. Αποδείχθηκε επίσης, πέραν πάσης αμφιβολίας, ότι οι κ.κ. Lugonov και Kovtun γνώριζαν ότι χρησιμοποιούσαν ένα θανατηφόρο δηλητήριο. Όταν έβαλαν το δηλητήριο στην τσαγιέρα από την οποία ο κ. Litvinenko σεβριρίστηκε, γνώριζαν ότι, μόλις κατάπινε το δηλητήριο, θα τον σκότωνε. Ο κ. Litvinenko δεν είχε τη δυνατότητα να ξεφύγει από την κατάσταση αυτή. Υπό αυτήν την έννοια βρισκόταν υπό τον φυσικό έλεγχο των κ.κ. Lugonov και Kovtun, οι οποίοι άσκησαν εξουσία στη ζωή του. Η χορήγηση δηλητηρίου στον κ. Litvinenko αποτέλεσε άσκηση φυσικής εξουσίας και ελέγχου στη ζωή του, μέσω επίθεσης εκ του σύνεγγυς.

Αποδείχθηκε ότι, όταν οι κ.κ. Lugonov και Kovtun διέπραξαν τη δολοφονία του κ. Litvinenko, δεν δρούσαν με δική τους πρωτοβουλία αλλά υπό τις οδηγίες κάποιου άλλου. Όχι μόνο το μέσο με το οποίο διαπράχθηκε η δολοφονία (η χρήση ραδιενεργού ισότοπου το οποίο προήλθε από κάποιον αντιδραστήρα υπό κρατικό έλεγχο) αλλά και τα κίνητρα υποδείκνυαν κρατική ανάμειξη. Ο επικεφαλής της βρετανικής έρευνας της δολοφονίας του κ. Litvinenko, αφού εξέτασε όλα τα αποδεικτικά στοιχεία που είχε στη διάθεσή του, έκρινε ότι υπήρχε ισχυρή πιθανότητα, όταν οι κ.κ. Lugonov και Kovtun δηλητηρίασαν τον κ. Litvinenko, να ενεργούσαν υπό τις οδηγίες των ρωσικών υπηρεσιών ασφαλείας. Σε μια υπόθεση εξωδικαστικής και εξωδικαστικής στοχευμένης δολοφονίας, οι αρχές του κράτους,

στο έδαφος του οποίου έλαβε αυτή χώρα, δεν μπορούν να κάνουν και πολλά. Μπορούν και θα πρέπει, εφόσον οι περιστάσεις το επιτρέψουν, να αναγνωρίσουν τους δράστες της εκτέλεσης και τα στοιχεία που τους συνδέουν με το υποτιθέμενο υπεύθυνο για την εκτέλεση κράτος. Αυτό έκαναν οι αρχές του Ηνωμένου Βασιλείου στην παρούσα υπόθεση.

Μολονότι υπήρχε μια θεωρητική πιθανότητα η δολοφονία του κ. Litvinenko να αποτελούσε μια «μυστική επιχείρηση» χωρίς κρατική ανάμειξη, οι πληροφορίες που χρειαζόνταν για να επιβεβαιώσουν αυτήν τη θεωρία βρισκόνταν εν όλω ή εν μέρει στην αποκλειστική γνώση των ρωσικών αρχών, οι οποίες επίσης είχαν ισχυριστεί ότι οι κ.κ. Lugonov και Kovtun τελούσαν υπό την αποκλειστική δικαιοδοσία τους επικαλούμενες συνταγματική προστασία τους από την έκδοση. Υπό αυτές τις συνθήκες, το βάρος απόδειξης μετατέθηκε στις αρχές του εναγόμενου κράτους, το οποίο θα έπρεπε να εξετάσει σχολαστικά την παραπάνω πιθανότητα, να ταυτοποιήσει όσους συμμετείχαν στην επιχείρηση και να καθορίσει εάν η συμπεριφορά των κ.κ. Lugonov και Kovtun καθοδηγούνταν / ελεγχόταν ή όχι από κάποια κρατική οντότητα ή αξιωματούχο, παράγοντας που καταδεικνύει ευθύνη του κράτους. Η κυβέρνηση, ωστόσο, δεν έκανε καμία προσπάθεια είτε να διαλευκάνει τα γεγονότα είτε να αντικρούσει τα ευρήματα που προσκόμισαν οι βρετανικές αρχές. Στην πραγματικότητα, δεν επιχείρησε να συμμετάσχει σε καμία επιχείρηση εξεύρεσης στοιχείων, είτε αυτή διεξήχθη στο Ηνωμένο Βασίλειο είτε από το Δικαστήριο. Κυρίως, όμως, οι ρωσικές αρχές απέτυχαν να διεξάγουν οι ίδιες μια αποτελεσματική έρευνα. Δεν υπήρχε καμία απόδειξη ότι οι ρωσικές αρχές, έχοντας πλήρη πρόσβαση στους κ.κ. Lugonov και Kovtun μετά την επιστροφή τους στη Ρωσία, επιβεβαίωσαν τα γεγονότα που είχαν ήδη αποδειχθεί κατά τη δημόσια έρευνα του Ηνωμένου Βασιλείου.

Συνεπώς, το Δικαστήριο έκρινε ότι θα μπορούσαν να εξαχθούν αρνητικά συμπεράσματα από την άρνηση του εναγόμενου κράτους να αποκαλύψει έγγραφα σχετικά με την εθνική έρευνα. Σημειώνοντας ότι η εναγόμενη κυβέρνηση δεν παρέσχε *prima facie* αποδεικτικά στοιχεία για την εμπλοκή του κράτους, το Δικαστήριο δεν θα μπορούσε παρά να συμπεράνει ότι ο κ. Litvinenko δηλητηριάστηκε από τους κ.κ. Lugonov και Kovtun οι οποίοι έδρασαν για λογαριασμό του εναγόμενου κράτους. Καθώς η κυβέρνηση δεν επεδίωξε να επιχειρηματολογήσει ότι η δολοφονία του κ. Litvinenko θα μπορούσε να είναι δικαιολογημένη, με αναφορά σε κάποια από τις εξαιρέσεις της παρ. 2 του άρθρου 2, το Δικαστήριο έκρινε ότι παραβιάστηκε το εν λόγω άρθρο.

Παραβίαση άρθρου 2.

Το Δικαστήριο έκρινε επίσης ομοφώνως ότι η εναγόμενη κυβέρνηση δεν συμμορφώθηκε προς τις εκ του άρθρου 38 της Σύμβασης υποχρεώσεις της, εξαιτίας της αδικαιο-

λόγητης άρνησής της να προσκομίσει υλικό που ζητήθηκε σχετικά με την έρευνα που διεξήγαγε για τον θάνατο του κ. Litvinenko.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε το ποσό των 100.000 ευρώ για αποζημίωση της ηθικής βλάβης.

► Άρθρο 5 – Δικαίωμα στην προσωπική ελευθερία και ασφάλεια

Υπόθεση Ait Oufella και λοιποί κατά Γαλλίας (Προσφυγές Νος 51860/20, 54879/20, 15300/21 και 25457/21), η υπόθεση κοινοποιήθηκε στην εναγόμενη κυβέρνηση στις 24 Αυγούστου 2021

αυτόματη παράταση προφυλάκισης – έλλειψη δικαστικής απόφασης – επείγουσα νομοθεσία λόγω κορωνοϊού

Σύμφωνα με τον επείγοντα νόμο Νο. 2020-290 της 23ης Μαρτίου 2020, που θεσπίστηκε ώστε να αντιμετωπίσει την πανδημία του COVID-19, η γαλλική κυβέρνηση υιοθέτησε το Διάταγμα Νο. 2020-303 της 25ης Μαρτίου 2020 για την προσαρμογή συγκεκριμένων κανόνων της ποινικής διαδικασίας. Το άρθρο 16 του Διατάγματος αυτού προέβλεπε συγκεκριμένα την αυτόματη παράταση της διάρκειας προφυλάκισης. Οι τέσσερις προσφυγές που κοινοποιήθηκαν υποβλήθηκαν από άτομα που τελούσαν υπό κράτηση την εν λόγω περίοδο. Κατήγγειλαν κυρίως ότι, συνέπεια του μηχανισμού προσαρμογής αποτέλεσε η παράταση της προφυλάκισής τους χωρίς την έκδοση σχετικής δικαστικής απόφασης.

Οι προσφυγές αυτές κοινοποιήθηκαν στην εναγόμενη κυβέρνηση και θα εξεταστούν υπό το πρίσμα των παρ. 1, 3, 4 και 5 του άρθρου 5 της Σύμβασης.

► Άρθρο 6 – Δικαίωμα στη χρηστή απονομή της δικαιοσύνης

Υπόθεση J.C. και λοιποί κατά Βελγίου (Προσφυγή Νο 11625/17), απόφαση της 12ης Οκτωβρίου 2021

αγωγή αποζημίωσης – σεξουαλική κακοποίηση – Αγία Έδρα – έλλειψη αρμοδιότητας

Οι προσφεύγοντες άσκησαν ενώπιον των βελγικών δικαστηρίων αγωγές αποζημίωσης κατά της Αγίας Έδρας, διαφόρων ανώτερων κληρικών της βελγικής Καθολικής Εκκλησίας και κάποιων καθολικών ενώσεων, εξαιτίας της βλάβης που υπέστησαν από τον δομικά ελλιπή τρόπο με τον οποίο η Εκκλησία αντιμετώπισε τις κατηγορίες περι σεξουαλικής κακοποίησης.

Στις 25 Φεβρουαρίου 2016, το βελγικό εφετείο έκρινε ότι δεν είχε δικαιοδοσία να εξετάσει την αγωγή, κυρίως εξαιτίας του προνομίου ετεροδικίας που απολάμβανε η Αγία Έδρα.

Με την παρούσα υπόθεση εγείρεται, για πρώτη φορά ενώπιον του Δικαστηρίου, το ζήτημα της ετεροδικίας της Αγίας Έδρας. Το εφετείο έκρινε ότι δεν είχε δικαιοδοσία να εκδικάσει την αγωγή των προσφευγόντων, επειδή η Αγία Έδρα απολαμβάνει προνομίου ετεροδικίας. Δήλωσε ότι η Αγία Έδρα αναγνωρίζεται διεθνώς ως έχουσα όλα τα κοινά χαρακτηριστικά μιας ξένης κυρίαρχης δύναμης, με τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες υποχρεώσεις ενός κράτους. Είναι μέλος σε διάφορες σημαντικές διεθνείς συνθήκες και έχει υπογράψει συμφωνίες με άλλες κυρίαρχες δυνάμεις. Διατηρεί διπλωματικές σχέσεις με 185 κράτη και αναγνωρίζεται ως κράτος εν προκειμένω από το Βέλγιο. Το Δικαστήριο δεν εντόπισε κάτι παράλογο ή αυθαίρετο στη λεπτομερή αιτιολογία των αποφάσεων των εθνικών δικαστηρίων.

Το εφετείο συμπέρανε ότι η Αγία Έδρα καταρχήν απολαμβάνει προνομίου ετεροδικίας, όπως κατοχυρώνεται στο διεθνές εθιμικό δίκαιο και κωδικοποιείται στο άρθρο 5 της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για τις Δικαιοδοτικές Ασυλίες των Κρατών και της Ιδιοκτησίας τους και το άρθρο 15 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης περί Κρατικής Ετεροδικίας.

Η παροχή προνομίου ετεροδικίας σε ένα κράτος εκλαμβάνεται ως δικονομικό κώλυμα των εθνικών δικαστηρίων να αποφανθούν επί ενός ουσιαστικού δικαιώματος. Σε περιπτώσεις όπου μια τέτοια ασυλία εμποδίζει την άσκηση του δικαιώματος πρόσβασης σε δικαστήριο, το Δικαστήριο οφείλει να εξετάσει εάν οι περιστάσεις της υπόθεσης δικαιολογούν αυτό το κώλυμα.

Αναφορικά με το ζήτημα της αναλογικότητας του περιορισμού του δικαιώματος πρόσβασης των προσφευγόντων σε δικαστήριο, τα μέτρα που λαμβάνει ένα κράτος τα οποία αντανάκλουν γενικώς αναγνωρισμένες αρχές του διεθνούς δικαίου σχετικά με την ασυλία των κρατών δεν μπορούν, καταρχήν, να θεωρηθούν ότι επιβάλλουν έναν δυσανάλογο περιορισμό στο δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη. Μετά από ανάλυση των αρχών του διεθνούς δικαίου, του εκκλησιαστικού δικαίου και της πρακτικής που ακολουθεί το Βέλγιο, το εφετείο έκρινε ότι οι πράξεις και οι παραλείψεις για τις οποίες οι Βέλγοι επίσκοποι και οι επικεφαλής των ταγμάτων, μαζί με την Αγία Έδρα, κατηγορούνταν, άμεσα ή έμμεσα, εμπίπτουν στο πεδίο άσκησης διοικητικής και δημόσιας εξουσίας και, συνεπώς, αφορούν πράξεις δημόσιας εξουσίας. Το προνόμιο ετεροδικίας, επομένως, έχει εφαρμογή *ratione materiae* σε όλες αυτές τις πράξεις και παραλείψεις. Η προσέγγιση του εφετείου ήταν σύμφωνη με τη διεθνή πρακτική στο ζήτημα αυτό. Εξέτασε όλα τα επιχειρήματα που προβλήθηκαν από τους προσφεύγοντες κατά του προνομίου αυτού, όπως το επιχειρήμα ότι η πολιτική της Αγίας Έδρας είναι να παρέχει στήριξη μόνο προς την Καθολική Εκκλησία και όχι να διασφαλίζει τα συμφέροντα της Πόλης του Βατικανού ως μια δημοσίου δικαίου οντό-

τητα. Το Δικαστήριο δεν διαπίστωσε κάποιο αυθαίρετο ή παράλογο εύρημα στην ερμηνεία του εφετείου.

Αναφορικά με τον ισχυρισμό των προσφευγόντων ότι το προνόμιο ετεροδικίας δεν μπορεί να εφαρμοστεί σε υποθέσεις που αφορούν απάνθρωπη ή εξευτελιστική συμπεριφορά, το Δικαστήριο συμπέρανε ότι, σύμφωνα με το σύγχρονο διεθνές δίκαιο, δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι τα κράτη δεν απολαμβάνουν πλέον ετεροδικίας σε υποθέσεις που αφορούν σοβαρές παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου ή κανόνων αναγκαστικού δικαίου (*jus cogens*). Στην υπόθεση *Jones και λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου* [(Προσφυγές Νος 34356/06 και 40528/06), απόφαση της 14ης Ιανουαρίου 2014], το Δικαστήριο αναφέρθηκε στην απόφαση του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης στην υπόθεση *Γερμανία κατά Ιταλίας*², αποφαινόμενο ότι είχε σαφώς αποδειχθεί ότι, έως τον Φεβρουάριο του 2012, «δεν είχε ακόμη αποκρυσταλλωθεί ότι υφίσταται κανόνας αναγκαστικού δικαίου που προβλέπει εξαίρεση στο προνόμιο ετεροδικίας». Ενώ δεν μπορούσε να αποκλειστεί μεταγενέστερη εξέλιξη του διεθνούς εθιμικού δικαίου ή του δικαίου της Σύμβασης, οι προσφεύγοντες δεν προσκόμισαν κάποιο στοιχείο που να αποδεικνύει ότι το διεθνές δίκαιο εξελίχθηκε από το 2012 σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μην ισχύουν πλέον οι προγενέστερες αποφάσεις του Δικαστηρίου.

Οι προσφεύγοντες κατηγόρησαν, πρώτον, την Αγία Έδρα ότι απέτυχε να λάβει προληπτικά ή θεραπευτικά μέτρα, γεγονός που ισοδυναμεί με απάνθρωπη μεταχείριση. Το Δικαστήριο έκρινε ότι απαιτούνταν ένα επιπλέον βήμα προκειμένου να συμπεράνει ότι η κρατική ετεροδικία δεν εφαρμόζεται πλέον σε τέτοιες καταγγελλόμενες παραλείψεις.

Δεύτερον, οι προσφεύγοντες ανέφεραν ενώπιον του εφετείου ότι υφίσταται μια εξαίρεση στο προνόμιο της κρατικής ετεροδικίας όταν αφορά «διαδικασία σχετική με χρηματική αποζημίωση για θάνατο ή τραυματισμό προσώπου ή ζημία ή απώλεια περιουσίας» (άρθρο 12 της

Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για τις Δικαιοδοτικές Ασυλίες των Κρατών και της Ιδιοκτησίας τους, άρθρο 15 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης περί Κρατικής Ετεροδικίας). Η εξαίρεση αυτή όμως εφαρμόζεται μόνο εάν η πράξη ή η παράλειψη που αποδίδεται σε ένα ξένο κράτος λαμβάνει χώρα εν όλω ή εν μέρει στο έδαφός του (του ξένου κράτους) και ο υπεύθυνος της πράξης ή της παράλειψης ήταν παρών στο έδαφος αυτό κατά τον χρόνο της πράξης ή της παράλειψης.

Το εφετείο έκρινε ότι δεν εφαρμόζεται η εξαίρεση αυτή επειδή, μεταξύ άλλων, α) το αδίκημα για το οποίο κατηγορούνταν οι Βέλγοι επίσκοποι δεν μπορεί να αποδοθεί στην Αγία Έδρα, καθώς ο Πάπας δεν ήταν επικεφαλής των επισκόπων, β) το αδίκημα για το οποίο κατηγορούνταν ευθέως η Αγία Έδρα δεν διαπράχθηκε σε βελγικό έδαφος αλλά στη Ρώμη, και γ) ούτε ο Πάπας ούτε η Αγία Έδρα βρίσκονταν σε βελγικό έδαφος όταν διαπράχθηκε το αδίκημα για το οποίο οι επικεφαλής της βελγικής εκκλησίας κατηγορούνταν. Δεν εναπόκειται στο Δικαστήριο να υποκαταστήσει τα ευρήματα των εθνικών δικαστηρίων, παρά μόνο εάν αυτά ήταν αυθαίρετα ή προφανώς παράλογα.

Τέλος, οι προσφεύγοντες ισχυρίστηκαν ότι η ετεροδικία της Αγίας Έδρας είχε ως συνέπεια τα θύματα της σεξουαλικής κακοποίησης να αποστερούνται πλήρως του δικαιώματος πρόσβασης στη δικαιοσύνη, δίχως να έχουν τη δυνατότητα να αιτηθούν να αποζημιωθούν από την Αγία Έδρα ενώπιον δικαστηρίου στην Πόλη του Βατικανού.

Το εάν είναι συμβατή η κρατική ετεροδικία με το άρθρο 6 παρ. 1 της Σύμβασης δεν εξαρτάται από την ύπαρξη εύλογων εναλλακτικών για την επίλυση της διαφοράς. Όμως, τα συμφέροντα που διακυβεύονται για τους προσφεύγοντες ήταν πολύ σοβαρά και αφορούσαν ένα υποκείμενο μοτίβο σεξουαλικής κακοποίησης που εμπίπτει στο ρυθμιστικό φάσμα του άρθρου 3 της Σύμβασης, οπότε η δυνατότητα εναλλακτικής επίλυσης ήταν ασφαλώς επιθυμητή. Οι προσφεύγοντες, ωστόσο, δεν είχαν στη διάθεσή τους άλλα ένδικα μέσα.

Η μήνυση που υπέβαλαν ως πολιτικός ενάγοντες το 2010, καταγγέλλοντας σεξουαλικά αδικήματα και υπαίτιες παραλείψεις, βρισκόταν ακόμη στο στάδιο της ανάκρισης και δεν είχε φθάσει στο σημείο όπου θα μπορούσε να επιδικαστεί αποζημίωση για τη ζημία που ισχυρίζονται ότι υπέστησαν.

Επιπλέον, οι διαδικασίες ενώπιον του πρωτοδικείου, που επίσης αφορούσαν ανώτερους κληρικούς της Καθολικής Εκκλησίας του Βελγίου, δεν ευδοκίμησαν για οικονομικούς λόγους. Εάν υποθεθεί ότι η αγωγή τους κρινόταν παραδεκτή, τα βελγικά δικαστήρια θα μπορούσαν να εξετάσουν την ουσία των καταγγελιών που σχετίζονταν με ανώτερους κληρικούς στο Βέλγιο.

Ενόψει των ανωτέρω διαπιστώσεων, η απόρριψη από τα βελγικά δικαστήρια των αστικών αγωγών που άσκησαν

2. Στις 3 Φεβρουαρίου 2012, το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης εξέδωσε την απόφαση επί της προσφυγής της Γερμανίας κατά της Ιταλίας, η οποία αντιδρούσε σε σειρά αποφάσεων του Ιταλικού Ακυρωτικού Δικαστηρίου και άλλων ιταλικών δικαστηρίων, που έκριναν ότι η Γερμανία υποχρεούται να καταβάλει αποζημιώσεις στα θύματα των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής στην Ιταλία, χωρίς να απολαμβάνει του προνομίου ετεροδικίας. Στην υπόθεση παρενέβη υπέρ των ιταλικών θέσεων η Ελλάδα. Το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης αποφάνθηκε μεν ότι οι πράξεις των γερμανικών δυνάμεων κατοχής στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν αντίθετες προς το δίκαιο του πολέμου, η Γερμανία όμως απολαμβάνει του προνομίου ετεροδικίας. Διαπίστωσε επίσης ότι το προνόμιο της ετεροδικίας που απολαμβάνει ένα κράτος δεν επηρεάζει το ζήτημα της διεθνούς ευθύνης του και της συνακόλουθης υποχρέωσής του να παράσχει αποζημίωση. Κατέληξε ότι το ζήτημα αυτό μπορεί να διευθετηθεί μέσω διαπραγματεύσεων.

οι προσφεύγοντες κατά της Αγίας Έδρας δεν παρέκκλινε από τις γενικές αναγνωρισμένες αρχές του διεθνούς δικαίου περί κρατικής ετεροδικίας. Συνεπώς, ο περιορισμός του δικαιώματος πρόσβασης σε δικαστήριο δεν μπορεί να θεωρηθεί ως δυσανάλογος προς τον επιδιωκόμενο σκοπό.

Μη παραβίαση άρθρου 6 παρ. 1.

► Άρθρο 8 – Δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής

Υπόθεση Thevenon κατά Γαλλίας (Προσφυγή Νο 46061/21), η υπόθεση κοινοποιήθηκε στην εναγόμενη κυβέρνηση στις 7 Οκτωβρίου 2021

υποχρεωτικός εμβολιασμός – πυροσβέστης – αντιμετώπιση της πανδημίας

Η προσφυγή αφορά την επιβολή υποχρέωσης εμβολιασμού στους εργαζόμενους στα σώματα ασφαλείας της Πυροσβεστικής, σύμφωνα με τον Νόμο 2021-1040 της 5ης Αυγούστου 2021 περί αντιμετώπισης της υγειονομικής κρίσης. Στο άρθρο 12 του Νόμου αυτού απαριθμούνται όλες οι κατηγορίες προσώπων που υπόκεινται σε υποχρεωτικό εμβολιασμό, πλην των περιπτώσεων όπου υπάρχει ιατρικό κώλυμα, είτε εξαιτίας του χώρου στον οποίο εργάζονται είτε εξαιτίας του επαγγέλματός τους, όπως στην περίπτωση των πυροσβεστών. Από τις 15 Σεπτεμβρίου και μετέπειτα (η προθεσμία επεκτεινόταν έως τις 15 Οκτωβρίου για όσους ο εμβολιασμός τους περιελάμβανε δύο δόσεις, είχαν κάνει την πρώτη δόση και είχαν αρνητικό αποτέλεσμα ελέγχου), οι εν λόγω εργαζόμενοι δεν μπορούσαν πλέον να εργάζονται χωρίς την επίδειξη του πιστοποιητικού εμβολιασμού τους. Εφόσον συμφωνούσαν οι εργοδότες τους, οι εν λόγω εργαζόμενοι μπορούσαν να κάνουν χρήση της άδειας μετ' αποδοχών. Διαφορετικά θα υποβάλλονταν σε αναστολή, χωρίς καταβολή μισθού, για όσο χρονικό διάστημα δεν συμμορφώνονταν προς την υποχρέωση εμβολιασμού.

Η προσφυγή κοινοποιήθηκε στην εναγόμενη κυβέρνηση και θα εξεταστεί υπό το πρίσμα του άρθρου 8 της Σύμβασης, σε συνδυασμό με το άρθρο 14 και το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, οπότε και θα διαπιστωθεί εάν εξαντλήθηκαν τα εσωτερικά ένδικα μέσα σύμφωνα με το άρθρο 35 παρ. 1.

► Άρθρο 10 – Ελευθερία έκφρασης

Υπόθεση Sanchez κατά Γαλλίας (Προσφυγή Νο 45581/15), απόφαση της 2ας Σεπτεμβρίου 2021

καταδίκη δημοτικού συμβούλου – παράνομα σχόλια τρίτων – σελίδα δημόσια στο Facebook

Ο προσφεύγων, δημοτικός σύμβουλος την επίδικη περίοδο και υποψήφιος στις βουλευτικές εκλογές, καταδικάστηκε για υποκίνηση μίσους ή βίας εναντίον ομάδας ατόμων ή ατόμου εξαιτίας της συμμετοχής τους σε μια συγκεκριμένη θρησκευτική ομάδα, λόγω της αποτυχίας του να λάβει άμεση δράση και να διαγράψει σχόλια που είχαν αναρτηθεί από άλλους στη σελίδα του προσωπικού λογαριασμού του στο Facebook. Ο εν λόγω λογαριασμός ήταν ελεύθερα προσβάσιμος στο κοινό και χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια της προεκλογικής του εκστρατείας.

Η καταδίκη του προσφεύγοντα αποτέλεσε παρέμβαση στην άσκηση του δικαιώματός του στην ελευθερία της έκφρασης που προβλεπόταν από τον νόμο και εξυπηρέτούσε τον νόμιμο σκοπό της προστασίας της φήμης ή των δικαιωμάτων των άλλων.

Τα σχόλια ήταν προφανώς παράνομα. Τα εθνικά δικαστήρια είχαν διαπιστώσει, με αιτιολογημένες αποφάσεις, ότι, αφενός, τα σχόλια καθόριζαν σαφώς την ομάδα ατόμων στα οποία αναφέρονταν, κυρίως τους μουσουλμάνους, και συσχέτιζαν τη μουσουλμανική κοινότητα με το έγκλημα και την ανασφάλεια στην πόλη της Νιμ εξισώνοντας την ομάδα αυτή με «εμπόρους ναρκωτικών και πόρνες» που «ζουν και βασιλεύουν», «αποβράσματα που διακινούν ναρκωτικά όλη την ημέρα» ή «που εκτοξεύουν πέτρες σε αυτοκίνητα λευκών». Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να προκαλέσει ισχυρό αίσθημα απόρριψης ή εχθρότητας προς τη συγκεκριμένη θρησκευτική ομάδα ή προς όσους γίνονται αντιληπτοί ως μέλη της ομάδας αυτής. Αφετέρου, τα εθνικά δικαστήρια είχαν διαπιστώσει ότι η έκφραση «φιλιά στην L.», εννοώντας την L.T. η οποία είχε σχέση με τον F.P., τον αντιδήμαρχο της Νιμ – στον οποίο αποδιδόταν, μέσω των σχολίων, καθοριστικός ρόλος για την παράδοση της πόλης στους μουσουλμάνους και, ως εκ τούτου, στην ανασφάλεια – ήταν τέτοια ώστε να συνδεθεί η L.T. με τη μεταμόρφωση της πόλης, λόγω της θεωρούμενης συμμετοχής της στη μουσουλμανική κοινότητα (εξαιτίας του ονόματός της). Συνεπώς, η έκφραση αυτή ήγειρε το μίσος και τη βία εναντίον της.

Τα σχόλια είχαν αναρτηθεί στον τοίχο ενός λογαριασμού Facebook που ήταν δημόσιος και χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας ως μέσο έκφρασης και διάυλος επικοινωνίας με τους ψηφοφόρους και, συνεπώς, με όλον τον πληθυσμό.

Η γλώσσα των προσβλητικών σχολίων που ανήρτησαν ο S.B. και ο L.R., οι οποίοι δεν ήταν οι ίδιοι πολιτικοί ή ενεργά μέλη ενός πολιτικού κόμματος στο όνομα του οποίου εκφράζονταν, ισοδυναμούσε με σαφή υποκίνηση σε μίσος και βία εναντίον συγκεκριμένου ατόμου εξαιτίας της θρησκευτικής του πίστης, γεγονός που δεν θα μπορούσε να καλυφθεί ή να ελαχιστοποιηθεί από το εκλογικό πλαίσιο ή την επιθυμία ενασχόλησης με τοπικά ζητήματα.

Το Δικαστήριο εξέτασε την ευθύνη του προσφεύγοντα

για την ανάρτηση σχολίων από τρίτους. Η βουλευτική του ιδιότητα δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα στοιχείο που μετριάξει την ευθύνη του.

Επιπλέον, δεν ασκήθηκε κριτική στον προσφεύγοντα για την άσκηση του δικαιώματός του στην ελευθερία της έκφρασης στο πλαίσιο ειδικότερα ενός πολιτικού διαλόγου, αλλά κατηγορήθηκε για έλλειψη επαγρύπνησης και αντίδρασης προς συγκεκριμένα σχόλια που αναρτήθηκαν στον τοίχο του σε λογαριασμό που τηρεί στο Facebook.

Ο F.P. υπήρξε ένας από τους πολιτικούς αντιπάλους του προσφεύγοντα και τα γεγονότα θα πρέπει να εξεταστούν σε ένα συγκεκριμένο τοπικό πολιτικό πλαίσιο, με σαφείς εντάσεις τόσο μεταξύ του πληθυσμού, όπως διαφαινόταν από τα εν λόγω σχόλια, όσο και μεταξύ των πρωταγωνιστών.

Καθώς δεν μπορούσε να αποδειχθεί ότι ο προσφεύγων γνώριζε για το περιεχόμενο των σχολίων πριν αυτά αναρτηθούν, τα δικαστήρια εξέτασαν τη συμπεριφορά που επέδειξε αποκλειστικά μετά την ανάρτησή τους.

Ο προσφεύγων είχε κάνει εν γνώσει του τον τοίχο του στο Facebook δημόσιο, επιτρέποντας έτσι στους 1.829 φίλους του να αναρτούν εκεί σχόλια. Συνεπώς, είχε καθήκον να επιτηρεί το περιεχόμενο των δημοσιεύσεων. Επιπλέον, δεν ήταν δυνατόν να μην γνώριζε ότι ο λογαριασμός του θα προσέλκυε σχόλια πολιτικής φύσης τα οποία εξ ορισμού είναι αμφιλεγόμενα και ότι, για τον λόγο αυτό, θα έπρεπε να τα παρακολουθεί ακόμη πιο προσεκτικά.

Τα σχόλια που αφορούσαν στην L.T. είχαν άμεσα διαγραφεί από αυτόν που τα έγραψε, σε λιγότερο από είκοσι τέσσερις ώρες από την ανάρτησή τους. Επομένως, ακόμη και εάν υποθεθεί ότι ο προσφεύγων είχε στην πραγματικότητα τον χρόνο και την ευκαιρία να αντιληφθεί εκ των προτέρων τα σχόλια, το να αναμένεται απ' αυτόν να είχε παρέμβει ακόμη πιο γρήγορα, χωρίς οι εθνικές αρχές να προσκομίζουν αποδείξεις ότι απαιτούνταν κάτι τέτοιο στην παρούσα υπόθεση, θα ισοδυναμούσε με μια υπερβολική και μη ρεαλιστική απαίτηση ανταπόκρισης.

Τα σχόλια του L.R. ήταν ακόμη ορατά έξι εβδομάδες μετά την ανάρτησή τους. Ο τοίχος του προσφεύγοντα παρέμεινε δημόσιος για τρεις μήνες μετά τα γεγονότα. Ομολογουμένως, δύο ημέρες μετά τα γεγονότα, ο προσφεύγων ανήρτησε μήνυμα στον τοίχο του με το οποίο ενθάρρυνε τους χρήστες να «παρακολουθούν το περιεχόμενο των σχολίων του», αλλά δεν διέγραψε τα προσβλητικά σχόλια. Κατά συνέπεια, και ενόψει των δηλώσεών του ότι δεν γνώριζε το περιεχόμενο των σχολίων του L.R. πριν από την ανάκρισή του από την αστυνομία, δεν μπήκε στον κόπο να ελέγξει ή να αναθέσει σε τρίτο να ελέγξει το περιεχόμενο των δημόσιων κατά την επίμαχη περίοδο σχολίων.

Υπήρξε μια από κοινού ευθύνη του κατόχου και του χειριστή του λογαριασμού σε μέσο κοινωνικής δικτύωσης. Οι όροι χρήσης του Facebook προβλέπουν ότι απαγορεύεται

κάθε περιεχόμενο ρητορικής μίσους και ότι όσοι κάνουν χρήση του εν λόγω κοινωνικού δικτύου αποδέχονται τον κανόνα αυτό.

Ο προσφεύγων κρίθηκε υπεύθυνος λόγω της ιδιότητάς του ως παραγωγός του διαδικτυακού ιστοτόπου δημόσιας επικοινωνίας, όπου τα σχόλια που αναρτούσαν οι χρήστες ήταν προσβάσιμα στο κοινό. Η ευθύνη του έγκειται κυρίως στην αποτυχία του να διαγράψει τα παράνομα σχόλια αμέσως μόλις υπέπεσαν στην αντίληψή του. Παρόλο που, σύμφωνα με τον νόμο, θεωρούνταν ως ο «συγγραφέας» και με αυτήν την κατηγορία του επιβλήθηκαν από τα εθνικά δικαστήρια ποινικές κυρώσεις, ο προσφεύγων κατηγορήθηκε στην πράξη για διαφορετική ποινικά κολάσιμη συμπεριφορά από τους χρήστες που ανήρτησαν σχόλια, οι οποίοι ομοίως είχαν καταδικαστεί. Κατά την άποψη του Δικαστηρίου, ήταν νόμιμο να θεωρείται ότι η ιδιότητα του κατόχου του λογαριασμού στο Facebook επιφέρει και ορισμένες υποχρεώσεις, ειδικότερα όταν, όπως στην περίπτωση του προσφεύγοντα, ο κάτοχος δεν κάνει χρήση της επιλογής περιορισμού της πρόσβασης στον τοίχο, αλλά επιλέγει ο τοίχος να είναι δημόσιος. Η διαπίστωση αυτή ήταν ιδιαίτερως σχετική σε μια περίπτωση όπου είναι πιθανόν να δημοσιευθούν προφανώς παράνομα σχόλια, όπως και στην παρούσα υπόθεση.

Ομολογουμένως, η εθνική νομοθεσία και πρακτική θα πρέπει να διακρίνουν σαφώς μεταξύ της ευθύνης του συγγραφέα των σχολίων που αποτελούν ρητορική μίσους και της πιθανής ευθύνης των μέσων μαζικής ενημέρωσης και των επαγγελματιών που συμβάλλουν στη διάδοσή της ενώ εκτελούν το καθήκον τους να παρέχουν πληροφόρηση και ιδέες σε ζητήματα δημοσίου ενδιαφέροντος. Στην παρούσα υπόθεση, τα σχόλια ήταν προφανώς παράνομα και επιπλέον παραβίαζαν τους όρους χρήσης του Facebook.

Τα εθνικά δικαστήρια επέβαλαν στον προσφεύγοντα πρόστιμο 3.000 ευρώ, το οποίο δεν ήταν δυσανάλογο λαμβάνοντας υπόψη την επαπειλούμενη ποινή και την έλλειψη οποιασδήποτε συνέπειας γι' αυτόν.

Επομένως, υπό τις παρούσες συνθήκες της υπόθεσης, η απόφαση των εθνικών δικαστηρίων να καταδικάσουν τον προσφεύγοντα βασιζόταν σε επαρκή αιτιολογία, δεδομένου του περιθωρίου διακριτικής μεταχείρισης που απολάμβανε το εναγόμενο κράτος. Η καταγγελλόμενη παρέμβαση θα μπορούσε συνεπώς να εκληφθεί ως «απαράιτητη σε μια δημοκρατική κοινωνία».

Μη παραβίαση άρθρου 10.

Υπόθεση Vedat Şorli κατά Τουρκίας (Προσφυγή Νο 42048/19), απόφαση της 19ης Οκτωβρίου 2021

προσβολή Προέδρου της Δημοκρατίας – περιεχόμενο ανάρτησης στο Facebook – επιβολή ποινικών κυρώσεων

Ο προσφεύγων συνελήφθη, προφυλακίστηκε και καταδικάστηκε σε ποινή φυλάκισης έντεκα μηνών και δώδεκα ημερών για προσβολή του Προέδρου της Δημοκρατίας εξαιτίας δύο αναρτήσεων του στη σελίδα του στο Facebook, όπου περιλαμβάνονταν μια καρικατούρα και μια φωτογραφία του Προέδρου μαζί με σατυρικά και επικριτικά γι' αυτόν σχόλια. Η εκτέλεση της απόφασης αναστάλη για πέντε χρόνια: εάν ο προσφεύγων δεν διέπραττε άλλο εκ προθέσεως αδίκημα κατά τη διάρκεια της χρονικής αυτής περιόδου, η καταδίκη θα ακυρωνόταν και η υπόθεση θα διαγραφόταν από το πινάκιο.

Ενόψει του αντικτύπου της, η διαταγή προφυλάκισης του προσφεύγοντα – ακόμη και εάν μπορούσε να μην εφαρμοστεί – στο πλαίσιο της άσκησης ποινικής δίωξης εναντίον του, μαζί με την ποινική του καταδίκη και την απόφαση αναστολής της εκτέλεσης της απόφασης για πέντε χρόνια ισοδυναμούσε με παρέμβαση στην άσκηση του δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης του προσφεύγοντα.

Η καταγγελλόμενη παρέμβαση προβλεπόταν από τον νόμο και είχε ως έννομο σκοπό την προστασία της φήμης και των δικαιωμάτων των άλλων.

Τα εθνικά δικαστήρια θεμελίωσαν την απόφασή τους στο άρθρο 299 του Ποινικού Κώδικα, το οποίο παρέχει στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας υψηλότερο επίπεδο προστασίας σε σχέση με άλλα πρόσωπα – που προστατεύονται από τους συνήθεις κανόνες περί συκοφαντικής δυσφήμισης – όσον αφορά την αποκάλυψη πληροφοριών ή την έκφραση απόψεων και προβλέπει αυστηρότερες ποινές για όσους προβαίνουν σε δυσφημιστικές δηλώσεις. Υπό αυτήν την έννοια, η παροχή προστασίας μέσω ειδικής νομοθεσίας περί δυσφήμισης δεν θα ήταν, κατά κανόνα, σύμφωνη με το πνεύμα της Σύμβασης ή το συμφέρον του κράτους να προστατεύσει τη φήμη του αρχηγού του.

Ενώ είναι εντελώς νόμιμο τα πρόσωπα που εκπροσωπούν όργανα του κράτους, ως εγγυητές της θεσμικής δημόσιας τάξης, να προστατεύονται από τις αρμόδιες αρχές, η κυρίαρχη θέση των οργάνων αυτών απαιτούσε από τις αρχές να επιδεικνύουν αυτοσυγκράτηση στην άσκηση ποινικών ενδίκων μέσων.

Τίποτα από τα στοιχεία της παρούσας υπόθεσης δεν δικαιολογεί την κράτηση του προσφεύγοντα, τη διαταγή προφυλάκισής του ή την επιβολή ποινικής κύρωσης, παρόλη την αναστολή της εκτέλεσης της ποινής φυλάκισης. Μια τέτοια κύρωση, από τη φύση της, αναπόφευκτα αποτρέπει το άτομο στο οποίο επιβάλλεται να εκφράσει τις απόψεις του επί θεμάτων δημοσίου ενδιαφέροντος, ειδικά υπό τον κίνδυνο να καταδικαστεί.

Ομοίως, η κυβέρνηση δεν προσκόμισε στοιχεία που να αποδεικνύουν ότι η ποινική δίωξη κατά του προσφεύγοντα επιβαλλόταν εξαιτίας της κατάστασης έκτακτης ανάγκης που κηρύχθηκε μετά από απόπειρα πραξικοπήματος στις 15 Ιουλίου 2016.

Συνεπώς, υπό τις συνθήκες της παρούσας υπόθεσης και ενόψει της ποινικής κύρωσης που επιβλήθηκε στον προσφεύγοντα δυνάμει διάταξης προσφέρουσας αυξημένη προστασία στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας από τυχόν προσβολές (που κρίνεται ότι δεν είναι σύμφωνη με το πνεύμα της Σύμβασης), το καταγγελλόμενο μέτρο δεν ήταν ανάλογο προς τον επιδιωκόμενο σκοπό και δεν ήταν απαραίτητη η επιβολή του σε μια δημοκρατική κοινωνία.

Παραβίαση άρθρου 10.

Άρθρο 46: η παραβίαση των προστατευόμενων από το άρθρο 10 της Σύμβασης δικαιωμάτων του προσφεύγοντα πηγάζει από τη προβληματική της θέσπισης και εφαρμογής μιας ιδιαίτερης διάταξης περί δυσφήμισης που προσφέρει στον αρχηγό του κράτους προνομιακό καθεστώς ή ιδιαίτερη προστασία έναντι του δικαιώματος μετάδοσης πληροφοριών και έκφρασης απόψεων σχετικά με αυτόν. Υπό αυτό το πρίσμα, το Δικαστήριο κρίνει ότι η εναρμόνιση της σχετικής νομοθετικής διάταξης με το άρθρο 10 αποτελεί μια κατάλληλη μορφή επανόρθωσης που καθιστά εφικτή την παύση της διαπιστωθείσας παραβίασης.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε το ποσό των 7.500 ευρώ για αποζημίωση της ηθικής βλάβης που υπέστη ο προσφεύγων.

► Άρθρο 14 – Απαγόρευση των διακρίσεων

Υπόθεση *León Madrid κατά Ισπανίας* (Προσφυγή Νο 30306/13), απόφαση της 26ης Οκτωβρίου 2021

■ επώνυμο τέκνου – διαφωνία γονέων

Στις 9 Νοεμβρίου 2005, η προσφεύγουσα γέννησε μια κόρη, η οποία καταχωρίστηκε στο Ληξιαρχείο με το διπλό επώνυμο της μητέρας της.

Με απόφαση του αρμόδιου δικαστηρίου, στις 14 Φεβρουαρίου 2007, αναγνωρίστηκε ο πρώην σύντροφος της μητέρας ως ο βιολογικός πατέρας του κοριτσιού. Το δικαστήριο επίσης αποφάσισε ότι το παιδί θα χρησιμοποιούσε το επώνυμο του πατέρα ακολουθούμενο από το επώνυμο της μητέρας, όπως ο νόμος όριζε στις περιπτώσεις που οι γονείς διαφωνούν.

Το αίτημα της προσφεύγουσας να αντιστραφούν τα επώνυμα που έφερε η κόρη της απορρίφθηκε.

Το Δικαστήριο εξέτασε την προσφυγή υπό το πρίσμα του άρθρου 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 8 και διερεύνησε αρχικά εάν υπήρχε διαφορετική μεταχείριση προσώπων που βρίσκονται σε παρόμοιες καταστάσεις.

Ο ισχύων κανόνας την επίμαχη περίοδο προέβλεπε ότι, σε περίπτωση που οι γονείς διαφωνούν, η σειρά των επωνύμων που θα λάβει το παιδί θα οριστεί αυτομάτως: το επώνυμο του πατέρα θα είναι πρώτο και της μητέρας δεύτερο.

Το άρθρο 194 του Κανονισμού εφαρμογής του Νόμου για την καταχώριση γεννήσεων, γάμων και θανάτων τροποποιήθηκε με τον Νόμο 20/2011, ο οποίος προέβλεπε ότι, σε περίπτωση διαφωνίας των γονέων, ο «δικαστής για αστικά θέματα» αποφασίζει για τη σειρά των επωνύμων του παιδιού έχοντας ως πρωταρχικό μέλημα το βέλτιστο συμφέρον του. Όμως, οι νέες αυτές διατάξεις δεν εφαρμόζονταν στην περίπτωση της κόρης της προσφεύγουσας, η οποία ήταν πλέον 16 ετών. Η αυτόματη εφαρμογή της προγενέστερης νομοθεσίας δεν επέτρεψε στον δικαστή να λάβει υπόψη του τους ισχυρισμούς της προσφεύγουσας που βασιζόνταν σε συγκεκριμένες περιστάσεις της υπόθεσης (για παράδειγμα, στην αρχική επιμονή του βιολογικού πατέρα να τερματιστεί η κύηση ή στο γεγονός ότι το παιδί έφερε το διπλό επώνυμο της μητέρας του από τη στιγμή της γέννησής του και για περισσότερο από ένα έτος μετέπειτα, καθώς δεν αναγνωρίστηκε άμεσα από τον πατέρα).

Ενόψει των παραπάνω, δύο πρόσωπα που βρίσκονταν σε παρόμοια κατάσταση – η προσφεύγουσα και ο πατέρας του παιδιού – δέχθηκαν διαφορετική μεταχείριση και η διάκριση οφειλόταν αποκλειστικά στο φύλο.

Στη συνέχεια, το Δικαστήριο εξέτασε εάν υπήρχε κάποια αντικειμενική και εύλογη αιτιολογία γι' αυτήν τη διάκριση. Το τρέχον κοινωνικό πλαίσιο στην Ισπανία δεν είναι ίδιο με εκείνο που ίσχυε κατά τον χρόνο θέσπισης της εφαρμοζόμενης στην εν λόγω υπόθεση νομοθεσίας. Από το 1950 έλαβε χώρα μια σειρά από κοινωνικές αλλαγές που είχαν ως αποτέλεσμα να ευθυγραμμιστεί το οικογενειακό δίκαιο με διεθνή κείμενα και να εγκαταλειφθεί η πατριαρχική αντίληψη περί οικογένειας που ίσχυε στο παρελθόν. Η Ισπανία έχει υιοθετήσει διάφορα μέτρα με σκοπό την επίτευξη της ισότητας των φύλων στην ισπανική κοινωνία, προς συμμόρφωση με τις αποφάσεις και τις συστάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης. Η τροποποίηση που επέφερε ο Νόμος 20/2011 σημείωσε σημαντική πρόοδο την οποία ο νομοθέτης αντιλαμβάνεται ως έναν τρόπο να ευθυγραμμιστεί η νομοθεσία με τη νέα κοινωνική πραγματικότητα που ισχύει στη χώρα, διασφαλίζοντας ότι η ισότητα λαμβάνει προτεραιότητα έναντι των ασυμβίβαστων παραδόσεων. Το Δικαστήριο σημείωσε την πρόσφατη πρόοδο αλλά παρατήρησε ότι η προγενέστερη νομοθεσία εφαρμόστηκε στην παρούσα υπόθεση και επανέλαβε ότι η επίκληση των υποτιθέμενων γενικών παραδόσεων ή των κοινωνικών συμπεριφορών της πλειοψηφίας δεν μπορεί να αποτελέσει επαρκή αιτιολογία για τη διαφορετική μεταχείριση λόγω φύλου.

Η κυβέρνηση αρνήθηκε την ύπαρξη διακριτικής μεταχείρισης, ισχυριζόμενη ότι η κόρη της προσφεύγουσας θα ήταν σε θέση, εάν το επιθυμούσε, να αλλάξει τη σειρά των επωνύμων της μόλις ενηλικιώνόταν. Πέρα από τον αναμφίβολο αντίκτυπο που ένα μέτρο τέτοιας διάρκειας θα είχε στο δικαίωμα στην προσωπικότητα και στην ταυ-

τότητα ενός ανηλίκου, που θα υποχρεωνόταν να δώσει προτεραιότητα στο επώνυμο ενός πατέρα με τον οποίο είχε μόνο βιολογική σχέση, το Δικαστήριο δεν θα μπορούσε να παραβλέψει τις επιπτώσεις που θα είχε και στη ζωή της προσφεύγουσας: ως η νόμιμη εκπρόσωπός της που είχε μοιραστεί τη ζωή της κόρης της από τη γέννησή της, η προσφεύγουσα αντιμετώπιζε καθημερινά τις συνέπειες της διάκρισης που υπέστη εξαιτίας της αδυναμίας της να αλλάξει το επώνυμο του παιδιού της. Το Δικαστήριο σημείωσε ότι θα πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ των επιπτώσεων του καθορισμού του επωνύμου κατά τη γέννηση και της δυνατότητας αλλαγής επωνύμου αργότερα.

Η αυτόματη εφαρμογή της επίμαχης νομοθεσίας, που εμπόδισε τα δικαστήρια να λάβουν υπόψη τους τις ιδιαίτερες περιστάσεις της υπόθεσης, δεν δικαιολογούνταν σύμφωνα με τη Σύμβαση. Ενώ ο κανόνας να τίθεται πρώτο το πατρικό επώνυμο σε περίπτωση διαφωνίας των γονέων, ο οποίος δεν είναι απαραίτητως ασυμβίβαστος προς τη Σύμβαση, θα μπορούσε να αποδειχθεί αναγκαίος στην πράξη, η αδυναμία παρέκκλισης απ' αυτόν είναι ιδιαίτερα αυστηρή και συνεπάγεται διακριτική μεταχείριση σε βάρος των γυναικών.

Τέλος, μολονότι η αναγραφή του πατρικού επωνύμου ως πρώτου θα μπορούσε να εξυπηρετεί τον σκοπό της ασφάλειας δικαίου, ο ίδιος σκοπός θα μπορούσε να εξυπηρετηθεί και με την τοποθέτηση του μητρικού επωνύμου στη θέση αυτή.

Συνεπώς, οι λόγοι που επικαλέστηκε η εναγόμενη κυβέρνηση δεν κρίθηκαν επαρκώς αντικειμενικοί και εύλογοι, προκειμένου να δικαιολογηθεί η διακριτική μεταχείριση που υπέστη η προσφεύγουσα.

Παραβίαση άρθρου 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 8.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε το ποσό των 10.000 ευρώ για αποζημίωση της ηθικής βλάβης που υπέστη η προσφεύγουσα.

► Άρθρο 15 – Παρέκκλιση σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης

Υπόθεση Dumenjoud κατά Γαλλίας (Προσφυγές Νος 34749/16 και 79607/17), η υπόθεση κοινοποιήθηκε στην εναγόμενη κυβέρνηση στις 24 Αυγούστου 2021

κατ' οίκον περιορισμός ακροαριστερών ακτιβιστών – κήρυξη κατάστασης έκτακτης ανάγκης – τρομοκρατικές επιθέσεις

Αμέσως μετά τις θανατηφόρες επιθέσεις στο Παρίσι στις 13 Νοεμβρίου 2015, την ευθύνη των οποίων είχε αναλάβει το αυτοαποκαλούμενο Ισλαμικό Κράτος, κηρύχθηκε με διάταγμα η χώρα σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Στις 21 Νοεμβρίου, τέθηκε σε ισχύ η τροποποιημένη Πράξη Έκτακτης Ανάγκης του 1955, που επέκτεινε και ενίσχυε τις

υπουργικές εξουσίες επιβολής μέτρων κατ' οίκον περιορισμού. Στις 24 Νοεμβρίου, ο Μόνιμος Αντιπρόσωπος της Γαλλίας στο Συμβούλιο της Ευρώπης πληροφόρησε τον Γενικό Γραμματέα για την έκτακτη νομοθεσία που θεσπίστηκε σε συμμόρφωση προς το άρθρο 15 της Σύμβασης.

Στις 25 Νοεμβρίου 2015, ο Υπουργός Εσωτερικών διέταξε τον κατ' οίκον περιορισμό των προσφευγόντων – δύο αδελφών – με ισχύ του περιορισμού έως τις 12 Δεκεμβρίου 2015, υποχρεώνοντάς τους να δίνουν το παρόν στην αστυνομία τρεις φορές την ημέρα και απαγορεύοντάς τους την έξοδο από την οικία τους κατά τη διάρκεια της νύχτας (από τις 8 μ.μ. έως τις 6 π.μ.).

Ο λόγος για τη λήψη της απόφασης αυτής ήταν η επερχόμενη Διάσκεψη των μερών της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για την Κλιματική Αλλαγή (COP21) που θα λάμβανε χώρα στο Παρίσι, από τις 30 Νοεμβρίου έως τις 11 Δεκεμβρίου 2015, και στην οποία θα παρευρίσκονταν πολλοί αρχηγοί κρατών. Ο Υπουργός εξήγησε ότι η έντονη κινητικότητα των δυνάμεων ασφαλείας για την καταπολέμηση του κινδύνου τρομοκρατικού χτυπήματος δεν θα πρέπει να διοχετευτεί αλλού, προκειμένου να μπορέσει να ανταποκριθεί σε ενδεχόμενο κίνδυνο εκδήλωσης διαταραχών δημόσιας τάξης που σχετίζονται με ακραίους διαδηλωτές.

Σε ατομικό επίπεδο, οι προσβαλλόμενες διαταγές κατηγορούσαν τα δύο αδέρφια ότι έλαβαν μέρος στην προετοιμασία ενεργειών που είχαν ως σκοπό τη διατάραξη της εκδήλωσης του COP21 και ότι είχαν ήδη συμμετάσχει σε διάφορες ενέργειες διαμαρτυρίας ως μέλη ενός ριζοσπαστικού ακροαριστέρου κινήματος. Προέκυπτε, κατά συνέπεια, ότι η εκτίμηση της επικινδυνότητας των προσφευγόντων από τις εθνικές υπηρεσίες ασφαλείας ήταν «λευκό χαρτί».

Οι προσφεύγοντες αιτήθηκαν ασφαλιστικά μέτρα, ενώ ο δεύτερος προσφεύγων υπέβαλε και αίτηση ακύρωσης της απόφασης του κατ' οίκον περιορισμού τους, χωρίς όμως επιτυχία.

Ενώπιον του Δικαστηρίου, οι προσφεύγοντες διαμαρτυρήθηκαν ότι το μέτρο που τους στερούσε την ελευθερία επιβλήθηκε χωρίς προηγούμενο δικαστικό έλεγχο. Τουλάχιστον, υποστήριξαν, ότι η απόφαση του κατ' οίκον περιορισμού τους στερούνταν προβλεψιμότητας – καθώς ο νόμος αναφέρεται σε οποιονδήποτε για τον οποίο υπάρχουν «σοβαροί λόγοι ώστε να θεωρείται» ότι η συμπεριφορά του αποτελεί απειλή για τη δημόσια ασφάλεια και τάξη – και ότι το μέτρο δεν ήταν ανάλογο προς τον επιδιωκόμενο σκοπό.

Κατήγγειλαν επίσης ότι η διαδικασία ήταν άδικη, εξαιτίας της βαρύτητας που δόθηκε στα «λευκά χαρτιά» των υπηρεσιών ασφαλείας. Κατά την άποψή τους, τα έγγραφα αυτά στερούνταν απτών αποδείξεων, ώστε η δυνατότητα προσβολής τους ενώπιον δικαστηρίου να καθίσταται μάταιη.

Αμφισβήτησαν εάν θα μπορούσε να γίνει εγκύτως επίκληση του άρθρου 15 της Σύμβασης στην περίπτωση τους, καθώς οι καταγγελίες εναντίον τους δεν εμπίπτουν στο πλαίσιο της συγκεκριμένης απειλής (τρομοκρατία τζιχαντιστών) που οδήγησε στην κήρυξη της χώρας σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης.

Οι υποθέσεις κοινοποιήθηκαν στην εναγόμενη κυβέρνηση και θα εξεταστούν υπό το πρίσμα των άρθρων 5 και 6 της Σύμβασης καθώς και του άρθρου 2 του Τετάρτου Πρωτοκόλλου, με ερώτημα σχετικά με την επίδραση του άρθρου 15 της Σύμβασης.

► Άρθρο 35 – Προϋποθέσεις παραδεκτού

Υπόθεση Zambrano κατά Γαλλίας (Προσφυγή Νο 41994/21), απόφαση της 7ης Οκτωβρίου 2021

Κάλεσμα «παράλυσης» του Δικαστηρίου – υψηλός αριθμός προσφυγών – αυτοματοποιημένη φόρμα προσφυγής

Η προσφυγή εξετάστηκε υπό το πρίσμα της προσβολής του άρθρου 3 εξαιτίας της έλλειψης επιβολής υποχρεωτικού εμβολιασμού σε άτομα που δεν υπόκεινται σε υποχρεωτικό εμβολιασμό λόγω της εισαγωγής του πιστοποιητικού COVID.

Απαράδεκτη.

Εξετάστηκε εάν πληρούνται οι προϋποθέσεις του άρθρου 34 της Σύμβασης και εάν ο προσφεύγων είναι θύμα παραβίασης. Το Δικαστήριο έκρινε ότι στην προσφυγή υπάρχει μια γενικόλογη καταγγελία για το σύστημα του πιστοποιητικού COVID και για άλλα μέτρα που λήφθηκαν για την αντιμετώπιση της κρίσης του COVID-19, χωρίς να διευκρινίζεται ποια είναι η επίπτωση στην προσωπική κατάσταση του προσφεύγοντα.

Απαράδεκτη.

Στη συνέχεια, για το παραδεκτό της προσφυγής εξετάστηκε εάν εξαντλήθηκαν τα εσωτερικά ένδικα μέσα και διαπιστώθηκε ότι δεν ασκήθηκε ένδικο μέσο προσβολής του συστήματος του πιστοποιητικού COVID και των άλλων μέτρων αντιμετώπισης της κρίσης του COVID-19.

Απαράδεκτη.

Ο προσφεύγων διαμαρτυρήθηκε για τους Νόμους 2021-689 και 2021-1040 για την αντιμετώπιση της κρίσης στη δημόσια υγεία εξαιτίας της πανδημίας του COVID-19. Ο Νόμος 2021-689 εισήγαγε ένα μεταβατικό καθεστώς για την άρση της κατάστασης έκτακτης ανάγκης στη δημόσια υγεία, που ίσχυε μέχρι τις 30 Σεπτεμβρίου 2021 και εξουσιοδοτούσε τον Πρωθυπουργό, μεταξύ άλλων, να θέτει περιορισμούς στα ταξίδια και στη χρήση των μέσων μαζικής μεταφοράς και να επιβάλλει μέτρα προστασίας στα καταστήματα. Επίσης, προέβλεπε τη χρήση ενός «πιστοποιητικού υγείας», με ισχύ μέχρι τις 30 Σεπτεμβρίου 2021, για

όσους ταξίδευαν προς και από τη Γαλλία και για πρόσβαση σε δημόσιες συναθροίσεις. Ο Νόμος 2021-1040 επέκτεινε το καθεστώς της έκτακτης ανάγκης της δημόσιας υγείας μέχρι τις 15 Νοεμβρίου 2021 και επίσης διέυρνε τις περιπτώσεις χρήσης του πιστοποιητικού υγείας και σε άλλες δραστηριότητες της καθημερινότητας τουλάχιστον μέχρι τις 15 Νοεμβρίου 2021. Πλέον, πιστοποιητικό υγείας απαιτείται στα μπαρ και στα εστιατόρια, συμπεριλαμβανομένων και των μπαλκονιών (με εξαίρεση τα εστιατόρια σε εργασιακούς χώρους), στα εμπορικά καταστήματα και εμπορικά κέντρα (μετά από απόφαση του δημάρχου του σχετικού διαμερίσματος εφόσον θεωρεί ότι υπάρχει κίνδυνος μετάδοσης), στους χώρους σεμιναρίων, στα τρένα, πούλμαν και αεροπλάνα, στα νοσοκομεία, στα κέντρα για ηλικιωμένους και στα γηροκομεία, όπου θα πρέπει να επιδεικνύεται από το προσωπικό, τους επισκέπτες και τους ασθενείς με προγραμματισμένα ραντεβού (με εξαίρεση τα έκτακτα ιατρικά περιστατικά). Η χρήση του πιστοποιητικού υγείας είναι υποχρεωτική για τους ενήλικους που παίρνουν μέρος σε δραστηριότητες στις εγκαταστάσεις αυτές καθώς και για το προσωπικό που εργάζεται σε αυτές, μέχρι τις 30 Αυγούστου 2021. Σε όσους δεν επιδείκνυαν το πιστοποιητικό υγείας ή έκαναν δόλια χρήση αυτού καθώς και στους ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων αλλά και στο προσωπικό που ήταν υπεύθυνο να ελέγχει τα πιστοποιητικά και που δεν συμμορφωνόταν, προβλεπόταν η επιβολή προστίμων. Ο Νόμος 2021-1040 προέβλεπε υποχρέωση εμβολιασμού, εκτός των περιπτώσεων όπου υφίσταται αναγνωρισμένη ιατρική αντένδειξη, για τα άτομα που εργάζονται στον χώρο υγείας και στους τομείς κοινωνικής φροντίδας. Τέθηκε προθεσμία μέχρι τις 15 Σεπτεμβρίου 2021, η οποία επεκτάθηκε μέχρι τις 15 Οκτωβρίου 2021, σε όσους είχαν ήδη λάβει την πρώτη δόση του εμβολίου.

Ο προσφεύγων επικαλέστηκε παραβίαση των άρθρων 3, 8 και 14 της Σύμβασης και του άρθρου 1 του Δωδέκατου Πρωτοκόλλου. Κατά την άποψή του, οι νόμοι που προέβλεπαν τη χρήση πιστοποιητικού υγείας ισοδυναμούσαν με διακριτική παρέμβαση στο δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής και είχαν ως πρωταρχικό σκοπό να εξαναγκάσουν τα άτομα να συναινέσουν στον εμβολιασμό.

Ο προσφεύγων δεν προσέφυγε στα διοικητικά δικαστήρια κατά των διαταγμάτων που εκδόθηκαν κατ'εκτέλεση των επίμαχων νόμων. Ομολογουμένως, ισχυρίστηκε ότι, στο μέτρο που οι επίμαχοι νόμοι κρίθηκαν συνταγματικοί από το Συνταγματικό Συμβούλιο, δεν είχε στη διάθεσή του αποτελεσματικό ένδικο μέσο που θα έπρεπε να κάνει χρήση πριν προσφύγει στο Δικαστήριο.

Σύμφωνα με τη γαλλική νομοθεσία, όμως, μια αίτηση δικαστικού ελέγχου, όπου είναι δυνατόν να αναπτυχθούν επιχειρήματα περί παραβίασης της Σύμβασης προκειμένου να καταργηθεί ένα κείμενο, είναι ένα ένδικο μέσο που έπρεπε να χρησιμοποιηθεί. Προκειμένου να ικανοποιηθεί

πλήρως η προϋπόθεση εξάντλησης των εσωτερικών ενδίκων μέσων, ήταν απαραίτητο να γίνει προσφυγή στα αρμόδια εθνικά δικαστήρια ώστε να ακυρωθούν οι σχετικές αποφάσεις. Η προϋπόθεση αυτή ίσχυε ανεξαρτήτως εάν εξέδωσε απόφαση το Συνταγματικό Συμβούλιο, το οποίο όμως δεν εξετάζει τις υποθέσεις υπό το πρίσμα των διατάξεων της Σύμβασης. Ο έλεγχος από τα τακτικά δικαστήρια της συμμόρφωσης ενός ατομικού μέτρου με τη Σύμβαση διαφέρει από τον έλεγχο από το Συνταγματικό Συμβούλιο της συμμόρφωσης ενός νόμου προς το Σύνταγμα. Ένα μέτρο που υιοθετήθηκε σύμφωνα με έναν νόμο, η συμμόρφωση του οποίου προς τις συνταγματικές διατάξεις που προστατεύουν θεμελιώδη δικαιώματα είχε διαπιστωθεί, θα μπορούσε να κριθεί μη συμμορφούμενο προς τα ίδια δικαιώματα όπως αυτά προστατεύονται από τη Σύμβαση, ως δυσανάλογο προς τις ιδιαίτερες συνθήκες μιας υπόθεσης. Επίσης, ένας προσφεύγων που υποβάλει αίτημα δικαστικού ελέγχου από το Conseil d'État ενός εκτελεστικού διατάγματος ή μιας απόφασης που απορρίπτει αίτημα ανάκλησης ενός τέτοιου διατάγματος δικαιούται να επιχειρηματολογήσει, ώστε να τεθεί στο περιθώριο, ότι ο εν λόγω νόμος δεν συμμορφώνεται προς τη Σύμβαση. Προβλεπόταν λοιπόν από την εθνική νομοθεσία ένα αποτελεσματικό ένδικο μέσο, η χρήση του οποίου θα επέτρεπε στον προσφεύγοντα να αμφισβητήσει τη συμμόρφωση του Νόμου της 5ης Αυγούστου 2021 προς τα άρθρα της Σύμβασης, για τα οποία υποβλήθηκε καταγγελία ενώπιον του Δικαστηρίου ότι παραβιάστηκαν [βλ. υπόθεση *Graner κατά Γαλλίας* (Προσφυγή No 84536/17), απόφαση της 5ης Μαΐου 2020, και υπόθεση *Charron και Merle-Montet κατά Γαλλίας* (Προσφυγή No 22612/15), απόφαση της 16ης Ιανουαρίου 2018]. Σε κάθε περίπτωση, η προσφυγή είναι απαράδεκτη λόγω μη εξάντλησης των εσωτερικών ενδίκων μέσων.

Ο κ. Zambrano επέλεξε να αντιτεθεί στην εισαγωγή του πιστοποιητικού υγείας στη Γαλλία με το να καλεί τους επισκέπτες του διαδικτυακού τόπου "norpass.fr" να συμμετάσχουν στη συλλογική προσφυγή στο Δικαστήριο και να υποβάλουν μαζικές προσφυγές μέσω μιας αυτοματοποιημένης και τυποποιημένης αίτησης. Περίπου 18.000 προσφυγές εστάλησαν στο Δικαστήριο. Με σαφείς όρους, ο προσδοκώμενος σκοπός δεν ήταν να κερδηθούν οι υποθέσεις αλλά, αντιθέτως, να προκληθεί «συμφόρηση, υπερβολικός φόρτος εργασίας και εκκρεμότητες» στο Δικαστήριο, «να παραλύσουν οι εργασίες του», «να δημιουργηθεί μια σχέση εξουσίας» ώστε να υπάρξει «διπραγμάτευση» με το Δικαστήριο υπό την απειλή της παράλυσης των εργασιών του και «να εκτροχιαστεί το σύστημα» του οποίου το Δικαστήριο «αποτελούσε κρίκο της αλυσίδας».

Το Δικαστήριο έχει εκδώσει πλούσια νομολογία σχετικά με τα διαφορετικά δομικά ή συστημικά προβλήματα που ανακύπτουν στα συμβαλλόμενα κράτη για περίπου δύο

δεκαετίες. Ωστόσο, επιδιώκει να διασφαλίζει τη μακρόχρονη αποτελεσματικότητα του συστήματος προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που προβλέπεται από τη Σύμβαση, ενώ διατηρεί το δικαίωμα ατομικής προσφυγής, τον ακρογωνιαίο λίθο του συστήματος αυτού και της πρόσβασης στη δικαιοσύνη. Είναι προφανές ότι μια αύξηση προσφυγών, όπως αυτών που ασκήθηκαν προκειμένου να εξυπηρετηθεί ο στόχος του προσφεύγοντα, θα μπορούσε να επηρεάσει την ικανότητα του Δικαστηρίου να εκπληρώνει την εκ του άρθρου 19 αποστολή του αναφορικά με άλλες προσφυγές που κατατίθενται από άλλους προσφεύγοντες και οι οποίες πληρούν τα κριτήρια, και καταρχήν τις προϋποθέσεις παραδεκτού, ώστε να παραπεμφθούν σε δικαστικούς σχηματισμούς. Η προστασία του συστήματος της Σύμβασης ήταν επίσης μια ανησυχία που αντικατοπτριζόταν στο άρθρο 17 της Σύμβασης. Έχοντας ιδιαίτερως υπόψη τους ανοικτά επιδιωκόμενους σκοπούς του προσφεύγοντα, ήταν εμφανές ότι η προσέγγισή του ήταν προδήλως αντίθετη προς τους σκοπούς που επιδιώκει η άσκηση της ατομικής προσφυγής. Επεδίωκε σκοπίμως να υπονομεύσει το σύστημα προστασίας της Σύμβασης και τη λειτουργία του Δικαστηρίου, ως μέρος αυτού που περιέγραφε ως μια «νομική στρατηγική» η οποία, στην πραγματικότητα, ήταν αντίθετη προς το πνεύμα της Σύμβασης και τους σκοπούς της.

Το Δικαστήριο εξέτασε εάν ο προσφεύγων ήταν θύμα παραβίασης.

Καταρχάς, ο προσφεύγων κατήγγειλε αορίστως την ακαταλληλότητα και την ανεπάρκεια των μέτρων που έλαβε το γαλλικό κράτος προκειμένου να αντιμετωπίσει τη διασπορά του COVID-19. Δεν παρείχε λεπτομερείς πληροφορίες για την προσωπική του κατάσταση και δεν επεξηγούσε πώς οι καταγγελλόμενες παραβιάσεις των εθνικών αρχών ήταν σε θέση να τον επηρεάσουν άμεσα ή να τον στοχοποιήσουν λόγω των όποιων προσωπικών χαρακτηριστικών του.

Αναφορικά με την καταγγελλόμενη παραβίαση του άρθρου 3, δεν απέδειξε ότι του ασκήθηκε κάποιος εξαναγκασμός ως ένα άτομο που δεν επιθυμούσε να εμβολιαστεί, ώστε ενδεχομένως να εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της διάταξης αυτής. Οι καταγγελλόμενοι νόμοι δεν επέβαλαν γενική υποχρέωση εμβολιασμού. Επιπλέον, δεν απέδειξε ότι ασκούσε κάποιο από τα ειδικά επαγγέλματα που, σύμφωνα με τον Νόμο 2021-1040, υπόκεινται σε υποχρεωτικό εμβολιασμό [βλ. σχετικώς την υπόθεση *Thevenon κατά Γαλλίας* (Προσφυγή Νο 46061/21), η οποία έχει κοινοποιηθεί στην εναγόμενη κυβέρνηση]. Ο ανωτέρω νόμος δεν προέβλεπε υποχρέωση εμβολιασμού για άτομα που επιθυμούσαν να ταξιδέψουν ή να έχουν πρόσβαση σε συγκεκριμένες εγκαταστάσεις, χώρους, υπηρεσίες ή εκδηλώσεις. Αντιθέτως, προέβλεπε τη δυνατότητα επίδειξης είτε αρνητικού αποτελέσματος PCR τεστ είτε πιστοποιητικού πλήρους εμβολιασμού είτε πιστοποιητικού νόσησης.

Τέλος, προβλεπόταν η δυνατότητα προσκόμισης εγγράφου που να αποδεικνύει περίπτωση ιατρικής αντένδειξης στον εμβολιασμό.

Ωστόσο, το Δικαστήριο δεν έκρινε απαραίτητο να αποφανθεί εάν ο προσφεύγων αποτελούσε θύμα παραβίασης. Το Πρωτόκολλο υπ' αριθμ. 12 της Σύμβασης, του οποίου ο προσφεύγων επικαλούνταν παραβίαση, δεν έχει επικυρωθεί από τη Γαλλία.

Η προσφυγή κηρύχθηκε από το Δικαστήριο ως απαράδεκτη λόγω μη εξάντλησης των εσωτερικών ενδίκων μέσων και ως προφανώς καταχρηστική.

Τα συμπεράσματα του Δικαστηρίου αναφορικά με το παραδεκτό της παρούσας προσφυγής είναι πιθανόν να έχουν εφαρμογή στις εκατοντάδες άλλες τυποποιημένες προσφυγές. Ο απρόσωπος χαρακτήρας ήταν εμφανής στις προσφυγές αυτές, οι οποίες δεν περιείχαν προσωπικά στοιχεία αλλά στην πραγματικότητα αποτελούσαν ένα πανομοιότυπο έγγραφο που είχε συμπληρωθεί αυτομάτως. Επιπλέον, αυτές οι εκατοντάδες προσφυγές δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις που έθετε ο Κανόνας 47 παρ. 1 του Κανονισμού του Δικαστηρίου. Στο πλαίσιο αυτό, ο προσφεύγων, ο οποίος ήταν αυτομάτως εξουσιοδοτημένος εκπρόσωπος σε όλες αυτές τις τυποποιημένες προσφυγές, κλήθηκε μέσω μιας επιστολής και ενός ηλεκτρονικού μηνύματος, στις 17 Αυγούστου 2021 και σύμφωνα με τον Κανόνα 47 παρ. 5.2, να συμπληρώσει τους φακέλους. Προειδοποιήθηκε επίσης ότι, σε περίπτωση που αυτό δεν γινόταν, οι προσφυγές αυτές δεν θα εξετάζονταν. Η αλληλογραφία που απέστειλε η Γραμματεία παρέμεινε χωρίς απάντηση.

► Άρθρο 1 Πρώτου Πρωτοκόλλου – Προστασία της ιδιοκτησίας

Υπόθεση *Pintar* και λοιποί κατά Σλοβενίας (Προσφυγές Νος 49969/14, 20530/16, 4713/17, 13244/18 και 16311/18), απόφαση της 14ης Σεπτεμβρίου 2021

■ ακύρωση τραπεζικών μετοχών και ομολόγων – αποζημίωση – έκτακτα μέτρα κρατικής τράπεζας

Οι προσφεύγοντες ήταν κάτοχοι μετοχών και ομολόγων μειωμένης εξασφάλισης τριών σλοβενικών τραπεζών που είχαν αιτηθεί κρατικής ενίσχυσης. Το 2013 και το 2014, η Τράπεζα της Σλοβενίας υιοθέτησε έκτακτα μέτρα που αφορούσαν και τις εν λόγω τρεις τράπεζες, τα οποία οδήγησαν στον μηδενισμό του μετοχικού τους κεφαλαίου. Οι αποφάσεις ελήφθησαν σύμφωνα με την κείμενη εθνική νομοθεσία, ύστερα από μια Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Οι αποφάσεις αυτές έκαναν αναφορά σε μία Σύσταση του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και σε μια επανεξέταση της ποιότητας των περιουσιακών στοιχείων καθώς και στα αποτελέσματα των τραπεζικών τεστ

αντοχής που διενεργήθηκαν υπό την αιγίδα μιας συντονιστικής επιτροπής στην οποία συμμετείχαν η Επιτροπή (Κομισιόν), η Ευρωπαϊκή Αρχή Τραπεζών και η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα. Οι πρώην μέτοχοι δεν είχαν πρόσβαση σε διάφορα έγγραφα στα οποία βασιζόνταν οι αποφάσεις. Οι προσφεύγοντες άσκησαν σε εθνικό επίπεδο διάφορα, ανεπιτυχή και εκκρεμή, ένδικα μέσα.

Το 2016, το Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε ότι ορισμένες σχετικές διατάξεις του εσωτερικού δικαίου δεν συνάδουν με το σλοβενικό Σύνταγμα, μεταξύ άλλων σε σχέση με την έλλειψη διαθεσιμότητας νομικής οδού για τους πρώην μετόχους. Συνεπώς, υιοθετήθηκε η Πράξη για τη Διαδικασία Δικαστικής Προστασίας για τους Πρώην Κατόχους Επιλέξιμων Υποχρεώσεων Τραπεζών («Πράξη περί Διορθωτικών Μέτρων του 2020»). Η εφαρμογή της αναβλήθηκε από το Συνταγματικό Δικαστήριο εκκρεμούσης της έρευνας της συνταγματικότητάς της.

Οι μετοχές θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως «ιδιοκτησία» κατά την έννοια του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, ακόμη και εάν θεωρηθεί έγκυρη η άποψη της κυβέρνησης ότι δεν είχαν οικονομική αξία. Αναφορικά με τα ομόλογα, οι κάτοχοι είχαν καταρχήν μια «εύλογη προσδοκία» να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις τους σύμφωνα με τις συμβατικές ρήτρες [βλ. *mutatis mutandis* την υπόθεση *Μαμάτας και λοιποί κατά Ελλάδας* (Προσφυγές Νος 63066/14, 64297/14 και 66106/14), απόφαση της 21ης Ιουλίου 2016]. Η κυβέρνηση υποστήριξε ότι, εξαιτίας της οικονομικής τους κατάστασης, οι τράπεζες δεν θα ήταν σε θέση να τιμήσουν τις υποχρεώσεις τους προς τους ομολογιούχους σε οποιονδήποτε βαθμό. Όμως, ελλείψει οποιασδήποτε εθνικής δικαστικής απόφασης επί του θέματος αυτού και λαμβάνοντας υπόψη τις περιορισμένες πληροφορίες που είχε στη διάθεσή του, το Δικαστήριο δεν ήταν σε θέση να συμπεράνει ότι τα εν λόγω ομόλογα δεν είχαν οικονομική αξία. Συνεπώς, το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου είχε εφαρμογή στην παρούσα υπόθεση και η ακύρωση των μετοχών και τον ομολόγων των προσφευγόντων ισοδυναμούσε με μια παρέμβαση στο προστατευόμενο από τη διάταξη αυτή δικαίωμά τους.

Οι επίμαχες αποφάσεις της Τράπεζας της Σλοβενίας ελήφθησαν προφανώς με σκοπό τον έλεγχο του τραπεζικού τομέα στη χώρα. Παρόλο που ενδεχομένως να ενέχουν μια στέρηση της περιουσίας, στις παρούσες συνθήκες η στέρηση αποτελούσε συστατικό στοιχείο ενός σχεδίου για τον έλεγχο του τραπεζικού τομέα. Το επίμαχο μέτρο, συνεπώς, συνιστούσε έλεγχο της διάθεσης της περιουσίας, κατά την έννοια της δεύτερης παραγράφου του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου. Το Δικαστήριο το αξιολόγησε υπό το πρίσμα της γενικής αρχής της ελεύθερης απόλαυσης της περιουσίας, με την οποία συνδεόταν. Οι αποφάσεις της Τράπεζας της Σλοβενίας βασιζόνταν στην εθνική νομοθεσία, η οποία κρίθηκε από το Συνταγματικό Δικαστήριο ως συμβατή προς το Σύνταγμα και

ότι πληρούσαν τις ποιοτικές προϋποθέσεις της προσβασιμότητας και της προβλεψιμότητας. Όμως, το κριτήριο νομιμότητας προϋποθέτει επιπλέον ότι η εθνική νομοθεσία οφείλει να παρέχει νομική προστασία από αυθαίρετες παρεμβάσεις των δημόσιων αρχών στα δικαιώματα που προβλέπει η Σύμβαση. Το Δικαστήριο έπρεπε να αποφασίσει, λαμβάνοντας μια συνολική εικόνα των ισχυουσών διαδικασιών, εάν η παρέμβαση συνοδευόταν από διαδικαστικές εγγυήσεις που προσέφεραν μια εύλογη δυνατότητα στους προσφεύγοντες να παρουσιάσουν την υπόθεσή τους ενώπιον των αρμόδιων αρχών, με σκοπό να αμφισβητήσουν αποτελεσματικά τα επίμαχα μέτρα.

Το Συνταγματικό Δικαστήριο είχε εξετάσει τις νομικές διατάξεις πάνω στις οποίες βασίστηκαν τα έκτακτα μέτρα, αλλά δεν αξιολόγησε εάν η επιβολή των επίμαχων μέτρων ήταν όντως δικαιολογημένη κατά το σχετικό χρονικό διάστημα αναφορικά με κάθε μία από τις εν λόγω τράπεζες. Σύμφωνα με την κυβέρνηση, ο μοναδικός τρόπος για τους προσφεύγοντες προκειμένου να προσβάλουν τις αποφάσεις, που αποτελούσαν παρέμβαση στην περιουσία τους, ήταν να ασκήσουν αγωγή αποζημίωσης κατά της Τράπεζας της Σλοβενίας σύμφωνα με το άρθρο 350α της Τραπεζικής Πράξης. Όμως, όπως έκρινε το Συνταγματικό Δικαστήριο, οι πρώην μέτοχοι δεν ήταν σε θέση να αμφισβητήσουν αποτελεσματικά τους λόγους πάνω στους οποίους βασίστηκαν οι αποφάσεις της Τράπεζας της Σλοβενίας, καθώς δεν είχαν πρόσβαση σε κρίσιμες πληροφορίες, όπως οι εκθέσεις ποιότητας των περιουσιακών στοιχείων και τα τεστ αντοχής. Το Συνταγματικό Δικαστήριο διαπίστωσε επίσης αρκετές περαιτέρω ελλείψεις στις διαδικασίες που προέβλεπε ο τότε εφαρμοζόμενος νόμος και κατέληξε ότι δεν παρασχέθηκε στους προσφεύγοντες επαρκής προστασία. Αποφάνθηκε ότι ειδική νομοθεσία θα έπρεπε να θεσπιστεί ώστε να προσφέρεται ένα αποτελεσματικό ένδικο μέσο. Δεν υπήρχε λόγος για το Δικαστήριο να παρεκκλίνει από τα ευρήματα του Συνταγματικού Δικαστηρίου που αποφάνθηκε ότι η νομοθεσία, χωρίς περαιτέρω κατάλληλη ρύθμιση της διαδικασίας, δεν προσέφερε στους προσφεύγοντες το κατάλληλο ένδικο μέσο ώστε να αμφισβητήσουν τα επίμαχα μέτρα. Επίσης, παρόλο που το Συνταγματικό Δικαστήριο όρισε για τον νομοθέτη προθεσμία έξι μηνών ώστε να υιοθετήσει την κατάλληλη νομοθεσία, ο νόμος που συμμορφωνόταν προς την απόφαση αυτή – η Πράξη περί Διορθωτικών Μέτρων του 2020 – υιοθετήθηκε τελικά τρία χρόνια αργότερα. Η Πράξη, μολονότι εισέφερε μια σημαντική πρόοδο, δεν είχε μέχρι στιγμής ουσιαστικές συνέπειες για τους πρώην μετόχους, συμπεριλαμβανομένων και των προσφευγόντων. Αυτό προέκυψε επειδή, πέρα από την αίτηση ακύρωσης που κατέθεσε η Τράπεζα της Σλοβενίας, το Συνταγματικό Δικαστήριο ανέστειλε την εφαρμογή της Πράξης τον Μάρτιο του 2020.

Το Δικαστήριο είχε επίγνωση του γεγονότος ότι η παρο-

χή ενός αποτελεσματικού ενδίκου μέσου στην παρούσα υπόθεση συνδέεται με περίπλοκα ζητήματα συμμόρφωσης προς διάφορες αρχές του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ότι το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) είχε εκδώσει προδικαστική απόφαση επί σχετικού ερωτήματος που τέθηκε κατά τις διαδικασίες που οδήγησαν στην απόφαση του 2016 του Συνταγματικού Δικαστηρίου καθώς και ότι του ζητήθηκε να κάνει το ίδιο κατά τις διαδικασίες αναφορικά με τον έλεγχο συνταγματικότητας της Πράξης περί Διορθωτικών Μέτρων του 2020. Όμως, το εναγόμενο κράτος παρέμενε υπεύθυνο για τη διασφάλιση των προστατευόμενων από το άρθρο 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου δικαιωμάτων των πρώην μετόχων. Η υποχρέωση αυτή, συμπεριλαμβανομένου και του διαδικαστικού σκέλους της, ενεργοποιήθηκε όταν προβλέφθηκαν τα έκτακτα μέτρα της τράπεζας, ωστόσο τα μέτρα αυτά δεν συνοδεύτηκαν από επαρκείς εγγυήσεις κατά της αυθαιρεσίας. Οι πρώην μέτοχοι, που έχασαν τις μετοχές τους το 2013 ή το 2014, δεν είχαν στη διάθεσή τους μέχρι στιγμής ένα ουσιαστικό ένδικο βοήθημα ώστε να προσβάλουν τα μέτρα αυτά και να αιτηθούν αποζημίωσης, πολλώ δε μάλλον να πετύχουν τελική επιδίκαση των απαιτήσεών τους.

Έχοντας υπόψη τις ανωτέρω διαπιστώσεις, δέον είναι να αναφερθεί ότι δεν θα μπορούσε να προσαφθεί σε τέσσερις από τους προσφεύγοντες ότι δεν άσκησαν το ένδικο μέσο επιδίκασης αποζημίωσης – μια δυνατότητα που παρέμενε ανοιχτή γι' αυτούς δεδομένης της απόφασης του Συνταγματικού Δικαστηρίου του 2016 και των διατάξεων της Πράξης περί Διορθωτικών Μέτρων του 2020. Πράγματι, η πρόσβαση σε ένα τέτοιο βοήθημα είναι μέχρι σήμερα μάλλον θεωρητική.

Το Δικαστήριο έκρινε ότι ούτε το αποκαταστατικό ένδικο μέσο ούτε κάποιο από τα άλλα ένδικα μέσα που ασκήθηκαν από κάποιους από τους προσφεύγοντες παρείχαν μια εύλογη δυνατότητα να προσβάλουν τις επίμαχες αποφάσεις της Τράπεζας της Σλοβενίας και/ή να αιτηθούν αποζημίωσης. Μετά από αυτήν τη διαπίστωση, το Δικαστήριο δεν ήταν σε θέση να εξετάσει συγκεκριμένα στοιχεία του ενδίκου μέσου που προέβλεπε η Πράξη περί Διορθωτι-

κών Μέτρων του 2020, ακόμη περισσότερο επειδή ο έλεγχος αυτής της Πράξης εκκρεμεί επί του παρόντος ενώπιον του Συνταγματικού Δικαστηρίου.

Η παρέμβαση στην περιουσία των προσφευγόντων δεν συνοδεύτηκε από επαρκείς διαδικαστικές εγγυήσεις κατά της αυθαιρεσίας και, συνεπώς, δεν ήταν νόμιμη κατά την έννοια του άρθρου 1 του Πρώτου Πρωτοκόλλου. Συνεπώς, δεν ήταν για το Δικαστήριο ούτε απαραίτητο ούτε δυνατό, εξαιτίας της έλλειψης σχετικών πληροφοριών, να εξακριβώσει εάν πληρώθηκαν οι άλλες προϋποθέσεις της διάταξης αυτής. Το Δικαστήριο, ως εκ τούτου, δεν εξέφρασε άποψη για το κατά πόσον τα έκτακτα μέτρα, εξαιτίας των οποίων ακυρώθηκαν οι μετοχές και τα ομόλογα των προσφευγόντων, ήταν προς το γενικό συμφέρον και, εάν ναι, κατά πόσον επιτεύχθηκε μια δίκαιη ισορροπία μεταξύ της απαίτησης του γενικού ενδιαφέροντος της κοινωνίας και της προστασίας του δικαιώματος των προσφευγόντων να απολαύσουν ειρηνικά την περιουσία τους [βλ. *mutatis mutandis* την υπόθεση *Project-Traded.o.o κατά Κροατίας* (Προσφυγή Νο 1920/14), απόφαση της 19ης Νοεμβρίου 2020].

Παραβίαση άρθρου 1 Πρώτου Πρωτοκόλλου.

Άρθρο 46: η παραβίαση επηρέαζε χιλιάδες πρώην κατόχους ακυρωθέντων μετοχών και ομολόγων. Συνεπώς, ήταν σημαντικό να έχουν πρόσβαση σε ένα ένδικο μέσο που θα τους επιτρέψει να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά την παρέμβαση στο δικαίωμα απόλαυσης της περιουσίας τους. Τέτοια πρόσβαση θα πρέπει να είναι ουσιαστική αμέσως μόλις καταστεί δυνατόν. Έχοντας υπόψη τον χρόνο που παρήλθε από την υιοθέτηση των επίμαχων μέτρων, ήταν ιδιαίτερος σημαντικός να γίνουν οι απαραίτητες διευθετήσεις προκειμένου να διασφαλιστεί ότι, μόλις εκκινήσουν ή επανεκκινήσουν οι διαδικασίες, θα διεξαχθούν χωρίς περαιτέρω περιττές καθυστερήσεις.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε σε κάθε προσφεύγοντα ποσά που κυμαίνονταν από 1.000 έως 3.000 ευρώ για αποζημίωση της ηθικής τους βλάβης.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΕΔΔΑ

► Δικαίωμα στη λήθη

Αστική ευθύνη λόγω άρνησης από-ευρετηρίασης υλικού στο διαδίκτυο

άρθρο 10 ΕΣΔΑ – ελευθερία της έκφρασης – αστική κύρωση εκδότη για μακροχρόνια άρνηση από-ευρετηρίασης άρθρου σχετικά με ποινική υπόθεση κατά ιδιωτών, εύκολα προσβάσιμη πληκτρολογώντας τα ονόματα των τελευταίων στη μηχανή αναζήτησης στο διαδίκτυο – υποχρέωση από-ευρετηρίασης υλικού που ισχύει όχι μόνο για τους παρόχους μηχανών αναζήτησης στο διαδίκτυο αλλά και για τους διαχειριστές αρχείων εφημερίδων ή δημοσιογραφικών αρχείων που είναι προσβάσιμα μέσω του διαδικτύου – πληροφορίες για ευαίσθητα δεδομένα εύκολα προσβάσιμα στο διαδίκτυο για οκτώ μήνες μετά από επίσημο αίτημα αφαίρεσής τους από τα ενδιαφερόμενα πρόσωπα – μη υπερβολική κύρωση – δεν απαιτείται οριστική διαγραφή του άρθρου από το διαδίκτυο ή ανωνυμοποίησή του

ΕΔΔΑ, Προσφυγή Νο 77419/16, Υπόθεση Biancardi κατά Ιταλίας, απόφαση της 25ης Νοεμβρίου 2021 του Πρώτου Τμήματος

Πρόκειται για την πρώτη υπόθεση κατά την οποία το Δικαστήριο εξέτασε εάν η αστική ευθύνη ενός δημοσιογράφου για την από-ευρετηρίαση των πληροφοριών που δημοσιεύτηκαν στο διαδίκτυο ήταν συμβατή με το άρθρο 10 της Σύμβασης. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ.

Ο προσφεύγων, πολίτης Ιταλίας, ήταν αρχισυντάκτης διαδικτυακής εφημερίδας. Τον Μάρτιο του 2008, δημοσίευσε ένα άρθρο σχετικά με έναν διαπληκτισμό σε ένα εστιατόριο, ο οποίος οδήγησε σε τραυματισμό από μαχαίρι. Το άρθρο με τίτλο «Διαπληκτισμός στο εστιατόριο – ο επικεφαλής της αστυνομικής αρχής κλείνει τα εστιατόρια W και Z» ανέφερε τα ονόματα των εμπλεκόμενων, τα δύο αδέρφια και τους γιους τους που ήταν ιδιοκτήτες του εστιατορίου, την αιτία του διαπληκτισμού που πιθανότητα σχετιζόταν με οικονομική διαφορά για την ιδιοκτησία ενός κτηρίου και έδινε λεπτομέρειες για τον κατ' οίκον περιορισμό και την κράτηση. Τον Σεπτέμβριο του 2010, ένας από τους αδερφούς και η διοίκηση του εστιατορίου W απέστειλαν επίσημη ειδοποίηση στον προσφεύγοντα ζητώντας να αφαιρεθεί το άρθρο από το διαδίκτυο, χωρίς αποτέλεσμα. Ως εκ τούτου, ο παραπάνω αδερφός και η διοίκηση του εστιατορίου άσκησαν προσφυγή στα εθνικά δικαστήρια.

Τον Ιανουάριο του 2013, το περιφερειακό δικαστήριο έκρινε ότι δεν χρειαζόταν να εξεταστεί το αίτημα για την αφαίρεση του άρθρου από το διαδίκτυο, καθώς ο προσφεύγων είχε στο μεταξύ από-ευρετηριάσει το άρθρο. Διαπίστωσε, ωστόσο, ότι η εύκολη πρόσβαση μέσω του διαδικτύου σε πληροφορίες σχετικά με την

ποινική διαδικασία από τον Μάρτιο του 2008 έως τον Μάιο του 2011, όταν ο προσφεύγων από-ευρετηρίασε το άρθρο, είχε παραβιάσει το δικαίωμα των εναγόντων στον σεβασμό της φήμης τους. Σημείωσε ειδικότερα ότι η αποτυχία του προσφεύγοντος να αφαιρέσει τις ετικέτες στο άρθρο σήμαινε ότι ο καθένας μπορούσε να έχει πρόσβαση στα ευαίσθητα δεδομένα της διαδικασίας εισάγοντας απλώς τα ονόματα των εναγόντων στη μηχανή αναζήτησης. Το Ανώτατο Δικαστήριο επικύρωσε την πρωτόδικη απόφαση τον Ιούνιο του 2016.

Η αίτηση κατατέθηκε στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής, «το Δικαστήριο») στις 7 Δεκεμβρίου 2016. Ο προσφεύγων ισχυρίστηκε ότι υπήρξε παραβίαση του δικαιώματός του να μεταδίδει πληροφορίες βάσει του άρθρου 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (εφεξής, «ΕΣΔΑ») και ότι τα 5.000 ευρώ που είχε διαταχθεί να καταβάλει ως αποζημίωση σε κάθε ενάγοντα ήταν υπερβολικά.

Η Επιτροπή Δημοσιογράφων για την Ελευθερία του Τύπου (Reporters Committee for Freedom of the Press), ο Ειδικός Εισηγητής των Ηνωμένων Εθνών για την Προώθηση και Προστασία του Δικαιώματος στην Ελευθερία Γνώμης και Έκφρασης και ο Ειδικός Εισηγητής για την Ελευθερία της Έκφρασης της Διαμερικανικής Επιτροπής για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, η Ένωση Δικηγόρων για τα ΜΜΕ (Media Lawyers Association) και η Media Legal Defence έλαβαν άδεια για να παρέμβουν στη διαδικασία ως τρίτοι.

Το Δικαστήριο τόνισε ότι η απαίτηση από τον προσφεύγοντα να αφαιρέσει οριστικά το άρθρο δεν είχε τεθεί στα εθνικά δικαστήρια. Η υπόθεση αφορούσε ουσιαστικά την αφαίρεση των σχετικών πληροφοριών με τον ιδιοκτήτη του εστιατορίου και την απόφασή του να διατηρήσει το άρθρο εύκολα προσβάσιμο. Εξάλλου, δεν υπήρξε ζήτημα σχετικά με την ανωνυμοποίηση του διαδικτυακού άρθρου στην υπόθεση. Το Δικαστήριο έλαβε υπόψη του ότι το άρθρο παρέμεινε στο διαδίκτυο και ήταν εύκολα προσβάσιμο για οκτώ μήνες, παρά το αίτημα του ενάγοντα να αφαιρεθεί. Βάσει του εσωτερικού δικαίου υπό το φως και των διεθνών κειμένων, η συνάφεια του δικαιώματος του προσφεύγοντος να διαδίδει πληροφορίες μειώθηκε με τον χρόνο, ενώ το δικαίωμά του να σεβαστεί τη φήμη αυξήθηκε. Εξάλλου, οι πληροφορίες που δημοσιεύθηκαν σχετικά με τις ποινικές διαδικασίες κατά ιδιώτη ήταν ευαίσθητες. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η αυστηρότητα της κύρωσης, με βάση την αστική και όχι την ποινική ευθύνη, καθώς και το ποσό της αποζημίωσης που επιδικάστηκε δεν ήταν υπερβολικά και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα

ευρήματα των εγχώριων δικαιοδοσιών είχαν αποτελέσει δικαιολογημένο περιορισμό στην ελευθερία έκφρασης του προσφεύγοντος, λαμβάνοντας υπόψη ότι δεν υπήρχε υποχρέωση να αφαιρέσει οριστικά το άρθρο από το διαδίκτυο. Συνεπώς, δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10.

Παρατηρήσεις

Χρήστος Τσεβάς*

I. Εισαγωγή

Η απόφαση της 25ης Νοεμβρίου 2021 αφορά στις αστικές κυρώσεις εκδότη για μακροχρόνια άρνηση από-ευρετηρίασης άρθρου σχετικά με ποινική υπόθεση κατά ιδιωτών, εύκολα προσβάσιμη πληκτρολογώντας τα ονόματα των τελευταίων στη μηχανή αναζήτησης στο διαδίκτυο και στην υποχρέωση από-ευρετηρίασης υλικού που ισχύει όχι μόνο για τους παρόχους μηχανών αναζήτησης στο διαδίκτυο αλλά και για τους διαχειριστές αρχείων εφημερίδων ή δημοσιογραφικών αρχείων που είναι προσβάσιμα μέσω του διαδικτύου. Το Δικαστήριο επιβεβαιώνει ότι η κύρωση δεν ήταν υπερβολική, λαμβάνοντας υπόψη ότι δεν απαιτείται οριστική διαγραφή του άρθρου από το διαδίκτυο ή ανωνυμοποίησή του και δεν καταλήγει σε παραβίαση του άρθρου 10 ΕΣΔΑ.

II. Η ανάγκη σύνδεσης κειμένων και νομολογίας του ευρωπαϊκού δικαίου δικαιωμάτων του ανθρώπου

Το Δικαστήριο βασίζεται σε κείμενα διεθνούς δικαίου, όπως είναι η Σύσταση CM/Rec(2012)3 της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης προς τα κράτη μέλη σχετικά με την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου ως προς τις μηχανές αναζήτησης. Με το εν λόγω κείμενο, η Επιτροπή συνιστά στα κράτη μέλη, σε συνεννόηση με φορείς του ιδιωτικού τομέα και την κοινωνία των πολιτών, να αναπτύξουν και να προωθήσουν συνεκτικές στρατηγικές για την προστασία της ελευθερίας της έκφρασης, της πρόσβασης στις πληροφορίες και άλλων δικαιωμάτων του ανθρώπου σε σχέση με τις μηχανές αναζήτησης και ιδίως το άρθρο 8 (δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής) και το άρθρο 10 (ελευθερία της έκφρασης). Επίσης, τονίζει ότι τα κράτη θα πρέπει να διασφαλίσουν ότι κάθε νόμος, πολιτική ή μεμονωμένο αίτημα για από-ευρετηρίαση ή φιλτράρισμα εφαρμόζεται με πλήρη σεβασμό των σχετικών νομικών διατάξεων, του δικαιώματος στην ελευθερία έκφρασης και του δικαιώματος αναζήτησης, λήψης και μετάδοσης πληροφοριών. Στο πλαίσιο αυτό, θα πρέπει να τηρούνται οι αρχές της νομιμότητας και της πρόσβασης σε

ανεξάρτητους και υπεύθυνους μηχανισμούς προσφυγής. Συνεπώς, με την υπογράμμιση αυτή των συγκεκριμένων αποσπασμάτων από το Δικαστήριο τίθενται και ζητήματα υποχρεώσεων των κρατών αλλά και καλών πρακτικών με στόχο την προάσπιση των εν λόγω δικαιωμάτων και την αποφυγή παραβιάσεων.

Ακολούθως, στην απόφαση γίνεται αναφορά στη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την προστασία των ατόμων σχετικά με την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα της 18ης Μαΐου 2018, η οποία επικαιροποιεί την προηγούμενη Σύμβαση Νο. 108 για την προστασία του ατόμου από την αυτοματοποιημένη επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα του 1981. Ειδικότερα, το Δικαστήριο αναφέρεται στις εγγυήσεις των άρθρων 5, 6, 9 και 11 σχετικά με την ανάλογη με τον νόμιμο σκοπό επεξεργασία των δεδομένων, τις ειδικές κατηγορίες των δεδομένων, τα δικαιώματα του υποκειμένου των δικαιωμάτων και με τις σχετικές εξαιρέσεις και τους περιορισμούς.

Τέλος, το Δικαστήριο τονίζει την παράλληλη πορεία του πλαισίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης με την Οδηγία 95/46/EK σχετικά με την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών, με τη σχετική νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (εφεξής, «ΔΕΕ») και ειδικότερα με τις αποφάσεις *Google Spain* και *Google Inc.* (C-131/12), *GC, AF, BH, ED/CNIL* (C-136/17) και *Google LLC/CNIL* (C-507/17), καθώς και με τις Κατευθυντήριες Οδηγίες της ΕΕ για τις εθνικές αρχές προστασίας προσωπικών δεδομένων της 26ης Νοεμβρίου 2014, τον Γενικό Κανονισμό Προστασίας Δεδομένων (εφεξής, «ΓΚΠΔ»), τις Κατευθυντήριες Οδηγίες του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Προστασίας Δεδομένων σχετικά με τα κριτήρια που διέπουν το δικαίωμα στη λήθη, σύμφωνα με τον ΓΚΠΔ, στις περιπτώσεις μηχανών αναζήτησης.

Οι ως άνω αναφορές συνθέτουν ένα σημαντικό πλαίσιο όπου συναντώνται οι νομοθετικές και νομολογιακές προσεγγίσεις της ΕΕ και του Συμβουλίου της Ευρώπης, το οποίο διαμορφώνει το πλέγμα προστασίας για τα προσωπικά δεδομένα και την επεξεργασία τους αλλά και τον τρόπο που αυτά τοποθετούνται και ιεραρχούνται στο ευρωπαϊκό δίκαιο προστασίας δικαιωμάτων του ανθρώπου σε συνάρτηση και με τα υπόλοιπα δικαιώματα. Η παράθεση των ως άνω κειμένων και της σχετικής νομολογίας του ΔΕΕ αναδεικνύει και αυτή την προσέγγιση. Εν όψει των ανωτέρω, καθίσταται σαφές ότι η συνολική οπτική του ευρωπαϊκού δικαίου δικαιωμάτων του ανθρώπου είναι όχι μόνο χρήσιμη αλλά και αναγκαία για να διακριβωθεί και η εξέλιξή του και, μάλιστα, σε υποθέσεις όπου υπάρχει ανάγκη διέυρυνσης του πλαισίου προστασίας ή των σχετικών περιορισμών των δικαιωμάτων.

* Δ.Ν., Δικηγόρος, Ειδικός συνεργάτης για θέματα ασύλου UNHCR/ICMC

III. Η σημασία των θέσεων των παρεμβαίνόντων

Όπως προαναφέρθηκε, στην απόφαση παρεμβαίνουν σημαντικές οργανώσεις και όργανα του διεθνούς πλαισίου προστασίας των ως άνω δικαιωμάτων.

Η Επιτροπή Δημοσιογράφων για την Ελευθερία του Τύπου¹ τονίζει την ιδιαιτερότητα του συστήματος προστασίας της ΕΣΔΑ και την ανάγκη ισορροπίας του «δικαιώματος λήθης» με την ελευθερία της έκφρασης. Ταυτόχρονα, υπογραμμίζει τον σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει ο τύπος εντός της δημοκρατικής κοινωνίας και τη λειτουργία του δικαιώματος της κοινής γνώμης για πληροφόρηση σε αντίστιξη με το «δικαίωμα στη λήθη». Ο Ειδικός Εισηγητής των Ηνωμένων Εθνών για την Προώθηση και Προστασία του Δικαιώματος στην Ελευθερία Γνώμης και Έκφρασης και ο Ειδικός Εισηγητής για την Ελευθερία της Έκφρασης της Διαμερικανικής Επιτροπής για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα τονίζουν ότι το συμπέρασμα ότι το «δικαίωμα στη λήθη» περιελάμβανε το δικαίωμα να απαιτηθεί η διαγραφή ορισμένου περιεχομένου ειδήσεων (σε αντίθεση με την απλή διαγραφή του) θα οδηγούσε σχεδόν σίγουρα σε λογοκρισία παγκοσμίως και το ως άνω δικαίωμα θα επεκτεινόταν σε ακατάλληλο βαθμό θέτοντας σε κίνδυνο την ελευθερία του τύπου. Ειδικότερα, ο Ειδικός Εισηγητής για την Ελευθερία της Έκφρασης της Διαμερικανικής Επιτροπής για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, αναγνωρίζοντας, σε έκθεσή του το 2017², ότι το διεθνές δίκαιο δικαιωμάτων του ανθρώπου δεν προστατεύει το «δικαίωμα στη λήθη» με τους όρους που περιγράφονται από το ΔΕΕ στην υπόθεση *Costeja*, αναφέρει ότι η εφαρμογή στην Αμερική ενός ιδιωτικού συστήματος για την αφαίρεση και την από-ευρετηρίαση διαδικτυακού περιεχομένου με τόσο ασαφή και διφορούμενα όρια είναι ιδιαίτερα προβληματική υπό το φως του μεγάλου ρυθμιστικού περιθωρίου της προστασίας τη ελευθερίας της έκφρασης που προβλέπεται από το άρθρο 13 της Αμερικανικής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Εξάλλου, η Διαμερικανική Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου έκρινε ότι η αφαίρεση περιεχομένου μπορεί να συνιστά προηγούμενη λογοκρισία, η οποία απαγορεύεται με βάση την Αμερικανική Σύμβαση. Στην απόφασή της στην υπόθεση της εφημερίδας *La Nación* (*Mauricio*

Herrera Ulloa κατά Κόστα Ρίκα)³, η Επιτροπή έκρινε ότι, διατάσσοντας την αφαίρεση μιας σειράς επικριτικών άρθρων σχετικά με δημόσιο υπάλληλο από τον ιστότοπο της εφημερίδας, το κράτος, μέσω των δικαστικών αρχών, παραβίασε το άρθρο 13 της Αμερικανικής Σύμβασης. Η Ένωση Δικηγόρων για τα ΜΜΕ τόνισε ότι η διαγραφή ακριβών πληροφοριών από το αρχείο ήταν ευθέως αντίθετη με τις αξίες που προστατεύονται από το άρθρο 10 και ισοδυναμεί με λογοκρισία του τύπου. Συνεπώς, οποιαδήποτε προσπάθεια διαγραφής τέτοιων πληροφοριών θα έπρεπε να είναι πραγματικά εξαιρετική και να δικαιολογείται μόνο όπου είναι απολύτως απαραίτητο. Εξάλλου, η *Media Legal Defence* υποστήριξε ότι το πεδίο εφαρμογής του «δικαιώματος στη λήθη» δεν πρέπει να περιλαμβάνει το δικαίωμα να διασφαλίζεται η διαγραφή ή η ανωνυμοποίηση άρθρων εφημερίδων που περιέχουν προσωπικά στοιχεία ατόμων, ενώ τα άρθρα που δημοσιεύονται από ιδιώτες ή οντότητες που ασχολούνται με δημοσιογραφικές δραστηριότητες ή από κυβερνήσεις δεν πρέπει να διαγράφονται.

IV. Βασικά ζητήματα της απόφασης

A. Τα θεμέλια του «δικαιώματος στη λήθη»

Στον πυρήνα της σχολιαζόμενης απόφασης βρίσκεται το δικαίωμα στη λήθη στο ψηφιακό περιβάλλον, ως στοιχείο που τίθεται σε στάθμιση με την ελευθερία της έκφρασης, ακόμα κι αν το πρώτο δεν «εμφανίζεται» αρκετά στην απόφαση. Τόσο ο προσφεύγων όσο και οι παρεμβαίνοντες στη δίκη το προβάλλουν με διαφορετικό εύρος και προοπτική, ο καθένας προς υποστήριξη των δικών του ισχυρισμών, με τη δική του οπτική. Για τον λόγο αυτό, σκόπιμο είναι να εξετάσουμε συνοπτικά τη σχετική με την εν λόγω έννοια θεωρία.

Το δικαίωμα διαγραφής ή «δικαίωμα στη λήθη» κατοχυρώνεται στο άρθρο 17 του ΓΚΠΔ. Η διάταξη θεωρήθηκε καινοτομία, καθώς το εν λόγω δικαίωμα αποτέλεσε βασικό στοιχείο της μεταρρύθμισης στο πεδίο προστασίας προσωπικών δεδομένων και συμπεριλήφθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή στην Πρόταση του Κανονισμού, ως θεμελιώδες κανονιστικό εργαλείο που επιτρέπει σε ένα πρόσωπο, «υποκείμενο των δεδομένων», την ανάκτηση και διατήρηση ελέγχου επί των ιδίων πληροφοριών, κυρίως στον ψηφιακό κόσμο⁴. Περαιτέρω, το δικαίωμα αυτό αναλύεται στο πλαίσιο των Κατευθυντήριων Γραμμών 5/2019 σχετικά με «τα κριτήρια που διέπουν το δικαίωμα στη λήθη, σύμφωνα με τον ΓΚΠΔ, στις περιπτώσεις μηχανών

1. Βλ. και REPORTERS COMMITTEE FOR FREEDOM OF THE PRESS, Application for leave to intervene in *Biancardi v. Italy*, διαθέσιμο στο: <https://www.rcfp.org/briefs-comments/biancardi-v-italy/> (προσπελάστηκε 27.12.2021).

2. OAS, IACHR, Special Rapporteur for Freedom of Expression, Standards for a Free, Open, and Inclusive Internet, OEA/Ser.L/V/II, CIDH/RELE/INF.17/17, 15 March 2017, παρ. 132, διαθέσιμο στο: https://www.oas.org/en/iachr/expression/docs/publications/INTERNET_2016_ENG.pdf (προσπελάστηκε 27.12.2021)

3. ΔΕΑΔ *La Nación* (*Mauricio Herrera Ulloa κατά Κόστα Ρίκα*) (Προσφυγή No 12.367), απόφαση της 28ης Ιανουαρίου 2002.

4. Βλ. ενδεικτικά: Φ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ, Η εξέλιξη του δικαιώματος στη λήθη (περί λήθης της λήθης), ΕφημΔΔ, 2016, σσ. 714-728 (714-715).

αναζήτησης»⁵. Αμφότερες οι ως άνω βάσεις αναφέρονται και λαμβάνονται υπόψη στη σχολιαζόμενη απόφαση (παρ. 28-29).

Σύμφωνα με το δικαίωμα αυτό, το υποκείμενο των δεδομένων δικαιούται να απαιτήσει διαγραφή δεδομένων που το αφορούν και μη περαιτέρω διάδοσή τους, εφόσον συντρέχει ένας από τους ακόλουθους λόγους: α) τα δεδομένα δεν είναι πλέον απαραίτητα σε σχέση με τους σκοπούς για τους οποίους συλλέχθηκαν, β) το πρόσωπο στο οποίο αναφέρονται τα δεδομένα αποσύρει τη συγκατάθεσή του ή ασκεί το δικαίωμα αντίταξης ή η επεξεργασία δεν υπήρξε νόμιμη για άλλον λόγο, ή γ) τα δεδομένα έχουν συλλεγεί με αφορμή την προσφορά υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας σε παιδί. Περαιτέρω, στο πλαίσιο της δίκαιης ισορροπίας μεταξύ της προστασίας του ατόμου από την επεξεργασία των δεδομένων του, αφενός, και της δημοσιογραφικής ελευθερίας και ελευθερίας της πληροφόρησης, αφετέρου, όπως αυτή αποτυπώθηκε στην απόφαση του ΔΕΕ *Digital Rights Ireland*, η παρ. 3 του άρθρου 17 εισάγει εξαίρεση από τα παραπάνω, εφόσον η επεξεργασία είναι απαραίτητη για την άσκηση του δικαιώματος ελευθερίας της έκφρασης και του δικαιώματος στην ενημέρωση, ενώ – συνεκτιμώντας το δικαίωμα στην αποτελεσματική δικαστική προστασία – εισάγεται εξαίρεση και στην περίπτωση που η επεξεργασία είναι απαραίτητη για τη θεμελίωση, άσκηση ή υποστήριξη νομικών αξιώσεων⁶.

Ως δικαίωμα στη λήθη, ως πολυδιάστατο δικαίωμα, μπορεί να οριστεί, λοιπόν, «το δικαίωμα ενός προσώπου να μην ανασύρεται διαρκώς το παρελθόν του μέσα από αναφορές παρελθοντικών γεγονότων»⁷. Περαιτέρω, αναφέρεται στο δικαίωμα διαγραφής μιας πληροφορίας ύστερα από κάποιο χρονικό διάστημα καθώς και στο δικαίωμα να μην

συσχετίζεται κάποιος με ανεπίκαιρες πλέον πληροφορίες. Η «διαγραφή» του παρελθόντος συνδέεται άρρηκτα με τη δυνατότητα κάποιου να αλλάζει, να επανακαθορίζει και να επανεφευρίσκει τον εαυτό του και τη ζωή του, καθώς η λήθη επιτρέπει στο άτομο να ανασυγκροτήσει την ταυτότητα και την προσωπικότητά του, «χωρίς να δυναμιτίζεται αυτή η διαδικασία από το παρελθόν του»⁸. Άλλωστε, η φήμη συνιστά στοιχείο της προσωπικής ταυτότητας και της ψυχολογικής ακεραιότητας ενός προσώπου, όπως έχει κριθεί νομολογιακά από το ΕΔΔΑ⁹. Χρειάζεται δε να ληφθεί υπόψη ότι η επεξεργασία στο ψηφιακό περιβάλλον του διαδικτύου καθιστά δύσκολη τη διαγραφή και ανωνυμοποίηση μιας πληροφορίας, αφότου αυτή διαδοθεί εύκολα και ταχύτατα.

B. Η αλληλεπίδραση του δικαίου προστασίας των δεδομένων και της ελευθερίας της έκφρασης

Αρχική θέση του Δικαστηρίου είναι η προσέγγιση του πεδίου εφαρμογής της υπόθεσης, η οποία, σύμφωνα με το πρώτο, αποκλίνει από τις προηγούμενες υποθέσεις των άρθρων 10 και 8 ΕΣΔΑ που αφορούσαν το περιεχόμενο της δημοσίευσης στο διαδίκτυο (*Delfi AS κατά Εσθονίας*)¹⁰ ή τον τρόπο που δημοσιεύεται μια πληροφορία, όπως, για παράδειγμα, την ανωνυμοποίηση ή τον χαρακτηρισμό της (*M.L. και W.W. κατά Γερμανίας*)¹¹. Αντίθετα, αφορά στην παράλειψη του προσφεύγοντος να από-ευρετηριάσει τις εν λόγω πληροφορίες σχετικά με τον V.X. και το εστιατόριό του και στην απόφασή του να διατηρήσει το άρθρο εύκολα προσβάσιμο, παρά το ότι ο ενάγων είχε ζητήσει να αφαιρεθεί το άρθρο από το διαδίκτυο.

Το Δικαστήριο σημειώνει επίσης ότι αυτό που διακυβεύεται στη συγκεκριμένη υπόθεση είναι η διάρκεια και η ευκολία πρόσβασης στα σχετικά δεδομένα και όχι η απλή διατήρησή τους στο διαδίκτυο. Παρά τον ισχυρισμό του προσφεύγοντος ότι η από-ευρετηρίαση αποτελεί ευθύνη του παρόχου της μηχανής αναζήτησης, φαίνεται πως και ο ίδιος προέβη σε από-ευρετηρίαση, ενώ, σύμφωνα με την απόφαση και παραπομπή αυτής σε κείμενο της Google (παρ. 50: «See the article “Control what you share with Google” <https://developers.google.com/search/docs/advanced/crawling/control-what-you-share>»), η από-ευρετηρίαση μπορεί να πραγματοποιηθεί από έναν συντάκτη, ενώ η μη ευρετηρίαση είναι μια τεχνική που χρησιμοποιείται από τους ιδιοκτήτες

5. EDPB, Κατευθυντήριες γραμμές 5/2019 σχετικά με «τα κριτήρια που διέπουν το δικαίωμα στη λήθη, σύμφωνα με τον ΓΚΠΔ, στις περιπτώσεις μηχανών αναζήτησης» (τμήμα 1), εκδ. 2.0, 7 Ιουλίου 2020, διαθέσιμο στο: https://edpb.europa.eu/sites/default/files/files/file1/edpb_guidelines_201905_rtbsearchengines_after_publicconsultation_el.pdf (προσπελάστηκε 27.12.2021).

6. Β. ΧΡΗΣΤΟΥ, Το δικαίωμα στην προστασία από την επεξεργασία δεδομένων. Θεμελίωση – ερμηνεία – προοπτικές, εκδ. Σάκουλα, 2017, σσ. 234-235. Βλ. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-293/12 και C-594/12, *Digital Rights Ireland*, 08.04.2014, ECLI:EU:C:2014:238 και ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΕ και ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ, Εγχειρίδιο σχετικά με την Ευρωπαϊκή νομοθεσία για την προστασία των προσωπικών δεδομένων, εκδ. 2018, διαθέσιμο στο: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-coe-edps-2018-handbook-data-protection_el.pdf (προσπελάστηκε 27.12.2021).

7. Βλ. αναλυτικά: Λ. ΜΗΤΡΟΥ, Τι σημαίνει το δικαίωμα στη λήθη;, 12.05.2019, διαθέσιμο στο: <https://www.syntagmawatch.gr/my-constitution/ti-simainei-to-dikaioma-sti-lithi/> (προσπελάστηκε 27.12.2021).

8. Ibid.

9. ΕΔΔΑ *Pfeifer κατά Αυστρίας* (Προσφυγή No 12556/03), απόφαση της 15ης Νοεμβρίου 2007, παρ. 35 και *Petrina κατά Ρουμανίας* (Προσφυγή No 78060/01), απόφαση της 14ης Οκτωβρίου 2008, παρ. 29.

10. ΕΔΔΑ *Delfi AS κατά Εσθονίας* (Προσφυγή No 64659/09), απόφαση της 16ης Ιουνίου 2015 του Τμήματος Ευρείας Σύμβασης.

11. ΕΔΔΑ *M.L. και W.W. κατά Γερμανίας* (Προσφυγές Nos 60798/10 και 65599/10), απόφαση της 28ης Ιουνίου 2018.

ισοτόπων για να αναφέρουν στον πάροχο μηχανής αναζήτησης να απαγορεύει το περιεχόμενο ενός άρθρου να εμφανίζεται στα αποτελέσματα αναζήτησης της μηχανής αναζήτησης. Συνεπώς, το Δικαστήριο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η υποχρέωση από-ευρετηρίασης υλικού θα μπορούσε να επιβληθεί όχι μόνο στους παρόχους μηχανών αναζήτησης στο διαδίκτυο, αλλά και στους διαχειριστές αρχείων εφημερίδων ή δημοσιογραφικών αρχείων που είναι προσβάσιμα μέσω του διαδικτύου. Η τελευταία είναι μια σημαντική πτυχή της απόφασης και της διεύρυνσης του πεδίου ερμηνείας σε αυτή την κατηγορία υποθέσεων της νομολογίας του Δικαστηρίου. Αποτελεί ένα σημαντικό βήμα το οποίο μπορεί να επιφέρει καθοριστικές αλλαγές στον τρόπο που λειτουργούν οι διαχειριστές αρχείων εφημερίδων ή δημοσιογραφικών αρχείων που είναι προσβάσιμα μέσω του διαδικτύου και στον τρόπο που εμφανίζονται τα εν λόγω κείμενα.

Ακολούθως, στο πλαίσιο της προσέγγισης της ορολογίας, το Δικαστήριο υπογραμμίζει ότι οι όροι «από-ευρετηρίαση» (de-indexing), «αφαίρεση από τη λίστα» (de-listing) και αφαίρεση αναφοράς (de-referencing) που χρησιμοποιούνται συχνά εναλλακτικά σε διαφορετικές πηγές του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του διεθνούς δικαίου, υποδηλώνουν τη δραστηριότητα μιας μηχανής αναζήτησης που συνίσταται στην αφαίρεση, με πρωτοβουλία των χειριστών της, από τη λίστα των αποτελεσμάτων που εμφανίζονται (μετά από αναζήτηση που έγινε με βάση το όνομα ενός ατόμου) σε ιστοσελίδες στο διαδίκτυο που δημοσιεύονται από τρίτους και περιέχουν πληροφορίες σχετικά με αυτό το άτομο. Συνεπώς, το Δικαστήριο καταλήγει και σε αυτό το σημείο ότι η από-ευρετηρίαση θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί τεχνικά και από έναν συντάκτη.

Γ. Άσκηση εξισορρόπησης και τα κριτήρια της απόφασης

Ξεκινώντας να θέσει τα όρια της αναλογικότητας, το Δικαστήριο τονίζει την αδιαμφισβήτητη επέμβαση στην ελευθερία της έκφρασης του προσφεύγοντος και την πρόβλεψη του περιορισμού της από νόμο στη βάση της προστασίας της φήμης ή των δικαιωμάτων των τρίτων. Όσον αφορά το ερώτημα εάν η εν λόγω παρέμβαση ήταν «απαραίτητη σε μια δημοκρατική κοινωνία», το Δικαστήριο επαναλαμβάνει εξαρχής την ιδιαιτερότητα και το εύρος της επίμαχης υπόθεσης, καθώς ο προσφεύγων θεωρήθηκε υπεύθυνος όχι για τη μη αφαίρεση του άρθρου αλλά για τη μη από-ευρετηρίασή του.

Επίσης, σημαντικό στοιχείο του σκεπτικού του Δικαστηρίου είναι και το γεγονός ότι δεν απαιτήθηκε σε εθνικό επίπεδο η αφαίρεση του άρθρου, ως καθοριστικό σημείο εκκίνησης για να οριστεί η επέμβαση στην ελευθερία της έκφρασης και να προσδιοριστούν οι εφαρμοστέες αρχές προκειμένου να αξιολογηθεί η αναλογικότητα της επέμβασης.

Λαμβάνοντας υπόψη τα κριτήρια της απόφασης *Axel Springer AG κατά Γερμανίας*¹² (α. η συμβολή σε μια συζήτηση γενικού ενδιαφέροντος, β. πόσο γνωστός ήταν ο ενδιαφερόμενος και ποιο το αντικείμενο της εν λόγω αναφοράς, γ. η συμπεριφορά του ενδιαφερόμενου έναντι των μέσων ενημέρωσης, δ. η μέθοδος απόκτησης των εν λόγω πληροφοριών και η αυθεντικότητά τους, ε. το περιεχόμενο, η μορφή και οι συνέπειες της εν λόγω δημοσίευσης, στ. η σοβαρότητα της κύρωσης που επιβλήθηκε στον αιτούντα), το Δικαστήριο κρίνει ότι αυτά δεν είναι εν προκειμένω εφαρμοστέα λόγω και της διαφοροποίησης των πραγματικών περιστατικών. Τα στοιχεία που κρίνονται σημαντικά είναι, πρώτον, η περίοδος κατά την οποία το άρθρο βρισκόταν στο διαδίκτυο και η επίδρασή του στο δικαίωμα του ατόμου για σεβασμό της φήμης του και, δεύτερον, η φύση των δεδομένων που αφορούν έναν ιδιώτη που δεν δρα σε δημόσιο πλαίσιο ως πολιτικό ή άλλου είδους δημόσιο πρόσωπο. Παράλληλα με τα ως άνω αναφερόμενα στοιχεία και λαμβάνοντας υπόψη όσα έχουν ειπωθεί στην παράγραφο Α, αποτελεί, λοιπόν, σημαντική διαπίστωση για τον μετέπειτα συλλογισμό του Δικαστηρίου η αναφορά πως οποιοσδήποτε – γνωστός ή μη – μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο αναζήτησης στο διαδίκτυο και τα δικαιώματά του μπορεί να θιγούν από τη συνεχή πρόσβαση στα προσωπικά του δεδομένα στο ψηφιακό αυτό περιβάλλον.

Κατά την εξέταση του εάν τα συμπεράσματα των εθνικών δικαστηρίων θεμελιώνονται ικανοποιητικά, το Δικαστήριο θέτει ως κριτήρια α) την χρονική έκταση κατά την οποία παρέμεινε το άρθρο στο διαδίκτυο, β) τον βαθμό ευαισθησίας των δεδομένων και γ) τη βαρύτητα της κύρωσης που επιβλήθηκε στον προσφεύγοντα. Ως προς το πρώτο στοιχείο, βάσει του εσωτερικού δικαίου υπό το φως και των διεθνών κειμένων, η συνάφεια του δικαιώματος του προσφεύγοντος να διαδίδει πληροφορίες μειώθηκε με τον χρόνο, ενώ το δικαίωμά του να σεβαστεί τη φήμη αυξήθηκε. Σχετικά με την ευαισθησία των δεδομένων, όπως τα σχετικά με ποινικές διαδικασίες, στη βάση και διεθνών κειμένων και νομολογίας, το Δικαστήριο κρίνει ότι οι συνθήκες υπό τις οποίες δημοσιεύονται τα εν λόγω δεδομένα αποτελούν παράγοντα που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά την εξισορρόπηση του δικαιώματος ενός υποκειμένου δεδομένων στον σεβασμό της ιδιωτικής του ζωής. Τέλος, σχετικά με την κύρωση σε επίπεδο αστικού και όχι ποινικού δικαίου και το ποσό της αποζημίωσης, το Δικαστήριο κρίνει πως δεν μπορεί να θεωρηθεί υπερβολική στη βάση των πραγματικών περιστατικών

12. ΕΔΔΑ *Axel Springer AG κατά Γερμανίας* (Προσφυγή No 39954/08), απόφαση της 7ης Φεβρουαρίου 2012 του Τμήματος Ευρείας Σύμβασης.

της υπόθεσης. Συνεπώς, καταλήγει ομόφωνα σε μη παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ.

V. Αποτίμηση και συμπεράσματα

Η ανάγκη εξισορρόπησης μεταξύ της ελευθερίας της έκφρασης και του δικαιώματος του σεβασμού της ιδιωτικής ζωής οδηγεί το Δικαστήριο σε αυτή την απόφαση να απομακρυνθεί από άλλες παρόμοιες αλλά όχι ταυτόσημες υποθέσεις της νομολογίας του. Τονίζει ότι θα απαιτούνταν σοβαροί λόγοι για να καταλήξει σε παραβίαση του δικαιώματος του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ. Με αυτό τον τρόπο και υπό το φως των συγκεκριμένων περιστατικών, δίνει προβάδισμα στο δικαίωμα του ατόμου στον σεβασμό της φήμης του από τη συνεχή παρουσία στο διαδίκτυο άρθρου που το αφορά.

Η εν λόγω απόφαση αποτελεί σημαντική εξέλιξη στη νομολογία του ΕΔΔΑ, καθώς εξειδικεύεται η νομολογία των σχετικών υποθέσεων και θέτει τα όρια για τις επόμενες περιπτώσεις που θα προκύψουν σε

εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Εφόσον το Δικαστήριο φωτίζει συγκεκριμένα κριτήρια αλλά και τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης, θα μπορούσε να ειπωθεί πως μελλοντικές υποθέσεις με διαφορετικά στοιχεία αλλά με βασικό ερώτημα την εξισορρόπηση μεταξύ των ως άνω δικαιωμάτων θα μπορούσαν να καταλήξουν διαφορετικά και σε παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ. Θα είναι ενδιαφέρον, μετά την εν λόγω απόφαση και σε υποθέσεις που θα τεθούν μελλοντικά ενώπιον του Δικαστηρίου, λόγω και της επέκτασης του εύρους των περιορισμών στους δημοσιογράφους και στις εφημερίδες που λειτουργούν διαδικτυακά, να εξετασθεί σε ποιο συμπέρασμα θα κατέληγε το Δικαστήριο, ως προς την ελευθερία του τύπου και τον βαθμό των επεμβάσεων σε αυτή, σε μια υπόθεση με διαφοροποιημένα τα κριτήρια της *Biancardi* προς μια περισσότερο αμφίβολη εξισορρόπηση των δικαιωμάτων. Η θέση των παρεμβαινόντων δείχνει αυτή την κατεύθυνση.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

III. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

► Ζητήματα διαχρονικού δικαίου στις διαδικασίες ανάθεσης δημοσίων συμβάσεων

Η επίδραση της νομοθετικής μεταβολής σε εκκρεμή διαδικασία ανάθεσης – με αφορμή τα άρθρα 42 και 43 ν. 4782/2021

διαδικασίες ανάθεσης δημοσίων συμβάσεων (ν. 4412/2016) – τροποποιήσεις στις διατάξεις του ν. 4412/2016 με τον ν. 4782/2021 – εφαρμογή του δικαίου του χρόνου δημοσίευσης της διακήρυξης ή άμεση εφαρμογή νεότερης ρύθμισης σε εκκρεμή διαδικασία ανάθεσης – αρχή της ασφάλειας δικαίου και αρχή της ίσης μεταχείρισης στο δίκαιο των δημοσίων συμβάσεων

ΔιοικΕφΑθ (ΙΓ' Τμήμα – Μονομελές – Ακυρωτικός Σχηματισμός) 376/2021, 24.09.2021

Στην επίδικη υπόθεση το Μονομελές Διοικητικό Εφετείο Αθηνών, σε ακυρωτικό σχηματισμό, επελήφθη αίτησης αναστολής ομόρρυθμης εταιρίας (άρθρο 372 ν. 4412/2016) κατά πράξης που εξέδωσε αναθέτουσα αρχή στο πλαίσιο διαδικασίας ανάθεσης δημόσιας σύμβασης.

Συγκεκριμένα, η αναθέτουσα αρχή προκήρυξε διεθνή ανοικτό ηλεκτρονικό διαγωνισμό, με κριτήριο ανάθεσης την πλέον συμφέρουσα από οικονομική άποψη προσφορά βάσει τιμής, για την παροχή υπηρεσιών κατεδάφισης αυθαιρέτων κατασκευών εντός αιγιαλού και παραλίας. Το αντικείμενο της σύμβασης χωρίστηκε σε έξι αυτοτελή τμήματα, εκ των οποίων για τα Γ', Δ' και Ε' η ΟΕ ανακηρύχθηκε προσωρινή ανάδοχος με απόφαση της αναθέτουσας που επικύρωσε το σχετικό πρακτικό της επιτροπής διαγωνισμού, ενώ για τα Α', Β' και ΣΤ' απορρίφθηκε η προσφορά της και διατάχθηκε η κατάπτωση της εγγυητικής επιστολής, με την αιτιολογία ότι δεν υπέβαλε το σύνολο των απαιτούμενων δικαιολογητικών κατακύρωσης εντός της δεκαήμερης προθεσμίας που της τάχθηκε. Ειδικότερα, κατ' εφαρμογή του άρθρου 103 παρ. 4 ν. 4412/2016, όπως ίσχυε κατά τον χρόνο σύνταξης του πρακτικού, η ΟΕ είχε κληθεί να προσκομίσει, σχετικά με την δανειοπάροχό της εταιρία, υπεύθυνη δήλωση περί των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης στους οποίους αυτή οφείλει να καταβάλει εισφορές, καθώς επίσης πρόσφατο πιστοποιητικό από το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο.

Κατά της προμνησθείσας απόφασης, η ΟΕ άσκησε αρχικά προδικαστική προσφυγή ενώπιον της ΑΕΠΠ, η οποία απορρίφθηκε με απόφαση της τελευταίας. Με την προσφυγή της η ΟΕ προέβαλε, μεταξύ άλλων, ότι η αναθέτουσα μη νομίμως απέρριψε την προσφορά της, καθώς όφειλε προηγουμένως να την καλέσει να προσκομίσει τα ελλείποντα δικαιολογητικά κατακύρωσης, σύμφωνα με το άρθρο 103 παρ. 2 ν. 4412/2016, όπως τροποποιήθηκε με το άρθρο 43 ν. 4782/2021, το οποίο είχε ήδη τεθεί σε

ισχύ κατά τον χρόνο έκδοσης της απόφασής της και άρα ως διάταξη ευμενέστερη της προϊσχύουσας ήταν αμέσως εφαρμοστέα επί της εκκρεμούς διαδικασίας ανάθεσης. Η ΑΕΠΠ απέρριψε τον λόγο ως αβάσιμο, κρίνοντας ότι οι τροποποιήσεις που επέφερε ο ν. 4782/2021 στις διατάξεις του ν. 4412/2016 δεν καταλαμβάνουν τις εκκρεμείς διαδικασίες ανάθεσης, με αποτέλεσμα να τυγχάνει εν προκειμένω εφαρμοστέο το άρθρο 103 ν. 4412/2016 υπό την προ της τροποποίησής του εκδοχή, η οποία δεν επέτρεπε την κλήση του προσωρινού αναδόχου σε προσκόμιση ελλειπόντων δικαιολογητικών, αλλά μόνον σε διευκρινίσεις και συμπληρώσεις επί των ήδη προσκομισθέντων.

Κατά της απόφασης της ΑΕΠΠ η ΟΕ άσκησε αίτηση αναστολής ενώπιον του αρμοδίου Διοικητικού Εφετείου, επαναφέροντας τον ανωτέρω λόγο, τον οποίον το δικαστήριο δέχθηκε, διατάσσοντας την αναστολή εκτέλεσης τόσο της απόφασης της ΑΕΠΠ όσο και εκείνης της αναθέτουσας αρχής. Το δικαστήριο πιθανολόγησε τη βασιμότητα του λόγου της αιτήσεως, με το σκεπτικό ότι, μολονότι στον νόμο δεν έχει τεθεί μεταβατική διάταξη, οι νεότερες ρυθμίσεις του ν. 4782/2021 είναι αμέσως εφαρμοστέες στις εκκρεμείς διαδικασίες ανάθεσης, προκειμένου να αποφεύγονται αδικαιολόγητοι αποκλεισμοί για αμιγώς τυπικούς λόγους.

Παρατηρήσεις

Φίλιππος - Εμμανουήλ Γεωργαλός*

I. Εισαγωγικά¹

Με τη σχολιαζόμενη υπ' αριθμ. 376/2021 απόφαση του Μονομελούς Διοικητικού Εφετείου Αθηνών (Τμήμα ΙΓ' – Ακυρωτικός Σχηματισμός) θίγεται ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον ζήτημα διαχρονικού δικαίου των διαδικασιών ανάθεσης δημοσίων συμβάσεων, το οποίο έχει απασχολήσει και στο παρελθόν τη νομολογία του ΣΤΕ και των τακτικών διοικητικών δικαστηρίων, κατέστη δε εξαιρετικά επίκαι-

* ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ

1. Σημειώνεται ότι μετά τη συγγραφή της παρούσας μελέτης δημοσιεύθηκε ο ν. 4903/2022, με το άρθρο 22 του οποίου τροποποιήθηκε η μεταβατική διάταξη του άρθρου 142 παρ. 2 και 3 ν. 4782/2021 και ρυθμίστηκε έτσι σαφώς το διαχρονικού δικαίου ζήτημα που ανακύπτει από την εφαρμογή των νέων άρθρων 102, 103 και 310 ν. 4412/2016 στις εκκρεμείς διαδικασίες ανάθεσης. Συγκεκριμένα, προκρίθηκε η άμεση εφαρμογή των τροποποιημένων διατάξεων, εκτός εάν έχει χωρήσει οριστικός αποκλεισμός του οικονομικού φορέα ή έχει εκδοθεί απόφαση αρμοδίου δικαστηρίου, η οποία έχει κρίνει διαφορετικά.

ρο μετά τη θέσπιση του ν. 4782/2021, που επέφερε ριζικές τροποποιήσεις στις διατάξεις του ν. 4412/2016, και προκάλεσε την έκδοση πληθώρας αποφάσεων της ΑΕΠΠ και των διοικητικών δικαστηρίων, με τις οποίες υποστηρίχθηκαν διαφορετικές ερμηνείες. Πρόκειται, συγκεκριμένα, για την αναζήτηση του εφαρμοστέου κανόνα δικαίου επί νομοθετικής αλλαγής που χωρεί εκκρεμούσης της διαδικασίας ανάθεσης δημόσιας σύμβασης.

Στην παρούσα μελέτη θα εκτεθούν, κατόπιν συνοπτικής παρουσίασης του προβλήματος, τόσο η μάλλον κρατούσα σε θεωρία και νομολογία άποψη της αποκρυστάλλωσης του εφαρμοστέου δικαίου της διαδικασίας ανάθεσης στον χρόνο εκκίνησης της τελευταίας, όσο και η αντίθετη, εκφραζόμενη στη σχολιαζόμενη απόφαση, άποψη υπέρ της άμεσης εφαρμογής νεότερων διατάξεων σε εκκρεμείς διαδικασίες, και ακολούθως θα επιχειρηθεί η ανάδειξη της πρώτης ως δογματικά ορθότερης και πρακτικά πλέον ενδεδειγμένης λύσης στο ιδιαίτερα σύνθετο αυτό ζήτημα.

II. Παρουσίαση του προβλήματος στην επίδικη υπόθεση και στις διαδικασίες ανάθεσης εν γένει

Το ζήτημα που ανέκυψε στην επίδικη υπόθεση αφορά στην εφαρμογή του άρθρου 103 ν. 4412/2016, ως προς την υποχρέωση της αναθέτουσας αρχής να καλέσει την προσωρινή ανάδοχο σε συμπληρώσεις, σε περίπτωση που μετά την αρχική της κλήση δεν έχει προσκομίσει προσηκόντως τα δικαιολογητικά κατακύρωσης. Εκκρεμούσης της διαγωνιστικής διαδικασίας, συγκεκριμένα δε μετά την έκδοση του πρακτικού αξιολόγησης των προσφορών από την οικεία επιτροπή διαγωνισμού και πριν από την έκδοση της τελικής απόφασης του αρμοδίου αποφαινομένου οργάνου, τέθηκε σε ισχύ το άρθρο 43 ν. 4782/2021², με το οποίο η σχετική υποχρέωση της αναθέτουσας αρχής τροποποιήθηκε κατά περιεχόμενο, και μάλιστα κατά τρόπο ευμενέστερο προς την προσωρινή ανάδοχο. Όπως περιγράφεται και στην Ανάλυση Συνεπειών Ρύθμισης του οικείου άρθρου, η προσωρινή ανάδοχος πρέπει να καλείται πλέον τόσο σε παροχή διευκρινίσεων επί των ήδη υποβληθέντων δικαιολογητικών όσο και σε εκ των υστέρων προσκόμιση όσων παρέλειψε να προσκομίσει μετά την αρχική της πρόσκληση. Σκοπός της τροποποίησης είναι η αποφυγή των αδικαιολόγητων αποκλεισμών για τυπικούς λόγους, που ανάγονται σε ελλιπή ή μη προσήκουσα προσκόμιση δικαιολογητικών και όχι στην πραγματική συνδρομή λόγου αποκλεισμού.

Η επιτροπή διαγωνισμού, επιλαμβανόμενη προ της θέσης σε ισχύ της τροποποιητικής διάταξης, διαπίστωσε

2. Η συγκεκριμένη διάταξη τέθηκε σε ισχύ την 01.06.2021 όπως προκύπτει από το άρθρο 142 παρ. 3 ν. 4782/2021. Το πρακτικό της επιτροπής διαγωνισμού εκδόθηκε στις 26.05.2021, ενώ η τελική απόφαση, που αποτελεί και την εκτελεστή διοικητική πράξη, εκδόθηκε στις 04.06.2021.

με το πρακτικό της ότι η προσωρινή ανάδοχος, κληθείσα σε προσκόμιση των δικαιολογητικών κατακύρωσης, παρέλειψε να προσκομίσει δύο δικαιολογητικά. Εφαρμόζοντας λοιπόν τη διάταξη του άρθρου 103 ως ίσχυε κατά τον χρόνο εκείνο, εισηγήθηκε τον αποκλεισμό της χωρίς νέα κλήση της για εκ των υστέρων προσκόμιση των ελλειπόντων δικαιολογητικών. Το αποφασίζον όργανο της αναθέτουσας επικύρωσε το πρακτικό αυτό με απόφασή του εκδοθείσα μετά τη θέση σε ισχύ της τροποποιητικής διάταξης, σύμφωνα με την οποία, όμως, η αρχή υποχρεούται πλέον να καλεί τον προσωρινό ανάδοχο να προσκομίσει εκ των υστέρων τα τυχόν ελλείποντα δικαιολογητικά. Η προσωρινή ανάδοχος, εκτιμώντας ότι η ευνοϊκή τροποποιητική διάταξη έπρεπε να καταλάβει την εκκρεμή διαδικασία, προσέφυγε κατά της απόφασης απόρριψης της προσφοράς της αρχικά ενώπιον της ΑΕΠΠ, εν συνεχεία δε ενώπιον του αρμοδίου Διοικητικού Εφετείου, το οποίο κλήθηκε να τάμει το ιδιαίτερα δυσχερές ζήτημα διαχρονικού δικαίου, τοποθετηθέν τελικά υπέρ της άμεσης εφαρμογής της νέας διάταξης, προς όφελος της αιτούσης.

Το αυτό ζήτημα έχει ανακύψει μετά τη θέση σε ισχύ του ν. 4782/2021 σε πλείστες περιπτώσεις και όσον αφορά τη δυνατότητα άμεσης εφαρμογής άλλων διατάξεων, ιδίως δε του νέου άρθρου 102 ν. 4412/2016, όπως τροποποιήθηκε από το άρθρο 42 ν. 4782/2021. Η εν λόγω διάταξη, που αναφέρεται στο στάδιο αξιολόγησης των προσφορών, ιδρύει πλέον υποχρέωση της αρχής να καλεί τους προσφέροντες όχι μόνον σε συμπλήρωση ασαφειών των υποβληθέντων στοιχείων της προσφοράς τους, αλλά και σε εκ των υστέρων προσκόμιση ελλειπόντων εγγράφων, αναγκαίων για την πληρότητα της προσφοράς. Το γεγονός ότι ο νομοθέτης δεν έκρινε σκόπιμο να διαλάβει στον ν. 4782/2021 πλήρεις και σαφείς μεταβατικές διατάξεις ως προς το εφαρμοστέο επί των εκκρεμών διαδικασιών ανάθεσης δίκαιο έχει προκαλέσει, μάλλον δικαιολογημένα, σύγχυση τόσο στις αναθέτουσες αρχές όσο και στους ενδιαφερόμενους οικονομικούς φορείς. Η πλήρης αβεβαιότητα επιτείνεται δε από τη διχονομία που έχει ανακύψει και στη νομολογία της ΑΕΠΠ και των διοικητικών δικαστηρίων επί του ζητήματος. Παρά την αρχικά διαφανόμενη, όπως θα εκτεθεί κατωτέρω, «επικράτηση» της άποψης που απορρίπτει την άμεση εφαρμογή των νέων διατάξεων, εξακολουθούν να εκδίδονται αντίθετες αποφάσεις, όπως η σχολιαζόμενη. Ακολουθεί, λοιπόν, η παράθεση των αντικρουόμενων απόψεων.

III. Οι υποστηριζόμενες απόψεις

A. Αποκρυστάλλωση του εφαρμοστέου δικαίου κατά τον χρόνο εκκίνησης της διαδικασίας ανάθεσης

Η πρώτη άποψη ερείδεται στην κλασική νομολογία του ΔΕΕ, σύμφωνα με την οποία το κανονιστικό πλαίσιο που διέπει τη διεξαγωγή της διαδικασίας ανάθεσης μίας δημόσιας σύμβασης είναι εκείνο που ισχύει κατά τον χρόνο

εκκίνησής της³. Παρέπεται ότι, προκειμένου περί διαγωνιστικής διαδικασίας ανάθεσης, κρίσιμο είναι το χρονικό σημείο δημοσίευσης της διακήρυξης⁴. Τυχόν νομοθετικές ή κανονιστικές μεταβολές που εμφιλοχωρούν, ενώ ήδη εξελίσσεται η διαδικασία ανάθεσης, δεν διεκδικούν εφαρμογή επ' αυτής, εκτός αν έχουν ρητώς λάβει εκ του νόμου αναδρομική ισχύ. Ως εκ τούτου, βασική συνέπεια του προσδιορισμού του εφαρμοστέου καθεστώτος αποτελεί η παγίωσή του, δηλαδή το γεγονός ότι διεκδικεί καθολική εφαρμογή, εκτεινόμενο ανεξαιρέτως σε όλα τα επόμενα στάδια της διαγωνιστικής διαδικασίας⁵. Απόκλιση από τα ανωτέρω έχει αναγνωρισθεί από το ΔΕΕ μόνον σε μία περίπτωση, αυτή της «επαναδιαπραγμάτευσης των ουσιωδών όρων της σύμβασης», οπότε ο κρίσιμος χρόνος για τον καθορισμό του εφαρμοστέου καθεστώτος προσδιορίζεται από την απόφαση επαναδιαπραγμάτευσης⁶.

Η άποψη ότι το δίκαιο που διέπει τη διαγωνιστική διαδικασία αποκρυσταλλώνεται κατά τον χρόνο δημοσίευσης της διακήρυξης, εκτός αν ορίζεται διαφορετικά στον νόμο, έχει γίνει στο παρελθόν δεκτή από την ελληνική θεωρία⁷ και νομολογία⁸. Παρατηρείται ότι εισάγεται έτσι απόκλιση από γενική αρχή του διοικητικού δικαίου, κατά την οποία η νομιμότητα κάθε διοικητικής πράξης κρίνεται κατά το ισχύον δίκαιο του χρόνου έκδοσής της⁹, αφού κάθε πράξη της διαδικασίας ανάθεσης διέπεται από το δίκαιο που ίσχυε κατά τον χρόνο έναρξης της οικείας διαδι-

κασίας, ακόμη και αν έχει παύσει να ισχύει κατά τον χρόνο έκδοσής της. Η εν λόγω διαφοροποίηση είναι αναγκαία στο δίκαιο των δημοσίων συμβάσεων προεχόντως για λόγους ασφάλειας δικαίου, που επιβάλλουν τη σταθερότητα και προβλεψιμότητα του κανονιστικού πλαισίου που διέπει κάθε διαδικασία ανάθεσης.

Σημειωτέον, πάντως, ότι στη νομολογία που ακολουθεί την παραπάνω άποψη εμφανίζεται σποραδικά ως επάλληλη αιτιολογία η σκέψη ότι η άμεση εφαρμογή νεότερης διάταξης αποκλείεται και λόγω του δυσμενέστερου χαρακτήρα της εν σχέσει προς την προϊσχύσασα¹⁰.

Μετά τη δημοσίευση του ν. 4782/2021 και τη σταδιακή θέση σε ισχύ των τροποποιητικών του ν. 4412/2016 διατάξεων του, η ως άνω άποψη υποστηρίχθηκε εκ νέου στη θεωρία¹¹ με αφορμή το ερώτημα εάν εφαρμόζεται αμέσως στις εκκρεμείς διαδικασίες η νέα, ευνοϊκότερη εκδοχή του άρθρου 102 ν. 4412/2016¹², προκριθείσης της αρνητικής απάντησης, με το σκεπτικό ότι η διασφάλιση του ίσου μέτρου κρίσεως, της ίσης μεταχείρισης και της διαφάνειας προϋποθέτει την υιοθέτηση ενός αντικειμενικού χρονικού κριτηρίου για τον προσδιορισμό του εφαρμοστέου δικαίου. Στη νομολογία ομοίως εκδόθηκε πληθώρα αποφάσεων που υιοθέτησαν τον κανόνα της αποκρυστάλλωσης του εφαρμοστέου δικαίου κατά τον χρόνο δημοσίευσης της διακήρυξης, αποκρούοντας την άμεση εφαρμογή σε εκκρεμείς διαδικασίες των νέων άρθρων 102 και 103 ν. 4412/2016, όπως τροποποιήθηκαν από τα άρθρα 42 και 43 ν. 4782/2021¹³. Αξίζει, τέλος, να

3. ΔΕΚ C-337/98, *Επιτροπή/Γαλλία*, 05.10.2000, ECLI:EU:C:2000:543 σκ. 36-38. Συγκεκριμένα το Δικαστήριο κρίνει ότι, προκειμένου περί διαδικασίας διαπραγμάτευσης χωρίς δημοσίευση, αφηρητικό σημείο της διαδικασίας αποτελεί ο χρόνος λήψης της απόφασης της αναθέτουσας αρχής να καταφύγει στη διαδικασία αυτήν. Βλ. αναλυτικότερα για τον σχολιασμό της απόφασης σε Ε. ΑΔΑ-ΜΑΝΤΙΔΟΥ, *Νομολογιακές Εξελίξεις στις Κοινοτικές Δημόσιες Συμβάσεις - Σχολιασμός Αποφάσεων ΔΕΚ ετών 2000-2001*, ΝοΒ, 2002, σ. 945 επ.

4. Με βάση το άρθρο 120 παρ. 1 ν. 4412/2016, βλ. αναλυτικότερα Ε. ΣΑΒΒΙΔΗ σε: Δ. Ράικο / Ε. Βλάχου - Ε. Σαββίδη, *Δημόσιες Συμβάσεις Ν. 4412/2016 - Ερμηνεία κατ' άρθρο*, 2018, τ. Ι, άρθρο 120, αριθμ. 3 επ.

5. Ν. ΝΙΚΟΛΑΚΗΣ, *Ζητήματα διαχρονικού δικαίου στον Ν 4412/2016*, σε: Ε. Κουλουμπίνη / Η. Μάζου / Ι. Κίτσου, *Δημόσιες Συμβάσεις - Ν 4412/2016 - Νομολογιακή προσέγγιση και πρακτική εφαρμογή*, 2019, σ. 41.

6. ΔΕΚ C-76/97, *Togel*, 24.09.1998, ECLI:EU:C:1998:432. Βλ. σχετικά και ΕΣ (κλιμ. Ζ') 138/2021.

7. Βλ. αντί πολλών Χ. ΔΕΤΣΑΡΙΔΗ, *Η προδικαστική προσφυγή στο στάδιο ανάθεσης Δημοσίων Συμβάσεων*, 2019, σσ. 446-447, με περαιτέρω παραπομπές· επίσης Ν. ΝΙΚΟΛΑΚΗ, ό.π., σ. 41 επ.

8. ΣτΕ 1904/2020, 2267/2007, 111/2003· ΣτΕ (ΕΑ) 240-241/2019, 205/2016, 800/2008· ΔΕφΑθ 329/2019.

9. Στην πάγια σχετική νομολογία βλ. ενδεικτικά ΣτΕ 2502/2004, 1944/2001 και στη θεωρία αντί πολλών Π. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Γενικό Διοικητικό Δίκαιο*, 2015, σ. 153.

10. Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ (ΕΑ) 241/2019, σκ. 12.

11. Μ. ΔΙΑΘΕΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Τα νέα άρθρα 102 και 310 Ν 4412/2016 μετά το Ν 4782/2021 και το νέο καθεστώς διόρθωσης και συμπλήρωσης προσφορών*, ΠειρΝομ, 2021, σσ. 16-19.

12. Σχετικά με το κανονιστικό περιεχόμενο της νέας εκδοχής του άρθρου 102 ν. 4412/2016, πρέπει να προσεχθεί ότι αντλούνται χρήσιμες κατευθύνσεις από την Ανάλυση Συνεπειών Ρύθμισης του ν. 4782/2021 (άρθρο 42). Συγκεκριμένα, η διάταξη δεν μπορεί να χρησιμοποιείται κατά τρόπον ώστε να άγει σε τροποποίηση της προσφοράς του οικονομικού φορέα, παρέχοντάς του αθέμιτο πλεονέκτημα έναντι των λοιπών συμμετεχόντων στη διαδικασία ανάθεσης της σύμβασης. Ως εκ τούτου, η αίτηση της αναθέτουσας προς τον υποψήφιο μπορεί να αφορά μόνον στοιχεία ή δεδομένα, των οποίων είναι αντικειμενικά εξακριβώσιμος ο προγενέστερος χαρακτήρας σε σχέση με το πέρας της προθεσμίας που είχε ταχθεί για την υποβολή υποψηφιότητας. Για τους πλείστους προβληματισμούς που εγείρονται ως προς το ουσιαστικό περιεχόμενο της νέας διάταξης του άρθρου 102 ν. 4412/16, βλ. αναλυτικά Μ. ΔΙΑΘΕΣΟΠΟΥΛΟ, ό.π., σ. 5 επ., και Μ. ΔΙΑΘΕΣΟΠΟΥΛΟ / Σ. ΚΟΥΡΗ / Ν. ΣΑΒΒΙΔΗ, *Οι αλλαγές του Ν 4782/2021 σχετικά με το ΕΕΕΣ και την προκαταρκτική απόδειξη κατά την ανάθεση δημοσίων συμβάσεων*, ΘΠΔΔ, 2021, σ. 763 επ.

13. ΣτΕ (ΕΑ) 237/2021· ΔΕφΠειρ (ΕΑ) 82/2021· ΔΕφΠατρ (ΕΑ) 35/2021· ΑΕΠΠ 1750/2021, 1536/2021, 1528/2021, 1496/2021, 1481/2021, 1457/2021, 1446/2021, 1387/2021, 1318/2021, 1273-1274/2021 (η οποία όμως ανεστάλη με την εδώ σχολιαζόμενη απόφα-

σημειωθεί ότι την ίδια άποψη υιοθέτησε και η ΕΑΑΔΗΣΥ¹⁴.

Β. Άμεση εφαρμογή των νεότερων διατάξεων στις εκκρεμείς διαδικασίες

Στη νομολογία έχει υποστηριχθεί στο παρελθόν και η άποψη υπέρ της άμεσης εφαρμογής στις εκκρεμείς διαδικασίες των νεότερων διατάξεων, σε δύο διακριτές περιπτώσεις.

Η πρώτη αφορούσε στην άμεση εφαρμογή του άρθρου 45Α παρ. 17 ν. 3316/2005, όπως τροποποιήθηκε με τον ν. 4164/2013, με σκοπό τη διευκόλυνση και την επιτάχυνση της περάτωσης των διαδικασιών ανάθεσης συμβάσεων για την εκπόνηση μελετών του Κτηματολογίου, με την αντιμετώπιση προβλημάτων που ανέκυπταν λόγω μεταβολών στη σύνθεση των ομάδων μελέτης των διαγωνιζομένων και οδηγούσαν συχνά σε αποκλεισμούς για τυπικούς λόγους. Η νομολογία¹⁵ έκρινε ότι, ενόψει του σκοπού της, η νέα διάταξη ετύγχανε εφαρμοστέα και στις εν εξελίξει, κατά τον χρόνο θέσης της σε ισχύ, διαγωνιστικές διαδικασίες, «εφόσον και σε αυτές συντρέχει η ίδια ανάγκη αντιμετώπισης προβλημάτων ως τα ανωτέρω». Το γεγονός δε ότι ο νομοθέτης δεν όρισε ρητώς ότι η διάταξη εφαρμόζεται και στους εν εξελίξει διαγωνισμούς, όπως αντίθετα όρισε για άλλες τροποποιητικές διατάξεις του ίδιου νόμου¹⁶, δεν συνιστούσε, κατά την ίδια νομολογία, επιχείρημα υπέρ της μη εφαρμογής του άρθρου 45Α παρ. 17 ν. 3316/2005 και στους εν εξελίξει διαγωνισμούς, ομοίως ενόψει της προμνησθείσας θεμιτής επιδίωξης του νομοθέτη. Η λύση αυτή θεωρήθηκε ότι δεν αντέκειτο στην αρχή της διαφάνειας και της ίσης μεταχείρισης, αφού αφορούσε, εξίσου, όλους τους εκκρεμείς διαγωνισμούς και όλους τους διαγωνιζόμενους, διευκόλυνε δε

και δεν έθετε προσκόμματα στη συμμετοχή τους σε αυτούς.

Η δεύτερη περίπτωση αφορούσε στην άμεση εφαρμογή του άρθρου 43 παρ. 7 ν. 4605/2019, δυνάμει του οποίου τροποποιήθηκε το άρθρο 80 ν. 4412/2016, προς διευκόλυνση της συγκέντρωσης και υποβολής των δικαιολογητικών και απλούστευση της διαγωνιστικής διαδικασίας¹⁷. Κρίθηκε¹⁸ ότι με τη νέα διάταξη θεσπίστηκαν ρυθμίσεις που δεν επιβάλλουν πρόσθετες υποχρεώσεις ή βάρη στους διαγωνιζόμενους, αλλά αντίθετα διευκολύνουν τη συμμετοχή τους στον διαγωνισμό, με συνέπεια να τυγχάνουν άμεσα εφαρμοστέες στις εκκρεμείς, κατά τον χρόνο θέσπισής τους, διαγωνιστικές διαδικασίες, μολονότι στον νόμο δεν τέθηκε σχετική ρητή πρόβλεψη. Άλλωστε, κατά την ίδια νομολογία, εάν οι ρυθμίσεις καταλαμβάνουν εκκρεμείς διαδικασίες, πρέπει να ληφθούν υπόψη και από την ΑΕΠΠ, όταν επιληφθεί προδικαστικής προσφυγής με την οποία προβάλλεται σχετική αιτίαση, ακόμη και αν δεν είχαν τεθεί σε ισχύ κατά τον χρόνο έκδοσης της προσβαλλόμενης διοικητικής πράξης από το αρμόδιο όργανο της αναθέτουσας αρχής.

Μετά τη θέση σε ισχύ του ν. 4782/2021, την άμεση εφαρμογή των άρθρων 42 και 43 αυτού, με τα οποία τροποποιήθηκαν τα άρθρα 102 και 103 ν. 4412/2016, δέχθηκαν αρχικά ορισμένες αποφάσεις της ΑΕΠΠ¹⁹, ακολούθως δε η σχολιαζόμενη απόφαση του Διοικητικού Εφετείου Αθηνών. Παρατηρείται ότι οι εν λόγω αποφάσεις διαλαμβάνουν ταυτόσημο σκεπτικό και παραπέμπουν προς επίρρωση του συλλογισμού τους στην προεκτεθείσα νομολογία με την οποία είχε γίνει δεκτή στο παρελθόν η άμεση εφαρμογή των τροποποιημένων διατάξεων των ν. 3316/2005 και ν. 4605/2019. Λαμβάνεται υπόψη, ειδικότερα, ότι με τις νέες ρυθμίσεις δεν επιβάλλονται πρόσθετες υποχρεώσεις ή βάρη στους διαγωνιζόμενους, αλλά, αντιθέτως, διευκολύνεται η συμμετοχή τους στον διαγωνισμό, χωρίς τούτο να αντίκειται στις αρχές της διαφάνειας και της ίσης μεταχείρισης, δεδομένου ότι αφορά εξίσου όλους τους εκκρεμείς διαγωνισμούς και όλους τους διαγωνιζόμενους²⁰.

ση), 1230/2021, 1204/2021, 1185/2021. Αξίζει να αναφερθεί ότι ειδικά στις ΑΕΠΠ 1387/2021 και 1204/2021 κρίνεται ότι, βάσει του κανόνα της αποκρουστικότητα του εφαρμοστέου δικαίου στον χρόνο δημοσίευσης της διακήρυξης, δεν μπορεί να διεκδικήσει εφαρμογή επί εκκρεμούς διαδικασίας καμία τροποποιητική διάταξη του ν. 4782/2021, αδιακρίτως του ειδικότερου αντικειμένου της.

14. Βλ. το με αριθμό πρωτ. 2339/16.04.2021 έγγραφο της ΕΑΑΔΗΣΥ με θέμα «Διευκρινίσεις ως προς επιμέρους διατάξεις του ν. 4782/2021 (Α' 36). Τροποποίηση του ν. 4412/2016 και άλλες διατάξεις» (ΑΔΑ: 6Α0ΗΟΞΤΒ-6Α0), σ. 10.

15. ΣτΕ 2029/2015· ΣτΕ (ΕΑ) 81/2014· ΔΕφΑΘ 1064/2017· ΔΕφΑΘ (ΕΑ) 515/2015, 614/2014. Αξίζει να σημειωθεί ότι με την ΑΕΠΠ 1481/2021 κρίθηκε μεμονωμένα ότι από τη συγκεκριμένη μερίδα της νομολογίας δεν δύναται να εξαχθεί γενική αρχή, διότι πρόκειται για εξαιρετική νομολογία περιοριζόμενη στους διαγωνισμούς που διέπονται από τον ν. 3316/2005 και βασίζεται στις επιτακτικές ανάγκες μείωσης του αποκλεισμού των διαγωνιζομένων λόγω του πλήθους των νομοθετικών μεταβολών που παρατηρήθηκαν στο συγκεκριμένο κανονιστικό πλαίσιο.

16. Όσον αφορά λ.χ. την 45Α παρ. 20 προκειμένου περί των προβλεπόμενων στις διακηρύξεις διοικητικών προσφυγών.

17. Όπως σημειώθηκε σχετικά και στην αιτιολογική έκθεση του ν. 4605/2019, η νέα διάταξη παρέχει τη δυνατότητα αντικατάστασης της επικύρωσης των ιδιωτικών εγγράφων με υπεύθυνη δήλωση σχετικά με τη βεβαίωση των στοιχείων της προσφοράς, με στόχο τη μείωση του διοικητικού φόρτου, τη διευκόλυνση συμμετοχής, την αποφυγή άσκοπων αποκλεισμών και με απώτερο στόχο την ανάπτυξη του ανταγωνισμού.

18. ΣτΕ (ΕΑ) 291/2019, 133/2019.

19. ΑΕΠΠ 1477/2021, 1050/2021, Ε11/2021 (με αντίθετη μειοψηφία).

20. Σωστά συμπληρώνεται, πάντως, ότι σε κάθε περίπτωση, εάν η διακήρυξη περιέχει διάταξη αντίστοιχη του άρθρου 102 ή 103 ν. 4412/2016, τέτοια που να ρυθμίζει το ζήτημα ειδικώς, εξαντλητικώς και με σαφήνεια, ώστε να μην απαιτείται παραπομπή στη

Εξάλλου, υπέρ της άμεσης εφαρμογής του νέου, τροποποιημένου άρθρου 102 ν. 4412/2016 τάχθηκε η Ομάδα Εργασίας του Υπουργείου Υποδομών και Μεταφορών, που συγκροτήθηκε για την παροχή οδηγιών στις αναθέτουσες αρχές σχετικά με την ορθή ερμηνεία και εφαρμογή του ν. 4782/2021²¹, με τουλάχιστον δύο επιπλέον επιχειρήματα: α) ότι, αφού από την εφαρμογή του άρθρου 102 μπορεί να εξαρτηθεί η διάσωση ή ο αποκλεισμός ορισμένης προσφοράς, η νέα ευμενέστερη εκδοχή της διάταξης πρέπει να εφαρμοστεί αμέσως και γενικώς, σύμφωνα με την αρχή της αναδρομικής εφαρμογής του επικειότερου νόμου στις διοικητικές κυρώσεις²². β) ότι το άρθρο 102 ως διαδικαστικός κανόνας εφαρμόζεται γενικώς και αμέσως, σύμφωνα με σχετική νομολογία του ΔΕΕ²³. Τα ίδια επιχειρήματα θα μπορούσαν να προβληθούν και υπέρ της άμεσης εφαρμογής του νέου άρθρου 103 ν. 4412/2016.

IV. Κριτικές παρατηρήσεις – Προσέγγιση του ζητήματος με βάση τις αρχές της ασφάλειας του δικαίου και της ίσης μεταχείρισης

Κατά τη γνώμη του γράφοντος, η ορθότερη προσέγγιση του ζητήματος προϋποθέτει αρχικά τη λήψη υπόψη της ιδιαιτερότητας του δικαίου των δημοσίων συμβάσεων, που ανάγει σε προτεραιότητα την ασφάλεια δικαίου.

Ως γνωστόν, η αρχή της ασφάλειας δικαίου²⁴, που διέπει

σχετική διάταξη του νόμου, τότε οι κανόνες που τίθενται με τη διακήρυξη κατισχύουν, ως ειδικότεροι, κάθε άλλης διατάξεως, ανεξάρτητα, μάλιστα, από το αν η τελευταία διάταξη ρυθμίζει ζητήματα με τρόπο διαφορετικό από τη διακήρυξη (βλ. σχετικά με την υπεροχή της διακήρυξης έναντι κάθε αντίθετης διάταξης νόμου ΣτΕ 1502/2003 και ΣτΕ ΕΑ 348/2010, 613/2009). Σε τέτοια περίπτωση, λοιπόν, δεν ασκεί επιρροή το εξεταζόμενο ζήτημα διαχρονικού δικαίου, όπως άλλωστε επισημαίνεται και σε αποφάσεις που υιοθετούν την αντίθετη άποψη επ' αυτού (βλ. ενδεικτικά ΑΕΠΠ 1191/2021).

21. Βλ. το με αριθμό πρωτ. 113970/29.04.2021 «1ο Πρακτικό Ομάδας Εργασίας που συγκροτήθηκε με την με αριθμό πρωτ. 74177/22.03.2021 απόφαση του Γενικού Γραμματέα Υποδομών του Υπουργείου Υποδομών και Μεταφορών (ΑΔΑ: Ψ4ΜΙ465ΞΘΞ-ΗΣΤ) για την υποβολή των αναθετουσών αρχών και αναθετόντων φορέων, ως προς την παροχή οδηγιών για την ενιαία εφαρμογή των διατάξεων του ν. 4412/2016 ως τροποποιήθηκε με τον ν. 4782/2021». (ΑΔΑ: Ω2ΨΒ465ΧΘΞ-1ΘΖ), σ. 3 επ.

22. Γίνεται μεταξύ άλλων επίκληση της νομολογίας του ΣτΕ στις αποφάσεις 351/2019, 1438/2018, 4469/2014, 2957/2013 κ.ά.

23. ΔΕΕ C-596/13 Ρ, *Επιτροπή/Moravia Gas Storage*, 26.03.2015, ECLI: EU:C:2015:203.

24. Η αρχή της ασφάλειας δικαίου διαθέτει συνταγματικό υπόβαθρο, ερειδόμενη στην αρχή του κράτους δικαίου, βλ. Α. ΤΑΧΟ, *Ελληνικό Διοικητικό Δίκαιο*, 2003, σ. 80, και αναλυτικότερα Μ. ΠΙΚΡΑΜΕΝΟ, *Η εγγυητική λειτουργία της ασφάλειας δικαίου για τη δημόσια εμπιστοσύνη στα όργανα του κράτους*, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ, 2022, σ. 8 επ. (διαθέσιμο σε: <https://www.epoliteia.gr/prodimosiefseis-epikaira-themata/2021/11/02/h-eggyhtikh-leitourgia-ths>

και το δίκαιο των δημοσίων συμβάσεων²⁵, επιβάλλει τη σταθερότητα και τη συνέπεια των κανόνων δικαίου και, κατ'επέκταση, τη σταθερότητα και προβλεψιμότητα των νομικών και πραγματικών καταστάσεων που δημιουργούνται, αποκλεισμένων των αιφνιδίων και απροσδόκητων μεταβολών. Ως εκ τούτου, πρέπει να γίνει δεκτό, αφενός μεν σε αφηρημένο επίπεδο, ότι ο νομοθέτης δεσμεύεται να καταστρώσει ένα θεσμικό πλαίσιο για τις διαδικασίες ανάθεσης δημοσίων συμβάσεων, το οποίο θα χαρακτηρίζεται από σταθερότητα και προβλεψιμότητα, αποφεύγοντας τις συχνές μεταβολές που ανατρέπουν αδικαιολόγητα τη διοικητική πρακτική και προκαλούν αβεβαιότητα στις αναθέτουσες αρχές και στους υποψηφίους ως προς το εφαρμοστέο καθεστώς, αφετέρου δε επί συγκεκριμένης διαδικασίας ανάθεσης, ότι σε περίπτωση αμφιβολίας ως προς το εφαρμοστέο διαδικαστικό πλαίσιο, η οποία ανέκυψε από νομοθετική μεταβολή εκκρεμύσης της διαδικασίας, τα μέρη πρέπει να είναι σε θέση να προσδιορίσουν τις εφαρμοστέες ρυθμίσεις με βάση ένα εκ των προτέρων γνωστό στους συναλλασσομένους και ασφαλές κριτήριο. Τέτοιο κριτήριο αποτελεί, σύμφωνα με όσα προηγήθηκαν²⁶, αυτό του χρόνου έναρξης της διαδικασίας ανάθεσης, όπως έχει από μακρόν εντοπιστεί από τη νομολογία του ΔΕΕ²⁷ και συμπίπτει, προκειμένου περί διαγωνιστικών διαδικασιών, με τον χρόνο δημοσίευσης της οικείας διακήρυξης.

Από την επισκόπηση της αντίρροπης νομολογιακής τάσης, όπως εκδηλώνεται και στην 9η σκέψη της σχολιαζόμενης απόφασης, προκύπτει ότι η άμεση εφαρμογή των νέων διατάξεων κρίνεται επιτακτική με επίκληση ιδίως του ευμενέστερου χαρακτήρα τους και του αναμφίβολα επιδοκίμαστου σκοπού που εξυπηρετούν – δηλαδή ως επί το πλείστον την αποτελεσματικότητα και την ταχύτητα της διαδικασίας – χωρίς να επιβαρύνουν τους εμπλεκόμενους οικονομικούς φορείς. Πράγματι, με τον ν. 4782/2021 επήλθαν σημαντικές τροποποιήσεις στις διατάξεις του ν. 4412/2016, οι οποίες σαφώς αποδίδουν το πνεύμα της Οδηγίας 2014/24/ΕΕ, η δε εφαρμογή τους στην εκκρεμή διαδικασία ανάθεσης δεν επιφέρει δυσμε-

asfaleias-dikaiou-gia-th-dhmosia-empistosynh-sta-organa-tou-kratous/ (τελευταία πρόσβαση: 24.01.2022). Εξάλλου, η αρχή της ασφάλειας δικαίου περιλαμβάνεται στις γενικές αρχές του ενωσιακού δικαίου, σύμφωνα με τη νομολογία του ΔΕΕ (βλ. ενδεικτικά ΔΕΚ C-2/06, *Kempter*, 12.02.2008, ECLI:EU:C:2008:78).

25. Βλ. ενδεικτικά Δ. ΡΑΪΚΟ, *Δίκαιο Δημοσίων Συμβάσεων*, 2019, σσ. 187-188, με περαιτέρω παραπομπές. Π. ΔΕΓΛΕΡΗ, *Οι δημόσιες συμβάσεις στην ενωσιακή έννομη τάξη – Η προσωρινή δικαστική προστασία – Η θεμελίωση και η νομολογία του ΔΕΕ*, 2019, σσ. 275-276. ΑΕΠΠ Α6/2021, σκ. 20.

26. Βλ. ανωτέρω υπό III – Α.

27. Σημειωτέον ότι στη ΔΕΕ C-337/98, *Επιτροπή/Γαλλία*, ό.π., από την οποία γεννήθηκε η συγκεκριμένη άποψη, έγινε επίκληση μεταξύ άλλων και στην αρχή της ασφάλειας δικαίου (σκ. 40).

νείς έννομες συνέπειες σε βάρος του οικονομικού φορέα που θίγεται αμέσως από αυτήν· το αντίθετο, μάλιστα, αφού στην περίπτωση λ.χ. των άρθρων 102 και 103 ν. 4412/2016 του προσφέρει διαδικαστικό έδαφος για τη διάσωση της προσφοράς του ή για την διατήρηση της ιδιότητας του προσωρινού αναδόχου, αντίστοιχα, ακόμη και με τη δυνατότητα εκ των υστέρων προσκόμισης ελλείποντος δικαιολογητικού. Η θεώρηση αυτή όμως παραβλέπει ότι η παροχή διευκόλυνσης υπέρ ενός διαγωνιζομένου ισοδυναμεί, κατά λογική αναγκαιότητα, με χειροτέρευση της θέσης των υπολοίπων, οι οποίοι τίθενται αιφνιδιαστικά αντιμέτωποι με τον κίνδυνο να απωλέσουν τη θέση τους από ανταγωνιστή που, υπό τα κοινώς γνωστά κατά τον χρόνο έναρξης της διαδικασίας δεδομένα, θα έπρεπε να αποκλειστεί²⁸. Καθίσταται λοιπόν σαφές ότι η ίση μεταχείριση και ο επί ίσοις όροις ανταγωνισμός προάγονται μόνον με τη διασφάλιση του αμετάβλητου του κανονιστικού πλαισίου που διέπει τον εκάστοτε διαγωνισμό, καθ' όλη τη διάρκειά του, ώστε όλοι οι συμμετέχοντες να αξιολογούνται επί τη βάση προκαθορισμένων και αμετάβλητων κριτηρίων²⁹. Περαιτέρω, παρατηρείται ότι η μερίδα της νομολογίας που τίθεται υπέρ της άμεσης εφαρμογής των νέων διατάξεων, προτάσσοντας τον ευμενέστερο χαρακτήρα τους, παγίως επαναλαμβάνει ότι η λύση που υιοθετεί δεν αντίκειται στην αρχή της ίσης μεταχείρισης³⁰, «δεδομένου ότι αφορά εξίσου όλους τους εκκρεμείς διαγωνισμούς και όλους τους διαγωνιζομένους»³¹. Μπορεί να αντιπαχθεί εδώ ότι η ορθή εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης δεν κρίνεται in abstracto, δεδομένης και της αρχής της αυτοτέλειας των διαγωνισμών³², αλλά πρέπει να κριθεί μεταξύ των οικονομικών φορέων που μετέχουν στον εκάστοτε διαγωνισμό, όπου, όπως εκτέθηκε, η ευμενέστερη μεταχείριση ενός επιφέρει οπωσδήποτε τη δυσμενέστερη τοιαύτη του ανθυπο-

ψηφίου του.

Επομένως, πρέπει να γίνει δεκτό ότι, όπως η αρχή της ασφάλειας δικαίου, ομοίως και η αρχή της ίσης μεταχείρισης αποκλείει την άμεση εφαρμογή νεότερων διατάξεων σε εκκρεμείς διαδικασίες, ανεξαρτήτως του τυχόν ευμενέστερου χαρακτήρα ή της επιδοκιμαστέας τελεολογίας τους, ακριβώς διότι στις διαδικασίες ανάθεσης η άμεση εφαρμογή νέας διάταξης άγει πάντοτε σε διακριτική μεταχείριση σε βάρος οικονομικού φορέα.

Υπ' αυτό το πρίσμα, παρατηρείται ότι η επάλληλη αιτιολογία, που απαντάται ενίοτε σε αποφάσεις που δέχονται τον κανόνα της αποκρυστάλλωσης του εφαρμοστέου δικαίου, ότι η νεότερη διάταξη δεν θα μπορούσε να εφαρμοστεί σε καμία περίπτωση, επειδή τυγχάνει δυσμενέστερη της προϊσχύσασας, δεν ενισχύει τη νόμιμη βάση της δικανικής κρίσης, η οποία πληρούται αποκλειστικά με την εφαρμογή του κανόνα της αποκρυστάλλωσης.

V. Συμπέρασμα

Κατόπιν των ανωτέρω, η διαδικασία ανάθεσης δημόσιας σύμβασης διέπεται, πλην αντίθετης ρητής νομοθετικής πρόβλεψης, από το δίκαιο που ίσχυε κατά τον χρόνο εκκίνησής της, σύμφωνα με τις αρχές της ασφάλειας δικαίου και της ίσης μεταχείρισης, καθώς η ιδιαιτερότητα του δικαίου των δημοσίων συμβάσεων επιβάλλει την παρέκκλιση από τη γενική αρχή του διοικητικού δικαίου, σύμφωνα με την οποία η νομιμότητα κάθε διοικητικής πράξης κρίνεται υπό το δίκαιο του χρόνου έκδοσής της. Προεχόντως για τους ίδιους λόγους, δεν φαίνεται ορθό να γίνει δεκτή η προσέγγιση του ζητήματος, όπως έχει προταθεί³³, με γνώμονα την αρχή της αναδρομικής εφαρμογής της ευμενέστερης διοικητικής κύρωσης ή της αρχής της άμεσης εφαρμογής των διαδικαστικών κανόνων· πρόκειται σε αμφότερες τις περιπτώσεις για αρχές που διαμορφώθηκαν νομολογιακά σε διαφορετικά πεδία του δημοσίου δικαίου, χωρίς να ληφθεί υπόψη η ιδιαιτερότητα του δικαίου των δημοσίων συμβάσεων.

Επομένως, στην υπόθεση που εξετάστηκε με τη σχολιαζόμενη απόφαση, η αναθέτουσα αρχή ορθώς εφάρμοσε το άρθρο 103 ν. 4412/2016 ως ίσχυε κατά τον χρόνο δημοσίευσης της διακήρυξης και όχι υπό την τροποποιημένη, ευνοϊκότερη για την προσωρινή ανάδοχο, εκδοχή του, η οποία τέθηκε σε ισχύ εκκρεμούσης της διαδικα-

28. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Μ. ΔΙΑΘΕΣΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 18.

29. Έτσι Α. ΤΣΙΡΩΝΑΣ, Η απόφαση της ΑΕΠΠ επί των προδικαστικών προσφυγών του ν. 4412/2016, ΝΟΔΕΠΕ, 2018, σ. 17 επ., όπως παραπέμπεται από Χ. ΔΕΤΣΑΡΙΔΗ, ό.π., σ. 446. Ο Μ. ΔΙΑΘΕΣΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 17, αναπτύσσει ειδικότερη περιπτώσιολογία που αναδεικνύει με ενάργεια ότι η αρχή της ίσης μεταχείρισης δεν θίγεται, αλλά αντίθετα επιβάλλει την υιοθέτηση ενός αντικειμενικού χρονικού κριτηρίου για την αποκρυστάλλωση του εφαρμοστέου δικαίου της διαδικασίας ανάθεσης.

30. Για την αρχή της ίσης μεταχείρισης στο δίκαιο των δημοσίων συμβάσεων βλ. Δ. ΡΑΪΚΟ, ό.π., σ. 180. Πλούσια είναι η σχετική νομολογία του ΔΕΕ, βλ. ενδεικτικά ΔΕΚ C-410/04, ΑΝΑΥ, 06.04.2006, ECLI:EU:C:2006:237.

31. Βλ. σκ. 9 της σχολιαζόμενης απόφασης και σκ. 12 της ΑΕΠΠ 1477/2021, αμφότερες με παραπομπή στην παλαιότερη νομολογία (βλ. σημ. 14 και 17).

32. Για την αρχή της αυτοτέλειας των διαγωνισμών βλ. πάγια νομολογία: ΣτΕ 3280/2007· ΣτΕ (ΕΑ) 72/2015, 269/2014, 416/2013, 215/2013, 1200/2007· ΑΕΠΠ 1550/2021, 1478/2021, 1206/2019.

33. Βλ. το με αριθμό πρωτ. 113970/29.04.2021 «1ο Πρακτικό Ομάδας Εργασίας που συγκροτήθηκε με την με αριθμό πρωτ. 74177/22.03.2021 απόφαση του Γενικού Γραμματέα Υποδομών του Υπουργείου Υποδομών και Μεταφορών (ΑΔΑ: Ψ4ΜΙ465ΞΘΞ-ΗΣΤ) για την υποβοήθηση των αναθετουσών αρχών και αναθετόντων φορέων, ως προς την παροχή οδηγιών για την ενιαία εφαρμογή των διατάξεων του ν. 4412/2016 ως τροποποιήθηκε με τον ν. 4782/2021». (ΑΔΑ: Ω2ΨΒ465ΧΘΞ-1ΘΖ), σ. 3 επ. Βλ. και ανωτέρω υπό ΙΙΙ – Β.

σίας ανάθεσης. Ομοίως, στο πλαίσιο της ίδιας άποψης, ορθώς επικυρώθηκε η κρίση της αναθέτουσας με απόφαση της ΑΕΠΠ επί προδικαστικής προσφυγής της προσωρινής αναδόχου, ενώ η κρίση του Διοικητικού Εφετείου Αθηνών ελέγχεται σύμφωνα με τα παραπάνω.

Το διαχρονικού δικαίου ζήτημα που ανέκυψε με αφορμή τις τροποποιήσεις του ν. 4782/2021, ιδίως επί των μεταβολών που επέφερε στα άρθρα 102 και 103 ν. 4412/2016, αναμένεται να παρουσιαστεί εκ νέου στο μέλλον, καθώς οι νομοθετικές επεμβάσεις στο δίκαιο των δημοσίων συμβάσεων παρίστανται ιδιαίτερα συχνές. Η εμπειρία της πρακτικής εφαρμογής του ν. 4782/2021 αναδεικνύει έως τώρα δύο προτεραιότητες, προκειμένου να καλλιεργηθεί κλίμα ασφάλειας στις συναλλαγές: αφενός, την παγίωση της νομολογίας επί του ζητήματος³⁴, αφετέρου, την πρόβλεψη, κατά το δυνατόν, σαφών και περιεκτικών μεταβατικών διατάξεων από τον νομοθέτη σε κάθε περίπτωση επέμβασης.

► Θρησκευτική ελευθερία και προστασία της καλής διαβίωσης των ζώων

Σφαγή ζώων χωρίς αναισθητοποίηση στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων

Θρησκευτική ελευθερία – προστασία των ζώων κατά τη θανάτωσή τους – καλή διαβίωση των ζώων – λατρευτική σφαγή ζώων

ΣτΕ (Τμ. Δ'), απόφαση αριθμ. 1751/2021, 26.10.2021

Στην παρούσα απόφαση ζητήθηκε η ακύρωση της 951/44337/21.4.2017 κοινής απόφασης του Υπουργού Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων και του Αναπληρωτή Υπουργού Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων – η οποία εκδόθηκε κατ' εξουσιοδότηση της διάταξης του άρθρου 62 παρ. 2 του ν. 4235/2014 – με τίτλο «Καθορισμός των αναγκαιών συμπληρωματικών μέτρων για την εφαρμογή του Κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 1099/2009 του Συμβουλίου (ΕΕ 2009 L 303/1) σχετικά με τη σφαγή ζώων σε σφαγεία στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων» (Β' 1447). Η ακύρωσή της ζητήθηκε διότι, βάσει του άρθρου 2, επιτρέπεται η σφαγή ζώων στο πλαίσιο των λατρευτικών τύπων χωρίς προηγούμενη αναισθητοποίηση.

34. Γίνεται δεκτό ότι η παγίωση της νομολογίας υπηρετεί την αρχή της ασφάλειας δικαίου, διότι τα πρόσωπα τα οποία σκοπεύουν να αιτηθούν δικαστική προστασία γνωρίζουν τις δικαιοδοτικές κρίσεις των δικαστηρίων, ιδίως των ανωτάτων, επί των ζητημάτων που πρόκειται να θέσουν με τα ένδικα βοηθήματα και έτσι μπορούν να προβλέψουν την εξέλιξη και των δικών τους υποθέσεων (Μ. ΠΙΚΡΑΜΕΝΟΣ, ό.π., σ. 23, όπου και εκτενής ανάπτυξη σχετικά με τη δικαστική εξουσία ως αποδέκτη της αρχής της ασφάλειας δικαίου).

Το ΣτΕ έλαβε υπόψη του τα εξής: α) το άρθρο 13 ΣΛΕΕ που ορίζει ότι η Ένωση και τα κράτη μέλη λαμβάνουν πλήρως υπόψη τους τις απαιτήσεις καλής διαβίωσης των ζώων ως ευαίσθητων όντων τηρώντας ταυτοχρόνως τις νομοθετικές ή διοικητικές διατάξεις και τα έθιμα των κρατών μελών που αφορούν ιδίως τα θρησκευτικά τυπικά, τις πολιτιστικές παραδόσεις και την κατά τόπους πολιτιστική κληρονομιά, κατά τη διαμόρφωση και την εφαρμογή της πολιτικής της Ένωσης στους τομείς της γεωργίας, της αλιείας, των μεταφορών, της εσωτερικής αγοράς, της έρευνας και της τεχνολογικής ανάπτυξης και του διαστήματος, β) το άρθρο 10 παρ. 1 ΧΘΔΕΕ περί της ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, συναγόμενης της ελευθερίας εκδήλωσης του θρησκευτικού ατομικά ή συλλογικά, δημόσια ή κατ' ιδίαν, με τη λατρεία, την εκπαίδευση και την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων κατά τις τελετές, γ) τον Κανονισμό 1099/2009 του Συμβουλίου για την προστασία των ζώων κατά τη θανάτωσή τους, δ) το άρθρο 13 του Συντάγματος περί του απαραβίαστου της θρησκευτικής συνείδησης και της ανεμπόδιστης τέλεσης της λατρείας της, ε) τον ν. 1197/1981 περί της προστασίας των ζώων, στο άρθρο 2 παρ. 2 του οποίου ορίζεται ότι απαγορεύεται η θανάτωση θηλαστικών στα σφαγεία εφόσον δεν προηγηθεί αναισθητοποίηση, στ) το π.δ. 327/1996 το οποίο αναφέρεται, μεταξύ άλλων, στη σφαγή στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων σε συμμόρφωση με την Οδηγία 93/119/ΕΚ, η οποία θεσπίζει κοινούς στοιχειώδεις κανόνες για την προστασία των ζώων κατά τη σφαγή ή θανάτωσή τους, και ζ) τον ν. 4235/2014, ο οποίος αναφέρεται, μεταξύ άλλων, στα διοικητικά μέτρα και τις κυρώσεις που επιβάλλονται στις θρησκευτικές σφαγές.

Το ΣτΕ διαπίστωσε ότι ο Κανονισμός 1099/2009 δεν προβαίνει ο ίδιος στον αναγκαίο συμβιβασμό μεταξύ της καλής διαβίωσης των ζώων και της ελευθερίας εκδήλωσης του θρησκευτικού αλλά θέτει μόνο το πλαίσιο για τον συμβιβασμό των δύο αυτών αρχών, στον οποίο οφείλουν να προβαίνουν τα κράτη μέλη έχοντας ευρύ περιθώριο εκτίμησης. Ακόμα, επεσήμανε ότι, κατά την ερμηνεία των διατάξεων ΧΘΔΕΕ, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η εξέλιξη των αξιών και των αντιλήψεων στα κράτη μέλη και, συνεπώς, η καλή διαβίωση των ζώων μπορεί να λαμβάνεται κατά μείζονα λόγο υπόψη στο πλαίσιο της λατρευτικού τύπου σφαγής και να συμβάλλει στη δικαιολόγηση της αναλογικότητας ορισμένης ρύθμισης. Βάσει των παραπάνω, τα κράτη μέλη δύνανται να επιβάλλουν υποχρέωση αναισθητοποίησης πριν από τη θανάτωση των ζώων, ακόμα και στο πλαίσιο λατρευτικής σφαγής υπό την επιφύλαξη σεβασμού των κατοχυρωμένων στον ΧΘΔΕΕ δικαιωμάτων. Κατά το ΣτΕ, η επέμβαση στη θρησκευτική ελευθερία είναι μη νόμιμη όταν η απαγόρευση τέλεσης θρησκευτικών σφαγών συνεπάγεται την αδυναμία των πιστών σε μία χώρα να

προμηθευτούν κρέας ζώου που έχει σφαγεί σύμφωνα με τις επιταγές της θρησκείας τους.

Βάσει των ανωτέρω, το ΣτΕ έκρινε ότι με την υπ' αριθ. 951/44337/21.4.2017 κοινή υπουργική απόφαση, η οποία επιτρέπει τη σφαγή ζώων χωρίς αναισθητοποίηση στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων, χωρίς να προβλέπει αυστηρότερους εθνικούς κανόνες για αυτού του τύπου σφαγή, ο Έλληνας κανονιστικός νομοθέτης παρέλειψε να προβεί σε στάθμιση μεταξύ της υποχρέωσής του να προστατεύσει τα ζώα κατά το άρθρο 13 της ΣΛΕΕ και της υποχρέωσής του να σεβασθεί, κατά το άρθρο 13 του Συντάγματος και το άρθρο 10 ΧΘΔΕΕ, τη θρησκευτική ελευθερία των θρησκευόμενων μουσουλμάνων και εβραίων που ζουν στην Ελλάδα. Συνεπώς, έκρινε ότι η προσβαλλόμενη πράξη έχει εκδοθεί κατά παράβαση του άρθρου 2 παρ. 2 του ν. 1197/1981 ερμηνευόμενου σύμφωνα με το πνεύμα του Κανονισμού 1099/2009 και των αρχών της καλής διαβίωσης των ζώων. Η προσβαλλόμενη κοινή υπουργική απόφαση ακυρώθηκε, ώστε η Διοίκηση να ρυθμίσει το ζήτημα της σφαγής ζώων στο πλαίσιο λατρευτικών τύπων με τρόπο που να εξασφαλίζει τόσο την προστασία των ζώων από κάθε ταλαιπωρία κατά τη σφαγή τους όσο και τη θρησκευτική ελευθερία των θρησκευόμενων μουσουλμάνων και εβραίων που ζουν στην Ελλάδα, αξιοποιώντας τις δυνατότητες που παρέχουν οι διατάξεις του άρθρου 26 του Κανονισμού 1099/2009.

Παρατηρήσεις

Αθηνά Γαϊτανίδου*

I. Ελευθερία της θρησκείας

Στο άρθρο 13 παρ. 1 του Συντάγματος κατοχυρώνεται το απαραβίαστο της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, σύμφωνα με την οποία ο καθένας δικαιούται να πρεσβεύει οποιαδήποτε θρησκεία επιθυμεί ή καμία, να μεταβάλλει την πίστη του, να εκδηλώνει ή αποκρύπτει τις πεποιθήσεις του¹. Το δε κράτος δεν μπορεί άμεσα – ούτε έμμεσα φυσικά – να υποχρεώσει κάποιον να ακολουθεί συγκεκριμένο θρήσκευμα ή αθρησκευτικές ή αθεϊστικές πεποιθήσεις². Επίσης κατοχυρώνεται στο άρθρο 10 παρ. 1 ΧΘΔΕΕ, η διάταξη του οποίου συνδέεται στενά με το

* ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ

1. Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και επικρατούσα θρησκεία, σε: Χ. Παπαστάθη (επιμ.), Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2000, σ. 10.

2. Κ. ΧΡΥΣΟΦΟΝΟΣ / Σ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017, σ. 312.

άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) «Ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας». Η θρησκευτική ελευθερία περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την ελεύθερη μεταβολή θρησκεύματος ή πεποιθήσεων, καθώς και την εκδήλωση του θρησκεύματος ή των πεποιθήσεων, ατομικά ή συλλογικά, δημόσια ή κατ' ιδίαν, με τη λατρεία, την εκπαίδευση, την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων και τις τελετές. Η εκδήλωση του θρησκεύματος δεν καλύπτεται μόνο με παραδοσιακούς τρόπους θρησκευτικής λατρείας, όπως η λειτουργία στις εκκλησίες, αλλά και μέσω κάθε θρησκευτικής εορτής, της ίδρυσης και κατασκευής ναών, της κατήχησης και του προσηλυτισμού³.

II. Καλή διαβίωση των ζώων

Με το άρθρο 13 ΣΛΕΕ κατοχυρώνεται ως κοινοτική αξία η καλή διαβίωση των ζώων ως ευαίσθητων όντων. Πρόκειται για ρήτρα ενσωμάτωσης ή ρήτρα διάχυσης (integration clause), η οποία συμπεριλήφθηκε στο πρωτογενές δίκαιο της ΕΕ με σκοπό να συνυπολογίζεται ή και να προωθείται με ειδικότερες ενέργειες η προστασία αυτού του εννόμου αγαθού κατά την ανάπτυξη των ενωσιακών δράσεων. Η εν λόγω ρήτρα, όπως και οι λοιπές ρήτρες ενσωμάτωσης σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος, την ισότητα των φύλων και την καταπολέμηση των διακρίσεων, βρίσκεται σε ενιαίο κεφάλαιο της ΣΛΕΕ υπό τον τίτλο «Διατάξεις γενικής εφαρμογής»⁴. Το άρθρο 13 ΣΛΕΕ εξειδικεύεται με τον Κανονισμό 1099/2009 περί της προστασίας των ζώων κατά τη θανάτωσή τους, σύμφωνα με τον οποίο η προστασία των ζώων είναι ζήτημα που απασχολεί την κοινή γνώμη αφού επηρεάζει τη στάση των καταναλωτών απέναντι στα γεωργικά προϊόντα, επιπλέον η βελτίωση της προστασίας των ζώων κατά τη σφαγή συμβάλλει στη βελτίωση της ποιότητας του κρέατος και έχει έμμεσο θετικό αντίκτυπο στην ασφάλεια των εργαζομένων στα σφαγεία (αιτιολογική σκ. 4).

III. Η κρίση του ΣτΕ

Παρότι ο Κανονισμός 1099/2009 επιτρέπει στα κράτη μέλη να θεσπίζουν αυστηρότερους εθνικούς κανόνες για την ευρύτερη προστασία των ζώων κατά τη θανάτωσή τους, απαγορεύεται οι εν λόγω κανόνες να ισοδυναμούν με εν τοις πράγμασι κατάργηση της παρέκκλισης του άρθρου 4 παρ. 4 του ίδιου Κανονισμού, σύμφωνα με την οποία επιτρέπεται η χωρίς αναισθητοποίηση σφαγή των ζώων στο πλαίσιο λατρευτικών σκοπών υπό την προϋπόθεση ότι η σφαγή διενεργείται σε σφαγείο. Κατ' ουσίαν, λοιπόν, ο Κανονισμός απαγορεύει να χιχτεί ο πυρήνας του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας και απο-

3. Β. ΣΚΟΥΡΗΣ, Συνθήκη της Λισαβόνας, 2020, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σσ. 2130-2132.

4. Ε. ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, 2021, 3η έκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σσ. 64-66.

σκοπεί στην εγγύηση της άσκησής του. Με σκοπό την ευρύτερη προστασία των ζώων, το ΣτΕ δέχθηκε ότι τα κράτη μέλη έχουν την υποχρέωση – όχι την ευχέρεια όπως προκύπτει από το άρθρο 26 παρ. 2 του Κανονισμού («Τα κράτη μέλη μπορούν να θεσπίζουν εθνικούς κανόνες που αποσκοπούν να εξασφαλίσουν ευρύτερη προστασία των ζώων») – να λάβουν σχετικά μέτρα. Προκειμένου δε να μετριάσει αυτή την κρίση του, καταλήγει ότι ο κανονιστικός νομοθέτης παρέλειψε να προβεί σε στάθμιση μεταξύ της υποχρέωσής του να προστατεύσει τα ζώα και της υποχρέωσής του να σεβασθεί τη θρησκευτική ελευθερία μουσουλμάνων και εβραίων που ζουν στην Ελλάδα. Βέβαια, το αποτέλεσμα της στάθμισης αυτής προκαθορίζεται από το ίδιο το ΣτΕ προς την κατεύθυνση της προστασίας των ζώων⁵.

5. Ε. ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ, Ελευθερία εκδήλωσης του θρησκειώματος και καλή διαβίωση των ζώων – Νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και δικαστικός ακτιβισμός του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ 1751/2021), διαθέσιμο στο: <https://www.prevedourou.gr/>.

Εν προκειμένω, η κρίση του ΣτΕ, τιθέμενη υπέρ της προστασίας, της καλής μεταχείρισης και διαβίωσης των ζώων, απηχεί τις σύγχρονες και ολοένα αυξανόμενες φιλοζωϊκές αντιλήψεις, η υποστήριξη των οποίων δεν παραμένει σε θεωρητικό επίπεδο. Επιπροσθέτως, φαίνεται ότι έχουν επηρεάσει στην πράξη τις επιλογές και δράσεις μεγάλης μερίδας ανθρώπων παγκοσμίως, δεδομένου ότι αποτελούν δικαιολογητική βάση για την επιλογή τρόπου ζωής και διατροφής, ενώ ταυτόχρονα εκδηλώνονται πολύ ενεργά στο πλαίσιο διαδηλώσεων που έχουν ως αντικείμενο την προάσπιση των δικαιωμάτων των ζώων. Οι δράσεις αυτές φανερώνουν μια τάση για τον επανακαθορισμό της σχέσης ανθρώπου και ζώων και την επιταγή για την πλήρη ένταξη των δικαιωμάτων των ζώων στο αξιακό σύστημα του δυτικού νομικού πολιτισμού. Στο πλαίσιο αυτό, γίνεται δεκτό ότι δεν υπάρχει περιθώριο για τη διαφοροποιημένη – επί τα χείρω – μεταχείριση των ζώων στις περιπτώσεις μεθόδων σφαγής που προβλέπονται από λατρευτικούς τύπους, δεδομένου δε ότι δεν εκδικείται το δικαίωμα στη ζωή τους αλλά στον ανώδυνο και χωρίς ταλαιπωρία θάνατό τους.

► XXIX Συνέδριο FIDE

Η FIDE (Fédération Internationale Pour Le Droit Européen) ιδρύθηκε το 1961 και αποτελείται από τις ενώσεις ευρωπαϊκού δικαίου κάθε κράτους μέλους της ΕΕ, της Νορβηγίας και της Ελβετίας.

Το XXIX Συνέδριο FIDE, που διεξήχθη στη Χάγη από τις 3 έως τις 6 Νοεμβρίου 2021, συγκεντρώνοντας 450 συμμετέχοντες, πραγματοποιήθηκε τρεις κύριες θεματικές, για τις οποίες διακεκριμένοι Γενικοί Εισηγητές συνέταξαν ερωτηματολόγιο σχετικά με τρέχοντα νομικά ζητήματα σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο. Οι ορισμένοι ως εισηγητές από τις εθνικές ενώσεις της FIDE και οι εμπειρογνώμονες από τα θεσμικά όργανα της ΕΕ απάντησαν αντίστοιχα με εθνικές εκθέσεις χωρών και θεσμικών οργάνων. Με βάση τα στοιχεία αυτά, οι Γενικοί Εισηγητές συνέταξαν Γενική Έκθεση για κάθε θεματική.

Οι τρεις βασικές θεματικές του συνεδρίου – ο ρόλος των εθνικών δικαστηρίων, η προστασία των προσωπικών δεδομένων της ΕΕ και ο ρόλος της νομοθεσίας περί ανταγωνισμού στην ψηφιακή οικονομία – ήγειραν ενδιαφέροντα ουσιαστικά, διαδικαστικά και θεσμικά ζητήματα. Οι εισηγήσεις των εθνικών εισηγητών, οι οποίες δημοσιεύθηκαν στον τόμο των πρακτικών του συνεδρίου, αποτελούν απαντήσεις – εθνικές εκθέσεις σε ερωτηματολόγιο που η FIDE θέτει στο κάθε κράτος μέλος. Στόχος του ερωτηματολογίου ήταν η αποτίμηση του τρόπου κατά τον οποίο το ενωσιακό δίκαιο στους αντίστοιχους τομείς έχει ληφθεί από όλους τους σχετικούς φορείς σε εθνικό επίπεδο (κυρίως τα δικαστήρια, τα εθνικά κοινοβούλια, τις εθνικές εποπτικές αρχές και την κοινωνία των πολιτών). Τα εθνικά αυτά δεδομένα χρησιμοποιήθηκαν στο συνέδριο για να ενημερώσουν τη συζήτηση τόσο των ειδικών, όσο και των γενικών θεμάτων του ενωσιακού δικαίου.

Στη Χάγη παρευρέθηκαν οι Ελληνίδες εισηγήτριες της δεύτερης θεματικής κα. Βιργινία Τζώρτζη, Γραμματέας του ΚΔΕΟΔ, κα. Άννα Πούλιου και κα. Δέσποινα Βεζακίδου, ενώ την εθνική εισήγηση για την τρίτη θεματική συνέταξαν η κα. Εμμανουέλα Τρούλη και ο κ. Ασημάκης Κομνηνός.

Η συγκέντρωση εθνικών εισηγητών γύρω από τα ως άνω ζητήματα του δικαίου της ΕΕ είχε ως αποτέλεσμα τη γόνιμη ανταλλαγή πληροφοριών και ιδεών μεταξύ ακαδημαϊκών και επαγγελματιών του νομικού κλάδου, πρώτα σε εθνικό επίπεδο και αργότερα στη συνέχιση της συζήτησης στο συνέδριο με ευρωπαίους δικηγόρους από το σύνολο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι τρεις θεματικές αποδείχθηκαν εξαιρετικά επίκαιρες. Οι συζητήσεις απέδειξαν για άλλη μια φορά την προστιθέμενη αξία της συνεργασίας ακαδημαϊκών, εθνικών και ευρωπαϊών δικαστών, επαγγελματιών και κυβερνητικών νομικών.

Το συνέδριο έκλεισε με την ομιλία της Ευρωπαϊκής Γενικής Εισαγγελέως, η οποία εξήγησε τη φύση του γραφείου της και τον τρόπο με τον οποίο συμβάλλει στην προστασία των ευρωπαϊκών αξιών σε πολύ πρακτικό επίπεδο, και την παρουσίαση των θεματικών του επόμενου XXXth συνεδρίου της FIDE, που θα διεξαχθεί στη Βουλγαρία το 2023 και θα διαπραγματευθεί τα ζητήματα της αμοιβαίας αναγνώρισης, της νέας γεωπολιτικής διάστασης της πολιτικής ανταγωνισμού της ΕΕ και της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Ένωσης.

Βιργινία Τζώρτζη

► Πρόγραμμα διδυμοποίησης με το Ισραήλ «Ανάπτυξη και εδραίωση της Επιτροπείας για τις καταγγελίες παιδιών και νέων εκτός σπιτιού του Ισραήλ» – Δραστηριότητες Οκτωβρίου-Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου – Αποστολές εργασίας – Συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής

Στις 13 Οκτωβρίου 2021, πραγματοποιήθηκε διαδικτυακά η 2η Συνάντηση της Συντονιστικής Επιτροπής του Προγράμματος. Ο Project Leader του Προγράμματος και Συνήγορος του Πολίτη, Δρ. Ποττάκης Ανδρέας, παρουσίασε την εξέλιξη της νομοθετικής προσαρμογής και κατόπιν τις δράσεις που προγραμματίζονται για το επόμενο διάστημα. Τα μέλη της Συντονιστικής Επιτροπής συζήτησαν και ενέκριναν τον σχεδιασμό για τους επόμενους μήνες. Τέλος, ενέκριναν ομόφωνα το αίτημα για παράταση της διάρκειας υλοποίησης του Προγράμματος μέχρι και τον Μάιο του 2022.

Οι έκτακτες υγειονομικές συνθήκες της πανδημίας του κορωνοϊού οδήγησαν στην πραγματοποίηση των προγραμματισμένων δραστηριοτήτων Νοεμβρίου και Δεκεμβρίου 2021 μέσω τηλεδιάσκεψης.

Οι Έλληνες εμπειρογνώμονες του προγράμματος συμμετείχαν στις τηλεδιασκέψεις που αφορούσαν τα εξής αντικείμενα:

- Δραστηριότητα C1: Το νομικό περιβάλλον της Επιτροπείας και του ευρωπαϊκού κράτους μέλους. Στο πλαίσιο της δραστηριότητας αυτής έγινε μια εισαγωγή της νομικής εξουσίας της Επιτροπείας στο Ισραήλ όσον αφορά τη νομοθεσία και τους κανονισμούς, ακολούθησε μια λεπτομερής παρουσίαση του νομικού περιβάλλοντος στο οποίο λειτουργεί ο διαμεσολαβητής για τα παιδιά στο κράτος μέλος της ΕΕ, και ολοκληρώθηκε με την παρουσίαση παραδειγμάτων υποθέσεων/καταγγελιών που δέχεται το κράτος μέλος (κατά προτίμηση υποθέσεις που επικεντρώνονται σε μικρότερα παιδιά, παιδιά σε ανάδοχη οικογένεια και παιδιά με αναπηρίες) και πώς αυτές αντιμετωπίζονται, διερευνώνται και αποφασίζονται σύμφωνα με τον νόμο.

- Δραστηριότητα C3: Χαρτογράφηση. Η συγκεκριμένη δραστηριότητα περιελάμβανε ολοκληρωμένη χαρτογράφηση της ισχύουσας ισραηλινής νομοθεσίας και των κανονισμών που αφορούν άμεσα ή συμπληρωματικά την ανάληψη της διοίκησης της Επιτροπείας, καθώς και στενή ανάλυση του σχετικού νόμου και των κανονισμών και της σχέσης τους με την πρακτική της Επιτροπείας.

- Η παροχή εργασίας μέσω ψηφιακής πλατφόρμας (Γ. Θεοδόσης),
- Ενωσιακό δίκαιο ισότητας: Γενική επισκόπηση και νομολογιακές εξελίξεις σε ζητήματα διακρίσεων στον χώρο εργασίας (Π. Καποτάς).

Έλλη Τσιτσιπά

Έλλη Τσιτσιπά

► **Διήμερο διαδικτυακό σεμινάριο στο πλαίσιο του προγράμματος Jean Monnet "Discourses on the Constitutional Identity of the European Union: The EU Charter of Fundamental Rights" με θέμα «Σύγχρονοι προβληματισμοί του ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου» – 13 και 14 Δεκεμβρίου 2021**

Στις 13 και 14 Δεκεμβρίου 2021, έλαβε χώρα το διήμερο διαδικτυακό σεμινάριο στο πλαίσιο του προγράμματος Jean Monnet «Discourses on the Constitutional Identity of the European Union: The EU Charter of Fundamental Rights» με θέμα «Σύγχρονοι προβληματισμοί του ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου». Στο πλαίσιο του σεμιναρίου, ειδικοί επί του θέματος ανέλαβαν την παράδοση αναλυτικών διαλέξεων, σε μορφή μαθήματος, σχετικά με τις σύγχρονες προκλήσεις του εργατικού δικαίου στον ενωσιακό χώρο και τις τελευταίες νομοθετικές και νομολογιακές εξελίξεις.

Την πρώτη ημέρα του σεμιναρίου αναλύθηκαν τα ακόλουθα θέματα:

- Η εργατικού δικαίου προστασία των whistle blowers μετά την Οδηγία 2019/1937 (Δ. Γούλας),
- Η Οδηγία 2019/1152 για διαφανείς και προβλέψιμους όρους εργασίας στην Ε.Ε. (Α. Πολυχρονιάδου),
- Η προστασία των προσωπικών δεδομένων στον εργασιακό χώρο και η αντιμετώπιση της αυτοματοποιημένης λήψης αποφάσεων (Δ. Κουκιάδης),
- Η συνδικαλιστική ελευθέρια και η συλλογική αντιπροσώπευση σε καιρούς δύσκολους, όπως αυτούς της πανδημίας (Β. Πάλλη).

Οι διαλέξεις που πραγματοποιήθηκαν τη δεύτερη ημέρα αφορούσαν τις εξής θεματικές:

- Τηλεργασία και εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Α.-Μ. Κώνστα),
- Η πρόταση Οδηγίας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για επαρκείς κατώτατους μισθούς στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Δ. Σιδέρης),

► **Διήμερο διαδικτυακό σεμινάριο στο πλαίσιο του προγράμματος Jean Monnet "Intellectual Property Protection in the EU: Contemporary challenges and prospects" με θέμα «Η ενιαία αγορά της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το δίκαιο της πνευματικής ιδιοκτησίας» – 15 και 16 Δεκεμβρίου 2021**

Στις 15 και 16 Δεκεμβρίου 2021, έλαβε χώρα το διήμερο διαδικτυακό σεμινάριο στο πλαίσιο του προγράμματος Jean Monnet «Η διανοητική ιδιοκτησία στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Σύγχρονες προκλήσεις και προοπτικές» με θέμα «Η ενιαία αγορά της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το δίκαιο της πνευματικής ιδιοκτησίας». Στο πλαίσιο του σεμιναρίου, ειδικοί επί του θέματος ανέλαβαν την παράδοση αναλυτικών διαλέξεων, σε μορφή μαθήματος, σχετικά με τη θεματική του σεμιναρίου.

Πιο συγκεκριμένα, οι διαλέξεις της πρώτης μέρας αφορούσαν τα ακόλουθα αντικείμενα:

- Ενωσιακό κεκτημένο και Οδηγία 2019/790 (Α. Δεσποτίδου),
- Εξόρυξη κειμένων και δεδομένων (Μ. Μαρίνος),
- Χρήση έργων σε ψηφιακές και διασυνοριακές διδακτικές δραστηριότητες (Α. Παπαδοπούλου),
- Εικαστικά Έργα που έχουν καταστεί κοινό κτήμα (Μ. Σινανίδου).

Τη δεύτερη ημέρα του σεμιναρίου, οι προσκεκλημένοι εισηγητές αναφέρθηκαν στις εξής θεματικές:

- Οι ρυθμίσεις της Οδηγίας 2019/790 στις συμβάσεις για τους δημιουργούς και τους ερμηνευτές (Σ. Σταυρίδου),
- Νομοθετικές ρυθμίσεις για πλατφόρμες (Χ. Τσίγκου),
- Η προστασία των εκδόσεων τύπου στο διαδίκτυο (Γ. Παραμυθιώτης),
- Χρήση έργων από παρόχους επιγραμμικών υπηρεσιών διαμοιρασμού περιεχομένου (Ε. Βαγενά),
- Υπόθεση YouTube (Κ. Κολουτούρου).

Έλλη Τσιτσιπά

► **Διαδικτυακό επετειακό συνέδριο με θέμα: «2021: 40 χρόνια από την ένταξη της Ελλάδος στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες/Ευρωπαϊκή Ένωση»**

Με αφορμή τη συμπλήρωση 40 χρόνων από την ένταξη της Ελλάδος στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες/Ευρωπαϊκή Ένωση, το Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου (ΚΔΕΟΔ) διοργάνωσε την Πέμπτη, 9 Δεκεμβρίου 2021, διαδικτυακό επετειακό συνέδριο με θέμα: «2021: 40 χρόνια από την ένταξη της Ελλάδος στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες/Ευρωπαϊκή Ένωση». Στο συνέδριο συμμετείχαν υψηλοί προσκεκλημένοι από την Ελλάδα και το εξωτερικό, παρουσιάζοντας πτυχές της τεσσαρακονταετούς πορείας της Ελλάδας ως κράτους μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το συνέδριο μεταδόθηκε μέσω της διαδικτυακής πλατφόρμας Zoom.

Οι εργασίες του συνεδρίου ξεκίνησαν αφού απηύθυνε σύντομο χαιρετισμό, με βιντεοσκοπημένο μήνυμα, ο κ. Μαργαρίτης Σχοινάς, Αντιπρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, αρμόδιος για την Προώθηση του Ευρωπαϊκού Τρόπου Ζωής. Στη συνέχεια, τον συντονισμό της Α' Συνεδρίας ανέλαβε ο Ομ. Καθηγητής της Νομικής Σχολής ΑΠΘ κ. Βασίλειος Σκουρής, τ. Πρόεδρος του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του ΚΔΕΟΔ. Ο κ. Σκουρής έδωσε αρχικά τον λόγο στον κ. Ευάγγελο Βενιζέλο, Καθηγητή της Νομικής Σχολής ΑΠΘ, πρ. Αντιπρόεδρο της Ελληνικής Κυβέρνησης και πρ. Υπουργό Εξωτερικών, ο οποίος ανέπτυξε εισήγηση με θέμα «Η αντιμετώπιση του ενωσιακού δικαίου (και κεκτημένου) από το ελληνικό πολιτικό σύστημα». Ακολούθως, ο κ. Αθανάσιος Ράντος, Γεν. Εισαγγελέας του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και πρ. Πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας, παρουσίασε τον τρόπο αντιμετώπισης του ενωσιακού δικαίου (και κεκτημένου) από τα τακτικά διοικητικά δικαστήρια και το Συμβούλιο της Επικρατείας.

Η Β' Συνεδρία, της οποίας τον συντονισμό ανέλαβε η Ομ. Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής ΑΠΘ και Διευθύντρια του ΚΔΕΟΔ κα Χριστίνα Δεληγιάννη-Δημητράκου, ξεκίνησε με την εισήγηση του κ. Βασιλείου Χριστιανού, Ομ. Καθηγητή της Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ και Διευθυντή του ΚΔΕΟΔ (2011-2018), με θέμα «Η συμβολή της ελληνικής θεωρίας στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης». Στη συνέχεια, ο κ. Τάκης Τριδής, Καθηγητής Ευρωπαϊκού Δικαίου του King's College του Λονδίνου, αναφέρθηκε στην αντιμετώπιση του ενωσιακού δικαίου (και κεκτημένου) από την ελληνική θεωρία και νομολογία.

Η Γ' Συνεδρία, υπό τον συντονισμό του κ. Βασιλείου Σκουρής, ξεκίνησε με την εισήγηση του κ. Γεώργιου Ζαββού, τ. Υφυπουργού Οικονομικών, αρμόδιου για το Χρηματοπιστωτικό Σύστημα, Πρεσβευτή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και πρ. Ευρωβουλευτή, με θέμα «1992-2022: Τριάντα

χρόνια Ευρωπαϊκής Τραπεζικής Ένωσης – Οι προκλήσεις του μετασχηματισμού για το Ελληνικό Τραπεζικό Σύστημα». Ακολούθως, τον λόγο έλαβε η κα Σοφία Λαζαρέτου από τη Διεύθυνση Οικονομικής Ανάλυσης και Μελετών της Τράπεζας της Ελλάδος, η οποία παρουσίασε τη συμμετοχή της Ελλάδος στην οικονομική και νομισματική ένωση. Τελευταίος ομιλητής ήταν ο κ. Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ομ. Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης ΕΚΠΑ, πρ. Ευρωπαίος Διαμεσολαβητής (2003-2013) και πρ. Συνήγορος του Πολίτη (1998-2003), ο οποίος ανέλυσε τον ρόλο του Ευρωπαίου Διαμεσολαβητή.

Η ανταπόκριση του κοινού στις εργασίες του συνεδρίου υπήρξε μεγάλη. Μετά το πέρας των εισηγήσεων, ακολούθησε ενδιαφέρουσα ανταλλαγή απόψεων και παρατηρήσεων μεταξύ των συμμετεχόντων αναφορικά με την πορεία της Ελλάδος από το 1981, οπότε και έγινε το 10ο μέλος της τότε Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας και τώρα Ευρωπαϊκής Ένωσης, έως και σήμερα. Η εκδήλωση παραμένει διαθέσιμη στο κοινό μέσω συνδέσμου στην ιστοσελίδα του ΚΔΕΟΔ (<https://www.cieel.gr/>). Άρθρα βασισμένα στις εισηγήσεις των ομιλητών θα δημοσιευθούν, στην αγγλική ή γαλλική γλώσσα, στο ετήσιο ξενόγλωσσο τεύχος του περιοδικού «Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου» (Hellenic Review of European Law) για το 2021.

Μαρία Σαπαρδάνη

► **Πέμπτη και έκτη διάλεξη της σειράς «Διαλέξεις Thyssen» με προσκεκλημένους ομιλητές την π. Αντιπρόεδρο του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου της Κολωνίας, κα Angelika Nussberger, και τον π. Δικαστή του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Πολωνίας και Καθηγητή του Πανεπιστημίου της Βαρσοβίας, κ. Mirosław Wyrzykowski**

Η πέμπτη και η έκτη διάλεξη της σειράς «Διαλέξεις Thyssen» με τίτλο «Η Ευρώπη ως κοινότητα δικαίου και κοινότητα αξιών» πραγματοποιήθηκαν τη Δευτέρα, 8 Νοεμβρίου 2021 στη Θεσσαλονίκη, στο Ξενοδοχείο Makedonia Palace, και την Τρίτη, 9 Νοεμβρίου 2021 στην Αθήνα, στο Ινστιτούτο Goethe.

Προσκεκλημένοι ομιλητές ήταν η π. Αντιπρόεδρος του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου της Κολωνίας, κα Angelika Nussberger, η οποία ανέπτυξε εισήγηση με θέμα «Ένα νέο μοντέλο δημοκρατίας για τον 21ο αιώνα;», και ο π. Δικαστής του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Πολωνίας και Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Βαρσο-

βίας, κ. Mirosław Wyrzykowski, ο οποίος ανέλυσε το θέμα «Διάβρωση του Συνταγματικού Κράτους».

Αμφότερες οι εισηγήσεις παρουσιάστηκαν στη γερμανική γλώσσα με ταυτόχρονη διερμηνεία στην ελληνική και μεταδόθηκαν ζωντανά στο ευρύ κοινό μέσω της διαδικτυακής πλατφόρμας Zoom. Τις εκδηλώσεις, που ολοκληρώθηκαν με εξαιρετικά ενδιαφέρουσα συζήτηση

μεταξύ των ομιλητών και των συμμετεχόντων, συντόνισε ο Πρόεδρος του ΚΔΕΟΔ κ. Βασίλειος Σκουρής, Ομ. Καθηγητής της Νομικής Σχολής ΑΠΘ και τ. Πρόεδρος του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Μαρία Σαπαρδάνη

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

I. Βιβλιοπαρουσιάσεις

ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ, Διεθνές Δίκαιο και Διπλωματία στα Χρόνια της Επανάστασης του 1821, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 238 σελ.

Με αφορμή τον εορτασμό της επετείου των 200 ετών από την Ελληνική Επανάσταση, το βιβλίο του Ομ. Καθηγητή Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Α. Μπρεδήμα, με τίτλο «Διεθνές Δίκαιο και Διπλωματία στα Χρόνια της Επανάστασης του 1821», αποσκοπεί στο να ρίξει φως στην επίδραση που είχαν το διεθνές δίκαιο και οι εξωτερικοί παράγοντες στην ανασύσταση του ελληνικού κράτους κατά την περίοδο 1821-1831.

Η ύλη της μελέτης διαρθρώνεται σε 4 μέρη, ενώ στο τέλος του έργου παρατίθεται σχετική ενδεικτική βιβλιογραφία. Το πρώτο μέρος ασχολείται με γενικά πολιτικά ζητήματα της Ελληνικής Επανάστασης υπό το πρίσμα του διεθνούς δικαίου και χωρίζεται σε δέκα κεφάλαια. Αρχικά, αναλύεται η Ελληνική Επανάσταση ως η προσπάθεια αυτοδιάθεσης του ελληνικού λαού και συγκρότησης ενός ανεξάρτητου κράτους σύμφωνα με την «αρχή των εθνοτήτων». Ακόμη, εξετάζεται η αναγνώριση των επαναστατημένων Ελλήνων ως «εμπολέμων» αλλά και οι συνέπειες της εν λόγω αναγνώρισης, η οποία αφορούσε την τήρηση των κανόνων της ουδετερότητας από τους Έλληνες. Ο συγγραφέας συνεχίζει με μια εξέταση του τρόπου εφαρμογής των συγκεκριμένων κανόνων από την Ελληνική Επανάσταση αλλά και των περιπτώσεων παραβίασης της ουδετερότητας από Πρόξενους και Υποπρόξενους. Επιπλέον, γίνεται αναφορά στο ζήτημα της πειρατείας στις ελληνικές θαλάσσιες περιοχές και στην προσπάθεια εξάλειψής του φαινομένου από την κυβέρνηση του Ι. Καποδίστρια. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων. Η Συνθήκη του Λονδίνου του 1827 αποτέλεσε την πολιτική αφορμή για τη στρατιωτική επέμβασή τους με τη Ναυμαχία του Ναβαρίνου αλλά και τη συμπληρωματική στρατιωτική επέμβαση των Γάλλων στην Πελοπόννησο. Αναλύεται ακόμη το καθεστώς προστασίας του Ελληνικού Έθνους από τις Ξένες Δυνάμεις, τη Γαλλία και τη Μεγάλη Βρετανία αλλά και οι εγγυήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων για την τήρηση των συμφωνηθέντων. Το πρώτο μέρος ολοκληρώνεται με μια αναφορά στις συνεργασίες της Ελλάδας και, συγκεκριμένα, στην ιδιόμορφη συνθήκη μεταξύ της Ελλάδας και του Τάγματος των Ιωαννιτών Ιπποτών το 1823 και τη συμφωνία συμμαχίας των Ελλήνων Σουλιωτών με τους Αλβανούς οπλαρχηγούς.

Στο δεύτερο μέρος, το οποίο χωρίζεται σε πέντε κεφάλαια, αναλύονται ειδικά θέματα διεθνούς δικαίου και διπλωματίας. Αρχικά, γίνεται λόγος για το Διεθνές Ανθρωπιστικό Δίκαιο, το οποίο ρυθμίζει τους κανόνες διεξαγωγής του πολέμου, αλλά και την απουσία κάποιου παρόμοιου δικαίου κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, όπως διαφαίνεται μέσα από τις σφαγές της Τριπολιτσάς, τον απαγχονισμό του Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε' και

το καθεστώς των αιχμαλώτων, περί των οποίων έως τότε δεν είχαν αναπτυχθεί ακόμη κανόνες. Ακολουθεί αναφορά στο ζήτημα της έκδοσης αγωνιστών στην Οθωμανική Διοίκηση και, συγκεκριμένα, στην έκδοση των Ελλήνων Επαναστατών σε Βλαχία και Μολδαβία από τη Ρωσία και την έκδοση στο πλαίσιο των σχέσεων του νεοελληνικού κράτους με την Τουρκία. Κατόπιν, αναλύονται οι διεθνείς χρηματοδοτικές σχέσεις της Ελλάδας μετά την Επανάσταση και, ειδικότερα, η οικονομική βοήθεια που δέχθηκε η Ελλάδα από τα ξένα κράτη και η χορήγηση των δύο δαείων από τη χρηματαγορά του Λονδίνου. Ο συγγραφέας θίγει τα μείζονα έως σήμερα ζητήματα των μεταναστών, των αποζημιώσεων και των πολεμικών επανορθώσεων μετά την Επανάσταση και κατά την προσπάθεια σύστασης του νεοελληνικού κράτους. Στο τέλος του δεύτερου μέρους του έργου εξετάζεται η διευθέτηση θρησκευτικών ζητημάτων έπειτα από τις βιαιότητες κατά του χριστιανικού πληθυσμού και υπό το πρίσμα των συνθηκών για την ανεξαρτησία της Ελλάδας.

Το τρίτο μέρος αποτελείται από πέντε κεφάλαια και ακολουθεί την πορεία της Ελλάδας μέσα από τα διπλωματικά έγγραφα της εποχής, από την πρώτη Εθνική Συνέλευση των Ελλήνων στην Επίδαυρο το 1821-1822 έως το μοναρχικό καθεστώς του Όθωνα. Εξετάζονται οι στάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, της Ρωσίας, της Γαλλίας, της Μεγάλης Βρετανίας και της Αυστρίας, οι ελληνικές θέσεις από την αρχή του δημοκρατικού καθεστώτος μέχρι την εξέλιξή του σε μοναρχικό και, τέλος, οι τελικές αποφάσεις των τριών δυνάμεων.

Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος, το οποίο χωρίζεται σε τρία κεφάλαια, ο συγγραφέας φέρνει στο προσκήνιο ανάλογα ζητήματα διεθνούς δικαίου που αφορούν έως και σήμερα τις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας. Επισημαίνεται το ζήτημα της προστασίας των αρχαιοτήτων από τους ξένους και η πολιτική γραμμή που ακολούθησε το νεοελληνικό κράτος, η αντιμετώπιση της επιδημίας της πανώλης, η οποία προήλθε από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, και, τέλος, οι σχέσεις και η αρχή της «καλής γειτονίας» μεταξύ ελληνικής και τουρκικής πλευράς.

Η σημασία του παρόντος βιβλίου έγκειται στην πρωτότυπη οπτική γωνία από την οποία ο συγγραφέας επιχειρεί να προσεγγίσει την Ελληνική Επανάσταση, καθώς το διεθνές δίκαιο και οι διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας εκείνη την περίοδο διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη σύσταση και εξέλιξη του νεοελληνικού κράτους. Πρόκειται για ένα έργο το οποίο καταφέρνει να διαλευκάνει την επίδραση εξωτερικών παραγόντων κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και μετέπειτα. Αναμφίβολα, το βιβλίο αυτό αποτελεί χρήσιμο εργαλείο για όποιον ασχολείται με τη νομική ή πολιτική επιστήμη αλλά και τον αναγνώστη που ενδιαφέρεται να εμπλουτίσει τις γνώσεις του στο εν λόγω ζήτημα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

II. Το δίκαιο ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά:

Β' Εξάμηνο 2021

Επιμ.: Σοφία Σώμη

Τα περιοδικά που αποδελτιώθηκαν είναι:

Αρμενόπουλος (Αρμ)

Δελτίο Φορολογικής Νομοθεσίας (ΔΦΝ)

Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών (ΔΕΕ)

Δίκαιο Τεχνολογίας & Επικοινωνίας (ΔΙΤΕ)

Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΔΤΑ)

Διοικητική Δίκη (ΔιΔικ)

Ελληνική Δικαιοσύνη (ΕλλΔνη)

Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (ΕΕΕυρΔ)

Ενέργεια και Δίκαιο (Ενέργεια & Δίκαιο)

Επιθεώρηση του Εμπορικού Δικαίου (ΕΕμπΔ)

Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου (ΕΕργΔ)

Επισκόπηση Εμπορικού Δικαίου (ΕπισκΕΔ)

Ευρωπαϊκό Δίκαιο (ΕυΔικ)

Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου (ΕφημΔΔ)

Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου (ΘΠΔΔ)

Νομικό Βήμα (ΝοΒ)

Περιβάλλον και Δίκαιο (ΠερΔικ)

Ποινικά Χρονικά (ΠοινΧρ)

Το Σύνταγμα (ΤοΣ)

Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου (ΧριΔ)

ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣΟΝΤΩΝ

ΓΑΡΟΥΦΑΛΙΑ Ο., Περιορισμός της ελευθερίας έκφρασης δημοσιογράφου για απόψεις συμμετέχοντος σε τηλεοπτική εκπομπή: η σημασία της μικρής συμβολής των μεταδιδόμενων πληροφοριών σε ένα δημοσίου ενδιαφέροντος ζήτημα, ΘΠΔΔ 12/2021, σ. 1353

ΓΟΝΤΙΚΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1072/2021. Συνταγματικότητα της αναγνώρισης επαγγελματικής ισοδυναμίας τίτλων σπουδών επιπέδου bachelor από κολλέγιο, ΘΠΔΔ 12/2021, σ. 1285

ΘΕΟΧΑΡΗ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ Ολ 307/2021. Απόδοση κοινών επαγγελματικών δικαιωμάτων σε όλους τους κατόχους τίτλων σπουδών με επάρκεια γνώσεων, ΘΠΔΔ 10/2021, σ. 1055

ΚΟΤΤΑΣ Β., Το ευρωπαϊκό πλαίσιο αναγνώρισης επαγγελματικών προσόντων μετά την Οδηγία 2013/55/ΕΕ και η ενσωμάτωσή του στην ελληνική έννομη τάξη, ΕυΔικ 1/2021, σ. 31

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-940/19, Les chirurgiens-dentistes de France κ.λπ., 25.02.2021, ECLI:EU:C:2021:135. Αποδοχή της δυνατότητας μερικής πρόσβασης σε κάποιο από τα επαγγέλματα που εμπιπτουν στον μηχανισμό αυτόματης αναγνώρισης των επαγγελματικών προσόντων, Αρμ 6/2021, σ. 1058

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Ν., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1072/2021. Η αναγνώριση της επαγγελματικής ισοδυναμίας τίτλων σπουδών Κολλεγίων με τους τίτλους σπουδών του ελληνικού συστήματος τυπικής ανώτατης εκπαίδευσης, ΘΠΔΔ 12/2021, σ. 1287

ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 15.06.2021 στην υπόθεση Melike κατά Τουρκίας. Ο συμβολικός λόγος στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και η προστασία του κατά το άρθρο 10 ΕΣΔΑ, ΔΙΤΕ 2/2021, σ. 246

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΠΠρΑθ 3667/2020. Η χρήση ιδεογράμματος («Facebook Reaction») ως μορφή επικοινωνίας και τρόπος προσβολής της προσωπικότητας στο Facebook, ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 102

ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ Ι., «Προστατευόμενοι» (ψευδώνυμοι) μάρτυρες, «χάρτινοι» μάρτυρες και «μάρτυρες δημοσίου συμφέροντος», ΝοΒ 3/2021, σ. 467

ΑΡΒΑΝΙΤΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 05.11.2020 στην υπόθεση Ćwik κατά Πολωνίας. Απαράδεκτο αξιοποίησης αποδεικτικού μέσου που αποκτήθηκε μέσω κακομεταχείρισης προκληθείσας από ιδιώτη και εμπίπτουσας στο άρθρο 3 ΕΣΔΑ, ΝοΒ 3/2021, σ. 628

ΑΡΓΥΡΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΣτΕ 621/2021. Έλλειψη ενημερώσεως από τον θεράποντα ιατρό στέρξης από τους αναρροσείοντες το δικαίωμα επιλογής, ΝοΒ 9/2021, σ. 1855

ΑΥΓΟΥΣΤΙΑΝΑΚΗΣ Μ. / ΜΗΤΡΟΥ Λ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 14.10.2021 στην υπόθεση M.L. κατά Σλοβακίας. Όταν οι θανόντες έχουν δικαίωμα στη λήθη και η προσβολή της φήμης τους αφορά τους ζώντες, ΔΙΤΕ 3/2021, σ. 416

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του Τρεφθεσ 2116/2020. Αναρτήσεις στο Facebook ως αποδεικτικά μέσα, ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 89

ΓΟΥΛΑΣ Δ., Η Οδηγία 2019/1937 σχετικά με την προστασία των προσώπων που αναφέρουν παραβιάσεις του δικαίου της Ένωσης: η μεγάλη ευκαιρία του Έλληνα νομοθέτη για την ενίσχυση της προστασίας των whistleblowers, ΕΕργΔ 3/2021, σ. 241

ΚΑΖΑΚΟΣ Α., Ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, τεκμήριο αθωότητας, δίκαιη δίκη και ισότητα στις εργατικές διαφορές, ΕΕργΔ 11/2021, σ. 1253

ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 25.06.2020 στην υπόθεση Σταυρόπουλος και λοιποί κατά Ελλάδα. Η αναφορά της λέξης «ονοματοδοσία» στις ληξιαρχικές πράξεις γέννησης ως παραβίαση της αρνητικής όψης της θρησκευτικής ελευθερίας, ΘΠΔΔ 11/2021, σ. 1180

ΚΑΡΑΝΤΖΙΟΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ Ολ 1822/2020. Η δικαιοδοσία του Μουφτή, η διοικητική οργάνωση των Μουφτειών και η δικονομία του «ιερού μουσουλμανικού νόμου», ΤοΣ 1/2021, σ. 268

ΚΟΝΤΟΥ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 08.04.2021 στην υπόθεση Vaníčka και λοιποί κατά Τσεχικής Δημοκρατίας. Υποχρεωτικός εμβολιασμός νηπίων, ΕΕΕυρΔ 2/2021, σ. 254

ΚΟΥΡΟΥΝΔΗΣ Χ., Το νέο δίκαιο των συναθροίσεων και το Σύνταγμα: περιορισμοί και απαγορεύσεις στη σκιά της πανδημίας, ΕφημΔΔ 2/2021, σ. 281

ΚΟΥΣΟΥΝΗ Α., Η νόμιμη (μαζική) παρακολούθηση των ηλεκτρονικών επικοινωνιών υπό το πρίσμα της νομολογίας του ΕΔΔΑ: σχόλιο στην από 25.5.2021 απόφαση Big Brothers Watch and others v. the UK, ΔΙΤΕ 3/2021, σ. 388

ΚΩΣΤΑΚΗ Φ., Η απαγόρευση των πολιτικών κομμάτων σύμφωνα με τη νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας και του ΕΔΔΑ και η σχέση έντασης με την αρχή της Δημοκρατίας, ΔτΑ 88/2021, σ. 277

ΛΕΚΚΑΣ Γ., Δικαστική αναγνώριση της πατρότητας και διεθνής δημόσια τάξη, ΧρΔ 6/2021, σ. 470

ΜΕΤΑΞΑΚΗΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ Ολ 3/2021. Η έννοια του «τρίτου» κατ' άρθρο 362 ΠΚ και η προσέγγιση του ΕΔΔΑ, ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 76

ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Σ., Παρατηρήσεις στη απόφαση του ΕΔΔΑ της 19.11.2020 στην υπόθεση Ευστρατίου και άλλοι κατά Ελλάδα. Η δίκαιη δίκη και η επίκληση των αποδεικτικών μέσων από τους διαδίκους, ΕλλΔνη 2/2021, σ. 591

ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Σ., Παρατηρήσεις στη απόφαση του ΕΔΔΑ της 10.12.2020 στην υπόθεση Ηλίας Παπαγεωργίου κατά Ελλάδα. Τεκμήριο αθωότητας και πολιτική δίκη, ΕλλΔνη 2/2021, σ. 594

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 163/2021. Η αναστολή χορήγησης οικοδομικών αδειών και εκτέλεσης οικοδομικών εργασιών σε περιοχή Natura 2000 συνιστά επιτρεπτό περιορισμό της ιδιοκτησίας, ΠερΔικ 2/2021, σ. 277

ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Α., Η απόφαση του ΕΔΔΑ Καργάκης κατά Ελλάδα ως αφορμή για δικαιολογητικό αναστοχασμό σε σχέση με τους ευάλωτους κρατούμενους, ΕφημΔΔ 2/2021, σ. 263

ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 549/2021. Περιορισμοί στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας εν ανάγκη προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος: η περίπτωση της ιδιωτικής νήσου «Πάτροκλος», ΠερΔικ 3/2021, σ. 451

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Α., Συνάθροιση, η αναγέννηση ενός λησμονημένου δικαιώματος, ΘΠΔΔ 4/2021, σ. 344

ΠΕΡΒΟΥ Ι., Η προστασία της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής των ομόφυλων ζευγαριών: η απόφαση Fedotova κ.α. κατά Ρωσία, Αρμ 9/2021, σ. 1634

ΠΕΡΒΟΥ Ι., Κατάληψη ακινήτων και δικαίωμα ιδιοκτησίας: επισημάνσεις από την πρόσφατη νομολογία του ΕΔΔΑ, Αρμ 5/2021, σ. 748

ΠΕΡΓΑΝΤΗΣ Β., Η παράμετρος της εμπιστοσύνης ως ακρογωνιαίος λίθος της πολυεπίπεδης δικαστικής συνεργασίας στην Ευρώπη: σκέψεις στη σκιά της οπισθοχώρησης του κράτους δικαίου και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ΤοΣ 2/2021, σ. 367

ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1751/2021. Ελευθερία εκδήλωσης του θρησκευάτος και καλή διαβίωση των ζώων: νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και δικαστικός ακτιβισμός του Συμβουλίου της Επικρατείας, ΘΠΔΔ 12/2021, σ. 1247

ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ Μ., Σχόλιο στην απόφαση του ΑΠ 840/2021. Διάλυση σωματείου λόγω αντιθέσεως στη δημόσια τάξη και ΕΣΔΑ, ΕλλΔνη 5/2021, σ. 1486

ΣΤΑΥΡΙΝΑΚΗ Τ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 16.02.2021 στην υπόθεση Behar και Gutman κατά Βουλγαρίας. Ρητορική μίσους: πότε πληγώνουν οι λέξεις κάθε μέλος της ομάδας που στοχοποιούν;, ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 70

ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Η θρησκευτική ελευθερία και η εκπαιδευτική της διάσταση, ΘΠΔΔ 4/2021, σ. 289

ΤΖΑΤΖΑΚΗ Β.-Μ., Δικαιώματα πρώτης γενεάς και φυσικές καταστροφές: η προστασία του δικαιώματος στη ζωή και των συμμετοχικών δικαιωμάτων, ΠερΔικ 2/2021, σ. 211

ΤΣΕΒΑΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 13.07.2021 στην υπόθεση Fedotova και λοιποί κατά Ρωσίας. Η δίκαιη ισορροπία και οι θετικές υποχρεώσεις ως ερμηνευτικά εργαλεία για την αναγνώριση ενώσεων ομόφυλων ζευγαριών, ΕΕΕυρΔ 3/2021, σ. 438

ΤΣΙΡΟΒΑΣΙΛΗ Κ., Σχόλιο στην απόφαση του ΣτΕ 1670/2021. Η αίτηση επανάληψης της διαδικασίας ενώπιον του ΣτΕ σε συμμόρφωση με απόφαση του ΕΔΔΑ σε περίπτωση παραβίασης της ΕΣΔΑ, ΝοΒ 9/2021, σ. 1866

ΦΑΝΑΚΗ Α., Απόφαση ΕΔΔΑ – Αίτηση Armenia v. Turkey: Μη ανάκληση προσωρινών μέτρων κατά Τουρκίας για αποφυγή ενεργειών κατά αμάχων στο Nagorno-Karabakh, ΘΠΔΔ 4/2021, σ. 402

ΦΛΩΡΟΥ Π., Ελευθερία της έκφρασης και fake news με έμφαση στη νομολογία του ΕΔΔΑ, ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 9

ΦΡΑΓΚΑΚΗΣ Ν. / ΠΑΓΑΝΙΤΣΑΣ Γ., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 23.05.2019 στην υπόθεση Σινέ Τσαγκαράκης Α.Ε.Ε. κατά Ελλάδα και στις αποφάσεις του ΣτΕ 2208/2020 και 2210/2020. Ασφάλεια δικαίου και νομολογιακές αποκλίσεις εντός του αυτού Δικαστηρίου, ΔτΑ 88/2021, σ. 365

ΦΩΤΕΙΝΗΣΤΟΓΛΟΥ Σ., Η αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού στην Ευρώπη: ανακύπτοντα νομικά ζητήματα, ΕυΔικ 2/2021, σ. 119

ΧΕΙΡΔΑΡΗΣ Β., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 08.04.2021 στην υπόθεση Vanjička κ.α. κατά Τσεχικής Δημοκρατίας. Δεν παραβιάζει την ΕΣΔΑ η υποχρεωτικότητα των εμβολίων!, ΝοΒ 2/2021, σ. 401

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ Σ., Η ανθρώπινη ανάγκη για στέγαση και η νομιμότητα μέσα από δραματικές σταθμίσεις του νόμου και του δικαστή, ΤοΣ 2/2021, σ. 547

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ Σ., Η δικαστική προστασία των συνθηκών κράτησης: η κρισιμότητα του ενδίκου βοηθήματος στη χώρα μας, ΤοΣ 2/2021, σ. 483

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ Σ., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 21.02.2019 στην υπόθεση Gablishvili κ.α. κατά Γεωργίας. Άθλιες συνθήκες κράτησης και η άβολη δικαιοκρατική στιγμή της απόδρασης, ΤοΣ 2/2021, σ. 672

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ Σ., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 16.07.2020 στην υπόθεση Δικαίου κ.α. κατά Ελλάδα. Οι συνθήκες κράτησης στις γυναικείες φυλακές, ΤοΣ 2/2021, σ. 676

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ Σ., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 19.01.2021 στην υπόθεση Lăcătuș κατά Ελβετίας. Η επαιτεία ως μέσο επιβίωσης και οι υποχρεώσεις του κράτους, ΤοΣ 2/2021, σ. 667

ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΠΠρΑθ 3675/2020. Ελευθεροτυπία και προστασία της προσωπικότητας στην Ψηφιακή Εποχή, ΔΙΤΕ 2/2021, σ. 259

ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ Ε., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 08.04.2021 στην υπόθεση Vanříčka κ.α. κατά Τσεχικής Δημοκρατίας. Εθνική ρύθμιση περί υποχρεωτικού εμβολιασμού των παιδιών δεν παραβιάζει τα άρθρα 8&9 της ΕΣΔΑ, ΕφημΔΔ 3/2021, σ. 332

RUIZ C., La Cour européenne des droits de l'homme et l'Espagne, ΔτΑ 89/2021, σ. 563

ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

ΖΕΥΓΩΛΗΣ Ν., Συμφωνίες οριζόντιας συνεργασίας στην εθνική έννομη τάξη υπό το πρίσμα των κανόνων του ελεύθερου ανταγωνισμού: οριοθετήσεις μέσα από την πρακτική της Επιτροπής Ανταγωνισμού (οι υποθέσεις Audatex & Focus Bari/MRB), ΕΕμπΔ 2/2021, σ. 273

ΚΥΡΙΤΣΑΚΗ Ι., Αλληλεπίδραση του Covid-19 με το Ενωσιακό Δίκαιο Ανταγωνισμού, Αρμ 4/2021, σ. 558

ΚΥΡΙΤΣΑΚΗ Ι., Το γνωσιακό δίκαιο προστασίας καταναλωτή, προσωπικών δεδομένων και ανταγωνισμού ως ασπίδα προστασίας στο πεδίο της διαδικτυακής διαφήμισης, Αρμ 11/2021, σ. 1983

ΛΑΓΙΑ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-152/19P, Deutsche Telekom/Επιτροπή, 25.03.2021, ECLI:EU:C:2021:238. Κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης – Άσκηση ασφυκτικού ελέγχου στην οικεία αγορά, ΔΙΤΕ 2/2021, σ. 355

ΛΙΑΣΚΟΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-372/19, SABAM, 25.11.2020, ECLI:EU:C:2020:959. Η αντιμετώπιση από το ΔικΕΕ των πρακτικών τιμολόγησης των εταιρειών συλλογικής διαχείρισης πνευματικών δικαιωμάτων, ΕλλΔνη 3/2021, σ. 929

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Περιορισμοί του ανταγωνισμού μέσω του δικαίου των σημάτων, συγχρόνως ερμηνευτική συμβολή στο άρθρο 4 παρ. 1 στοιχ. ε Ν 4679/2020, ΔΕΕ 8-9/2021, σ. 1031

ΜΑΥΡΟΣΚΟΤΗ Ζ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-372/19, SABAM, 25.11.2020, ECLI:EU:C:2020:959. Περιορισμοί στον καθορισμό της αμοιβής και η κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης κατά τη συλλογική διαχείριση πνευματικών δικαιωμάτων, ΔΙΤΕ 3/2021, σ. 486

ΜΙΣΟΥΛΗΣ Φ.-Α. / ΤΡΙΧΑΚΗ Ε.-Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ T-814/17, Lietuvos geležinkeliai/Επιτροπή, 18.11.2020, ECLI:EU:T:2020:545. Διαχείριση των σιδηροδρομικών γραμμών της Λιθουανίας – Κατάχρηση δεσπόζουσας θέσεως, ΕυΔικ 2/2021, σ. 144

ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Ο., Ο κατ' εφαρμογή του άρθρου 102 ΣυνθΛΕΕ έλεγχος μιας επιχειρηματικής συμπεριφοράς

υπό το φως της πλέον πρόσφατης ενωσιακής νομολογίας, ΕφημΔΔ 4/2021, σ. 533

ΤΖΑΚΑΣ Δ.-Π., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-30/20, Volno κ.λπ., 15.07.2021, ECLI:EU:C:2021:604. Διεθνής δικαιοδοσία και εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές συμβάσεις – Σύμπραξη η οποία κηρύχθηκε αντίθετη προς το άρθρο 101 ΣΛΕΕ και το άρθρο 53 της Συμφωνίας για τον Ευρωπαϊκό Οικονομικό Χώρο, ΕΕμπΔ 4/2021, σ. 1049

ΧΑΡΑΚΤΙΝΙΩΤΗΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-59/19, Wikinghof, 24.11.2020, ECLI:EU:C:2020:950. Ειδικές δικαιοδοσίες στην ιδιωτική επιβολή (private enforcement) κανόνων του δικαίου ανταγωνισμού: ενοχή από σύμβαση vs ενοχή από αδικοπραξία, ΔΙΤΕ 2/2021, σ. 330

ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ

ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., Η αρχή της απαγόρευσης διακρίσεων ως βάση προσεγγίσεων δικονομικού δικαίου: σκέψεις με αφορμή την απόφαση του Δ.Ε.Ε. C-30/19 Diskrimineringsombudsmannen vs. Braathens Regional Aviation AB, Αρμ 10/2021, σ. 1806

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ Ολ 902-907/2021. Έμμεση διάκριση λόγω φύλου κατά την πρόσληψη σε σώματα ασφαλείας, ΕΕΕυρΔ 3/2021, σ. 443

ΓΑΪΤΑΝΙΔΟΥ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-804/18 και C-341/19, WABE, 15.07.2021, ECLI:EU:C:2021:594. Απαγόρευση των δυσμενών διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, ΕΕΕυρΔ 3/2021, σ. 411

ΚΟΥΚΙΑΔΗΣ Ι., Μεταρρύθμιση ή απορρύθμιση από τις ρυθμίσεις του ν. 4808/2021; Γενική επισκόπηση, ΕλλΔνη 6/2021, σ. 1601

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-804/18 και C-341/19, WABE, 15.07.2021, ECLI:EU:C:2021:594. Απαγόρευση των δυσμενών διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων, Αρμ 11/2021, σ. 1964

ΠΑΠΑΔΑΚΗ Μ.-Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-804/19, Markt24, 25.02.2021, ECLI:EU:C:2021:134. Αρχή της ίσης μεταχείρισης στον εργασιακό χώρο και πολιτική ουδετερότητας, ΕλλΔνη 6/2021, σ. 1775

ΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Α., Σχόλιο στην απόφαση του 803/2021. Αστική ευθύνη του Δημοσίου από ζημιογόνες πράξεις και παραλείψεις οργάνων του ενταγμένων στη δικαστική λειτουργία, ΕΔΔΔΔ 4/2021, σ. 589

ΠΑΥΛΙΔΟΥ Ευ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ Ολ 802/2021 (N 3900/2010). Πράττειν δια του παραλείπειν ή

η αδράνεια του νομοθέτη ως μοχλός ανατροπής της ευθύνης από δικαστικό σφάλμα, ΘΠΔΔ 8-9/2021, σ. 906

ΠΟΥΛΟΥ Α., Παρατηρήσεις στις αποφάσεις του ΤρΔΠρΑθ 6341/2021, 1465/2020, 8325/2020 και 9707/2021. Η αστική ευθύνη του Δημοσίου υπό το φως του ενωσιακού δικαίου και της ΕΣΔΑ, ΘΠΔΔ 11/2021, σ. 1117

ΣΑΜΑΡΤΖΗΣ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ Ολ 802/2021. Αστική ευθύνη του Δημοσίου για παράνομες αποφάσεις δικαστηρίων: μεταστροφή της νομολογίας, ΘΠΔΔ 8-9/2021, σ. 914

ΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΑΡΓΥΡΟΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΣτΕ Ολ 799/2021. Αστική ευθύνη του Δημοσίου από ζημιόγONO δράση οργάνου του και οργάνου ενταγμένου στην δικαστική λειτουργία. Ευθύνη από παραβίαση της κοινοτικής νομοθεσίας, ΝοΒ 5/2021, σ. 1038

ΚΛΑΒΑΝΙΔΟΥ Δ., Αστική ευθύνη και αυτόνομες μηχανές, ΧρΙΔ 7/2021, σ. 481

ΤΣΙΡΟΒΑΣΙΛΗ Κ., Η ευθύνη του ιατρού και αστική ευθύνη των Δημοσίων Νοσοκομείων στη σύγχρονη ψηφιακή εποχή υπό το πρίσμα του νέου νομικού καθεστώτος για την προστασία των προσωπικών δεδομένων υγείας μετά την θέσπιση του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων / General Data Protection Regulation–GDPR, ΝοΒ 5/2021, σ. 925

ΑΣΤΥΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΙΣ ΠΟΙΝΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

ΑΡΒΑΝΙΤΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-510/19, Openbaar Ministerie (Faux en écritures), 24.11.2020, ECLI:EU:C:2020:953. Προϋποθέσεις χαρακτηρισμού εισαγγελικής αρχής ως «δικαστικής αρχής εκτέλεσης» του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης, ΝοΒ 2/2021, σ. 431

ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-505/19, Bundesrepublik Deutschland (Notice rouge d'Interpol), 12.05.2021, ECLI:EU:C:2021:376. Αρχή «ne bis in idem» - Εκτέλεση ερυθράς αγγελίας της Interpol, εκδοθείσας από τρίτο κράτος, ΠοινΧρ 10/2021, σ. 756

ΚΟΥΚΛΟΥΜΠΕΡΗΣ Ν., Προϋποθέσεις έκδοσης Ευρωπαϊκού Εντάλματος Σύλληψης και Ευρωπαϊκή Εντολή Έρευνας από εισαγγελικές αρχές: πρόσφατες εξελίξεις στη νομολογία του ΔΕΕ, ΝοΒ 6/2021, σ. 1321

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-584/19, Staatsanwaltschaft Wien (Ordres de virement falsifiés), 08.12.2020, ECLI:EU:C:2020:1002. Ευρωπαϊκή Εντολή Έρευνας, Αρμ 3/2021, σ. 527

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-66/20, ΧΚ, 02.09.2021, ECLI:EU:C:2021:670. Ευρωπαϊκή Εντολή Έρευνας, Αρμ 12/2021, σ. 2092

ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ Μ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-510/19, Openbaar Ministerie (Faux en écritures), 24.11.2020, ECLI:EU:C:2020:953. Έννοια της «δικαστικής αρχής εκτέλεσης» ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης, Αρμ 6/2021, σ. 1049

ΤΣΙΛΙΚΗΣ Δ., Η διασυνοριακή συλλογή ηλεκτρονικών αποδείξεων στον ενωσιακό χώρο – Προβληματισμοί για την σχεδιαζόμενη νομοθετική ρύθμιση της η-απόδειξης (e-evidence), ΠοινΧρ 4/2021, σ. 241

ΑΣΥΛΟ

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Ζητήματα προσφυγικού ιδιωτικού και δικονομικού διεθνούς δικαίου, Αρμ 12/2021, σ. 2098

ΖΟΛΩΤΑΣ Τ., Η κράτηση αλλοδαπών υπό το πρίσμα του διοικητικού δικαστή, ΕφημΔΔ 3/2021, σ. 390

ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-616/19, Minister for Justice and Equality (Demande de protection internationale en Irlande), 10.12.2020, ECLI:EU:C:2020:1010. Η αρχή της ακεραιότητας στο ενωσιακό Δίκαιο ως εργαλείο της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης, ΕυΔικ 1/2021, σ. 58

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-193/19, Migrationsverket, 04.03.2021, ECLI:EU:CE:2021:168. Συνοριακοί έλεγχοι, άσυλο και μετανάστευση, Αρμ 8/2021, σ. 1441

ΤΣΕΒΑΣ Χ., Άρνηση εκπλήρωσης στρατιωτικής θητείας και αντίρρηση συνείδησης στο πλαίσιο του προσφυγικού δικαίου – ΔΕΕ (έκτο τμήμα), C-238/19, ΕΖ κατά Bundesrepublik Deutschland, 19 Νοεμβρίου 2020 – Διατάξεις: άρθρα 9 (παρ. 2 στ. ε και παρ.3), 10 Οδηγίας 2011/95/ΕΕ, ΘΠΔΔ 8-9/2021, σ. 919

ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΚΑΡΑΝΙΚΟΛΑΣ Κ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-235/19, United Biscuits (Pensions Trustees) και United Biscuits Pension investments, 08.10.2020, ECLI:EU:C:2020:801. Εργασίες διαχείρισης συλλογικών συνταξιοδοτικών κεφαλαίων (κλάδος VII ζωής). Απαλλαγή ασφαλιστικών εργασιών από ΦΠΑ, ΕΕμπΔ 3/2021, σ. 709

ΓΕΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΕΝΩΣΙΑΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΖΑΧΟΥ Μ. / ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: επικαιρότητα ΕΕ, ΕΕΕυρΔ 2/2021, σ. 175

ΖΑΧΟΥ Μ. / ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: επικαιρότητα ΕΕ, ΕΕΕυρΔ 3/2021, σ. 363

ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ – ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ – ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΙ

ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ Μ., Δημόσιες συμβάσεις: η τυπική ισχύς και λειτουργία της Συμφωνίας περί Δημοσίων Προμηθειών του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου στην έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΘΠΔΔ 12/2021, σ. 1230

ΒΛΑΧΟΥ-ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ Μ.-Χ., Παρατηρήσεις στην ΔΕφ-Χαν 68/2021. Η αρχή του επικαίρου ως λόγος διασταλτικής ερμηνείας του ενεστωτικού στοιχείου του εννόμου συμφέροντος στις ανακύπτουσες κατά την ανάθεση δημοσίων συμβάσεων διαφορές, ΘΠΔΔ 11/2021, σ. 1145

ΓΕΩΡΓΑΛΗΣ Φ.-Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 770/2021. Ανάθεση δημοσίων συμβάσεων από ΟΤΑ, ΕΕ-ΕυρΔ 3/2021, σ. 450

ΔΕΤΣΑΡΙΔΗΣ Χ., Η έννοια του Οργανισμού Δημοσίου Δικαίου ως αναθέτουσα αρχή στις αποφάσεις ΔΕΕ C-155/19 και C-156/19: νομολογιακή εξέλιξη των κριτηρίων του ενωσιακού δικαίου, ΘΠΔΔ 12/2021, σ. 1342

ΔΙΑΘΕΣΟΠΟΥΛΟΣ Μ. / ΚΟΥΡΗ Σ. / ΣΑΒΒΙΔΗΣ Ν., Οι αλλαγές του Ν 4782/2021 σχετικά με το ΕΕΕΣ και την προκαταρκτική απόδειξη κατά την ανάθεση δημοσίων συμβάσεων, ΘΠΔΔ 7/2021, σ. 752

ΖΑΧΑΡΑΚΗ Ι., Ο Θεσμός «Δάνεια εμπειρία», ΔιΔικ 5/2021, σ. 761

ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΥ Ε., Συμβάσεις μεταξύ δημόσιων φορέων: η ελευθερία οργάνωσης των δημοσίων υπηρεσιών έναντι της διαφύλαξης των θεμελιωδών αρχών της Ένωσης, ΕΕΕυρΔ 2/2021, σ. 157

ΜΑΥΡΟΜΑΤΗ Α., Η μεταβολή της νομολογίας για την αγορά ακινήτου στον προσυμβατικό έλεγχο του Ελεγκτικού Συνεδρίου, ΘΠΔΔ 5/2021, σ. 409

ΣΑΜΑΡΤΖΗΣ Κ., Σχόλιο στην απόφαση του ΣτΕ 1218/2021. Διαγωνισμοί. Μη εκτελεστές πράξεις της αναθέτουσας αρχής, ΝοΒ 8/2021, σ. 1713

ΣΑΡΙΔΗΣ Ι., Δίκαιο των δημοσίων συμβάσεων και ανωτέρα βία (Πανδημία Covid-19 και εκτέλεση δημοσίων συμβάσεων), ΔιΔικ 5/2021, σ. 739

ΣΤΑΦΥΛΟΠΑΤΗΣ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 244/2021. Κήρυξη σύμβασης προμήθειας ως απόρρητης, με σκοπό την προάσπιση ουσιωδών συμφερόντων της χώρας: εξαίρεση από τις διατάξεις των Ν 4412/2016 και 3978/2011, ΘΠΔΔ 11/2021, σ. 1138

ΤΣΑΚΙΡΗΣ Κ., Η υποβολή ψηφιακά υπογεγραμμένων εγγράφων στο πλαίσιο δημοσίων διαγωνισμών, ΘΠΔΔ 4/2021, σ. 301

ΤΣΙΡΟΒΑΣΙΛΗ Κ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕφΑθ 2706/2020. Προληπτικός έλεγχος δαπανών από το Ελεγκτικό Συνέδριο και αγωγή αξίωση εκτελεσθείσας υπηρεσίας εκ διοικητικής συμβάσεως, ΝοΒ 2/2021, σ. 384

ΤΣΙΡΩΝΑΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-771/19, NAMA κ.λπ., 24.03.2021, ECLI:EU:C:2021:232. Το έννομο συμφέρον «αποκλεισθέντος» από διαγωνισμό να προβάλει πλημμέλειες της προσφοράς ανταγωνιστή, άσχετες με τις πλημμέλειες για τις οποίες αποκλείστηκε ο ίδιος, ακόμη και σε στάδιο προγενέστερο της ανάθεσης της σύμβασης, ΘΠΔΔ 5/2021, σ. 511

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ – ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΠΠρΑθ 3667/2020. Η χρήση ιδεογράμματος («Facebook Reaction») ως μορφή επικοινωνίας και τρόπος προσβολής της προσωπικότητας στο Facebook, ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 102

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΤρΕφΘεσ 2116/2020. Αναρτήσεις στο Facebook ως αποδεικτικά μέσα, ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 89

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Κ., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: e-επίκαιρα νομικής πληροφορικής, ΕΕΕυρΔ 2/2021, σ. 183

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Κ., Οι εξελίξεις στην ΕΕ: e-επίκαιρα νομικής πληροφορικής, ΕΕΕυρΔ 3/2021, σ. 369

ΚΑΤΣΑΝΑΚΗ Σ., Η απόφαση του ΔΕΕ C-623/17 Privacy International αναφορικά με τη διαβίβαση δεδομένων κίνησης και θέσης για λόγους εθνικής ασφάλειας και η επίδρασή της στο εθνικό δίκαιο, ΠοινΧρ 8/2021, σ. 576

ΚΟΥΣΟΥΝΗ Α., Η νόμιμη (μαζική) παρακολούθηση των ηλεκτρονικών επικοινωνιών υπό το πρίσμα της νομολογίας του ΕΔΔΑ: σχόλιο στην από 25.5.2021 απόφαση Big Brothers Watch and others v. the UK, ΔΙΤΕ 3/2021, 388

ΚΟΥΣΟΥΝΗ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-746/18, Prokuratuur (Conditions d'accès aux données relatives aux communications électroniques), 02.03.2021, ECLI:EU:C:2021:152. Διεξαγωγή ποινικής έρευνας – Πρόσβαση δημοσίων αρχών σε δεδομένα κίνησης και θέσης – Αρμοδιότητα Εισαγγελικής Αρχής – Ερμηνεία Οδηγίας 2002/58/ΕΚ υπό το πρίσμα του ΧΘΔΕΕ – Αρχή αναλογικότητας, ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 115

ΚΥΡΙΤΣΑΚΗ Ι., Το γνωσιακό δίκαιο προστασίας καταναλωτή, προσωπικών δεδομένων και ανταγωνισμού ως ασπίδα προστασίας στο πεδίο της διαδικτυακής διαφήμισης, Αρμ 11/2021, σ. 1983

ΣΙΝΑΝΙΩΤΗ-ΜΑΡΟΥΔΗ Α., Ν. 4727/2020 «Κώδικας Ψηφιακής Διακυβέρνησης – Κώδικας Ηλεκτρονικών Επικοινωνιών», ΝοΒ 3/2021, σ. 457

ΤΑΣΣΗΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-597/19, M.I.C.M., 17.06.2021, ECLI:EU:C:2021:492. Ιδιωτικότητα στο διαδίκτυο και παραβάσεις πνευματικής ιδιοκτησίας, ΔΙΤΕ 2/2021, σ. 332

ΤΣΕΚΟΥΡΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-597/19, M.I.C.M., 17.06.2021, ECLI:EU:C:2021:492. Νομο-

λογιακές εξελίξεις στην κυκλοφορία έργων πνευματικής ιδιοκτησίας στο Διαδίκτυο: πράξεις παρουσίασης στο κοινό από χρήστες δικτύων peer-to-peer & κριτήρια για την αξίωση προστασίας, ΔΙΤΕ 2/2021, σ. 297

ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-511/18, C-512/18 και C-520/18, La Quadrature du Net κ.λπ., 06.10.2020, ECLI:EU:C:2020:791. Επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών, Αρμ 5/2021, σ. 897

ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΣΗ

ΚΟΤΣΙΡΗ Ε., Υποχρεωτικότητα στη Διαμεσολάβηση και Πρόσβαση στη Δικαιοσύνη, ΕλλΔνη 5/2021, σ. 1407

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ – ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΔΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ Μ., Λυσιτέλεια των λόγων ακυρώσεως: τα κριτήρια κατά τη νομολογία και το θετικό δίκαιο, ιδίως στο φορολογικό δίκαιο, ΔιΔικ 5/2021, σ. 725

ΚΙΤΣΑΚΗ Μ., Σχόλιο στην απόφαση του ΣτΕ 636/2021. Αναλογική ερμηνεία και εφαρμογή δικονομικής διάταξης άσκησης ένδικου μέσου του ΚΔΔ στην αναιρετική δίκη, ΔιΔικ 5/2021, σ. 783

ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ Ε., Νομολογιακές αποκλίσεις και αίτηση επανάληψης της ακυρωτικής δίκης: με αφορμή την απόφαση ΣτΕ Ολ 2208/2020, ΘΠΔΔ 4/2021, σ. 327

ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ Ι., κράτος δικαίου και ασφάλεια δικαίου: μια δύσκολη συνάρτηση για τον διοικητικό δικαστή, ΕφημΔΔ 4/2021, σ. 512

ΧΑΔΙΟΥ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1831/2020. Προϋποθέσεις εφαρμογής της αρχής ne bis in idem, ΕΕΕυρΔ 2/2021, σ. 258

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

ΖΟΛΩΤΑΣ Τ., Η κράτηση αλλοδαπών υπό το πρίσμα του διοικητικού δικαστή, ΕφημΔΔ 3/2021, σ. 390

ΚΟΝΤΟΥ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-719/19, Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid (Effet d'undecision d'éloignement), 22.06.2021, ECLI:EU:C:2021:506. Οι έννομες συνέπειες απόφασης για απέλαση κατά την Οδηγία 2004/38/ΕΚ, ΕΕΕυρΔ 3/2021, σ. 415

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΠΑΡΟΧΗ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ

ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ Π., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-555/19, Fussl Modestrasse Mayr, 03.02.2021, ECLI:EU:C:2021:89. Τηλεοπτική διαφήμιση από σταθμό εθνικής εμβέλειας με περιφερειακή στόχευση – Ανταγωνισμός με διαφήμιση μέσω διαδικτύου, ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 185

ΚΥΡΙΤΣΑΚΗ Ι., Αξιολόγηση της ευθύνης των ενδιάμεσων παρόχων υπηρεσιών διαδικτύου στο πλαίσιο της οδηγίας για το ηλεκτρονικό εμπόριο, ΕλλΔνη 2/2021, σ. 341

ΤΣΕΒΑΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΣΡ 5/2021. Η αρμοδιότητα του ΕΣΡ επί παροχής τηλεοπτικού προγράμματος μέσω διαδικτυακού ιστότοπου (πριν τον Ν 4779/2021), ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 190

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-218/19, Onofrei, 17.12.2020, ECLI:EU:C:2020:1034. Προϋποθέσεις επαγγελματικής κατάρτισης και απόκτησης του πιστοποιητικού επάρκειας για το δικηγορικό επάγγελμα, Αρμ 5/2021, σ. 904

ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ – ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΟΥ Ε., Διεθνής δικαιοδοσία δικαστηρίου, που εκδικάζει αγωγή αρχής κράτους μέλους κατά επιχειρήσεων άλλου κράτους μέλους λόγω παραβάσεων της οδηγίας για τις αθέμιτες εμπορικές πρακτικές κατά τη νομολογία του ΔικΕΕ, ΕπισκΕΔ 2/2021, σ. 193

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-371/20, Peek&Cloppenburg, 02.09.2021, ECLI:EU:C:2021:674. Εμπορικές πρακτικές οι οποίες, υπό οποιεσδήποτε συνθήκες, κρίνονται αθέμιτες, ΔΕΕ 12/2021, σ. 1521

ΜΑΝΔΗΛΑΡΑ Π., Από το ΓΕΜΗ στις Υπηρεσίες Μιας Στάσης και το BRIS (Σύστημα Διασύνδεσης Μητρώων Επιχειρήσεων), ΔΕΕ 7/2021, σ. 888

ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Ο., Η εφαρμογή του άρθρου 207 Συνθήκης περί Κοινής Εμπορικής Πολιτικής στον τομέα της διανοητικής ιδιοκτησίας υπό το φως της πρόσφατης ενωσιακής νομολογίας, ΕυΔικ 1/2021, σ. 1

ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Ο., Το καθεστώς των πολυμερών συμφωνιών του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου στην ενωσιακή έννομη τάξη υπό το φως της πρόσφατης νομολογίας του δικαστηρίου, ΕυΔικ 3/2021, σ. 192

ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-371/20, Peek&Cloppenburg, 02.09.2021, ECLI:EU:C:2021:674. Η συγκαλυμμένη διαφήμιση κατά το στοιχείο 11 του Παραρτήματος Ι Οδηγίας 2005/29/ΕΚ, ΧρΙΔ 9/2021, σ. 706

ΕΝΕΡΓΕΙΑ

ΑΡΓΑΛΙΑΣ Π., Οικιακός-Τελικός Πελάτης Ενέργειας και πολιτική προστασίας του καταναλωτή στην ΕΕ, Ενέργεια & Δίκαιο 33/2021, σ. 46

ΒΛΑΧΟΥ-ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ Μ.-Χ., Η πορεία της ενέργειας στο παράγωγο ενωσιακό δίκαιο: από τις απαρχές της

απελευθέρωσης στο Χειμερινό Πακέτο, Ενέργεια & Δίκαιο 33/2021, σ. 24

ΓΑΛΑΝΗΣ Π., Προστασία των επενδύσεων στην ενέργεια και υποχρέωση ίσης και δίκαιης μεταχείρισης κατά τη Συνθήκη για τον Χάρτη Ενέργειας, ΔΕΕ 8-9/2021, σ. 1056

ΕΥΘΥΝΟΠΟΥΛΟΣ Κ., Η ασφάλεια εφοδιασμού με φυσικό αέριο υπό το πρίσμα της Ευρωπαϊκής Νομοθεσίας και των τρεχουσών εξελίξεων, ΕυΔικ 4/2021, σ. 296

ΚΑΡΒΟΥΝΤΖΗ Μ., Η περιβαλλοντική φορολογία στο ευρωπαϊκό δίκαιο: οι Ειδικοί Φόροι Κατανάλωσης (ΕΦΚ) επί των ενεργειακών προϊόντων και της ηλεκτρικής ενέργειας, Ενέργεια & Δίκαιο 33/2021, σ. 83

ΚΟΜΝΙΟΣ Κ., Quo vadis Energy Charter Treaty? Σκέψεις με αφορμή την απόφαση «Komstroy», Ενέργεια & Δίκαιο 33/2021, σ. 98

ΚΟΤΤΑΣ Β., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ T-526/19, NordStream 2/Κοινοβούλιο και Συμβούλιο, 20.05.2020, ECLI:EU:T:2020:210. Η ιδιότυπη υπόθεση κατασκευής του αγωγού φυσικού αερίου NordStream 2 ενώπιον του ΓΔΕΕ, ΕυΔικ 2/2021, σ. 151

ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ Χ., Σχόλιο στην απόφαση του ΤρΕφΑθ 1611/2021. Ηλεκτρική ενέργεια – Κρατική ενίσχυση, Ενέργεια & Δίκαιο 33/2021, σ. 167

ΤΡΟΚΟΥΔΗ Α. / ΧΟΥΡΜΟΥΣΗΣ Ε., Green Deal: μια Πράσινη Ευρωπαϊκή Συμφωνία για την Ενέργεια: το Ελληνικό Περιβάλλον Εφαρμογής, Ενέργεια & Δίκαιο 33/2021, σ. 56

ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ΚΑΪΛΗΣ Α., Το Νέο Θεσμικό Πλαίσιο Χρηματοδότησης της Εξωτερικής Δράσης της Ε.Ε.: ο Κανονισμός (ΕΕ) 2021/947, ΕυΔικ 3/2021, σ. 209

ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ

ΚΑΡΙΨΙΑΔΗΣ Γ. / ΛΕΟΝΑΡΔΟΥ Τ., Συμφωνία λήξης ισχύος των ενδοενοσιακών διμερών επενδυτικών συμφωνιών: το τέλος μιας μακράς πορείας ή η αρχή μιας άλλης, ΕΕ-ΕυρΔ 3/2021, σ. 331

ΕΡΕΥΝΑ – ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

ΚΑΡΚΑΤΖΟΥΝΗΣ Β., Τεχνητή Νοημοσύνη στη δικαιοσύνη και η Πρόταση Κανονισμού της ΕΕ για τα συστήματα «υψηλού κινδύνου», ΔΙΤΕ 2/2021, σ. 234

ΚΛΑΒΑΝΙΔΟΥ Δ., Αστική ευθύνη και αυτόνομες μηχανές, ΧρΙΔ 7/2021, σ. 481

ΣΚΕΥΗ Δ., Τεχνητή νοημοσύνη και ευθύνη από διακινδύλευση, ΧρΙΔ 5/2021, σ. 391

ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΒΑΓΙΑΣ Α., Συλλογικές συμβάσεις εργασίας για πάντα, ΕΕργΔ 6/2021, σ. 613

ΒΕΝΕΡΗΣ Α., Η προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στην εργασία με αφορμή τις νέες ρυθμίσεις του Ν 4808/2021 για το εργατικό δίκαιο, ΔΙΤΕ 2/2021, σ. 212

ΒΕΡΓΗΣ Φ., Gig Work και νομικός χαρακτηρισμός: το παράδειγμα του Ηνωμένου Βασιλείου και η χρησιμότητά του, ΕΕργΔ 9/2021, σ. 1025

ΓΑΒΑΛΑΣ Ν., Πολλαπλές οι παραβιάσεις του άρθρου 24 Α.Ε.Κ.Χ. από το άρθρο 66 του ν.4808/2021 για την «προστασία από τις απολύσεις», ΕΕργΔ 7/2021, σ. 787

ΓΙΑΝΝΑΚΟΥΡΟΥ Μ., Πίσω από τον αλγόριθμο της ψηφιακής πλατφόρμας: ανακαλύπτοντας τη σύγχρονη σχέση εξάρτησης, ΕΕργΔ 9/2021, σ. 983

ΔΗΜΑΡΕΛΛΗΣ Κ., Η σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία, Αρμ 8/2021, σ. 1449

ΔΟΥΚΑ Β., Άκυροι όροι της σύμβασης εξαρτημένης εργασίας για την επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων του εργαζομένου, ΕΕργΔ 7/2021, σ. 745

ΖΕΡΔΕΛΗΣ Δ., Οι συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου στον δημόσιο τομέα υπό το φως της πρόσφατης νομολογίας του Δ.Ε.Ε., ΕΕργΔ 4/2021, σ. 369

ΚΑΖΑΚΟΣ Α., Ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, τεκμήριο αθωότητας, δίκαιη δίκη και ισότητα στις εργατικές διαφορές, ΕΕργΔ 11/2021, σ. 1253

ΚΑΙΣΑΡΗ Α., CourierκαιDelivery: επίκαιρα ζητήματα ενός επαγγέλματος που αναδείχθηκε την περίοδο της πανδημίας, ΕΕργΔ 9/2021, σ. 1079

ΚΙΟΣΣΕ-ΠΑΥΛΙΔΟΥ Λ., Ψάχνοντας τον εργοδότη: η παράνομη ενοικίαση προσωπικού με συμβάσεις έργου και η συσκότιση της εργοδοτικής ιδιότητας, ΕΕργΔ 2/2021, σ. 139

ΚΟΥΚΙΑΔΗΣ Ι., Η συνέχιση του νοσηρού φαινομένου προσλήψεως μισθωτών του Δημοσίου με σύμβαση εργασίας ορισμένου χρόνου για κάλυψη παγίων αναγκών, ΕΕργΔ 7/2021, σ. 741

ΚΟΥΚΙΑΔΗΣ Ι., Μεταρρύθμιση ή απορρύθμιση από τις ρυθμίσεις του ν. 4808/2021; Γενική επισκόπηση, ΕλλΔνη 6/2021, σ. 1601

ΛΑΔΑΣ Δ., Η προοπτική νομοθετικής ρύθμισης του CROWNWORKING, ΔΕΕ 10/2021, σ. 749

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-760/18, Μ.Ν. κ.λπ. (Contrats de travail à durée déterminée successifs dans le secteur public), 11.02.2021, ECLI:EU:C:2021:113. Διαδοχικές συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου, Αρμ 7/2021, σ. 1268

ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ., Νέα κινητικότητα γύρω από το θέμα των συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου στον δημόσιο τομέα, ΕΕργΔ 4/2021, σ. 411

ΟΡΦΑΝΙΔΗ Κ., Η Οδηγία 2019/1152 για διαφανείς και προβλέψιμους όρους εργασίας στην Ε.Ε.: πρώτα βήματα για την προστασία των πιο ευάλωτων εργαζομένων, ΕΕργΔ 7/2021, σ. 807

ΠΑΠΑΔΑΚΗ Μ.-Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-804/19, Markt24, 25.02.2021, ECLI:EU:C:2021:134. Αρχή της ίσης μεταχείρισης στον εργασιακό χώρο και πολιτική ουδετερότητας, ΕλλΔνη 6/2021, σ. 1775

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Α., Το δικαίωμα στην αποσύνδεση: περιεχόμενο και προοπτικές, ΕΕργΔ 8/2021, σ. 869

ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑΔΟΥ Α., Εργατικό ατύχημα κατά την κατ' οίκον τηλεργασία, ΕΕργΔ 8/2021, σ. 881

ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ Ε., Οι συμβάσεις ορισμένου χρόνου στον δημόσιο τομέα μεταξύ υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, συνταγματικής απαγόρευσης και σύμφωνης ερμηνείας: με αφορμή την απόφαση Δ.Ε.Ε. 11.2.2021 C-760/18 Μ.Β. κ.λπ. κατά Ο.Τ.Α. «Δήμος Αγίου Νικολάου», ΕΕργΔ 4/2021, σ. 389

ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-804/19, Markt24, 25.02.2021, ECLI:EU:C:2021:134. Διεθνής δικαιοδοσία σε διαφορές από ατομικές συμβάσεις εργασίας, ΧρΙΔ 4/2021, σ. 285

ΣΤΟΦΟΡΟΥ Ε., Το χρονίζον πρόβλημα των συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου στον ελληνικό Δημόσιο Τομέα: με αφορμή την απόφαση του ΔικΕΕ επί της υποθέσεως C-760/2018, ΔΕΕ 12/2021, σ. 1496

ΣΤΡΑΝΗΣ Δ. / ΣΑΛΑΜ-ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Φ., Μετατροπή και νομικός χαρακτηρισμός των εργασιακών σχέσεων των διδασκόντων στα πρώην Τ.Ε.Ι., ΕΕργΔ 5/2021, σ. 485

ΤΡΑΥΛΟΣ-ΤΖΑΝΕΤΑΤΟΣ Δ., Η εργασία στις ψηφιακές πλατφόρμες: με αφορμή τις ρυθμίσεις του ν. 4808/2021, ΕλλΔνη 6/2021, σ. 1608

ΕΤΑΙΡΙΕΣ

ΑΛΗΦΑΝΤΗΣ Γ., Ελεγχόμενες αλλοδαπές εταιρείες, ΔΦΝ 1686/2021, σ. 339

ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΑΚΗ Δ., Η πτωχευτική προστασία της προσωπικής χρηματοδότησης, ΔΦΝ 1683/2021, σ. 131

ΑΡΓΥΡΟΣ Γ., Η συμμετοχή των εργαζομένων στη διασυνοριακή μετατροπή των εταιρειών στο πλαίσιο της Οδηγίας 2019/2121/ΕΕ, ΕΕργΔ 2/2021, σ. 129

ΚΑΡΑΤΖΕΝΗΣ Φ., Η πρόβλεψη διοικητικών κυρώσεων για παραβάσεις του νόμου για την εταιρική διακυβέρνηση ανωνύμων εταιριών κατά το θετό δίκαιο, ΝοΒ 6/2021, σ. 1141

ΜΑΝΔΗΛΑΡΑ Π., Από το ΓΕΜΗ στις Υπηρεσίες Μιας Στάσης και το BRIS (Σύστημα Διασύνδεσης Μητρώων Επιχειρήσεων), ΔΕΕ 7/2021, σ. 888

ΤΕΛΛΗΣ Δ., Νέοι κανόνες εταιρικής διακυβέρνησης (Ν. 4706/2020) κατά το πρότυπο των τραπεζικών ιδρυμάτων: εγγύηση ευρυθμίας ή βαρίδιο;, ΕπισκεΔ 2/2021, σ. 219

ΤΟΛΙΑ Ι., «Comply or explain»: η ενωσιακή μέθοδος επιβολής [νομοθετικών] απαιτήσεων «οικειοθελώς» – «Ευχή ή κατάρα;», ΕυΔικ 4/2021, σ. 278

ΕΥΘΥΝΗ ΤΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΟΥ

ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΗΛ Δ., Σχόλιο στη απόφαση του ΜΠρΘεσ 800/2020. Ζημία που προκλήθηκε στο προϊόν εξ αιτίας ελαττώματος και έλλειψης συνομολογημένης ιδιότητας, ΕΕμπΔ 3/2021, σ. 641

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ

ΓΕΡΟΝΤΑΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΒVerfG της 05.05.2020 (Υπόθεση Weiss). Η απόφαση PSPP για το πρόγραμμα ομολόγων της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, ΔτΑ 89/2021, σ. 667

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-342/19 P, De Masi και Varoufakis/EKT, 17.12.2020, ECLI:EU:C:2020:1035. Προστασία του εμπιστευτικού χαρακτήρα των εγγράφων της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας στο πλαίσιο συσκέψεων και προκαταρκτικών διαβουλεύσεων, Αρμ 4/2021, σ. 725

ΣΤΑΓΚΟΣ Π., Η διακυβέρνηση της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης της Ευρώπης, στα χέρια των δικαστών, Αρμ 9/2021, σ. 1473

ΤΣΙΜΠΑΝΟΥΛΗΣ Δ., Οι αγορές κρατικών ομολόγων από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα στη δευτερογενή αγορά ως σύμφωνες με το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο πράξεις νομισματικής πολιτικής, ΕλλΔνη 5/2021, σ. 1378

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

(Βλ. λήμμα Ανθρώπινα Δικαιώματα)

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΚΛΑΜΑΡΗΣ Ν., Επιλεγμένα ζητήματα του ευρωπαϊκού αστικού δικονομικού δικαίου υπό το πρίσμα της ερμηνευτικής κατ' άρθρον υπομνηματιστικής προσεγγίσεως των P. Schlosser και B. Hess, ΕΕΕυρΔ 3/2021, σ. 307

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ

ΓΑΒΑΛΑΣ Ν., Πολλαπλές οι παραβιάσεις του άρθρου 24 Α.Ε.Κ.Χ. από το άρθρο 66 του ν.4808/2021 για την «προστασία από τις απολύσεις», ΕΕργΔ 7/2021, σ. 787

ΚΑΚΑΡΑ Π., Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων και η διεύρυνση του προσωπικού πεδίου εφαρμογής του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη, ΕΕργΔ 2/2021, σ. 167

ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Γ., Η αρχή της θεσμικής ισορροπίας στην ενωσιακή έννομη τάξη, ΕυΔικ 1/2021, σ. 16

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ., Το Συμβούλιο της Επικρατείας δι-αλαλεί, αλλά υπονομεύει το Κράτος Δικαίου: σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 911-917/2021, ΕφημΔΔ 2/2021, σ. 178

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-597/18 P, C598/18 P, C-603/18 P και 604/18 P, Συμβούλιο/ K. Chrysostomides & Co. κ.λπ., 16.12.2020, ECLI:EU:C:2020:1028. Και πάλι για τη Νομική φύση του Eurogroup, ΘΠΔΔ 10/2021, σ. 1076

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-597/18 P, C598/18 P, C-603/18 P και 604/18 P, Συμβούλιο/ K. Chrysostomides & Co. κ.λπ., 16.12.2020, ECLI:EU:C:2020:1028. Ευρωμάδα (Eurogroup), Αρμ 3/2021, σ. 531

ΠΛΙΑΚΟΣ Α., Η Διάσκεψη για το μέλλον της Ευρώπης, ΕυΔικ 2/2021, σ. 83

ΠΛΙΑΚΟΣ Α., Η απόφαση του Πολωνικού Συνταγματικού Δικαστηρίου της 7/10/2021: αρχή της διάλυσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή ιστορική ευκαιρία καθολικής αναγνώρι-σής της ως Ένωσης Δικαίου;, ΕυΔικ 3/2021, σ. 171

ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-896/19, Republika, 20.04.2021, ECLI:EU:C:2021:311. Αποφασιστική αρμοδιότητα του Πρωθυπουργού στη δια-δικασία διορισμού δικαστών, ΕΕΕυρΔ 2/2021, σ. 234

ΣΚΟΥΡΗΣ Β. [κ.ά.], Πρακτικά της διαδικτυακής ημερίδας του ΚΔΕΟΔ με θέμα την παρουσίαση του συλλογικού έρ-γου “Mutual trust in times of crisis of EU values: State of play and possible next steps”, ΕΕΕυρΔ 2/2021, σ. 139

ΙΘΑΓΕΝΕΙΑ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-709/20, The Department for Communities in Northern Ireland, 15.07.2021, ECLI:EU:C:2021:602. Ιθαγένεια της Ένωσης, κοινωνικές παροχές και Brexit, ΕΕΕυρΔ 3/2021, σ. 399

ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-535/19, A (Soins de santé publics), 15.07.2021, ECLI:EU:C:2021:595. Ιθαγένεια της Ένωσης και παροχές υγειονομικής περίθαλψης, ΕΕΕυρΔ 3/2021, σ. 403

ΙΣΟΤΗΤΑ – ΙΣΗ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗ

ΓΑΪΤΑΝΙΔΟΥ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-511/19, Olympiako Athlitiko Kentro Athinon, 15.04.2021, ECLI:EU:C:2021:274. Ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, ΕΕΕυρΔ 2/2021, σ. 224

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-511/19, Olympiako Athlitiko Kentro Athinon, 15.04.2021, ECLI:EU:C:2021:274. Διαφορετική μεταχείριση λόγω ηλι-κίας στον τομέα της απασχόλησης, Αρμ 9/2021, σ. 1621

ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΕΣ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφα-ση του ΔΕΕ C-371/20, Peek & Cloppenburg, 02.09.2021, ECLI:EU:C:2021:674. Εμπορικές πρακτικές οι οποίες, υπό οποιεσδήποτε συνθήκες, κρίνονται αθέμιτες, ΔΕΕ 12/2021, σ. 1521

ΑΡΓΑΛΙΑΣ Π., Οικιακός-Τελικός Πελάτης Ενέργειας και πο-λιτική προστασίας του καταναλωτή στην ΕΕ, Ενέργεια & Δίκαιο 33/2021, σ. 46

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-932/19, OTP Jelzálogbank κ.λπ., 02.09.2021, ECLI:EU:C:2021:673. Δάνειο συνομολογηθέν σε ξένο νόμι-σμα. Ρύθμιση κράτους μέλους προβλέπεται την αντικα-τάσταση καταχρηστικής ρήτρας από διάταξη του εθνικού δικαίου. Δυνατότητα του εθνικού δικαστηρίου να ακυρώ-σει το σύνολο της συμβάσεως η οποία περιλαμβάνει κα-ταχρηστική ρήτρα, ΕλλΔνη 6/2021, σ. 1763

ΚΑΡΔΟΥΛΙΑ Ε., Ζητήματα που ανακύπτουν από τη θέπι-ση ρυθμίσεων για τα πιστωτικά σημειώματα στον τομέα του τουρισμού υπό το πρίσμα του ενωσιακού και του εθνικού δικαίου, ΕΕΕυρΔ 3/2021, σ. 347

ΚΥΡΙΤΣΑΚΗ Ι., Το γνωσιακό δίκαιο προστασίας καταναλω-τή, προσωπικών δεδομένων και ανταγωνισμού ως ασπίδα προστασίας στο πεδίο της διαδικτυακής διαφήμισης, Αρμ 11/2021, σ. 1983

ΚΩΝΣΤΑ Ε., Σχόλιο στην απόφαση του ΑΠ 974/2018. Η μη τήρηση της υποχρέωσης συμβουλευτικής καθοδήγησης και ενημέρωσης των επενδυτών, ΕλλΔνη 2/2021, σ. 417

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-28/20, Airhelp, 23.03.2021, ECLI:EU:C:2021:226. Κανονισμός 261/2004 για τα δικαιώματα επιβατών αεροπορικών με-ταφορών, Αρμ 7/2021, σ. 1275

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-28/20, Airhelp, 23.03.2021, ECLI:EU:C:2021:226. Κανονισμός 261/2004 για τα δικαιώματα επιβατών απρόσμενος σύμ-μαχος των απεργιών, ΕΕΕυρΔ 7/2021, σ. 831

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-65/20, KRONE-Verlag, 10.06.2021, ECLI:EU:C:2021:471. Προστα-σία των καταναλωτών – Ευθύνη λόγω ελαττωματικών προϊόντων, Αρμ 11/2021, σ. 1961

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-583/18, Verbraucherzentrale Berlin, 12.03.2020, ECLI:EU:C:2020:199. Δικαίωμα υπαναχώρησης σε συμβάσεις καταναλωτών μέσω Διαδικτύου, όταν αυτές αφορούν την προμήθεια εκπαιδευτικών καρτών μέσω μεταφοράς, ΔΙΤΕ 3/2021, σ. 510

ΜΑΡΚΟΥΛΗΣ Π., Σχόλιο στην απόφαση του ΕιρΑθ 3146/2019. Αγωγή αποζημίωσης καταναλωτή κατά αυτοκινητοβιομηχανίας και εισαγωγέως εταιρείας για το ζήτημα αερίων ρύπων, ΕπισκεΔ 2/2021, σ. 358

ΜΕΝΤΗΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 59/2021. Υπερχρεωμένα φυσικά πρόσωπα, ΧρΙΔ 4/2021, σ. 279

ΝΙΚΟΥ Π., Υπόθεση JC v Kreissparkasse Saarlouis (απόφαση ΔΕΕ της 26ης Μαρτίου 2020): «Πράσινο φως» για την υπαναχώρηση εκατομμυρίων καταναλωτών από συναφθείσες συμβάσεις καταναλωτικής πίστης, ΕπισκεΔ 3/2021, σ. 371

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-266/19, EIS, 14.05.2020, ECLI:EU:C:2020:384. Συμβάσεις από απόσταση – Δικαίωμα υπαναχώρησης, ΔΙΤΕ 2/2021, σ. 345

ΧΑΣΑΠΗΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-776/19 έως C-782/19, BNP Paribas Personal Finance, 10.06.2021, ECLI:EU:C:2021:470. Καταχρηστικές ρήτρες των συμβάσεων που συνάπτονται με καταναλωτές, ΔΕΕ 12/2021, σ. 1581

ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-371/20, Peek & Cloppenburg, 02.09.2021, ECLI:EU:C:2021:674. Η συγκαλυμμένη διαφήμιση κατά το στοιχείο 11 του Παραρτήματος Ι Οδηγίας 2005/29/ΕΚ, ΧρΙΔ 9/2021, σ. 706

ΧΟΪΔΟΥ Μ., Δάνεια σε ελβετικό φράγκο: η ΑΚ 291 επιλύει ή ανακυκλώνει το πρόβλημα;, ΔΕΕ 7/2021, σ. 898

ΚΟΙΝΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ

ΠΕΡΑΚΗΣ Μ., Πόσοι προσφεύγοντες χωράνε σε μία διάταξη; Κριτική αποτίμηση της απόφασης του ΔΕΕ επί της υπόθεσης C-872/19 P (Βενεζουέλα κατά Συμβουλίου), ΕυΔικ 4/2021, σ. 266

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-709/20, The Department for Communities in Northern Ireland, 15.07.2021, ECLI:EU:C:2021:602. Ιθαγένεια της Ένωσης, κοινωνικές παροχές και Brexit, ΕΕΕυρΔ 3/2021, σ. 399

ΓΟΥΛΑΣ Δ., Η Οδηγία 2019/1937 σχετικά με την προστασία των προσώπων που αναφέρουν παραβιάσεις του δι-

καίου της Ένωσης: η μεγάλη ευκαιρία του Έλληνα νομοθέτη για την ενίσχυση της προστασίας των whistleblowers, ΕΕργΔ 3/2021, σ. 241

ΓΟΥΛΑΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΜΠρΑθ 465/2021. Η προστασία των εργαζομένων που συμμετέχουν σε διαδικασία ιατρικώς υποβοηθούμενης αναπαραγωγής πριν και μετά τον ν. 4808/2021, ΕΕργΔ 10/2021, σ. 1147

ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-535/19, A (Soins de santé publics), 15.07.2021, ECLI:EU:C:2021:595. Ιθαγένεια της Ένωσης και παροχές υγειονομικής περίθαλψης, ΕΕΕυρΔ 3/2021, σ. 403

ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Ζητήματα σχετικά με την εφαρμογή των κινήτρων για την ανάπτυξη Οργανωμένων Υποδοχέων Μεταποιητικών και Επιχειρηματικών Δραστηριοτήτων (ΟΥΜΕΔ) και την εγκατάσταση επιχειρήσεων σε αυτούς, ΔΕΕ 11/2021, σ. 1354

ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΥ Ε., Εκφάνσεις προστασίας της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης κατά την επιστροφή ενωσιακών χρηματοδοτήσεων, Αρμ 6/2021, σ. 929

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-11/20, Επιτροπή/Ελλάδα (Aides aux producteurs agricoles), 12.05.2021, ECLI:EU:C:2021:380. Κρατικές ενισχύσεις – Παράβαση κράτους μέλους, Αρμ 10/2021, σ. 1791

ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ

ΑΡΤΟΠΟΥΛΟΥ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-86/19, Vueling Airlines, 09.07.2020, ECLI:EU:C:2020:538. Σύμβαση Μόντρεαλ για την ενοποίηση ορισμένων κανόνων στις διεθνείς αεροπορικές μεταφορές, ΕΕμπΔ 2/2021, σ. 478

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-28/20, Airhelp, 23.03.2021, ECLI:EU:C:2021:226. Κανονισμός 261/2004 για τα δικαιώματα επιβατών αεροπορικών μεταφορών, Αρμ 7/2021, σ. 1275

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-28/20, Airhelp, 23.03.2021, ECLI:EU:C:2021:226. Κανονισμός 261/2004 για τα δικαιώματα επιβατών απρόσμενος σύμμαχος των απεργών, ΕΕργΔ 7/2021, σ. 831

ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-70/20, Altenrhein Luftfahrt, 12.05.2021, ECLI:EU:C:2021:379. Ευθύνη αερομεταφορέα σε περίπτωση δυστυχήματος, ΧρΙΔ 8/2021, σ. 611

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΚΟΥΛΟΥΜΠΙΝΗ Ε.-Ε., Η αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης και οι συνέπειές της στη δημοσιονομική δίκη: η αποσαφήνιση του περιεχομένου της και της νομικής της

αξίας είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την αυτονόμηση και την εμπέδωση αυτής στην ελληνική έννομη τάξη, ΘΠΔΔ 12/2021, σ. 1204

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-597/18 P, C598/18 P, C-603/18 P και 604/18 P, Συμβούλιο/ K. Chrysostomides & Co. κ.λπ., 16.12.2020, ECLI:EU:C:2020:1028. Και πάλι για τη Νομική φύση του Eurogroup, ΘΠΔΔ 10/2021, σ. 1076

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-597/18 P, C598/18 P, C-603/18 P και 604/18 P, Συμβούλιο/ K. Chrysostomides & Co. κ.λπ., 16.12.2020, ECLI:EU:C:2020:1028. Ευρωομάδα (Eurogroup), Αρμ 3/2021, σ. 531

ΜΑΥΡΙΔΗΣ Σ. / ΣΥΚΟΥΔΗ Ι., Οι γενικές αρχές του προϋπολογισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕΕΕυρΔ 2/2021, σ. 167

ΣΚΙΑΔΑΣ Δ. / ΜΠΑΛΤΑ Ε., Η έννοια του δημοσίου υπόλογου στη διαχείριση χρηματοδότησης από πρόγραμμα ΕΣΠΑ: σκέψεις με αφορμή τις αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 909-910/2021, ΕφημΔΔ 3/2021, σ. 379

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

ΑΡΓΥΡΟΣ Α., Πρόσβαση του κοινού σε περιβαλλοντικές πληροφορίες (Σύμβαση του Aarhus) και η νομολογία του ΣτΕ, ΝοΒ 9/2021, σ. 1898

ΒΕΛΕΡΓΑΚΗΣ Μ., Το Δίκαιο της ενέργειας ως πεδίο σύγκλισης Περιβάλλοντος και Ανάπτυξης: οι συνταγματικές διαστάσεις, ΔιΔικ 2/2021, σ. 219

ΓΑΒΟΥΝΕΛΗ Μ., Παράμετροι της αναγκαίας προστασίας στις θαλάσσιες προστατευόμενες περιοχές, ΠερΔικ 2/2021, σ. 153

ΓΑΛΑΝΗΣ Π., Η εξέλιξη του ενωσιακού δικαίου και της νομολογίας για τα απόβλητα και η επίδρασή της στην ελληνική δικαιοταξία, ΕυΔικ 2/2021, σ. 92

ΓΑΛΑΝΗΣ Π., Περιβαλλοντική-χωροταξική πληροφόρηση και γεωγραφικά συστήματα πληροφοριών: οι άδηλες πτυχές ενός υπαρκτού προβλήματος στο ελληνικό χωροταξικό και Περιβαλλοντικό Δίκαιο, ΠερΔικ 3/2021, σ. 363

ΓΑΛΑΝΗΣ Π., Σχόλιο στην απόφαση του ΣτΕ Ολ 44/2021. Το Καζίνο της Πάρνηθας και ο "γρίφος" του (επιτακτικού;) δημοσίου συμφέροντος, ΠερΔικ 1/2021, σ. 104

ΖΙΑΜΟΥ Θ., Η νεότερη περιβαλλοντική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας: στην υπηρεσία του Περιβάλλοντος ή της Ανάπτυξης;, ΔιΔικ 2/2021, σ. 200

ΚΑΡΒΟΥΝΤΖΗ Μ., Η περιβαλλοντική φορολογία στο ευρωπαϊκό δίκαιο: οι Ειδικοί Φόροι Κατανάλωσης (ΕΦΚ) επί των ενεργειακών προϊόντων και της ηλεκτρικής ενέργειας, Ενέργεια & Δίκαιο 33/2021, σ. 83

ΛΙΓΩΜΕΝΟΥ Α., Βασικές αρχές προστασίας του περιβάλλοντος, ΔιΔικ 2/2021, σ. 177

ΜΟΣΧΟΣ Ν., Πτυχές του θεσμικού πλαισίου διαχείρισης των αποβλήτων εκσκαφών, κατασκευών και κατεδαφίσεων (ΑΕΚΚ), ΠερΔικ 2/2021, σ. 230

ΜΠΑΛΙΑΣ Γ., Εξαιρέση έργων από το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2011/92/ΕΕ σχετικά με την Εκτίμηση Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων, ΔιΔικ 2/2021, σ. 183

ΜΠΑΜΠΑΛΙΟΥΤΑΣ Λ., Παρατηρήσεις στην ΣτΕ 928/2021. Περιβαλλοντική αδειοδότηση – Κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ των κρατικών οργάνων και των ΟΤΑ, ΠερΔικ 4/2021, σ. 612

ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ Α., Κλιματική αλλαγή και προστασία της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, ΠερΔικ 3/2021, σ. 356

ΝΤΟΥΧΑΝΗΣ Χ., Οι συνταγματικές επιταγές της προστασίας του περιβάλλοντος και της ανάπτυξης στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, ΔιΔικ 2/2021, σ. 189

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 258/2021. Νόμιμη Α.Ε.Π.Ο. για την εγκατάσταση και λειτουργία νέου Θερμοηλεκτρικού Σταθμού σε περιοχή Natura 2000: η πληρότητα της «δέουσας εκτίμησης» κατά την Οδηγία 94/43/ΕΟΚ, ανάμεσα στην ενεργειακή επάρκεια και την περιβαλλοντική ακεραιότητα, ΠερΔικ 3/2021, σ. 463

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 163/2021. Η αναστολή χορήγησης οικοδομικών αδειών και εκτέλεσης οικοδομικών εργασιών σε περιοχή Natura 2000 συνιστά επιτρεπτό περιορισμό της ιδιοκτησίας, ΠερΔικ 2/2021, σ. 277

ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 549/2021. Περιορισμοί στο δικαίωμα της ιδιοκτησίας εν ανάγκη προστασίας του πολιτιστικού περιβάλλοντος: η περίπτωση της ιδιωτικής νήσου «Πάτροκλος», ΠερΔικ 3/2021, σ. 451

ΠΟΥΪΚΛΗ Κ. / ΝΤΟΒΑΣ Α.-Σ., Συνιστούν οι αποκρατικοποιήσεις απειλή για το δικαίωμα στο νερό; Επισκόπηση της ρύθμισης των υπηρεσιών παροχής ύδρευσης βάσει του δικαίου της ΕΕ και του εθνικού δικαίου, ΠερΔικ 3/2021, σ. 329

ΤΖΑΤΖΑΚΗ Β.-Μ., Σχόλιο στην απόφαση του ΣτΕ 2145/2020. Περιβαλλοντικοί όροι για την κατασκευή και λειτουργία έργου διευθέτησης – οριοθέτησης ρέματος, ΠερΔικ 1/2021, σ. 127

ΤΡΟΚΟΥΔΗ Α. / ΧΟΥΡΜΟΥΣΗΣ Ε., Green Deal: μια Πράσινη Ευρωπαϊκή Συμφωνία για την Ενέργεια: το Ελληνικό Περιβάλλον Εφαρμογής, Ενέργεια & Δίκαιο 33/2021, σ. 56

ΤΣΑΚΑΛΟΓΙΑΝΝΗ Ι., Η κατάτμηση («σαλαμοποίηση») στην περιβαλλοντική αδειοδότηση ως μέθοδος καταστράτηγησης της περιβαλλοντικής νομοθεσίας, ΠερΔικ 4/2021, σ. 553

ΤΣΟΚΑΝΑΣ Ν., Μερικές σκέψεις για τις προκλήσεις που θέτει η πανδημία της Covid-19 στο Διεθνές Δίκαιο του Περιβάλλοντος, ΠερΔικ 2/2021, σ. 223

ΧΑΪΝΤΑΡΛΗΣ Μ., Το δικαίωμα στο περιβάλλον και οι αρχές του δικαίου του περιβάλλοντος, ΠερΔικ 2/2021, σ. 162

MÖLLERS T., Green Deal: Greenwashing, Information Overload και ο λησμονημένος Good Corporate Citizen ως επενδυτής, ΕυΔικ 4/2021, σ. 249

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

ΑΚΤΙΤΙΔΟΥ Α., Η εξουσία διανομής και η ανάλυσή της για ενσώματα και άυλα έργα μέσα από τη νομολογία του ΔΕΕ, ΔΙΤΕ 3/2021, σ. 399

ΒΟΣΣΟΣ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-682/18 και C-6832/18, YouTube και Cyando, 22.06.2021, ECLI:EU:C:2021:503. Παρουσίαση στο κοινό και ευθύνη του διαχειριστή πλατφόρμας, ΔΙΤΕ 2/2021, σ. 279

ΒΟΣΣΟΣ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-392/19, VG-Bild-Kunst, 09.03.2021, ECLI:EU:C:2021:181. Framing και επιβολή, από τον δικαιούχο, περιοριστικών της πρόσβασης μέτρων, ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 158

ΒΟΣΣΟΣ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-13/20, Top System, 06.10.2021, ECLI:EU:C:2021:811. Αντίστροφη μεταγλώττιση και άρση σφαλμάτων προγραμμάτων Η/Υ, ΔΙΤΕ 3/2021, σ. 477

ΓΑΡΟΥΦΑΛΙΑ Ο., Η προστασία των κοσμημάτων από την πνευματική ιδιοκτησία. ΧρΙΔ 7/2021, σ. 550

ΙΩΑΝΝΙΔΗ Ζ., «Διαδικτυακές πλατφόρμες βίντεο» υπό το πρίσμα των άρθρων 13 & 17 της Οδηγίας (ΕΕ) 2019/790, ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 42

ΚΟΚΟΤΣΑΚΗ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 484/2020. Δικαίωμα πνευματικής ιδιοκτησίας – Αρχή της προστασίας χωρίς διατυπώσεις, ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 168

ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΟΥ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-264/19, Constantin Film Verleih, 09.07.2020, ECLI:EU:C:2020:542. Παράνομη ανάρτηση ταινίας σε ηλεκτρονική πλατφόρμα και δικαίωμα πληροφόρησης του δικαιούχου, ΕυΔικ 1/2021, σ. 68

ΛΙΑΣΚΟΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-372/19, SABAM, 25.11.2020, ECLI:EU:C:2020:959. Η αντιμετώπιση από το ΔικΕΕ των πρακτικών τιμολόγησης των εταιρειών συλλογικής διαχείρισης πνευματικών δικαιωμάτων, ΕλλΔνη 3/2021, σ. 929

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Πνευματική ιδιοκτησία, έννοια του έργου και τεχνικά δημιουργήματα: σκέψεις για τη σώρευση προστασίας με αφορμή την απόφαση του ΔικΕΕ C-833/18 Brompton Bicycle, ΕλλΔνη 3/2021, σ. 709

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Σχέσεις δικαίου και ψηφιακής τεχνολογίας στο παράδειγμα της πνευματικής ιδιοκτησίας και του

αστικού δικαίου: με αφορμή την αποφ. ΔικΕΕ C-392/19 – VG Bild-Kunst, ΧρΙΔ 5/2021, σ. 321

ΜΑΥΡΟΣΚΟΤΗ Ζ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-372/19, SABAM, 25.11.2020, ECLI:EU:C:2020:959. Περιορισμοί στον καθορισμό της αμοιβής και η κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης κατά τη συλλογική διαχείριση πνευματικών δικαιωμάτων, ΔΙΤΕ 3/2021, σ. 486

ΜΠΑΜΠΕΤΑΣ Γ., Παρεπόμενες online [επιγραμματικές] υπηρεσίες ραδιοτηλεοπτικών οργανισμών: συμβολή στην ερμηνεία της Οδηγίας 2019/789/ΕΕ, ΕλλΔνη 3/2021, σ. 729

ΜΠΟΒΟΛΗ Τ., Προστασία λογισμικού από το δίκαιο πνευματικής ιδιοκτησίας, από το δίκαιο ευρεσιτεχνιών; Κριτική αξιολόγηση, ΝοΒ 9/2021, σ. 1794

ΠΑΡΑΜΥΘΙΩΤΗΣ Γ., Η Οδηγία 2019/790 για τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας και τα συγγενικά δικαιώματα στην ψηφιακή ενιαία αγορά, ΕλλΔνη 3/2021, σ. 797

ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Ο., Η εφαρμογή του άρθρου 207 Συνθήκης περί Κοινής Εμπορικής Πολιτικής στον τομέα της διανοητικής ιδιοκτησίας υπό το φως [της πρόσφατης ενωσιακής νομολογίας, ΕυΔικ 1/2021, σ. 1

ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ Σ., Η Οδηγία 2019/790 για τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας και τα συγγενικά δικαιώματα στην ψηφιακή ενιαία αγορά, ΕλλΔνη 3/2021, σ. 774

ΤΑΣΣΗΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-597/19, M.I.C.M., 17.06.2021, ECLI:EU:C:2021:492. Ιδιωτικότητα στο διαδίκτυο και παραβάσεις πνευματικής ιδιοκτησίας, ΔΙΤΕ 2/2021, σ. 332

ΤΣΕΚΟΥΡΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-597/19, M.I.C.M., 17.06.2021, ECLI:EU:C:2021:492. Νομολογιακές εξελίξεις στην κυκλοφορία έργων πνευματικής ιδιοκτησίας στο Διαδίκτυο: πράξεις παρουσίασης στο κοινό από χρήστες δικτύων peer-to-peer & κριτήρια για την αξίωση προστασίας, ΔΙΤΕ 2/2021, σ. 297

ΠΟΙΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΟΙΝΙΚΗ ΔΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-505/19, Bundesrepublik Deutschland (Notice rouge d'Interpol), 12.05.2021, ECLI:EU:C:2021:376. Αρχή «ne bis in idem» - Εκτέλεση ερυθράς αγγελίας της Interpol, εκδοθείσας από τρίτο κράτος, ΠοινΧρ10/2021, σ. 756

ΔΕΛΗΔΗΜΟΣ Ν., Επίμαχα αποδεικτικά μέσα και συνολική δικαιοσύνη της διαδικασίας, ΕλλΔνη 6/2021, σ. 1651

ΚΟΥΣΟΥΝΗ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-746/18, Prokuratuur (Conditions d'accès aux données relatives aux communications électroniques), 02.03.2021, ECLI:EU:C:2021:152. Διεξαγωγή ποινικής έρευνας – Πρόσβαση δημοσίων αρχών σε δεδομένα κίνησης και θέσης – Αρμοδιότητα Εισαγγελικής Αρχής – Ερμηνεία Οδηγίας 2002/58/ΕΚ υπό το πρίσμα του ΧΘΔΕΕ – Αρχή αναλογικότητας, ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 115

ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ Θ., Το ελληνικό φορολογικό ποινικό δίκαιο υπό το φως των νέων κωδίκων και της νέας νομοθεσίας για την ποινική προστασία των ενωσιακών οικονομικών συμφερόντων και την ρύθμιση του διακλαδικού *ne bis in idem* (Μέρος 1ο), ΠοινΧρ6/2021, σ. 401

ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ Θ., Το ελληνικό φορολογικό ποινικό δίκαιο υπό το φως των νέων κωδίκων και της νέας νομοθεσίας για την ποινική προστασία των ενωσιακών οικονομικών συμφερόντων και την ρύθμιση του διακλαδικού *ne bis in idem* (Μέρος 2ο), ΠοινΧρ 7/2021, σ. 494

ΣΚΟΝΔΡΑ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 254/2021. Υλικό βιντεοεπιτήρησης ιδιωτικής επιχείρησης ως αποδεικτικό μέσο για την ποινική καταδίκη κατηγορουμένου, ΔΙΤΕ 3/2021, σ. 427

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ Ολ 582/2021. Το δικαίωμα δικαστικής προστασίας των κρατούμενων μεταξύ των δικαιοδοσιών, ΘΠΔΔ 6/2021, σ. 622

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ Σ., Σχόλιο στην απόφαση του ΣτΕ Ολ 991/2011. Το έλλειμμα για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς στο δίκαιο της Ένωσης: ο σταθμός Βενιζέλου στην Θεσσαλονίκη, ΔτΑ 88/2021, σ. 403

ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΣΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Π., Η πολιτισμική βεβήλωση της Αγίας Σοφίας δεν είναι εσωτερικό ζήτημα της Τουρκίας. Είναι μείζον ζήτημα κατάφωρης παραβίασης του Διεθνούς και του Ευρωπαϊκού Δικαίου, ΔτΑ 89/2021, σ. 647

ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ Τ-252/19, Pech/Συμβούλιο, 21.04.2021, ECLI:EU:T:2021:203. Άσκηση του δικαιώματος πρόσβασης στα έγγραφα σχετικά με γνώμη της Νομικής Υπηρεσίας του Συμβουλίου, ΕΕΕυρΔ 2/2021, σ. 229

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΖΩΩΝ

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-336/19, Centraal Israelitisch Consistorie van België κ.λπ., 17.12.2020, ECLI:EU:C:2020:1031. Υποχρέωση αναισθητοποίησης των ζώων στο πλαίσιο της λατρευτικού τύπου σφαγής, Αρμ 4/2021, σ. 718

ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1751/2021. Ελευθερία εκδήλωσης του θρησκευόμενου και καλή διαβίωση των ζώων: νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και δικαστικός ακτιβισμός του Συμβουλίου της Επικρατείας, ΘΠΔΔ 12/2021, σ. 1247

ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ – ΑΠΟΡΡΗΤΟ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΙΓΥΠΤΙΑΔΟΥ Ε., Σταθμίσεις συμφερόντων και νομοθετικές επιλογές στον Γενικό Κανονισμό Προστασίας Δεδομένων (ΓΚΠΔ), ΔΙΤΕ 3/2021, σ. 367

ΑΝΔΡΙΩΤΟΥ Ε.-Π., Η έννομη προστασία του υποκειμένου των δεδομένων στον ΓΚΠΔ, ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 30

ΒΕΖΑΚΙΔΟΥ Δ., Η ευρωπαϊκή ματιά στην έννοια «θεμιτή» επεξεργασία προσωπικών δεδομένων του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων (ΕΕ) 2016/679, Αρμ 10/2021, σ. 1665

ΒΕΝΕΡΗΣ Α., Η προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στην εργασία με αφορμή τις νέες ρυθμίσεις του Ν 4808/2021 για το εργατικό δίκαιο, ΔΙΤΕ 2/2021, σ. 212

ΒΕΝΕΡΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 194/2021. Η πειθαρχική διαδικασία των δημοσίων και αστυνομικών υπαλλήλων και η διασφάλιση του δικαιώματος στην ενημέρωση για την επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων, ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 125

ΓΑΖΗ Θ. / ΓΑΖΗΣ Α., Η εφαρμογή των μεγάλων δεδομένων (Big Data) στην ανθρωπιστική βοήθεια υπό το πρίσμα του Γενικού Κανονισμού για την Προστασία Δεδομένων, ΔΙΤΕ 2/2021, σ. 220

ΓΑΝΙΑΡΗΣ Ν., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 813/2020. Κατ' εξαίρεση επιτρέπεται η άνευ συγκατάθεσης επεξεργασία προσωπικών δεδομένων, εφόσον τα τελευταία είναι απολύτως αναγκαία και πρόσφορα για την αναγνώριση, την άσκηση δικαιώματος ή την υπεράσπιση ενώπιον δικαστηρίου (αρχή της αναγκαιότητας), ΠοινΧρ 5/2021, σ. 346

ΔΟΥΚΑ Β., Άκυροι όροι της σύμβασης εξαρτημένης εργασίας για την επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων του εργαζομένου, ΕΕργΔ 7/2021, σ. 745

ΚΑΡΑΚΑΣΗ Κ., Ζητήματα εφαρμογής του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων υπό το φως της τεχνολογίας Blockchain, ΔΙΤΕ 3/2021, σ. 377

ΚΑΤΣΑΝΑΚΗ Σ., Η απόφαση του ΔΕΕ C-623/17 Privacy International αναφορικά με τη διαβίβαση δεδομένων κίνησης και θέσης για λόγους εθνικής ασφάλειας και η επίδρασή της στο εθνικό δίκαιο, ΠοινΧρ 8/2021, σ. 576

ΚΟΜΝΙΟΣ Κ., Οι διορθωτικές εξουσίες της εποπτικής αρχής κατά τον ΓΚΠΔ: συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 58 παρ. 2 ΓΚΠΔ, ΕφημΔΔ 4/2021, σ. 549

ΚΟΥΣΟΥΝΗ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-746/18, Prokuratuur (Conditions d'accès aux données relatives aux communications électroniques), 02.03.2021, ECLI:EU:C:2021:152. Διεξαγωγή ποινικής έρευνας – Πρόσβαση δημοσίων αρχών σε δεδομένα κίνησης και θέσης – Αρμοδιότητα Εισαγγελικής Αρχής – Ερμηνεία Οδηγίας 2002/58/ΕΚ υπό το πρίσμα του ΧΘΔΕΕ – Αρχή αναλογικότητας, ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 115

ΚΥΡΙΤΣΑΚΗ Ι., Η ΕΕ ως αναδυόμενη κοινωνία παρακολούθησης: προκλήσεις για την προστασία της ιδιωτικής ζωής και των προσωπικών δεδομένων, ΕλλΔνη 5/2021, σ. 1365

ΚΥΡΙΤΣΑΚΗ Ι., Το γνωσιακό δίκαιο προστασίας καταναλωτή, προσωπικών δεδομένων και ανταγωνισμού ως ασπίδα προστασίας στο πεδίο της διαδικτυακής διαφήμισης, Αρμ 11/2021, σ. 1983

ΛΑΖΑΡΑΚΟΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 194/2021. Νομιμότητα αξιοποίησης οπτικοακουστικού υλικού στο πλαίσιο πειθαρχικής διαδικασίας, ΘΠΔΔ 5/2021, σ. 472

ΛΑΣΚΑΡΙΔΗΣ Ε., Συλλογική αγωγή και προσωπικά δεδομένα, ΧρΙΔ 8/2021, σ. 627

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΜΕφ-Πειρ 595/2020. Ο εκτελών την επεξεργασία θεωρείται υπεύθυνος όταν υπερβαίνει τα όρια της εντολής που του χορηγήθηκε, ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 149

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του Τρεφ-Δωδ 224/2020. Επεξεργασία δεδομένων με αναρτήσεις στο Facebook: ποια είναι τα όρια της εξαιρέσης εφαρμογής του ΓΚΠΔ λόγω "οικιακής δραστηριότητας";, ΔΙΤΕ 2/2021, σ. 339

ΜΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Κ., Τηλεργασία και (όχι μόνο) προσωπικά δεδομένα: η νέα πραγματικότητα και η απόφαση 32/2021 της Αρχής Προστασίας Δεδομένων, ΘΠΔΔ 8-9/2021, σ. 834

ΜΥΛΩΣΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΠΠρΘεο 3425/2021. Περαιτέρω επεξεργασία προσωπικών δεδομένων τρίτων στο πλαίσιο άλλης δίκης – Υπέρβαση σκοπού επεξεργασίας – Έλλειψη συγκατάθεσης υποκειμένων των δεδομένων, ΔΙΤΕ 3/2021, σ. 437

ΝΟΥΣΙΑΣ Α., Πράξη για τη Διακυβέρνηση Δεδομένων: η θεσμική ανάδειξη των διαμεσολαβητών και η σημασία των "legal informatics", ΔΙΤΕ 3/2021, σ. 407

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Ε., Η αξιολόγηση πιστοληπτικής ικανότητας στο δίκαιο προστασίας προσωπικών δεδομένων ΗΠΑ και ΕΕ, ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 18

ΠΗΛΑΒΑΚΗ Δ., Η θερμομέτρηση εν μέσω της πανδημικής κρίσης (COVID-2019) και η προστασία των δεδομένων υγείας: κριτική αποτίμηση, ΝοΒ 4/2021, σ. 715

ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ Ε., Προστασία της συνταγματικής ταυτότητας χωρίς έλεγχο ultra vires: μαθήματα Europafreundlichkeit από το Conseil d'Etat, ΘΠΔΔ 6/2021, σ. 637

ΣΚΟΝΔΡΑ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 254/2021. Υλικό βιντεοεπιτήρησης ιδιωτικής επιχείρησης ως αποδεικτικό μέσο για την ποινική καταδίκη κατηγορουμένου, ΔΙΤΕ 3/2021, σ. 427

ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Μ., Σχόλιο στην απόφαση της ΑΠΔΠΧ 4/2020. Έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων από ανε-

ξάρτητες αρχές: υπαρκτός, διακριτικός... αλλά συνταγματικά επιτρεπτός, ΤοΣ 2/2021, σ. 703

ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 813/2020. Η νομοθετική μεταβολή στην ποινική αντιμετώπιση της παράνομης επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων, ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 133

ΤΖΑΛΑΒΡΑ Β., Η μη στοιχειοθέτηση του εγκλήματος της χωρίς δικαίωμα διάδοσης μέσω του διαδικτύου δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα δίχως προηγούμενη επέμβαση σε «σύστημα αρχειοθέτησης», ΠοινΧρ 4/2021, σ. 312

ΤΣΙΡΟΒΑΣΙΛΗ Κ., Η ευθύνη του ιατρού και αστική ευθύνη των Δημοσίων Νοσοκομείων στη σύγχρονη ψηφιακή εποχή υπό το πρίσμα του νέου νομικού καθεστώτος για την προστασία των προσωπικών δεδομένων υγείας μετά την θέσπιση του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων / General Data Protection Regulation – GDPR, ΝοΒ 5/2021, σ. 925

ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-645/19, Facebook Ireland κ.λπ., 15.06.2021, ECLI:EU:C:2021:483. Ο μηχανισμός «μίας στάσης» στο πλαίσιο του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων, ΕΕΕυρΔ 3/2021, σ. 419

ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-511/18, C-512/18 και C-520/18, La Quadrature du Net κ.λπ., 06.10.2020, ECLI:EU:C:2020:791. Επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στον τομέα των ηλεκτρονικών επικοινωνιών, Αρμ 5/2021, σ. 897

ΠΤΩΧΕΥΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΑΚΗ Δ., Η πτωχευτική προστασία της προσωρινής χρηματοδότησης, ΔΦΝ 1683/2021, σ. 131

ΜΠΑΖΙΝΑΣ Ι., Σχόλιο στην απόφαση του ΠΠρΑΘ 183/2021. Αναγνώριση αποφάσεων αλλοδαπού πτωχευτικού δικαστηρίου επί ανακλητικών αγωγών, ΕΕμπΔ 3/2021, σ. 791

ΣΗΜΑ

ΑΪΛΑΜΑΚΗΣ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-490/19, Syndicat interprofessionnel de defense du fromage Morbier, 17.12.2020, ECLI:EU:C:2020:1043. Σήματα - Προστασία γεωγραφικών ενδείξεων και ονομασιών προέλευσης γεωργικών προϊόντων και τροφίμων, ΧρΙΔ 5/2021, σ. 383

ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ Λ., Ζητήματα από το νέο θεσμό του σήματος πιστοποίησης: τα πρόσωπα του δικαιούχου και του χρήστη του σήματος πιστοποίησης και ο κανονισμός χρήσης του σήματος πιστοποίησης, ΕπισκεΔ 4/2021, σ. 579

ΜΑΡΙΝΟΣ Μ.-Θ., Περιορισμοί του ανταγωνισμού μέσω του δικαίου των σημάτων, συγχρόνως ερμηνευτική συμβολή στο άρθρο 4 παρ. 1 στοιχ. ε Ν 4679/2020, ΔΕΕ 8-9/2021, σ. 1031

ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ Χ., Σχόλιο στην απόφαση του ΠΠρΑθ 1025/2021. Η χρήση μιας ένδειξης σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης δεν συνιστά κατ' ανάγκη χρήση στις συναλλαγές, ούτε προσβολή όμοιου ή παρόμοιου προγενέστερου σήματος, ΕΕμπΔ 2/2021, σ. 529

ΣΗΜΑ ΤΗΣ ΕΕ

ΒΑΘΡΑΚΟΚΟΙΛΗΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕC-607/19, Husqvarna, 17.12.2020, ECLI:EU:C:2020:1044. Άσκηση ανταγωγής και κρίσιμος χρόνος συμπλήρωσης της πενταετούς περιόδου μη ουσιαστικής χρήσης ενωσιακού σήματος (άρθρα 51 (l) στ. α' Καν. 207/2009, 58 (l) στ. α' Καν. 2017/1001), ΕλλΔνη 2/2021, σ. 577

ΓΕΤΙΜΗ Σ., Σχόλιο στην απόφαση του ΑΠ 655/2020. Προσβολή κοινοτικού σήματος. Χαρακτηριστικά ενός «σήματος φήμης», ΕΕμπΔ 3/2021, σ. 810

ΚΟΝΤΟΥ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ T-555/19, Foundation for the Protection of the Traditional Cheese of Cyprus named Halloumi/EUIPO – Fontana Food (GRILLOUMI), 21.04.2021, ECLI:EU:T:2021:204. Ο κίνδυνος σύγχυσης στην κατοχύρωση λεκτικών σημείων ως εμπορικών σημάτων της ΕΕ, ΕΕΕυρΔ 2/2021, σ. 239

ΠΕΡΡΑΚΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ T-663/19, Hasbro κατά EUIPO–Kreativni Dogadaji, 21.04.2021, ECLI:EU:T:2021:211. Κατάθεση ιδίου σήματος για ταυτόσημα προϊόντα και από τον ίδιο δικαιούχο: η απόφαση του ΓΔΕΕ στην υπόθεση MONOPOLY, ΔΙΤΕ 2/2021, σ. 321

ΠΕΡΡΑΚΗ Μ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ T-274/20, MHCS/EUIPO – Lidl Stiftung (Nuance de couleur orange), 15.09.2021, ECLI:EU:T:2021:592. Χρωματικά σήματα, ΔΙΤΕ 3/2021, σ. 492

ΣΟΥΡΤΖΗ Κ., Σχόλιο στην απόφαση του ΤρΕφΑθ 3846/2020. Καταχώριση σήματος. Σύγκρουση εθνικού και ενωσιακού σήματος, ΕΕμπΔ 3/2021, σ. 815

ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ Χ., Σχόλιο στην απόφαση του ΑΠ 249/2021. Κοινοτικό σήμα – Κίνδυνος σύγχυσης, ΕΕμπΔ 4/2021, σ. 1027

ΨΑΡΑΚΗΣ Γ., Σχόλιο στην απόφαση του ΓεΔΕΕ T-215/20, Fidia farmaceutici / EUIPO – Ioulia and Irene Tseti Pharmaceutical Laboratories (HYAL), 16.06.2021, ECLI:EU:T:2021:371. Περιγραφικό σήμα – Ακυρότητα σήματος, ΕΕμπΔ 4/2021, σ. 1037

ΣΧΕΣΕΙΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΓΕΡΟΝΤΑΣ Α., Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων: νέες νομολογιακές προσεγγίσεις, ΘΠΔΔ 7/2021, σ. 649

ΚΑΣΤΑΝΑΣ Ι., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ Ολ 911/2021. Ο τρόπος συγκρότησης της Επιτροπής Ανταγωνισμού – Ασυμβίβαστο, ΘΠΔΔ 8-9/2021, σ. 854

ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ., Νέα κινητικότητα γύρω από το θέμα των συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου στον δημόσιο τομέα, ΕΕργΔ 4/2021, σ. 411

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Π., «Αλλαγή σκυτάλης» μεταξύ του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας και του Συμβουλίου της Επικρατείας της Γαλλίας στη «διαδρομή» αμφισβήτησης της κανονιστικής υπεροχής του Ευρωπαϊκού Δικαίου: σχόλιο στην απόφαση Conseil d'État 21.4.2021, «French Data Networketautres», ΤοΣ 2/2021, σ. 291

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Π., Μία έμμεση πλην σαφής αμφισβήτηση της υπεροχής του Ευρωπαϊκού έναντι του Εθνικού Δικαίου από την νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, ΔτΑ 89/2021, σ. 527

ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ Ε., Οι συμβάσεις ορισμένου χρόνου στον δημόσιο τομέα μεταξύ υπεροχής του ενωσιακού δικαίου, συνταγματικής απαγόρευσης και σύμφωνης ερμηνείας: με αφορμή την απόφαση Δ.Ε.Ε. 11.2.2021 C-760/18 M.B. κ.λπ. κατά Ο.Τ.Α. «Δήμος Αγίου Νικολάου», ΕΕργΔ 4/2021, σ. 389

ΡΑΜΜΟΣ Χ., Το τέλος της εθνοκεντρικής προσέγγισης του πολυεπίπεδου συνταγματισμού στην Ε.Ε. ως αδήριτη αναγκαιότητα, ΤοΣ 2/2021, σ. 321

ΣΚΙΑΔΑΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΕλΣυν Ολ 1377/2021. Η νομολογιακή συμμετοχή του Ελεγκτικού Συνεδρίου στον διάλογο ενωσιακής και εθνικής έννομης τάξης: η περίπτωση των δημοσιονομικών διαρθρώσεων, ΕφημΔΔ, 4/2021, σ. 473

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ

ΚΥΡΙΤΣΑΚΗ Ι., Αξιολόγηση της ευθύνης των ενδιάμεσων παρόχων υπηρεσιών διαδικτύου στο πλαίσιο της οδηγίας για το ηλεκτρονικό εμπόριο, ΕλλΔνη 2/2021, σ. 341

ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

ΚΑΡΔΟΥΛΙΑ Ε., Ζητήματα που ανακύπτουν από τη θέσπιση ρυθμίσεων για τα πιστωτικά σημειώματα στον τομέα του τουρισμού υπό το πρίσμα του ενωσιακού και του εθνικού δικαίου, ΕΕΕυρΔ 3/2021, σ. 347

ΤΡΑΠΕΖΙΚΟ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΗΡΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-932/19, OTP Jelzálogbank κ.λπ., 02.09.2021, ECLI:EU:C:2021:673. Δάνειο συνομολογηθέν σε ξένο νόμισμα. Ρύθμιση κράτους μέλους προβλέπεται την αντικατάσταση καταχρηστικής ρήτρας από διάταξη του εθνικού δικαίου. Δυνατότητα του εθνικού δικαστηρίου να ακυρώσει το σύνολο της συμβάσεως η οποία περιλαμβάνει καταχρηστική ρήτρα, ΕλλΔνη 6/2021, σ. 1763

ΚΩΝΣΤΑ Ε., Σχόλιο στην απόφαση του ΑΠ 974/2018. Η μη τήρηση της υποχρέωσης συμβουλευτικής καθοδήγησης και ενημέρωσης των επενδυτών, ΕλλΔνη 2/2021, σ. 417

ΚΩΝΣΤΑ Ε., Σχόλιο στην απόφαση του ΠΠραΘ 131/2021. Η δυνατότητα απόκτησης κόκκινων δανείων από ημεδαπά πιστωτικά ιδρύματα, ΕλλΔνη 6/2021, σ. 1697

ΜΕΝΤΗΣ Γ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΑΠ 59/2021. Υπερχρεωμένα φυσικά πρόσωπα, ΧρΙΔ 4/2021, σ. 279

ΤΕΛΛΗΣ Δ., Νέοι κανόνες εταιρικής διακυβέρνησης (Ν. 4706/2020) κατά το πρότυπο των τραπεζικών ιδρυμάτων: εγγύηση ευρυθμίας ή βαρίδιο;, ΕπισκΕΔ 2/2021, σ. 219

ΤΟΛΙΑ Ι., «Comply or explain»: η ενωσιακή μέθοδος επιβολής [νομοθετικών] απαιτήσεων «οικειοθελώς» – «Ευχή ή κατάρα;», ΕυΔικ 4/2021, σ. 278

ΧΑΣΑΠΗΣ Χ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-776/19 έως C-782/19, BNP Paribas Personal Finance, 10.06.2021, ECLI:EU:C:2021:470. Καταχρηστικές ρήτρες των συμβάσεων που συνάπτονται με καταναλωτές, ΔΕΕ 12/2021, σ. 1581

ΧΟΪΔΟΥ Μ., Δάνεια σε ελβετικό φράγκο: η ΑΚ 291 επιλύει ή ανακυκλώνει το πρόβλημα;, ΔΕΕ 7/2021, σ. 898

MÖLLERS T., Green Deal: Greenwashing, Information Overload και ο λησμονημένος Good Corporate Citizen ως επενδυτής, ΕυΔικ 4/2021, σ. 249

ΦΑΡΜΑΚΑ

ΚΑΟΥΡΑ Γ., Πολιτικές απελευθέρωσης της αγοράς προϊόντων: η περίπτωση των Μη Συνταγογραφούμενων Φαρμάκων (ΜΗΣΥΦΑ), ΕφημΔΔ 3/2021, σ. 410

ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ

ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ Μ., Λυσιτέλεια των λόγων ακυρώσεως: τα κριτήρια κατά τη νομολογία και το θετικό δίκαιο, ιδίως στο φορολογικό δίκαιο, Διδικ 5/2021, σ. 725

ΘΕΟΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ Ε., Είναι νόμιμη ή όχι η εφαρμογή της διετούς παράταξης της αρχικής πενταετούς παραγραφής (για καταλογισμό φόρων ή και φορολογικών κυρώσεων) που απορρέει από το άρθρο 19 παρ. 18 του Ν 3091/2002 υπό το καθεστώς του νέου ΚΦΕ και του ΚΦΔ και υπό το πρίσμα του Συντάγματος και της ΕΣΔΑ;, ΘΠΔΔ 8-9/2021, σ. 769

ΚΑΡΑΝΙΚΟΛΑΣ Κ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-235/19, United Biscuits (Pensions Trustees) και United Biscuits Pension Investments, 08.10.2020, ECLI:EU:C:2020:801. Εργασίες διαχείρισης συλλογικών συνταξιοδοτικών κεφαλαίων (κλάδος VII ζωής). Απαλλαγή ασφαλιστικών εργασιών από ΦΠΑ, ΕΕμπΔ 3/2021, σ. 709

ΚΑΡΒΟΥΝΤΖΗ Μ., Η περιβαλλοντική φορολογία στο ευρωπαϊκό δίκαιο: οι Ειδικοί Φόροι Κατανάλωσης (ΕΦΚ) επί των ενεργειακών προϊόντων και της ηλεκτρικής ενέργειας, Ενέργεια & Δίκαιο 33/2021, σ. 83

ΚΟΙΛΑΤΟΥ Μ., Έμμεσοι φόροι αχρεώστητα καταβληθέντες – βάρος απόδειξης μη μετακύλισης, σύμφωνα με την πρόσφατη νομολογία (ΣτΕ 777/2020), ΔΦΝ 1688/2021, σ. 483

ΛΑΖΑΡΕΤΟΥ Θ., Ο φόρος ψηφιακών υπηρεσιών και το αίτημα για δίκαιη φορολογία, ΔΦΝ 1685/2021, σ. 259

ΛΙΑΝΟΣ Γ., Φορολογική μεταχείριση οικονομικών δραστηριοτήτων μη κερδοσκοπικών αθλητικών φορέων, ΔΦΝ 1687/2021, σ. 403

ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ Μ., Η αρχή της αναδρομικής εφαρμογής της ευμενέστερης φορολογικής κυρώσεως – Η ανανέωση μιας παραδοσιακής συνταγματικού επιπέδου αρχής στην πρόσφατη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας υπό το φως και της ΕΣΔΑ και του Ενωσιακού Δικαίου, ΘΠΔΔ 6/2021, σ. 529

ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ Θ., Το ελληνικό φορολογικό ποινικό δίκαιο υπό το φως των νέων κωδίκων και της νέας νομοθεσίας για την ποινική προστασία των ενωσιακών οικονομικών συμφερόντων και την ρύθμιση του διακλαδικού ne bis in idem (Μέρος 1ο), ΠοινΧρ6/2021, σ. 401

ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ Θ., Το ελληνικό φορολογικό ποινικό δίκαιο υπό το φως των νέων κωδίκων και της νέας νομοθεσίας για την ποινική προστασία των ενωσιακών οικονομικών συμφερόντων και την ρύθμιση του διακλαδικού ne bis in idem (Μέρος 2ο), ΠοινΧρ 7/2021, σ. 494

ΣΚΑΡΤΣΟΥΝΗ Β., Τα βασικά σημεία εφαρμογής του άρθρου 110 ΣΛΕΕ μέσα από τη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τα τέλη ταξινόμησης οχημάτων, ΕυΔικ 3/2021, σ. 185

ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ Ν., Η παράκαμψη της υποχρέωσης αναφοράς δυνάμει του νομικού πλαισίου για την αυτόματη ανταλλαγή πληροφοριών, ως ένδειξη δυνητικού κινδύνου φοροαποφυγής και χαρακτηρισμού μιας διασυνοριακής ρύθμισης ως δηλωτέας βάσει της Οδηγίας 2018/822 (DAC 6), ΔΕΕ 7/2021, σ. 904

ΧΑΡΤΗΣ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

ΒΑΛΜΑΝΤΩΝΗΣ Γ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-481/19, Consob, 02.02.2021, ECLI:EU:C:2021:84. Το ΔΕΕ

αναγνωρίζει το δικαίωμα της σιωπής και σε κάθε διοικητική διαδικασία που έχει ποινικό χαρακτήρα, ΕλλΔνη 2/2021, σ. 568

ΓΑΚΗ Ευ., Το τεκμήριο της αθωότητας ως θεμελιώδες δικαίωμα στην υπόθεση «βιτριόλι», ΘΠΔΔ 11/2021, σ. 1188

ΚΟΥΣΟΥΝΗ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-746/18, Prokuratuur (Conditions d'accès aux données relatives aux communications électroniques), 02.03.2021, ECLI:EU:C:2021:152. Διεξαγωγή ποινικής έρευνας – Πρόσβαση δημοσίων αρχών σε δεδομένα κίνησης και θέσης – Αρμοδιότητα Εισαγγελικής Αρχής – Ερμηνεία Οδηγίας 2002/58/ΕΚ υπό το πρίσμα του ΧΘΔΕΕ – Αρχή αναλογικότητας, ΔΙΤΕ 1/2021, σ. 115

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-336/19, Centraal Israelitisch Consistorie van België κ.λπ., 17.12.2020, ECLI:EU:C:2020:1031. Υποχρέωση αναισθητοποίησης των ζώων στο πλαίσιο της λατρευτικού τύπου σφαγής, Αρμ 4/2021, σ. 718

ΤΣΙΤΣΙΠΑ Ε., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-645/19, Facebook Ireland κ.λπ., 15.06.2021, ECLI:EU:C:2021:483. Ο μηχανισμός «μίας στάσης» στο πλαίσιο του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων, ΕΕΕυρΔ 3/2021, σ. 419

ΧΩΡΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ, ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Α., Ζητήματα από την αναγνώριση αλλοδαπών διαδικασιών αφερεγγυότητας στο πλαίσιο του καθεστώτος του Πρότυπου Νόμου UNCITRAL(N. 3858/2010), ΧρΙΔ 4/2021, σ. 307

ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΟΥ Ε., Διεθνής δικαιοδοσία δικαστηρίου, που εκδικάζει αγωγή αρχής κράτους μέλους κατά επιχειρήσεων άλλου κράτους μέλους λόγω παραβάσεων της οδηγίας για τις αθέμιτες εμπορικές πρακτικές κατά τη νομολογία του ΔικΕΕ, ΕπισκεΔ 2/2021, σ. 193

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Αναγνώριση αλλοδαπών διαδικασιών αφερεγγυότητας στην Ελλάδα, Αρμ 8/2021, σ. 1465

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Επίδοση στην αλλοδαπή και άρθρο 215§2 ΚΠολΔ: απόπειρα ανάγνωσης υπό το πρίσμα του Κανονισμού 1393/2007, Αρμ 5/2021, σ. 910

ΑΝΘΙΜΟΣ Α., Ζητήματα προσφυγικού ιδιωτικού και δικονομικού διεθνούς δικαίου, Αρμ 12/2021, σ. 2098

ΒΑΘΡΑΚΟΚΟΙΛΗΣ Α., Σχόλιο στην απόφαση του ΠΠρθεσ 2443/2020. Εφαρμοστέο δίκαιο επί της συμφωνίας για υπαγωγή ορισμένης διαφοράς σε διαιτησία, ΕλλΔνη 3/2021, σ. 701

ΒΑΛΜΑΝΤΩΝΗΣ Γ., Η προσαρμογή του ελληνικού οικογενειακού δικαίου στις σύγχρονες ευρωπαϊκές νομοθεσίες, με την καθιέρωση του κανόνα της από κοινού άσκησης της γονικής μέριμνας μετά το χωρισμό των γονέων, ΕλλΔνη 4/2021, σ. 1075

ΓΟΥΛΑΣ Δ., Η Οδηγία 2019/1937 σχετικά με την προστασία των προσώπων που αναφέρουν παραβιάσεις του δικαίου της Ένωσης: η μεγάλη ευκαιρία του Έλληνα νομοθέτη για την ενίσχυση της προστασίας των whistleblowers, ΕΕργΔ 3/2021, σ. 241

ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Ι., Ευρωπαϊκό Δικονομικό Οικογενειακό Δίκαιο: μέρος πρώτο: διαζύγια, γονική μέριμνα και αποφάσεις διατροφής (Κανονισμοί 2019/1111 και 4/2009), ΕλλΔνη 4/2021, σ. 1009

ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Ι., Ευρωπαϊκό Δικονομικό Οικογενειακό Δίκαιο: μέρος δεύτερο: περιουσιακές σχέσεις των συζύγων – συναινετικά διαζύγια (Κανονισμοί 2016/1103, 650/2012 και 2019/1111), ΕλλΔνη 5/2021, σ. 1286

ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ Α., Προκλήσεις και προοπτικές στο νέο τοπίο της κυβερνοασφάλειας, ΔΙΤΕ 2/2021, σ. 230

ΛΕΚΚΑΣ Γ., Δικαστική αναγνώριση της πατρότητας και διεθνής δημόσια τάξη, ΧρΙΔ 6/2021, σ. 470

ΛΕΝΤΖΗΣ Δ., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-193/19, Migrationsverket, 04.03.2021, ECLI:EU:CE:2021:168. Συνοριακοί έλεγχοι, άσυλο και μετανάστευση, Αρμ 8/2021, σ. 1441

ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ Σ., Η δημόσια τάξη στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο και ειδικότερα υπό το φως του Κανονισμού 650/2012 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, Αρμ 3/2021, σ. 377

ΝΙΚΑΣ Ν., Ο νέος ευρωπαϊκός Κανονισμός 2020/1784 για τις διασυνοριακές επιδόσεις, ΝομΒ 4/2021, σ. 705

ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ Δ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕC-804/19, Markt, 24, 25.02.2021, ECLI:EU:C:2021:134. Διεθνής δικαιοδοσία σε διαφορές από ατομικές συμβάσεις εργασίας, ΧρΙΔ 4/2021, σ. 285

ΤΖΑΚΑΣ Δ.-Π., Σχόλιο στην απόφαση του ΔΕΕ C-30/20, Volno κ.λπ., 15.07.2021, ECLI:EU:C:2021:604. Διεθνής δικαιοδοσία και εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές συμβάσεις – Σύμπραξη η οποία κηρύχθηκε αντίθετη προς το άρθρο 101 ΣΛΕΕ και το άρθρο 53 της Συμφωνίας για τον Ευρωπαϊκό Οικονομικό Χώρο, ΕΕμπΔ 4/2021, σ. 1049

ΤΙΤΣΙΑΣ Δ., Η ψηφιοποίηση της δικαστικής συνεργασίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και η δυνητική της επίδραση στο ελληνικό δικαστικό σύστημα, ΕλλΔνη 5/2021, σ. 1313

ΤΣΙΛΙΚΗΣ Δ., Η διασυνοριακή συλλογή ηλεκτρονικών αποδείξεων στον ενωσιακό χώρο – Προβληματισμοί για την σχεδιαζόμενη νομοθετική ρύθμιση της η-απόδειξης (e-evidence), ΠοινΧρ 4/2021, σ. 241

ΧΑΡΑΚΤΙΝΙΩΤΗΣ Σ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ C-59/19, Wikingerhof, 24.11.2020, ECLI:EU:C:2020:950. Ειδικές δικαιοδοσίες στην ιδιωτική επιβολή (private enforcement) κανόνων του δικαίου ανταγωνισμού: ενοχή από σύμβαση vs ενοχή από αδικοπραξία, ΔΙΤΕ 2/2021, σ. 330

BORK R., Αρχές διεθνούς δικαίου αφερεγγυότητας, ΔΕΕ 12/2021, σ. 1465

ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ - ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Μ., Σχόλιο στην απόφαση του ΣτΕ 1525/2020. Οικοδομικοί Συνεταιρισμοί. Δασικές εκτάσεις. Πολεοδόμηση και οικιστική αξιοποίηση δασών και δασικών εκτάσεων, ΕΔΔΔ 1/2021, σ. 123

ΓΑΛΑΝΗΣ Π., Περιβαλλοντική-χωροταξική πληροφόρηση και γεωγραφικά συστήματα πληροφοριών: οι άδηλες πτυχές ενός υπαρκτού προβλήματος στο ελληνικό Χωροταξικό και Περιβαλλοντικό Δίκαιο, ΠερΔικ 3/2021, σ. 363

ΓΚΟΙΜΙΣΗΣ Β., Οι ρυθμίσεις του Ν 4759/2020 για τις ρυμοτομικές απαλλοτριώσεις, ΠερΔικ 1/2021, σ. 61

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Κ., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 163/2021. Η αναστολή χορήγησης οικοδομικών αδειών και εκτέλεσης οικοδομικών εργασιών σε περιοχή Natura 2000 συνιστά επιτρεπτό περιορισμό της ιδιοκτησίας, ΠερΔικ 2/2021, σ. 277

ΤΖΑΤΖΑΚΗ Β.-Μ., Σχόλιο στην απόφαση του ΣτΕ 2145/2020. Περιβαλλοντικοί όροι για την κατασκευή και λειτουργία έργου διευθέτησης – οριοθέτησης ρέματος, ΠερΔικ 1/2021, σ. 127

COVID-19

ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ Χ., Πανδημία, εμβολιαστικές πολιτικές και ανθρώπινα δικαιώματα, ΕφημΔΔ 2/2021, σ. 245

ΚΟΥΡΟΥΝΔΗΣ Χ., Το νέο δίκαιο των συναθροίσεων και

το Σύνταγμα: περιορισμοί και απαγορεύσεις στη σκιά της πανδημίας, ΕφημΔΔ 2/2021, σ. 281

ΚΥΡΙΤΣΑΚΗ Ι., Αλληλεπίδραση του Covid-19 με το Ενωσιακό Δίκαιο Ανταγωνισμού, Αρμ 4/2021, σ. 558

ΜΕΝΤΗΣ Ι., Ενωσιακές δράσεις περί εμβολίων κατά του Covid-19, ΕυΔικ 2/2021, σ. 108

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Α., Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ 1386/2021. Covid-19: υγειονομικά διαβατήρια, σταθμίσεις δικαιωμάτων και ο ηθικοπολιτικός "ρόλος" της αρχής της αναλογικότητας, ΘΠΔΔ 12/2021, σ. 1322

ΣΑΡΙΔΗΣ Ι., Δίκαιο των δημοσίων συμβάσεων και ανωτέρο βία (Πανδημία Covid-19 και εκτέλεση δημοσίων συμβάσεων), Διδικ 5/2021, σ. 739

ΣΟΥΡΗΣ Ν., Η δυνατότητα του υποχρεωτικού εμβολιασμού: αναζητώντας τους όρους μιας δίκαιης συμβίωσης, ΕφημΔΔ 3/2021, σ. 443

ΤΣΟΚΑΝΑΣ Ν., Μερικές σκέψεις για τις προκλήσεις που θέτει η πανδημία της Covid-19 στο Διεθνές Δίκαιο του Περιβάλλοντος, ΠερΔικ 2/2021, σ. 223

ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ Ε., Σχόλιο στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 08.04.2021 στην υπόθεση Vanříčka κ.α. κατά Τσεχικής Δημοκρατίας. Εθνική ρύθμιση περί υποχρεωτικού εμβολιασμού των παιδιών δεν παραβιάζει τα άρθρα 8 & 9 της ΕΣΔΑ, ΕφημΔΔ 3/2021, σ. 332

ΤΕΡΖΕΚ Α. ... [κ.ά.], Σχετικά με τη νομιμότητα και συνταγματικότητα των κυβερνητικών μέτρων για τον περιορισμό των συνταγματικών δικαιωμάτων και ελευθεριών κατά τη διάρκεια της πανδημίας Coronavirus 2020, ΝοΒ 9/2021, σ. 1911

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ ΕΕΕυρΔ 2021

I. ΑΝΑΛΥΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

1. ΑΡΘΡΑ

ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ (Β.) / ΣΑΒΒΑΪΔΟΥ (Α.), Καινοτομία και φορολογία: Αναπτυξιακή φορολογική πολιτική για τις επενδύσεις και την απασχόληση και φορολογικά κίνητρα για τεχνολογία, έρευνα και ευρεσιτεχνίες – Μέρος Β΄ 13

ΓΚΙΖΑΡΗ - ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ (Α.), Ζητήματα περιβαλλοντικής ευθύνης 5

ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ (Χ.), Ισότητα και διάκριση: δύο διαφορετικές έννοιες ή δύο όψεις του ίδιου νομίσματος; 479

ΚΑΡΔΟΥΛΙΑ (Ε.), Ζητήματα που ανακύπτουν από τη θέσπιση ρυθμίσεων για τα πιστωτικά σημειώματα στον τομέα του τουρισμού υπό το πρίσμα του ενωσιακού και του εθνικού δικαίου 347

ΚΛΑΜΑΡΗΣ (Ν. Κ.), Επιλεγμένα ζητήματα του ευρωπαϊκού αστικού δικονομικού δικαίου υπό το πρίσμα της ερμηνευτικής κατ' άρθρον υπομνηματιστικής προσεγγίσεως των P. Schlosser και B. Hess 307

ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΥ (Ε.), Συμβάσεις μεταξύ δημοσίων φορέων: η ελευθερία οργάνωσης των δημοσίων υπηρεσιών έναντι της διαφύλαξης των θεμελιωδών αρχών της Ένωσης 157

ΛΕΟΝΑΡΔΟΥ (Τ.) / ΚΑΡΙΨΙΑΔΗΣ (Γ.), Συμφωνία λήξης ισχύος των ενδοενωσιακών διμερών επενδυτικών συμφωνιών: Το τέλος μιας μακράς πορείας ή η αρχή μιας άλλης; 331

ΜΑΥΡΙΔΗΣ (Σ. Δ.) / ΣΥΚΟΥΔΗ (Ι. Χ.), Οι γενικές αρχές του προϋπολογισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης 167

ΣΚΟΥΡΗΣ (Β.) / ΤΟΑΔΕΡ (C.) / ΤΡΙΔΗΜΑΣ (Τ.) / ΤΖΩΡΤΖΗ (Β.) / ΠΟΥΛΟΥ (Κ.-Α.) / ΤΣΙΤΣΙΠΑ (Ε.) / ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ (Μ.), Πρακτικά της διαδικτυακής ημερίδας του ΚΔΕΟΔ με θέμα την παρουσίαση του συλλογικού έργου "Mutual trust in times of crisis of EU values: State of play and possible next steps" 139

ΣΚΟΥΡΗΣ (Β.), Η διεθνοποίηση του (εθνικού) δικαίου: καταληκτική ομιλία στο Συνέδριο της Νομικής Σχολής με αφορμή τα 90 χρόνια λειτουργίας της 1

ΣΚΟΥΡΗΣ (Β.), Η υπεροχή του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης έναντι του εθνικού δικαίου – Unionsrecht bricht nationales Recht (: «Το ενωσιακό δίκαιο καταργεί το εθνικό δίκαιο») 463

2. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ

ΓΑΪΤΑΝΙΔΟΥ (Α.), ΛΑΜΠΡΑΚΗ (Ε.), ΜΠΕΡΕΤΣΟΣ (Α.), ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ (Μ.), ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ (Μ.), ΤΣΙΤΣΙΠΑ (Ε.),

- Δεκέμβριος 2020 – Φεβρουάριος 2021 49

- Μάρτιος – Μάιος 2021 189

- Ιούνιος – Αύγουστος 2021 373

- Σεπτέμβριος – Νοέμβριος 2021 496

3. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΕΔΔΑ

ΛΟΡΑΜ (Ε.),

- Νοέμβριος 2020 – Ιανουάριος 2021 103

- Φεβρουάριος – Απρίλιος 2021 243

- Μάιος – Ιούλιος 2021 425

- Αύγουστος – Οκτώβριος 2021 557

4. ΣΧΟΛΙΑΣΜΕΝΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ (Γ.),

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 15.07.2021 (The Department for Communities in Northern Ireland, C-709/20) 397

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ (Γ.),

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 28.10.2021 (Ferrari, C-123/20) 531

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 02.02.2021 (Strøbye και Rosenlind κατά Δανίας, Προσφυγές Νος 25802/18 και 27338/18) 117

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ (Ολ.) της 18.06.2021 (Απόφαση αριθμ. 902-907/2021) 443

ΓΑΪΤΑΝΙΔΟΥ (Α.),

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 14.01.2021 (Stichting Varkens in Nood κ.λπ., C-826/18) 85

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 15.04.2021 (Olympiako Athlitiko Kentro Athinon, C-511/19) 223

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 15.07.2021 (WABE, C-804/18 και C-341/19) 409

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ (Τμ. Δ') της 26.10.2021 (Απόφαση αριθμ. 1751/2021) 585

ΓΕΩΡΓΑΛΗΣ (Φ.-Ε.),

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔιοικΕφΑθ (Τμ. ΙΓ' – Μονομελές) της 24.09.2021 (Απόφαση αριθμ. 376/2021) 579

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ (Τμ. Δ') της 01.06.2021 (Απόφαση αριθμ. 770/2021) 449

ΚΟΝΤΟΥ (Κ.),

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ της 21.04.2021 (Foundation for the Protection of the Traditional Cheese of Cyprus named Halloumi/EUIPO - Fontana Food (GRILLOUMI), T-555/19) 238

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 16.11.2021 (Prokuratura Rejonowa w Mińsku Mazowieckim, C-748/19 και C-754/19) 534

- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 22.06.2021 (Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid (Effets d'une décision d'éloignement), C-719/19)	413
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 08.04.2021 (Vanříčka και λοιποί κατά Τσεχικής Δημοκρατίας, 08.04.2021, Προσφυγές Nos 27621/13, 3867/14, 73094/14, 19298/15 και 43883/15)	253
ΠΟΥΛΟΥ (Κ.-Α.),	
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ (Ολ.) της 15.01.2021 (Απόφαση αριθμ. 49/2021)	123
ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ (Μ.),	
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 06.10.2021 (Consortio Italian Management e Catania Multiservizi και Catania Multiservizi, C-561/19)	547
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 15.07.2021 (A (Soins de santé publics), C-535/19)	402
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 17.12.2020 (Openbaar Ministerie [Indépendance de l'autorité judiciaire d'émission], C-354/20 PPU και C-412/20 PPU)	88
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 20.04.2021 (Repubblika, C-896/19)	233
ΤΖΟΥΛΙΑ (Ε.),	
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΔΕΕ της 06.10.2021 (Sumal, C-882/19)	538
ΤΣΕΒΑΣ (Χ.),	
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 13.07.2021 (Fedotova και λοιποί κατά Ρωσίας, Προσφυγές Nos 40792/10, 30538/14 και 43439/14)	437
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΕΔΔΑ της 25.11.2021 (Biancardi κατά Ιταλίας, Προσφυγή No 77419/16)	573
ΤΣΙΤΣΙΠΑ (Ε.),	
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΓεΔΕΕ της 21.04.2021 (Pech/Συμβούλιο, T-252/19)	227
- Παρατηρήσεις στην απόφαση ΔΕΕ της 14.01.2021 (Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid [Retour d'un mineur non accompagné], C-441/19)	
- Παρατηρήσεις στην απόφαση ΔΕΕ της 15.06.2021 (Facebook Ireland κ.λπ., C-645/19)	417
- Παρατηρήσεις στην απόφαση ΔΕΕ της 23.11.2021 (IS [Illégalité de l'ordonnance de renvoi], C-564/19)	542

ΧΑΔΙΟΥ (Β.),	
- Παρατηρήσεις στην απόφαση του ΣτΕ (Τμ. Β') της 22.09.2020 (Απόφαση αριθμ. 1831/2020)	257
5. ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ	
ΖΑΧΟΥ (Μ.), ΤΣΙΤΣΙΠΑ (Ε.),	
Ανθρώπινα δικαιώματα	
- Εγκλήματα μίσους	489
- Προστασία	176
- Ρητορική μίσους	489
Ασφάλεια τροφίμων	
- Ασφάλεια	36
- Βιωσιμότητα	36
- Διαφάνεια	36
Ανταγωνισμός	
- Έλεγχος	35
- Μέτρα απλούστευσης	35
Βιομηχανία	
- Έρευνα & ανάπτυξη	40
Εκπαίδευση	
- Δια βίου μάθηση	490
- Εκπαίδευση ενηλίκων	490
- Κατάρτιση	490
Ελεύθερη κυκλοφορία	
- Ασφάλεια	181
- Δημόσια υγεία	37
- Ελεύθερη μετακίνηση	37
- Εμβολιασμός	37
- Μετανάστευση	181
- Χώρος Σένγκεν	181
Εμπόριο	
- Εμπορικά συμφέροντα	39
- Εμπορικές διαφορές	39, 57
- Εμπορική πολιτική	488
- Εμπορικοί κανόνες	39
- Θέσεις εργασίας	488
- ΠΟΕ	39
Ενέργεια	
- Ανατιμήσεις	486
- Κρατικές ενισχύσεις	486
- Τιμές ενέργειας	486
Ενιαία Ευρωπαϊκή Αγορά	
- Ανάπτυξη	364

- Θέσεις εργασίας	364
- Καινοτομία	364
Κοινωνικά δικαιώματα	
- Απασχόληση	38
- Ισότητα	38
Κρατικές ενισχύσεις	
- Δάνεια	178
- Κρατικές ενισχύσεις - μέτρα	178, 363
- Οικονομική ανάκαμψη	363, 483
- Πράσινη μετάβαση	363, 483
- Χρηματοδοτήσεις	363, 483
- Ψηφιακή μετάβαση	363, 483
Περιβάλλον	
- Ανακύκλωση	365
- Απόβλητα	487
- Αποκατάσταση	366
- Βιώσιμη οικονομία	40
- Βιωσιμότητα	41
- Δάση	487
- Επενδύσεις	365
- Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία	54, 179, 365, 366, 487
- Κλιματική αλλαγή	365
- Μόλυνση	179
- Πράσινη Ευρώπη	40
- Προστασία	366
Προϋπολογισμός της Ένωσης	
- Οικονομικό έγκλημα	181
- Προστασία προϋπολογισμού	181
Οργανωμένο έγκλημα	
- Εγκληματικές οργανώσεις	177
- Συνεργασία	177
- Ψηφιακά εργαλεία	177
Τεχνολογία και διαδίκτυο	
- Ασύρματες συσκευές	485
- Διαδικτυακή απάτη	485
- Ιδιωτική ζωή	485
- Κανόνες ασφαλείας	175
- Κυβερνοασφάλεια	485
- Συστήματα τεχνητής νοημοσύνης	175
- Ψηφιακή εποχή	175
- Ψηφιακή κυριαρχία	367

Υγεία	
- Αξιοπιστία	180
- Ασφάλεια	367
- Ασφάλεια ασθενών	180
- Δημόσια υγεία	180
- Έγκριση φαρμάκων	485
- Ελεύθερη κυκλοφορία	367
- Θεραπεία	39
- Καταπολέμηση	39
- Πανδημία	367
- Πρόληψη	39
- Υγειονομική κρίση	485
Φορολογία	
- Ανταγωνισμός	368
- Καταχρηστικές φορολογικές πρακτικές	182
- ΟΟΣΑ	368
- Φοροδιαφυγή	182
- Φορολογία επιχειρήσεων	368
Brexit	
- Αποχώρηση	35, 175, 363, 483
- Άρθρο 218 ΣΛΕΕ	35,
- Διαπραγματεύσεις	35,
- Εταιρική σχέση ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου	35, 175, 363, 483
- Μεταβατική περίοδος	35, 483
- Πρωτόκολλο για την Ιρλανδία / Βόρεια Ιρλανδία	483
- Συμβούλιο	35, 175, 363
6. e-ΠΙΚΑΙΡΑ ΝΟΜΙΚΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ	
ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ (Κ. Π.),	
- ΚΥC: νέο εργαλείο διευκόλυνσης των τραπεζικών υπηρεσιών	185
- my.gov.gr	183
- myAADE	370
- myProperty	46
- Αναβάθμιση ιστοτόπου της Αρχής Προστασίας Δεδομένων	43
- Απόφαση του ΔΕΕ σχετικά με το inbox advertising	492
- Έκθεση ανοικτού διαδικτύου 2020-2021	369
- Ενωσιακό ψηφιακό πιστοποιητικό COVID	187
- Επίσημες μεταφράσεις μέσω gov.gr	370

- Η Ψηφιακή Πυξίδα της Ευρώπης	46	- Διαδικτυακή συζήτηση «Κράτος Δικαίου στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Προκλήσεις και Προοπτικές»	129
- Ηλεκτρονική υπηρεσία πληροφόρησης για το στάδιο ποινικής δικογραφίας	186	- Διαδικτυακό επετειακό συνέδριο με θέμα: «2021: 40 χρόνια από την ένταξη της Ελλάδος στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες/Ευρωπαϊκή Ένωση»	591
- Ηλεκτρονικό αντίγραφο δικαστικής απόφασης	45	- Διαδικτυακό σεμινάριο «COVID-19 και Εργασιακές Σχέσεις»	129
- Ημέρα Ασφαλούς Διαδικτύου 2021	43	- Διήμερο διαδικτυακό σεμινάριο με θέμα «Η εξέλιξη της νομολογίας των ευρωπαϊκών οργάνων όσον αφορά την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και η επίδρασή της στην εθνική έννομη τάξη»	455
- Κλαδική έρευνα στο ηλεκτρονικό εμπόριο	369	- Πέμπτη και έκτη διάλεξη της σειράς «Διαλέξεις Thyssen» με προσκεκλημένους ομιλητές την π. Αντιπρόεδρο του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου της Κολωνίας, κα Angelika Nussberger, και τον π. Δικαστή του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Πολωνίας και Καθηγητή του Πανεπιστημίου της Βαρσοβίας, κ. Mirosław Wyrzykowski	591
- Λειτουργία πλατφόρμας dikes.moj.gov.gr	494	ΤΖΩΡΤΖΗ (Β.),	
- Μέτρα ενίσχυσης της κυβερνοασφάλειας ασύρματων συσκευών	491	- XXIX Συνέδριο FIDE	589
- Νέοι κανόνες ePrivacy	44	ΤΣΙΤΣΙΠΑ (Ε.),	
- Νέος Κανονισμός Γενικών Αδειών της ΕΕΤΤ	186	- Διήμερο διαδικτυακό σεμινάριο στο πλαίσιο του προγράμματος Jean Monnet «Discourses on the Constitutional Identity of the European Union: The EU Charter of Fundamental Rights» με θέμα «Σύγχρονοι προβληματισμοί του ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου» – 13 και 14 Δεκεμβρίου 2021	590
- Οι πρακτικές του TikTok στο στόχαστρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής	187	- Διήμερο διαδικτυακό σεμινάριο στο πλαίσιο του προγράμματος Jean Monnet «Η διανοητική ιδιοκτησία στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Σύγχρονες προκλήσεις και προοπτικές» με θέμα «Η ενιαία αγορά της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το δίκαιο της πνευματικής ιδιοκτησίας» – 15 και 16 Δεκεμβρίου 2021	590
- Πορεία προς την ψηφιακή δεκαετία	371	- Πρόγραμμα διδυμοποίησης με το Ισραήλ «Ανάπτυξη και εδραίωση της Επιτροπείας για τις καταγγελίες παιδιών και νέων εκτός σπιτιού του Ισραήλ» – Δραστηριότητες Οκτωβρίου-Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου – Αποστολές εργασίας – Συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής	589
- Πρόταση νέων ευρωπαϊκών κανόνων για την τεχνητή νοημοσύνη	183		
- Συμφωνία της ΑΑΔΕ με Airbnb, Booking.com και Expedia	184		
- Σύστημα ψηφιοποίησης της δικαιοσύνης e-CODEX	494		
- Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ζητά συνεκτική πολιτική κυβερνοάμυνας της ΕΕ	491		
7. ΠΑΙΔΕΙΑ-ΕΡΕΥΝΑ		8. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ	
ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ (Δ.),		ΓΚΟΥΠΙΔΕΝΗ (Λ.),	
- Διήμερο διαδικτυακό συνέδριο «Κοινωνικός αποκλεισμός, ευάλωτες ομάδες και ο νέος Ευρωπαϊκός Πυλώνας Κοινωνικών Δικαιωμάτων»	130	- Βιβλία ΚΔΕΟΔ 2021 – Α΄	137
- Τριήμερο διαδικτυακό διεθνές συνέδριο με θέμα «Αξίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Διαφορετικότητα και Διαπολιτισμικός Διάλογος: Ενισχύοντας τη συζήτηση»	263	- Βιβλία ΚΔΕΟΔ 2021 – Β΄	459
ΓΑΪΤΕΝΙΔΗΣ (Ν.),			
- Summer School – Tax Webinar	455		
- Διήμερο διαδικτυακό σεμινάριο με θέμα «Πολιτιστικά αγαθά και ζητήματα πνευματικής ιδιοκτησίας»	456		
- Πρόγραμμα Διδυμοποίησης με την Αλβανία «Ενδυνάμωση της προστασίας και της επιβολής των δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας» – Συνεδρίαση της Επιτροπής Παρακολούθησης	455		
ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ (Μ.),			
- Διαδικτυακή ημερίδα του ΚΔΕΟΔ με θέμα την παρουσίαση του βιβλίου “Mutual trust in times of crisis of EU values – State of play and possible next steps”	132		

ΚΛΑΜΑΡΗΣ (Κ. Ν.),			
- PETER SCHLOSSER / BURKHARD HESS, EUZivilprozessrecht: EuGVVO, EuMahnVO, EuBagVO, EuZVO, EuBVO Kommentar, 4., erw. Aufl., München, C.H. BECK, 2015, xxxiv+ 623 σελ.	271		
ΜΟΥΑΜΕΛΤΖΗ (Ε.),			
- ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΡΕΤΟΥ, Περιβαλλοντική διακυβέρνηση, Ombudsman και μελλοντικές γενεές, εκδ. Μπαρμπουνάκη, Αθήνα, 2020, 494 σελ.	457		
ΜΠΕΡΕΤΣΟΣ (Α.),			
- CHRISTIAN CALLIESS / GERHARD VAN DER SCHYFF (eds), Constitutional Identity in a Europe of Multilevel Constitutionalism, Cambridge University Press, 2020, xiii+ 377 σελ.	135		
		ΣΩΜΗ (Σ.),	
		- Το δίκαιο της ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά (Δ' Τρίμηνο 2020 - Α' Τρίμηνο 2021)	295
		- Το δίκαιο της ΕΕ στα ελληνόγλωσσα νομικά περιοδικά (Β' Εξάμηνο 2021)	595
		ΧΑΛΥΒΟΠΟΥΛΟΥ (Μ.),	
		- ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ, Διεθνές Δίκαιο και Διπλωματία στα Χρόνια της Επανάστασης του 1821, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 238 σελ.	593

II. ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

1. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

C-597/18 P, C-598/18 P, C-603/18 P και C-604/18 P	Συμβούλιο/Κ. Chrysostomides & Co. κ.λπ.	16.12.2020	49
C-637/18	Επιτροπή/Ουγγαρία (Valeurslimites – PM10)	03.02.2021	79
C-650/18	Ουγγαρία/Κοινοβούλιο	03.06.2021	375
C-746/18	Prokuratuur (Conditions d'accès aux données relatives aux communications électroniques)	02.03.2021	219
C-760/18	M.V. κ.λπ. (Contrats de travail à durée déterminées successifs dans le secteur public)	11.02.2021	73
C-804/18 και C-341/19	WABE	15.07.2021	387, 409
C-808/18	Επιτροπή/Ουγγαρία (Accueil des demandeurs de protection internationale)	17.12.2020	70
C-815/18	Federatie Nederlandse Vakbeweging	01.12.2020	62
C-824/18	A.B. κ.λπ. (Nomination des juges à la Cour suprême - Recours)	02.03.2021	189
C-826/18	Stichting Varkens in Nood κ.λπ.	14.01.2021	85
C-16/19	Szpital Kliniczny im. dra J. Babińskiego Samodzielny Publiczny Zakład Opieki Zdrowotnej w Krakowie	26.01.2021	75
C-44/19	Repsol Petróleo	03.12.2020	77
C-51/19 P και C-64/19 P	World Duty Free Group/Επιτροπή	06.10.2021	504
C-57/19P	Επιτροπή/Tempus energy και Tempus Energy Technology	02.09.2021	511
C-160/19P	Comune di Milano/Επιτροπή	10.12.2020	55
C-194/19	Βελγικό Δημόσιο (Éléments postérieurs à la décision de transfert)	15.04.2021	214
C-221/19	AV (Jugement global)	15.04.2021	211
C-316/19	Επιτροπή/Σλοβενία (Archives de la BCE)	17.12.2020	51
C-337/19 P	Επιτροπή/Βέλγιο και Magnetrol International	16.09.2021	509
C-344/19	Radiotelevizija Slovenija (Période d'astreinte dans un lieu reculé)	09.03.2021	205
C-398/19	Generalstaatsanwaltschaft Berlin (Extradition vers l'Ukraine)	17.12.2020	57
C-407/19 και C-471/19	Katoen Natie Bulk Terminals και General Services Antwerp	11.02.2021	64
C-441/19	Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid (Retour d'un mineur non accompagné)	14.01.2021	72
C-450/19	Kilpailu- ja kuluttajavirasto	14.01.2021	53
C-470/19	Friends of the Irish Environment	15.04.2021	216
C-480/19	Veronsaajien oikeudenvallontayksikkö (Revenus versés par des OPCVM)	29.04.2021	202
C-488/19	Minister for Justice and Equality (Mandat d'arrêt - Condamnation dans un État tiers, member de l'EEE)	17.03.2021	209
C-511/19	Olympiako Athlitiko Kentro Athinon	15.04.2021	209, 223
C-535/19	A (Soins de santé publics)	15.07.2021	385, 402
C-561/19	Consorzio Italian Management e Catania Multiservizi και Catania Multiservizi	06.10.2021	501
C-562/19 P	Επιτροπή/Πολωνία	16.03.2021	193
C-564/19	IS (Illégalité de l'ordonnance de renvoi)	23.11.2021	524
C-580/19	Stadt Offenbach am Main (Période d'astreinte d'un pompier)	09.03.2021	206
C-584/19	Staatsanwaltschaft Wien (Ordres de virement falsifiés)	08.12.2020	66
C-585/19	Academia de Studii Economice din București,	17.03.2021	204
C-596/19 P	Επιτροπή/Ουγγαρία	16.03.2021	193

C-619/19	Land Baden-Württemberg (Communications internes)	20.01.2021	78
C-620/19	J & S Service	10.12.2020	81
C-645/19	Facebook Ireland κ.λπ.	15.06.2021	395, 417
C-649/19	Spetsializirana prokuratura (Déclaration des droits),	28.01.2021	69
C-658/19	Επιτροπή/Ισπανία (Directivedonnées à caractère personnel–Domainepénal)	25.02.2021	82
C-665/19 P	NeXovation/Επιτροπή	02.09.2021	513
C-710/19	G. M. A. (Demandeur d'emploi)	17.12.2020	59
C-718/19	Ordre des barreaux francophones και germanophoneκ.λπ. (Mesures preventives en vue d'éloignement)	22.06.2021	383
C-719/19	Staatssecretaris van Justitieen Veiligheid (Effetsd'une decision d'éloignement)	22.06.2021	385, 413
C-741/19	République de Moldavie	02.09.2021	499
C-742/19	Ministrstvo za obrambo	15.07.2021	386
C-748/19	Prokuratura Rejonowa w Mińsku Mazowieckim	16.11.2021	524
C-804/19	Markt24	25.02.2021	72
C-845/19 και C-863/19	Okrazhnaprokuratura – Varna	21.10.2021	521
C-848/19 P	Γερμανία/Πολωνία	15.07.2021	394
C-849/19	Επιτροπή/Ελλάδα (Habitats dans la région biogéographique méditerranéenne)	17.12.2020	80
C-879/19	Format	20.05.2021	196
C-882/19	Sumal	06.10.2021	502
C-896/19	Repubblika	20.04.2021	191, 233
C-900/19	One Voice και Ligue pour la protection des oiseaux	17.03.2021	218
C-901/19	Bundesrepublik Deutschland (και individuelles")	10.06.2021	389
C-911/19	FBF	15.07.2021	373
C-915/19 και C-917/19	Eco Fox	28.10.2021	502
C-921/19	Staatssecretaris van Justitieen Veiligheid (Élémentsoufaits nouveaux)	10.06.2021	388
C-928/19 P	EPSU/Επιτροπή	02.09.2021	520
C-930/19	Βελγικό Δημόσιο (Droit de séjour en cas de violence domestique)	02.09.2021	514
C-940/19	Les Chirurgiens-Dentistes de France κ.λπ.,	25.02.2021	60
C-7/20	Hauptzollamt Münster (Lieu de naissance de la TVA)	03.03.2021	199
C-11/20	Επιτροπή/Ελλάδα (Aides aux producteurs agricoles)	12.05.2021	195
C-18/20	Bundesamt für Fremdenwesen und Asyl (Demande ultérieure de protection internationale)	09.09.2021	525
C-27/20	CAF	12.05.2021	198
C-30/20	Volvo κ.λπ.	15.07.2021	391
C-35/20	A (Franchissement de frontières en navire de plaisance)	06.10.2021	517
C-102/20	StWL Städtische Werke Lauf a.d. Pegnitz	25.11.2021	527
C-129/20	Caisse pour l'avenir des enfants (Emploi à la naissance)	25.02.2021	76
C-152/20 και C-218/20	SC Gruber Logistics	15.07.2021	392
C-180/20	Επιτροπή/Συμβούλιο (Accordavec l'Arménie)	02.09.2021	497
C-203/20	AB κ.λπ. (Révocation d'une amnistie)	16.12.2021	523
C-209/20	Renesola UK	20.05.2021	201
C-289/20	IB (Résidence habituelle d'un époux – Divorce)	25.11.2021	526

Ευρετήρια ΕΕΕυρΔ 2021

C-354/20 PPU και C-412/20 PPU	Openbaar Ministerie (Indépendance de l'autorité judiciaire d'émission)	17.12.2020	89
C-379/20	Udlændingenævnet	02.09.2021	518
C-414/20 PPU	MM	13.01.2021	67
C-603/20 PPU	MCP	24.03.2021	215
C-665/20 PPU	X (Mandat d'arrêt européen - Ne bis in idem)	29.04.2021	212
C-709/20	The Department for Communities in Northern Ireland	15.07.2021	385, 397

2. ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

T-639/14	RENV	22.09.2021	507
T-352/15 και T-740/17	DEI/Επιτροπή	22.09.2021	507
T-223/18	Casa Regina Apostolorum della Pia Società delle Figlie di San Paolo/Επιτροπή	02.06.2021	382
T-448/18	Ryanair κ.λπ./Επιτροπή	29.09.2021	505
T-47/19	Dansk Erhverv/Επιτροπή	09.06.2021	379
T-196/19	AZ/Επιτροπή	06.10.2021	503
T-252/19	Pech/Συμβούλιο	21.04.2021	191, 227
T-555/19	Foundation for the Protection of the Traditional Cheese of Cyprus named Hal-loumi/EUIPO - Fontana Food (GRILLOUMI)	21.04.2021	238
T-648/19	Nike European Operations Netherlands και Converse Netherlands/Επιτροπή	14.07.2021	377
T-680/19	Irish Wind Farmers' Association κ.λπ./Επιτροπή	07.07.2021	378
T-777/19	CAPA κ.λπ./Επιτροπή	15.09.2021	510
T-789/19	Moerenhout κ.λπ./Επιτροπή	12.05.2021	192
T-665/20	Ryanair/Επιτροπή	09.06.2021	381
T-677/20	Ryanair και Laudamotion/Επιτροπή (Austrian Airlines; Covid-19)	14.07.2021	376

3. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

20914/07	Carter κατά Ρωσίας	21.09.2021	558
38263/08	Γεωργία κατά Ρωσίας II	21.01.2021	104, 437
45431/08, 50669/08, 55291/08, 20517/09 και 24964/09	Shavlokhona και λοιποί κατά Γεωργίας	05.10.2021	557
40792/10	Fedotova και λοιποί κατά Ρωσίας	13.07.2021	430
66180/09, 30771/11 50089/11 και 22165/12	Gruba και λοιποί κατά Ρωσίας	06.07.2021	434
5312/11	Beg S.p.A. κατά Ιταλίας	20.05.2021	426
45187/12	Hussein και λοιποί κατά Βελγίου	16.03.2021	248
77587/12 και 74603/12	V.C.L. και A.N. κατά Ηνωμένου Βασιλείου	16.02.2021	246
30306/13	León Madrid κατά Ισπανίας	26.10.2021	565
47621/13	Vanjić και λοιποί κατά Τσεχικής Δημοκρατίας	08.04.2021	249, 253
20958/14	Ουκρανία κατά Ρωσίας [σχετικά με την Κριμαία]	14.01.2021	107

49969/14, 20530/16, 4713/17, 13244/18 και 16311/18	Pintar και λοιποί κατά Σλοβενίας	14.09.2021	569
45581/15	Sanchez κατά Γαλλίας	02.09.2021	563
34749/16 και 79607/17	Domenjoud κατά Γαλλίας	24.08.2021	566
4871/16	Hanan κατά Γερμανίας	16.02.2021	243
5671/16	J.L. κατά Ιταλίας	27.05.2021	427
19237/16	Σύλλογος ACCEPT και λοιποί κατά Ρουμανίας	01.06.2021	432
77419/16	Biancardi κατά Ιταλίας	25.11.2021	573
11625/17	J.C. και λοιποί κατά Βελγίου	12.10.2021	561
14305/17	Selahattin Demirtas (no. 2) κατά Τουρκίας	22.12.2020	112
73097/17	Μπαλάσκας κατά Ελλάδα	05.11.2020	111
25802/18 και 27338/18	Strøbye και Rosenlind κατά Δανίας	02.02.2021	117
35786/19	Melike κατά Τουρκίας	15.06.2021	431
39371/20	Duarte Agostinho και λοιποί κατά 32 κρατών	13.11.2020	104
42048/19	Vedat Şorlı κατά Τουρκίας	19.10.2021	564
46505/19	Αντωνόπουλος κατά Ελλάδα	11.02.2021	250
17578/20	Magdić κατά Κροατίας	05.2021	435
30335/20 και 30379/20	Μαράτσης και λοιποί κατά Ελλάδα και Βασιλάκης και λοιποί κατά Ελλάδα	25.02.2021	246
36418/20	Navalnyy κατά Ρωσίας	28.02.2021	246
36911/2020	Avagyan κατά Ρωσίας	11.2020	112
49933/20	Terhes κατά Ρουμανίας	13.04.2021	425
51860/20, 54879/20, 15300/21 και 25457/21	Ait Oufella και λοιποί κατά Γαλλίας	24.08.2021	561
52104/20	Σωματείο Ορθόδοξης Εκκλησιαστικής Υπακοής κατά Ελλάδα	27.02.2021	249
1819/21	K.B. και λοιποί κατά Πολωνίας	07.2021	429
2621/21	Rus κατά Ρουμανίας	06.2021	425
3639/21	K.C. και λοιποί κατά Πολωνίας	07.2021	429
3801/21	A.L.-B και λοιποί κατά Πολωνίας	07.2021	429
41994/21	Zambrano κατά Γαλλίας	07.10.2021	567
46061/21	Thevenon κατά Γαλλίας	07.10.2021	563

4. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

Συμβούλιο της Επικρατείας Ολομ. (Τμ. Β'), Απόφαση αριθμός 1831/2020	22.09.2020	257
Συμβούλιο της Επικρατείας Ολομ., Απόφαση αριθμός 49/2021	15.01.2021	123
Συμβούλιο της Επικρατείας Ολομ., Απόφαση αριθμός 1751/2021	26.10.2021	585
Διοικητικό Εφετείο Αθηνών (Τμ. ΙΓ' – Μονομελές), Απόφαση αριθμός 376/2021	24.09.2021	579
Συμβούλιο της Επικρατείας Ολομ., Απόφαση αριθμός 770/2021	01.06.2021	449
Συμβούλιο της Επικρατείας Ολομ., Απόφαση αριθμός 902-907/2021	18.06.2021	443

III. ΛΗΜΜΑΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

Ασφάλεια τροφίμων

- Ανεξαρτησία	36
- Βιωσιμότητα	36
- Διαφάνεια	36
- Ευρωπαϊκή Πρωτοβουλία Πολιτών	36

Ανθρώπινα Δικαιώματα (ΕΕ)

- Απαγόρευση βασανιστηρίων	246, 425
- Απαγόρευση δουλείας και καταναγκαστικών έργων	246
- Απαγόρευση δουλείας και καταναγκαστικών έργων	246
- Απαγόρευση των διακρίσεων	434, 565
- Άρθρο 267 ΣΛΕΕ	542
- Άρθρο 48 παρ. 2 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης	542
- Δικαίωμα για ελεύθερες εκλογές	112
- Δικαίωμα ενημέρωσης στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών	542
- Δικαίωμα πρόσβασης σε ανεξάρτητο και αμερόληπτο δικαστήριο	89
- Δικαίωμα σε διερμηνεία και μετάφραση	542
- Δικαίωμα σε πραγματική προσφυγή και σε αμερόληπτο δικαστήριο	542
- Δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής	249, 426, 563
- Δικαίωμα στη ζωή	243, 558
- Δικαίωμα στη λήθη	573
- Δικαίωμα στη χρηστή απονομή δικαιοσύνης	248, 426, 561
- Δικαίωμα στην προσωπική ελευθερία και ασφάλεια	425, 561
- Εγκληματικά επιχειρηματικά μοντέλα	176
- Ελευθερία έκφρασης	111
- Ελευθερία έκφρασης	431, 563
- Ελευθερία μετακίνησης	435
- Ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας	249
- Ελευθερία του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι	432
- Ενδυνάμωση	176
- Θρησκευτική ελευθερία	585
- Οδηγία 2010/64/ΕΕ	542
- Οδηγία 2012/13/ΕΕ	542
- Οδηγία 2016/343/ΕΕ	542
- Παρέκκλιση σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης	566

- Πρόληψη	176
- Προστασία	176
- Προστασία της ιδιοκτησίας	250, 569
- Προϋποθέσεις παραδεκτού	566
- Ρητορική μίσους	489
- Υποχρέωση σεβασμού δικαιωμάτων του ανθρώπου	103
- Υποχρέωση σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου	558

Ανταγωνισμός

- Αποκατάσταση της ζημίας από πρακτική απαγορευόμενη από το άρθρο 101 ΣΛΕΕ	539
- Απόφαση περί μη προβολής αντιρρήσεων	376
- Άρθρο 101 ΣΛΕΕ	53
- Άρθρο 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ	193
- Άρθρο 108 παρ. 2 ΣΛΕΕ	193
- Αυστριακή αγορά αεροπορικών μεταφορών	376
- Βάρος απόδειξης	193
- Έλεγχος	35, 539
- Ελεύθερη παροχή υπηρεσιών	376
- Ελευθερία εγκατάστασης	376
- Έννοια της «επιχειρήσεως»	539
- Έννοια της «οικονομικής ενότητας»	539
- Ίση μεταχείριση	49, 108, 198, 376
- Κρατικές ενισχύσεις	13, 55, 178, 193, 376, 502
- Μεταβατικός μηχανισμός μερικής έκπτωσης μεταφερθεισών ζημιών	193
- Μέτρα απλούστευσης	35
- Νόθευση διαγωνισμών	53
- Όρια δικαιοδοσίας	35
- Ουγγρικός φόρος επί του κύκλου εργασιών από διαφημιστικές δραστηριότητες	193
- Πολωνικός φόρος επί του λιανικού εμπορίου	193
- Προοδευτικότητα των φορολογικών συντελεστών	193
- Συγκεντρώσεις	35
- Συμπράξεις	53, 502
- Υποχρέωση αιτιολόγησης	376

Αστυνομική και δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις

- Απόφαση αναγνωρισθείσα και εκτελεσθείσα από το κράτος έκδοσης του εντάλματος δυνάμει διμερούς συμφωνίας	209
---	-----

- Αστυνομική και δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις	89, 209	- Ερώτημα σχετικό με την ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης	548
- Αστυνομική συνεργασία	181	- Καθορισμός της διεθνούς δικαιοδοσίας και της κατά τόπον αρμοδιότητας	391
- Ασφάλεια	175	- Κανονισμός (ΕΕ) 1215/2012	72,391
- Ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης (ΕΕΣ)	209	- Οδηγία 2010/64/ΕΕ	542
- Συνεργασία	175	- Οδηγία 2012/13/ΕΕ	542
Άσυλο		- Οδηγία 2016/343/ΕΕ	542
- Άρθρο 343 ΣΛΕΕ	51	- Σύμβαση εργασίας	72
- Πρόνοια και ασυλίες της ΕΚΤ	51	- Σύμβαση εργασίας συναφθείσα σε κράτος μέλος για απασχόληση σε εταιρία εγκατεστημένη σε άλλο κράτος μέλος	72
- Πρόνοια και ασυλίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης	51	- Σύμπραξη η οποία κηρύχθηκε αντίθετη προς το άρθρο 101 ΣΛΕΕ και το άρθρο 53 της Συμφωνίας για τον Ευρωπαϊκό Οικονομικό Χώρο	391
Βιομηχανία		- Συνεργασία ενωσιακών και εθνικών δικαστηρίων	1
- Έρευνα και ανάπτυξη	40	- Τόπος εκτέλεσης της σύμβασης	72
- Τεχνολογική πρωτοπορία	40	- Υποχρεώσεις του εργαζομένου έναντι του εργοδότη του	72
Δικαστική συνεργασία		- Υποχρέωση προδικαστικής παραπομπής την οποία υπέχουν τα εθνικά δικαστήρια τελευταίου βαθμού δικαιοδοσίας	548
- Άρθρο 267 ΣΛΕΕ	542, 548	Δικαιοσύνη	
- Άρθρο 48 παρ. 2 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης	542	- Ανεξαρτησία της δικαιοσύνης	535
- Αστυνομική και δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις	89, 209	- Απόφαση-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ	89
- Διεθνές δίκαιο	1	- Αστυνομική και δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις	89, 209
- Διεθνής δικαιοδοσία και εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις	391	- Δικαίωμα πρόσβασης σε ανεξάρτητο και αμερόληπτο δικαστήριο	89
- Διεθνής δικαιοδοσία, αναγνώριση και εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις	72	- Έννοια της «δικαστικής αρχής έκδοσης»	89
- Δίκαιο της ΕΕ	479	- Επείγουσα προδικαστική διαδικασία	89
- Δικαιοδοσία ως προς τις ενοχές εξ αδικοπραξίας ή οιονεί αδικοπραξίας	391	- Ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης	89
- Δικαίωμα ενημέρωσης στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών	542	- Κράτος δικαίου	535
- Δικαστική συνεργασία σε αστικές υποθέσεις	391	- Οδηγία (ΕΕ) 2016/343	535
- Δυνατότητα εφαρμογής	72	- Συστημικές ή γενικευμένες πλημμέλειες	89
- Έλλειψη διευκρινίσεων όσον αφορά τους λόγους για τους οποίους είναι αναγκαία η απάντηση στα προδικαστικά ερωτήματα	548	- Τεκμήριο αθωότητας	535
- Εξουσία του ανώτερου δικαστηρίου να κηρύξει μη σύννομη την αίτηση προδικαστικής απόφασεως	542	Δικαστήρια της Ένωσης	
- Επείγουσα προδικαστική διαδικασία	215	- Ανεξαρτησία των δικαστών κράτους μέλους	233
		- Αξίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης	233

- Αποτελεσματική δικαστική προστασία	233	Ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων	
- Άρθρο 19 ΣΕΕ	233	- Γενεσιουργός αιτία και απαιτητό του ΦΠΑ κατά την εισαγωγή	199
- Άρθρο 2 ΣΕΕ	233	- Ενωσιακός τελωνειακός κώδικας	199
- Άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης	233	- Εξωτερικά σύνορα	199
- Άρθρο 49 ΣΕΕ	233	- Εσωτερικά σύνορα	199
- Διαδικασία διορισμού	233	- Κανονισμός (ΕΕ) 952/2013	199
- Εξουσία του Πρωθυπουργού	233	- Οδηγία 2006/112/ΕΚ	199
- Κράτος δικαίου	233	- Τελωνειακή ένωση	199
- Μη αποδυνάμωση του επιπέδου προστασίας των αξιών της Ένωσης	233	- Τόπος γένεσης της φορολογικής οφειλής	199
- Προσχώρηση στην Ένωση	233	- Φόρος προστιθεμένης αξίας (ΦΠΑ)	199
- Συμμετοχή της Επιτροπής Δικαστικών Διορισμών	233	- Χώρος Σένγκεν	199
Δικονομικό Δίκαιο		Ελευθερία έκφρασης	
- Ανταγωγή	307	- Δημοσιογράφος	111
- Αντικείμενο δίκης	307	- Θρησκευτική ελευθερία και προστασία της καλής διαβίωσης των ζώων	585
- Αξιώσεις από αδικοπραξίες	307	- Ποινή φυλάκισης με αναστολή	111
- Απόφαση περί προσωρινής δεσμεύσεως (τραπεζικού) λογαριασμού	307	- Χαρακτηρισμός διευθυντή σχολείου	111
- Αρνητική αναγνωριστική αγωγή	307	Ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων	
- Βάρος επικλήσεως και αποδείξεως	307	- Αίτηση έκδοσης από τρίτες χώρες	123
- Γενική/ειδικές δωσιδικία/ες	307	- Ανάρρωση	37
- Δημόσια τάξη	307	- Ανώτατο χρονικό διάστημα κράτησης ενόψει απομάκρυνσης	383
- Διαπλαστικές συνέπειες	307	- Άρθρα 18 και 21 ΣΛΕΕ	57
- Δικονομική διαπλαστική διαδικασία	307	- Αστυνομική συνεργασία	181
- Έγκαιρη επίδοση	307	- Ασφάλεια	367
- Ενδοδιαδικαστικές δεσμευτικές ενέργειες	307	- Γάμος μεταξύ πολίτη της Ένωσης και υπηκόου τρίτης	514
- Ευρωπαϊκό δικονομικό δίκαιο	307	- Δημόσια υγεία	37
- Μέθοδοι ερμηνείας	307	- Δικαίωμα των πολιτών της Ένωσης και των μελών των οικογενειών τους να κυκλοφορούν και να διαμένουν ελεύθερα στην επικράτεια των κρατών μελών	383, 413
- Νομική φύση	307	- Εθνικές διατάξεις παρεμφερείς με εκείνες που εφαρμόζονται στους υπηκόους τρίτων χωρών βάσει του άρθρου 7 παρ. 3 της Οδηγίας 2008/115/ΕΚ	383
- Ουσιαστικό δεδικασμένο δικονομικών αποφάσεων	307	- Έλεγχοι στα σύνορα, άσυλο και μετανάστευση	525
- Προσωρινή κατάσχεση τραπεζικών λογαριασμών	307	- Ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων	64, 198
- Συμφωνία παρεκτάσεως	307	- Ελεύθερη μετακίνηση	37
- Τόπος παροχής	307	- Εμβολιασμός	37
Εκπαίδευση			
- Δια βίου μάθηση	490		
- Εκπαίδευση ενηλίκων	490		
- Κατάρτιση	490		

- Ενιαία σύμβαση εργασίας	196	- Άρθρο 56 ΣΛΕΕ	64
- Εξωτερικά σύνορα	181	- Ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων	64
- Εργασία σε διαφορετικά κράτη μέλη κατά τη διάρκεια διαδοχικών περιόδων	196	- Κοινοί κανόνες και διαδικασίες στα κράτη μέλη για την επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών	97
- Εσωτερικά σύνορα	181	- Περιορισμός της διάρκειας της σύμβασης εργασίας	64
- Ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης	123	- Περιορισμός της διάρκειας της σύμβασης εργασίας	64
- Καθορισμός της σειράς προτεραιότητας μεταξύ των χωρών για την έκδοση	123	- Πιστοποιητικό ασφαλείας	64
- Κανονισμός (ΕΟΚ) 1408/71	196	- Πρόσβαση στο επάγγελμα και πρόσληψη	64
- Μετανάστευση	181	- Προστασία των εργαζομένων	64
- Μισθωτή δραστηριότητα ασκούμενη αποκλειστικώς εντός άλλων κρατών μελών	196		
- Πανδημία	367	Εμπορική πολιτική	
- Πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης	57	- Άρθρο 8 παρ. 1 στοιχείο β' και άρθρο 8 παρ. 5 Κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 207/2009 (νυν άρθρο 8 παρ. 1 στοιχείο β' και άρθρο 8 παρ. 5 Κανονισμού (ΕΕ) 2017/1001)	239
- Περιορισμός στην ελεύθερη κυκλοφορία	57	- Βλάβη στη φήμη	239
- Χώρος Σένγκεν	181	- Διαδικασία ανακοπής	239
Ελεύθερη παροχή υπηρεσιών		- Εμπορικά συμφέροντα	39
- Απόσπαση εργαζομένων στο πλαίσιο παροχής υπηρεσιών	62	- Εμπορικές διαφορές	39
- Ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων	64, 198	- Εμπορικοί κανόνες	39
- Ενδομεταφορές	62	- Ευρωπαϊκή απασχόληση	488
- Έννοια του «αποσπασμένου εργαζομένου»	62	- Θέσεις εργασίας	488
- Εξωτερικά σύνορα	181	- Πιθανότητα σύγχυσης	239
- Εσωτερικά σύνορα	181	- Σήμα της ΕΕ	239
- Ίση μεταχείριση	49, 108, 198, 376, 514	- Σχετικός λόγος απαραδέκτου	239
- Κοινωνικές παροχές	198		
- Μετανάστευση	181	Ενέργεια	
- Πεδίο εφαρμογής	62	- Απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής περί αναθεώρησης των όρων εξαίρεσης του αγωγού φυσικού αερίου OPAL από τους κανόνες για την πρόσβαση των τρίτων και από την τιμολογιακή ρύθμιση κατόπιν αίτησης της γερμανικής ρυθμιστικής αρχής	394
- Περιορισμός της διάρκειας της σύμβασης εργασίας	64	- Άρθρο 194 παρ. 1 ΣΛΕΕ	394
- Σύμβαση εργασίας	72	- Αρχή της ενεργειακής αλληλεγγύης	394
- Τόπος εκτέλεσης της σύμβασης	72	- Εσωτερική αγορά φυσικού αερίου	394
- Υποχρεώσεις του εργαζομένου έναντι του εργοδότη του	72	- Καταναλώσεις ενεργειακών προϊόντων εντός της εγκατάστασης παρασκευής	77
- Χώρος Σένγκεν	181	- Οδηγία 2003/96/ΕΚ	77
Ελευθερία εγκατάστασης			
- Απόφαση επιστροφής ληφθείσα σε βάρος ασυνόδευτου ανηλίκου	97		
- Άρθρο 45 ΣΛΕΕ	64		
- Άρθρο 49 ΣΛΕΕ	64		

Ευρετήρια ΕΕΕυρΔ 2021

- Οδηγία 2009/73/ΕΚ	394	- Άρθρο 4 παρ. 3 εδάφιο α' του Κανονισμού 1049/2001	191
- Στήριξη νοικοκυριών	486	- Άρθρο 4 παρ. 3 ΣΕΕ	189
- Στοχευμένα μέτρα	486	- Άρθρο 4 παρ. 3 του Κανονισμού 211/2011	192
- Συνθήκη για τον Χάρτη Ενέργειας	331, 499	- Άρθρο 7 παρ. 1 ΣΕΕ	375
- Τιμές ενέργειας	486	- Αρμοδιότητα της ΕΑΤ	373
- Φορολόγηση των ενεργειακών προϊόντων και της ηλεκτρικής ενέργειας	77	- Αρμοδιότητα του Δικαστηρίου	375
Ενιαία Αγορά		- Αρχές της ασφάλειας δικαίου και της ίσης μεταχείρισης, δημοκρατική αρχή και αρχή της καλόπιστης συνεργασίας	375
- Ανάπτυξη	364	- Αρχή της ανεξαρτησίας των δικαστών	190
- Ενιαία αγορά υπηρεσιών	364	- Αρχή της καλόπιστης συνεργασίας	189
- Επιχειρηματικές υπηρεσίες	364	- Διαδικασία διορισμού σε θέση δικαστή του Sąd Najwyższy (Ανωτάτου Δικαστηρίου, Πολωνία)	189
- Θέσεις εργασίας	364	- Δικαίωμα της ιδιοκτησίας	49
- Καινοτομία	364	- Δικαστικός έλεγχος	373
- Συμφωνία εμπορίου και συνεργασίας ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου	483	- Διορισμός από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας της Πολωνίας βάσει πορίσματος του Εθνικού Δικαστικού Συμβουλίου	189
Επενδύσεις		- Έκδοση δύο χωριστών αποφάσεων	497
- Διμερείς Επενδυτικές Συμφωνίες (ΔΕΣ)	331	- Εμπορικές συναλλαγές με εδάφη υπό στρατιωτική κατοχή	192
- Ενδοεθνσιακές ΔΕΣ	331	- Εξωσυμβατική ευθύνη της Ευρωπαϊκής Ένωσης	49
- Συμφωνία Τερματισμού	331	- Ευρωπαϊκή Πρωτοβουλία Πολιτών	192
- Συνθήκη για τον Χάρτη Ενέργειας	331	- Θέσπιση νομοθεσίας βάσει της οποίας καταργείται αυτοδικαίως η δίκη στις εκκρεμούσες υποθέσεις και αποκλείεται η άσκηση οποιουδήποτε ενδίκου βοηθήματος σε τέτοιες υποθέσεις	189
- Υπόθεση Achmea	331	- Ίση μεταχείριση	49, 108, 198, 376, 514
Θεσμικό δίκαιο		- Κανόνες ψηφοφορίας	497
- Αίτηση αναίρεσης	49	- Κανόνες καταμέτρησης των ψήφων στο Κοινοβούλιο	375
- Αναδιάρθρωση κυπριακού χρέους	49	- Κανονισμός (ΕΚ) 1049/2001	191
- Αποτελεσματική δικαστική προστασία	190	- Κανονισμός του Κοινοβουλίου	375
- Απόφαση 2013/236/ΕΕ	49	- Κατευθυντήριες γραμμές της Ευρωπαϊκής Αρχής Τραπεζών (ΕΑΤ)	373
- Άρθρα 263 και 267 ΣΛΕΕ	373	- Κοινή Εμπορική Πολιτική	192
- Άρθρα 263 και 269 ΣΛΕΕ	375	- Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφαλείας (ΚΕΠΠΑ)	192
- Άρθρο 2 και άρθρο 19 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ	189	- Κράτος δικαίου	189
- Άρθρο 207 ΣΛΕΕ	192	- Οικονομική και νομισματική πολιτική	49
- Άρθρο 215 ΣΛΕΕ	192		
- Άρθρο 218 παρ. 9 ΣΛΕΕ	497		
- Άρθρο 267 ΣΛΕΕ	189		
- Άρθρο 354 ΣΛΕΕ	375		
- Άρθρο 37 ΣΕΕ	497		
- Άρθρο 4 παρ. 2 περ. β' του Κανονισμού 1049/2001	191		
- Άρθρο 4 παρ. 2 στοιχείο β' του Κανονισμού (ΕΕ) 211/2011	192		

- Παραδεκτό της προσφυγής	375	στο κράτος μέλος προς το οποίο απευθύνεται η αίτηση έκδοσης	57
- Πρόγραμμα στήριξης σταθερότητας της Κυπριακής Δημοκρατίας	49	- Προϋποθέσεις του δικαιώματος διαμονής	59
- Πρόδηλη έλλειψη αρμοδιοτήτων της Επιτροπής	192	- Προϋπόθεση περί πλήρους ασφαλιστικής κάλυψης ασθενείας	402
- Προστασία νομικών συμβουλών	191	- Συμφωνία για την αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου της Μεγάλης Βρετανίας και της Βόρειας Ιρλανδίας από την Ευρωπαϊκή Ένωση	397
- Προστασία των δικαστικών διαδικασιών	191		
- Ρυθμίσεις επίβλεψης και διακυβέρνησης προϊόντων λιανικής τραπεζικής	373		
- Υποχρέωση αιτιολόγησης	192		
Ιθαγένεια της Ένωσης		Ισότητα-Ίση μεταχείριση	
- Απαγόρευση έκδοσης ισχύουσα μόνο για τους ημεδαπούς	57	- Άμεση ή έμμεση διάκριση	387, 409
- Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω ιθαγένειας	397	- Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω ηλικίας	223
- Άρθρα 1, 7 και 24 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης	397	- Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω ιθαγένειας	397
- Άρθρο 18 ΣΛΕΕ	397	- Απαγόρευση των δυσμενών διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων	387, 409
- Άρνηση του κράτους μέλους υποδοχής να υπαγάγει το πρόσωπο αυτό στο δημόσιο σύστημα ασφάλισης ασθενείας	402	- Αρχές της ασφάλειας δικαίου και της ίσης μεταχείρισης, δημοκρατική αρχή και αρχή της καλόπιστης συνεργασίας	375
- Δικαίωμα διαμονής για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο των τριών μηνών	402	- Αρχή της ίσης μεταχείρισης στην απασχόληση και την εργασία	223
- Δικαίωμα εργασίας άνω των τριών μηνών	59	- Αρχή της μη διάκρισης	479
- Δυνατότητα του πολίτη της Ένωσης να αποκτήσει εκ νέου δικαίωμα διαμονής κατά την επανείσοδό του στο εν λόγω έδαφος	413	- Διάκριση λόγω αναπηρίας	75
- Εθνική ταυτότητα των κρατών μελών	463	- Διάκριση λόγω φύλου	443
- Ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων	402	- Έλλειψη νομικής αναγνώρισης που οδηγεί σε σοβαρά καθημερινά εμπόδια για τα ομόφυλα ζευγάρια	437
- Ιθαγένεια της Ένωσης	397, 402, 413	- Έλλειψη οποιασδήποτε ευκαιρίας για επίσημη αναγνώριση σχέσεων ατόμων του ίδιου φύλου	437
- Ίση μεταχείριση	397, 402, 514	- Έννοια των διακρίσεων	75
- Κανονισμός (ΕΚ) 883/2004	402	- Ίση μεταχείριση	49, 108, 198, 376, 479, 514
- Κοινωνικές παροχές	397	- Ίση μεταχείριση όσον αφορά την απασχόληση και την εργασία	75, 209, 387, 409
- Οδηγία 2004/38/ΕΚ	397, 402, 413	- Οδηγία 2000/78/ΕΚ	75, 209, 223, 387, 409
- Όροι για απόκτηση δικαιώματος διαμονής για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο των τριών μηνών	397	- Παρεκκλίσεις λόγω δημοσίου συμφέροντος	443
- Παροχές ασθένειας	402	- Στέρξη δικαιώματος ψήφου από άτομα που έχουν κηρυχθεί δικαιοπρακτικά ανίκανα	117
- Πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης	57		
- Πρόσωπο που απέκτησε την ιθαγένεια της Ένωσης αφότου μετέφερε το κέντρο των συμφερόντων του		Κοινωνικά δικαιώματα	
		- Ανάκαμψη	38
		- Απασχόληση	38

Ευρετήρια ΕΕΕυρΔ 2021

- Δικαίωμα διαμονής στην επικράτεια	70	- Θεμιτός χαρακτήρας της πολιτικής ουδετερότητας που έχει υιοθετήσει ο εργοδότης»	387, 409
- Εργασιακά δικαιώματα	38	- Ιδιωτική και οικογενειακή ζωή	437
- Ίση μεταχείριση όσον αφορά την απασχόληση και την εργασία	75, 209	- Ίση μεταχείριση	49, 108, 514
- Ισότητα	38	- Ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία	387
- Μισθολογικές διακρίσεις	38	- Ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία	75
- Οδηγία 2010/18/ΕΕ	76	- Καθεστώς που εφαρμόζεται στους εργαζομένους του δημόσιου τομέα που πλησιάζουν τη συνταξιοδότηση με πλήρη σύνταξη γήρατος	209
- Σχέδιο δράσης	38	- Κατάσταση οικονομικής κρίσης	209, 223
Κοινωνική πολιτική		- Κοινωνικός διάλογος μεταξύ των κοινωνικών εταίρων στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης	520
- Άμεση ή έμμεση διάκριση	387, 409	- Μείωση των αποδοχών και μείωση ή απώλεια της αποζημίωσης απόλυσης	209
- Ανάγκη απόδειξης της ύπαρξης οικονομικής ζημίας του εργοδότη	387, 409	- Μείωση των μισθολογικών δαπανών του δημόσιου τομέα	209
- Απαγόρευση των διακρίσεων λόγω ηλικίας	209	- Μέλη των ενόπλων δυνάμεων	386
- Απαγόρευση των δυσμενών διακρίσεων λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων	387, 409	- Μέτρα για την πρόληψη των καταχρήσεων από τη χρησιμοποίηση διαδοχικών συμβάσεων ή σχέσεων εργασίας ορισμένου χρόνου	73
- Απόφαση επιστροφής ληφθείσα σε βάρος ασυνόδευτου ανηλίκου	97	- Οδηγία 1999/70/ΕΚ	73
- Άρθρο 4 παρ. 2 ΣΕΕ	386	- Οδηγία 2000/78/ΕΚ	75, 209, 223, 387, 409
- Άρθρο 8 ΕΣΔΑ	437	- Οδηγία 2003/88/ΕΚ	204, 386
- Αρχή της ίσης μεταχείρισης στην απασχόληση και την εργασία	75, 209	- Οδηγία 2008/115/ΕΚ	97
- Βέλτιστα συμφέροντα του παιδιού	97	- Οδηγία 89/391/ΕΟΚ	386
- Διάκριση λόγω αναπηρίας	75	- Οργάνωση του χρόνου εργασίας	386
- Δικαίωμα γονικής άδειας	76	- Περίοδος εργασιακής ετοιμότητας	386
- Δικαίωμα της ιδιοκτησίας	49	- Προστασία της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων	386
- Δραστηριότητες του στρατιωτικού προσωπικού	386	- Προστασία της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων	204
- Δυνατότητα εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης	386	- Στάθμιση μεταξύ της θρησκευτικής ελευθερίας και άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων	387, 409
- Ελάχιστη περίοδος ημερήσιας ανάπαυσης	204	- Στέρηση δικαιώματος ψήφου από άτομα που έχουν κηρυχθεί δικαιοπρακτικά ανίκανα	117
- Έλλειψη νομικής αναγνώρισης που οδηγεί σε σοβαρά καθημερινά εμπόδια για τα ομόφυλα ζευγάρια	437	- Συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου στον δημόσιο τομέα	73
- Έλλειψη οποιασδήποτε ευκαιρίας για επίσημη αναγνώριση σχέσεων ατόμων του ίδιου φύλου	437	- Τήρηση της αρχής της αναλογικότητας	117
- Ενδεδειγμένος κοινοβουλευτικός και δικαστικός έλεγχος	117		
- Ένδικη διαφορά με αντικείμενο τις αποδοχές του εργαζομένου	386		
- Έννοια του «χρόνου εργασίας»	204		
- Έννοια των διακρίσεων	75		
- Θεμιτός σκοπός της κοινωνικής πολιτικής	209, 223		

Κρατικές ενισχύσεις

- Αγορά βιοντίζελ	502
- Άρθρο 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ	55
- Αρχή του ιδιώτη επιχειρηματία	55
- Αυστριακή αγορά αεροπορικών μεταφορών	376
- Γενικός Κανονισμός Απαλλαγής κατά Κατηγορία	363
- Δάνεια	178
- Δάνειο μειωμένης εξασφάλισης υπέρ της Austrian Airlines AG	376
- Ελεύθερη παροχή υπηρεσιών	376
- Ελευθερία εγκατάστασης	376
- Ενίσχυση που είχε προηγουμένως χορηγηθεί στη μητρική εταιρεία του δικαιούχου	376
- Έννοια «κρατικών πόρων», «καταλογιστέου στο κράτος μέτρου» και «οικονομικού πλεονεκτήματος»	55
- Ένταση του δικαιοδοτικού ελέγχου	55
- Ίση μεταχείριση	49, 108, 198, 376
- Κανονισμός (ΕΚ) 659/1999	502
- Κανονισμός (ΕΚ) 794/2004	502
- Κρατικές ενισχύσεις	13, 55, 178, 193, 502, 376, 486
- Κριτήριο του ιδιώτη επενδυτή	55
- Μέτρα ενίσχυσης	363, 483
- Οικονομική ανάκαμψη	363, 483
- Πράσινη μετάβαση	363
- Σχέδιο "Ηρακλής"	178
- Τράπεζες	178
- Χρηματοδοτήσεις	363
- Χρηματοπιστωτικά προϊόντα	363, 483
- Ψηφιακή μετάβαση	363

Μεταναστευτική πολιτική

- Αποτελεσματική δικαστική προστασία	214
- Διαδικασία στα σύνορα	70
- Διαδικασία χορήγησης διεθνούς προστασίας	70
- Δικαίωμα διαμονής στην επικράτεια	70
- Έλεγχοι στα σύνορα, άσυλο και μετανάστευση	525
- Ένδικο βοήθημα	214
- Επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών	70
- Κανονισμός (ΕΕ) 604/2013	214

- Κοινές διαδικασίες για τη χορήγηση και ανάκληση του καθεστώτος διεθνούς προστασίας	388
- Κοινές διαδικασίες για τη χορήγηση και ανάκληση του καθεστώτος διεθνούς προστασίας	525
- Κοινοί κανόνες και διαδικασίες στα κράτη μέλη για την επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών	97
- Κράτηση	70
- Μετανάστευση	181
- Οδηγία 2013/32/ΕΕ	525
- Παράβαση κράτους μέλους	70
- Πολιτικές σχετικά με τους ελέγχους στα σύνορα, το άσυλο και τη μετανάστευση	70
- Πολιτική ασύλου	388
- Προσδιορισμός του κράτους μέλους που είναι υπεύθυνο για την εξέταση αίτησης διεθνούς προστασίας	214
- Συνοριακοί έλεγχοι, άσυλο και μετανάστευση	388

Νομική πληροφορική

- ΚΥC: νέο εργαλείο διευκόλυνσης των τραπεζικών υπηρεσιών	185
- My property	46
- my.gov.gr	183
- Απόφαση του ΔΕΕ σχετικά με το inbox advertising	492
- Αρχή Προστασίας Δεδομένων	43
- Ενωσιακό ψηφιακό πιστοποιητικό COVID	187
- Ηλεκτρονική υπηρεσία πληροφόρησης για το στάδιο ποινικής δικογραφίας	186
- Ηλεκτρονικό αντίγραφο δικαστικής απόφασης	45
- Ηλεκτρονικό αντίγραφο δικαστικής απόφασης	46
- Ημέρα Ασφαλούς Διαδικτύου 2021	43
- Λειτουργία πλατφόρμας dikes.moj.gov.gr	494
- Νέοι κανόνες e-privacy	44
- Νέος Κανονισμός Γενικών Αδειών της ΕΕΤΤ	186
- Οι πρακτικές του TikTok στο στόχαστρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής	187
- Πρόταση νέων ευρωπαϊκών κανόνων για την τεχνητή νοημοσύνη	183
- Συμφωνία της ΑΑΔΕ με Airbnb, Booking.com και	

- Οδηγία 2002/58/ΕΚ	219, 527	Σχέσεις δικαίου της ΕΕ και εθνικού δικαίου	
- Οδηγία 2005/29/ΕΚ	527	- Αναπόφευκτες και έκτακτες περιστάσεις	347
- Οδηγία 2016/680/ΕΕ	82	- Καταγγελία σύμβασης	347
- Πάροχοι υπηρεσιών ηλεκτρονικών επικοινωνιών	219	- Κοινοί κανόνες και διαδικασίες στα κράτη μέλη για την επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών	97
- Πρόληψη και ανίχνευση αξιόποινων πράξεων	82	- Οδηγία (ΕΕ) 2015/2302	347
- Πρόσβαση των εθνικών αρχών στα δεδομένα που διατηρούνται για σκοπούς ποινικής έρευνας	219	- Πανδημία	347
- Προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα	395, 417	- Πιστωτικό σημείωμα	347
- Σημαντικό χρηματοοικονομικό συμφέρον	81	- Συνεργασία ενωσιακών και εθνικών δικαστηρίων	1
- Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης		- Ταξιδιώτης	347
- Χρήση των δεδομένων ως αποδεικτικών στοιχείων στο πλαίσιο ποινικής δίκης	219	- Υπεροχή του δικαίου της ΕΕ	463
Προϋπολογισμός Ευρωπαϊκής Ένωσης		Τεχνολογία	
- Ευρωπαϊκή Εισαγγελία	181	- Ασύρματες συσκευές	485
- Οικονομικό έγκλημα	181	- Διαδικτυακή απάτη	485
- Προστασία προϋπολογισμού	181	- Επεξεργαστές	367
- Υπερεθνική αρχή	181	- Ημιαγωγοί	367
Συμβάσεις		- Ιδιωτική ζωή	485
- Άρθρο 12 της Οδηγίας 2014/24/ΕΕ	158	- Κανόνες ασφαλείας	175
- Άρθρο 12 του ν. 4412/2016	158	- Κυβερνοασφάλεια	485
- Αρχή της ασφάλειας δικαίου και αρχή της ίσης μεταχείρισης στο δίκαιο των δημοσίων συμβάσεων	573	- Συστήματα τεχνητής νοημοσύνης	175
- Διαδικασίες ανάθεσης δημοσίων συμβάσεων (ν. 4412/2016)	573	- Υπολογιστική παρυφών	367
- Ενιαία σύμβαση εργασίας	196	- Ψηφιακά εργαλεία	175
- In house συμβάσεις	158	- Ψηφιακή κυριαρχία	367
- Κρατική εποπτεία των ΟΤΑ (άρθρα 225-227 Ν. 3852/2010)	449	Τραπεζικό και Χρηματιστηριακό Δίκαιο	
- Προγραμματικές συμβάσεις	164	- Απόκτηση ειδικής συμμετοχής σε πιστωτικό ίδρυμα	171
- Προληπτικός έλεγχος δημοσίων συμβάσεων μεγάλης οικονομικής αξίας από το Ελεγκτικό Συνέδριο (άρθρο 324 επ. Ν. 4700/2020)	449	- Γενικές αρχές που διέπουν τον προϋπολογισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης	167
- Συμβάσεις οριζόντιας συνεργασίας	162	- Η αρχή της ακρίβειας	168
- Τροποποιήσεις στις διατάξεις του ν. 4412/2016 με τον ν. 4782/2021	573	- Η αρχή της διαφάνειας	173
		- Η αρχή της ενιαίας λογιστικής μονάδας	171
		- Η αρχή της ισοσκελίσης	170
		- Η αρχή της καθολικότητας	171
		- Η αρχή της χρηστής δημοσιονομικής διαχείρισης	173
		Υγεία	
		- Ανάρρωση	37
		- Αξιοπιστία	180

Ευρετήρια ΕΕΕυρΔ 2021

- Απαραίτητες προφυλάξεις	253	- ΕΕ-Ελλάδα	13
- Άρθρο 8 ΕΣΔΑ	253	- Εισοδήματα από κεφάλαιο	202
- Άρνηση συμμόρφωσης με το νόμιμο καθήκον εμβολιασμού παιδιών	253	- Ελεύθερη κυκλοφορία των κεφαλαίων	202
- Άρνηση του κράτους μέλους υποδοχής να υπαγάγει το πρόσωπο αυτό στο δημόσιο σύστημα ασφάλισης ασθενείας	402	- Καταπολέμηση	182
- Ασφάλεια	367	- Καταχρηστικές φορολογικές πρακτικές	182
- Ασφάλεια ασθενών	180	- Κίνητρα	13
- Γενική ευρωπαϊκή συναίνεση για την επίτευξη του υψηλότερου δυνατού βαθμού κάλυψης εμβολίων	253	- Οδηγία 2006/112/ΕΚ	199
- Δημόσια υγεία	37, 180	- ΟΟΣΑ	368
- Έγκριση φαρμάκων	485	- Ουγγρικός φόρος επί του κύκλου εργασιών από διαφημιστικές δραστηριότητες	193
- Εθνικό σύστημα που επιτρέπει εξαιρέσεις και συνοδεύεται από διαδικαστικές διασφαλίσεις	253	- Πολωνικός φόρος επί του λιανικού εμπορίου	193
- Έλεγχος	180	- Προσδευτικότητα των φορολογικών συντελεστών	193
- Ελεύθερη κυκλοφορία	367	- Τόπος γένεσης της φορολογικής οφειλής	199
- Εμβολιασμός	37	- Φοροδιαφυγή	182
- Ευρύ περιθώριο εκτίμησης	253	- Φορολογική πολιτική	13, 368
- Θεραπεία κάλυψης ασθενείας	39	- Φόρος εισοδήματος	202
- Καταπολέμηση	39	- Φόρος προστιθεμένης αξίας (ΦΠΑ)	199
- Πανδημία	367	Χώρος ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης	
- Ποιότητα	180	- Ανεξαρτησία έναντι της εκτελεστικής εξουσίας	66
- Πρόληψη	39	- Ανεξαρτησία έναντι της εκτελεστικής εξουσίας	66
- Προστασία της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων	386	- Αξίοποινη πράξη για την οποία εκδόθηκε καταδικαστική απόφαση από δικαστήριο τρίτου κράτους	209
- Υγειονομική κρίση	485	- Αποτελεσματική δικαστική προστασία	67
- Υποχρεωτική πολιτική που συνάδει με τα βέλτιστα συμφέροντα των παιδιών	253	- Απόφαση αναγνωρισθείσα και εκτελεσθείσα από το κράτος έκδοσης του εντάλματος δυνάμει διμερούς συμφωνίας	209
Φορολογία		- Απόφαση-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ	209
- Ανάλυση	182	- Άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης	67
- Ανάπτυξη	13	- Άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης	521
- Ανταγωνισμός	368	- Αστυνομική και δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις	89, 209
- Ανταλλαγή δεδομένων	182	- Διεθνής δικαιοδοσία και εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις	391
- Άρθρο 63 ΣΛΕΕ	202	- Δικαστική συνεργασία σε αστικές υποθέσεις	391, 526
- Άρθρο 65 ΣΛΕΕ	202	- Δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις	67, 521
- Γενεσιουργός αιτία και απαιτητό του ΦΠΑ κατά την εισαγωγή	199	- Έγγραφα των οποίων δεν μπορεί να αποδειχθεί η γνησιότητα ή των οποίων δεν μπορεί να επαληθευθεί	
- Διεθνές σύστημα φορολογίας	368		

αντικειμενικά η πηγή	388	- Πολιτική ασύλου	388
- Έννοια της «εκτελεστής απόφασης»	209	- Συνοριακοί έλεγχοι, άσυλο και μετανάστευση	388
- Εξωεδαφική διάσταση της παράβασης	209	- Υποχρέωση συνεργασίας του εμπλεκόμενου κράτους μέλους	388
- Ευρωπαϊκή εντολή έρευνας	66		
- Ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης	67, 209		
- Κανονισμός (ΕΕ) 1215/2012	391	Brexit	
- Κοινές διαδικασίες για τη χορήγηση και ανάκληση του καθεστώτος διεθνούς προστασίας	388	- Αποχώρηση	35, 175, 363, 397, 483
- Λόγοι προαιρετικής μη εκτέλεσης του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης	209	- Άρθρο 218 ΣΛΕΕ	35
- Οδηγία 2008/115/ΕΚ	97	- Διαπραγματεύσεις	35
- Οδηγία 2013/32/ΕΕ	388	- Εταιρική σχέση ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου	175, 363, 483
- Οδηγία 2014/42/ΕΕ	521	- Μελλοντική εταιρική σχέση ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου	35
- Οικονομικό όφελος προερχόμενο από ποινικό αδίκημα για το οποίο δεν έχει εκδοθεί καταδικαστική απόφαση	521	- Μεταβατική περίοδος	35, 397
		- Συμβούλιο συνεργασίας ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου	363, 534
		- Συμφωνία εμπορίου και συνεργασίας ΕΕ-Ηνωμένου Βασιλείου	175, 363, 483

IV. ΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 2021

<p>TOADER CAMELIA Δικαστής του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Καθηγήτρια Αστικού Δικαίου και Ευρωπαϊκού Δικαίου των Συμβάσεων στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου [139]</p>	<p>ΚΑΡΔΟΥΛΙΑ ΕΥΑΝΘΙΑ Δ.Ν., Δικηγόρος, Λέκτορας Τουριστικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου [347]</p>
<p>ΑΘΑΝΑΣΑΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ Δ.Ν., Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια ΑΠΘ, Υπότροφος ΙΚΥ, Επ. Συνεργάτις Έδρας Jean Monnet στην Ευρωπαϊκή Φορολογική Πολιτική και Διοίκηση [13]</p>	<p>ΚΑΡΨΙΑΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Δ.Ν., Ειδική Νομική Υπηρεσία Υπουργείου Εξωτερικών, Τμήμα Δικαίου ΕΕ [331]</p>
<p>ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΔΕΣΠΟΙΝΑ Αν. Καθηγήτρια του Τμήματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας [130, 263]</p>	<p>ΚΛΑΜΑΡΗΣ ΚΑΝ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ομ. Καθηγητής της Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ, Δικηγόρος, Επίτιμος Διδάκτωρ Νομικής του Πανεπιστημίου Freiburg i. Br. (Γερμανία), Μέλος του Συμβουλίου της Association internationale de Droit Processuel, Μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Wissenschaftliche Vereinigung für inte [271, 307]</p>
<p>ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Bluebook Trainee στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή (OLAF) [397]</p>	<p>ΚΟΝΤΟΥ ΚΟΡΑΛΙΑ LLM, Δικηγόρος, Ευρωπαϊκή Επιτροπή - Γενική Διεύθυνση Μετανάστευσης και Εσωτερικών Υποθέσεων [238, 253, 413, 534]</p>
<p>ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑ LLM, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜοΚΕ [117, 443, 531]</p>	<p>ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΥ ΕΥΤΥΧΙΑ Δ.Ν., Εισηγήτρια Ελεγκτικού Συνεδρίου [157]</p>
<p>ΓΑΪΤΑΝΙΔΟΥ ΑΘΗΝΑ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ [73, 77, 85, 204, 216, 223, 386, 394, 409, 520, 585]</p>	<p>ΛΑΜΠΡΑΚΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΤΠ «Εθνική και Ενωσησιακή Διοίκηση» Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης Παντείου Πανεπιστημίου, Δόκιμη ερευνήτρια στο Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων (ΙΔΙΣ) του Παντείου Πανεπιστημίου [514]</p>
<p>ΓΑΪΤΕΝΙΔΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Δρ. Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Γραφείο Προγραμμάτων [455, 456]</p>	<p>ΛΕΟΝΑΡΔΟΥ ΤΑΤΙΑΝΑ Διεύθυνση Πολυμερών Οικονομικών Σχέσεων και Εμπορικής Πολιτικής Υπουργείου Εξωτερικών [331]</p>
<p>ΓΕΩΡΓΑΛΗΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ-ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος ΜΟΠΑΔΙΣ [449, 579]</p>	<p>ΛΟΡΑΜ Κ. ΕΡΡΙΚΑ LLM, Δικηγόρος [104, 243, 425, 557]</p>
<p>ΓΚΙΖΑΡΗ - ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ ANNA Αν. Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής ΑΠΘ [5]</p>	<p>ΜΑΥΡΙΔΗΣ Δ. ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ Αντιπρόεδρος ΔΣΘ, Μεταδιδάκτορας Δημοσιονομικού Δικαίου Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Ειδικός Επιστήμονας Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγω, Μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων [167]</p>
<p>ΓΚΟΥΠΙΔΕΝΗ ΛΑΜΠΡΙΝΗ Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ [137, 459]</p>	<p>ΜΟΥΑΜΕΛΕΤΖΗ ΕΥΤΥΧΙΑ Δ.Ν., Δικηγόρος, Διευθύντρια Ερευνών, Προϊσταμένη ΜοΚΕ [457]</p>
<p>ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ ΧΡΙΣΤΙΝΑ Ομ. Καθηγήτρια Συγκριτικού Δικαίου της Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Διευθύντρια ΚΔΕΟΔ [479]</p>	<p>ΜΠΕΡΕΤΣΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Φοιτητής Νομικής Σχολής ΑΠΘ [81, 135, 219]</p>
<p>ΖΑΧΟΥ ΜΑΛΑΜΑΤΗ LLM, MSc, Νομικός [35, 175, 363, 483]</p>	
<p>ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Π. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ LLM, Δικηγόρος [43, 183, 369, 491]</p>	

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ ΜΑΡΚΟΣ		ΣΩΜΗ ΣΟΦΙΑ	
Δ.Ν., Δικηγόρος	[57, 196, 204, 383]	Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ	[295, 595]
ΠΟΥΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ-ΑΝΤΙΓΟΝΗ		ΤΖΟΥΛΙΑ ΕΛΕΝΗ	
ΜΔΕ, MJur (Oxford), Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις του		Δ.Ν., Δικηγόρος	[538]
Καθ. Δρ. W. Kahl, Ινστιτούτο Γερμανικού και Ευρωπαϊκού		ΤΖΩΡΤΖΗ ΒΙΡΓΙΝΙΑ	
Διοικητικού Δικαίου, Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης	[123, 139]	Επίκ. Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής ΔΠΘ, Γραμματέας	
ΣΑΒΒΑΪΔΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ		ΚΔΕΟΔ	[139, 589]
Επίκ. Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Κάτοχος Έδρας		ΤΡΙΔΗΜΑΣ ΤΑΚΗΣ	
Jean Monnet στην Ευρωπαϊκή Φορολογική Πολιτική και		Καθηγητής Ευρωπαϊκού Δικαίου στο King's College του	
Διοίκηση	[13]	Λονδίνου	[139]
ΣΑΠΑΡΔΑΝΗ ΜΑΡΙΑ		ΤΣΕΒΑΣ ΧΡΗΣΤΟΣ	
ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ	[49, 53, 57, 62,	Δ.Ν., Δικηγόρος, Ειδικός Συνεργάτης για θέματα ασύλου	
	64, 88, 129, 132,	UNHCR/ICMC	[437, 573]
	139, 189, 193, 196, 199,	ΤΣΙΤΣΙΠΑ ΕΛΛΗ	
	202, 233, 373, 376, 402,	ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη»,	
	455, 497, 502, 547, 591, 592]	ΚΔΕΟΔ	[35, 66, 97, 139,
ΣΚΟΥΡΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ			176, 209, 227, 363,
Ομ. Καθηγητής της Νομικής Σχολής ΑΠΘ, Affiliate Professor			388, 395, 417, 483,
στη Νομική Σχολή Bucerius του Αμβούργου,			521, 527, 542, 589, 590]
τ. Πρόεδρος του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής		ΧΑΔΙΟΥ ΒΑΪΑ	
Ένωσης (2003-2015), Πρόεδρος του Διοικητικού		LLM, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Στέλεχος	
Συμβουλίου του ΚΔΕΟΔ	[1, 139, 463]	ΜΟΠΑΔΙΣ	[257]
ΣΥΚΟΥΔΗ Χ. ΙΩΑΝΝΑ		ΧΑΛΥΒΟΠΟΥΛΟΥ ΜΑΡΙΑ	
ΜΔΕ, Δικηγόρος	[167]	Ασκούμενη ΚΔΕΟΔ	[593]